

60 | 2 (2020)

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

2

PRISPEVKI
ZA ZGODOVIN
DELAVSKEG
GIBANJA

1960
I

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

60 let

2020

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

60 let

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC

94(497.4) "18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory,
EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Naslovnica prve številke Prispevkov za novejšo zgodovino.

Vsebina

Šestdeset let revije za novejšo zgodovino, ki je sama postala del novejše zgodovine.....	7
Sixty Years of the Contemporary History Magazine that Has Itself Become a Part of Contemporary History	10

Razprave – Articles

Mojca Šorn , Ljubljana 1914–1918: »Od Vas, žene in dekleta je / ... / takorekoč odvisna prihodnost«	14
Robert Devetak , Begunska izkušnja prebivalstva Banjške planote v letih 1917 in 1918	44
Igor Ivaškovič , Pravna narava Države in Kraljestva/Kraljevine SHS v konfliktu jugoslovanskih ideologij	63
Petra Kim Krasnič , Reševanje ruske begunske problematike v Kraljevini SHS.....	82
Petra Kavrečič , Tourism and Fascism. Tourism Development on the Eastern Italian Border	99
Kornelija Ajlec , Vloga Unrre pri oskrbi in repatriaciji jugoslovanskih razseljenih oseb v Italiji (1945–1947).....	120
Mateja Režek , Sodobna zgodovina v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji, 1945–1990	133
Lev Centrih , Polkmetje in socialistična država: integrirana kmečka ekonomija v Sloveniji v letih 1957–1965	152
Tjaša Konovšek , Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997	168
Jurij Hadalin , Brez dlake na jeziku. Programske usmeritve in delovanje Slovenske nacionalne stranke	190

Jubileji – Jubilees

Milica Kacin Wohinz – devetdesetletnica (Nevenka Troha)	225
Jerca Vodušek Starič – sedemdesetletnica (Zdenko Čepič)	228

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Karin Almasy, Kanon und nationale Konsolidierung. Übersetzungen und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918). (Rok Stergar)	237
Piotr Kosicki, Catholics on the Barricades: Poland, France, and »Revolution«, 1891–1956. (Majda Lukanc)	240
Robert Radu, Auguren des Geldes. Eine Kulturgeschichte des Finanzjournalismus in Deutschland 1850–1914. (Tomaž Mesarič)	243

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Šestdeset let revije za novejšo zgodovino, ki je sama postala del novejše zgodovine

»... naj se sklada kamen na kamen za stavbo novejše zgodovine glavnih družbenih sil in preobrazb... «

Z urejanjem prve številke je uredništvo končalo junija 1960, nedolgo po ustanovitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, predhodnika današnjega Inštituta za novejšo zgodovino. Sedemčlanska redakcija pod vodstvom Franceta Klopčiča je v tisk predala za 388 strani besedil (skupaj z zadnjo stranjo Errata, ki je bila tedaj običajna). Za preprosto in lično zunanjo opremo je poskrbel Plečnikov učenec Vlasto Kopač, oblikovalec glasil OF, klišeje je nato izdelala klišarna ČZP Ljudska pravica, natisnila pa tiskarna Toneta Tomšiča. Na police je naposled prišlo zavidljivih 3000 izvodov prve številke Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, nove znanstvene revije na Slovenskem. V kratkem uvodniku so člani uredništva zapisali, da revija nadaljuje tradicijo Letopisa Muzeja narodne osvoboditve LRS, ki je dotlej izšel v dveh številkah, in da si bo prizadevala »marksistično osvetliti nastanek, razvoj in družbeno vlogo delavskega razreda na Slovenskem kot nosilca socialističnih in komunističnih idej, kot gonilne sile družbenih preobrazb, kot voditelja in osvoboditelja delovnega ljudstva iz okvirov starega reda izkoriščanja, zatiranja in vojn«. Ob koncu so ambiciozno poudarili, da želijo Prispjevki postati »nov, dodaten činitelj v slovenskem zgodovinopisju in nimajo namena omejevati ali nadomeščati kako obstoječo zgodovinsko ustanovo ali njene funkcije. Nasprotno, obseg in globina zgodovinarstva se s tem samo večja, slovenskim zgodovinarjem se odpirajo nove možnosti za svobodno ustvarjanje.«

Odtlej je minilo šestdeset let in revija, sprva usmerjena v prej omenjene točke naj-novejše zgodovine, ki so tedaj seveda bile aktualne, se je skupaj z razvojem sodobnega zgodovinopisja preobrazala, preusmerjala, širila prostorski, problemski in časovni lok svojega zanimanja. Eden osrednjih znanstvenih medijev raziskovalcev novejše zgodovine je sčasoma sam postal del novejše zgodovine. Z nekaj hudomušnosti si drznem zapisati, da sta ostala nespremenjena le zavezanost znanstveni metodologiji in občasnim kratkim uvodnikom.

V prvem desetletju so bili Prispjevki po mnenju enega od kasnejših urednikov Franca Rozmana še zlasti odraz inštitutskega dela, razvoja, slabosti in uspehov. »Bolj

kot katera drugih slovenskih zgodovinarskih revij so tesno povezani z razvojem institucije, ki jih izdaja, in z njenim konceptom, tako da predstavljajo pregled nad dobršnim delom inštitutovega znanstveno-raziskovalnega in arhivskega udejstvovanja. « Bržkone vsem spremembam navkljub ta ugotovitev v pretežni meri drži do danes. Vsi inštitutski mladi raziskovalci začenjajo z objavami v Prispevkih, vsi sodelavci v njih z večjimi ali manjšimi presledki objavljajo do upokojitve in še po njej. Revija je čudovit odsev razvojne poti inštitutskih proučevalcev najbližje preteklosti, a v nobenem primeru le njih. Uredniška vrata so na stežaj odprta vsem.

Prvotni programski koncept se je obdržal zgolj v prvem desetletju, revija je skupaj z inštitutom namreč hitro prerasla začetne zamejitve. Delavsko gibanje in druga svetovna vojna sta sicer še nekaj časa bila v ospredju, a nikakor nista bila edini temi razpravljanja. Obseg se je vedno bolj širil – od partije k drugim političnim taborom, od delavca k širšim socialno-gospodarskim analizam, k zgodovini vsakdanjega življenja, k okoljski zgodovini, k zgodovini kulture itn. Prav tako je rasel časovni okvir. Če je ta v začetku temeljil na obdobju 1941–1945 in na jugoslovanski kraljevini, se je do danes razširil globoko v 19. stoletje na eni strani in v 21. stoletje na drugi. Podobno lahko zasledujemo metodološko preobražanje in zorenje ter spreminjanje pristopov v naraciji, načinu strukturiranja in podajanja snovi.

Danes so tako Prispevki odraz našega časa. Verjamemo, da so še naprej spodobno ogledalo historiografije, zavezano sodobnim trendom izdajanja znanstvene periodike. Uredništvo vztraja pri jezikovni brezhibnosti, spodbuja objavlanje v slovenščini, a obenem vsak članek opremi z daljšim tujejezičnim povzetkom. Prav tako pripravljamo tematske številke v angleščini, s čimer širimo vidnost objavljenih raziskovalnih izsledkov.

Poglavitno vprašanje, s katerim se soočamo, pa ostaja enako že vseh šestdeset let. Za koga in čemu pišemo? V današnjem času izdaje znanstvenega zgodovinopisja ne zmorejo slediti konkurenci, ki jo predstavljajo televizija in drugi elektronski ter tudi standardni časopisni mediji. Naklada se je v šestdesetih letih zmanjšala za šestkrat. Že Eric Hobsbawm je ugotavljal, da je »sodobna medijska družba dala preteklosti nikoli prej doseženo pomembnost in tržno vrednost«. A to v prvi vrsti pomeni, da se jo spleča »prodajati« na vse mogoče načine; po potrebi tudi poenostavljati, sprevračati in prekrajati (nikakor pa ne nujno!). Sodobni trendi napovedujejo nadaljnjo »marginalizacijo« klasične znanstvene revije. V uredništvu smo temu navkljub prepričani, da znanstvena revija ne more in ne sme iskati načinov, po katerih bi konkurirala medijem, ki učinkoviteje in privlačneje nagovarjajo bralca. Mora pa si prizadevati ostati tisti temelj (poleg knjige), na katerem bo še nekaj časa slonelo znanstveno zgodovinopisje. To pa spet nikakor ne pomeni, da si ni treba prizadevati stopiti bližje k bralcu, ki ni nujno strokovnjak za ožje področje. Sodobna revija mora biti čim bolj privlačna in dostopna v vseh oblikah (tiskani, digitalni itd.).

Revijo je ves čas urejal veččlanski uredniški odbor, sestavljen pretežno iz članov inštituta. Glavni in (ali) odgovorni urednik sta vselej prihajala iz domicilne institucije. Prvi urednik je bil France Klopčič, kritični premišljevalec novejšega slovenskega

zgodovinskega razvoja. Nasledila sta ga zgodovinarja druge svetovne vojne, Franček Saje in France Škerl. Za Škerlom je revijo urejal Jože Šorn, specialist za gospodarsko zgodovino, za njim Franc Rozman, strokovnjak za 19. stoletje, ki še danes slovi po tem, da s posebno ostrino prebere prav vse, kar izide izpod peresa domačih zgodovinarjev. Med dvema Rozmanovima urednikovanjema je bila revija v skrbi Staneta Grande, gospodarskega zgodovinarja, nato pa jo je za daljši čas prevzel Zdenko Čepič, eden prvih raziskovalcev obdobja po drugi svetovni vojni. V dvojcu z Damijanom Guštinom sta revijo peljala skozi buren tranzicijski čas. Naposled je uredništvo prevzel še avtor teh vrstic.

Vsak urednik, vsako uredništvo je po svojih najboljših močeh usmerjalo razvoj revije, toda največji pečat so ji vsekakor dali avtorji, pisci s svojim fokusom, s svojim načinom podajanja snovi, svojim razumevanjem novejše zgodovine. Visoki jubilej revije je zlasti njihova zasluga, ta številka pa naj bo prav zato posvečena njim – avtoricam in avtorjem razprav o slovenski novejši zgodovini. Vsem želim še veliko dobrih besedil!

Jure Gašparič

Sixty Years of the Contemporary History Magazine that Has Itself Become a Part of Contemporary History

“... let us build, one stone at a time, the structure of the contemporary history of the main social forces and transformations...”

The editorship prepared the first issue of the magazine in June 1969, soon after the establishment of the Institute for the History of the Workers' Movement, the forerunner of the today's Institute of Contemporary History. The editorship that consisted of seven members under the leadership of France Klopčič submitted 388 pages for printing (including the final *errata* page, which was customary at that time). A modest and tasteful cover was designed by Plečnik's student Vlasto Kopač, who also designed the Liberation Front's newsletters. Stereotypes were made by the stereotype casting room ČZP Ljudska pravica, while the Tone Tomšič printing house took care of the printing. The first issue of the Contributions to the History of the Workers' Movement, a new scientific publication in Slovenia, finally hit the bookshelves in an astonishing print run of 3000 copies. In a short introduction, the members of the editorship wrote that the publication continued the tradition of the two issues of the yearbook, published, until then, by the Museum of National Liberation of the People's Republic of Slovenia. They added that it would strive to “explore, in the Marxist tradition, the emergence, development, and social role of the working class in Slovenia as the proponent of socialist and communist ideas, the driving force of social transformations, and the leader and liberator of the working people from the old system of exploitation, oppression, and wars”. Finally, the editorship ambitiously emphasised that Contributions hoped to become “a new, additional factor in the Slovenian historiography with no intentions to restrict or replace any existing historical institutions or their functions. On the contrary, the scope and depth of historiography will thus only expand and open new possibilities for Slovenian historians to create freely.”

Sixty years have passed since then and the publication that initially focused on the aforementioned issues of the most recent history, which were naturally relevant at that time, has transformed, redirected, and expanded the spatial, topical, and temporal foci

of its interests in accordance with the development of contemporary historiography. One of the main scientific media of contemporary history researchers has eventually become a part of contemporary history itself. The only things that have not changed – if I may add somewhat mischievously – are the commitment to scientific methodology and the occasional short introductions.

In the opinion of Franc Rozman, one of the publication's later editors, *Contributions* specifically reflected the Institute's work, development, shortcomings, and successes during the first decade. "More than any other Slovenian historical magazine, it is closely connected to the development and concepts of its publishing institution, thus representing an overview of a considerable part of the Institute's scientific, research, and archival activities." Despite all the changes, this statement mostly still holds true today. All the junior researchers at the Institute begin by publishing in *Contributions*, and all the associates keep publishing there more or less regularly until or even after they retire. The publication is a wonderful reflection of the progress, achieved by the Institute's explorers of the most recent past, but in no way exclusively by them – the door of the editorial office is wide open to everyone.

The initial concept of the programme lasted only for a decade, as the magazine, along with the Institute, swiftly outgrew its initial framework. The workers' movement and World War II remained at the forefront for a while, yet they were certainly not the only subjects of discussion. The scope kept widening – from the Party to other political camps, from workers to broader socio-economic analyses, history of everyday life, environmental history, history of culture, etc. The temporal framework kept expanding as well: in the beginning, it was based on the period from 1941 to 1945 and the Kingdom of Yugoslavia. Until today, however, its scope has extended well into the 19th and the 21st century. Similarly, we can also follow methodological transformation and growth, as well as changes in the approaches to narration, structuring, and presentation of subjects.

Today, *Contributions* are thus a reflection of our times. We believe that the magazine still represents a decent mirror to historiography, committed to the contemporary trends in the publishing of scientific periodicals. The editorship insists on linguistic perfection and encourages publishing in the Slovenian language. Nevertheless, each article is also accompanied by a comprehensive summary in a foreign language. We also publish topical issues in the English language, thus increasing the visibility of the published research findings.

The main question that we face, has, however, remained the same throughout these sixty years: who do we write for, and why? Nowadays, scientific historiographical publications are no match for the competition, represented by television and other electronic as well as standard newspaper media. The print run is now six times smaller than sixty years ago. Eric Hobsbawm has already established that "modern media society has given the past unprecedented prominence and marketing potential". However, this primarily means that it is profitable to "sell" the past in all kinds of ways – and, if need be, also to simplify, transfigure, and adapt it (not necessarily,

though!). The modern trends foresee further “marginalisation” of the classic scientific magazine. The editorship is nonetheless convinced that scientific magazines should not and cannot search for ways to compete with the media that appeal to readers in a more efficient and seducing manner. Instead, scientific publications should endeavour (along with books) to keep forming the very foundations of the scientific historiography for the foreseeable future. This, however, does not mean that they should not strive to approach the readers who are not necessarily experts in specific fields. A modern scientific magazine should be as appealing and accessible as possible in all formats (printed, digital, etc.).

All these years, the magazine has been edited by editorships consisting mainly of the Institute members. The chief and (or) managing editors have always come from the ranks of the Institute. The first editor was France Klopčič, a critical explorer of the Slovenian contemporary historical development. He was succeeded by the World War II historians Franček Saje and France Škerl. After Škerl, the magazine was edited by Jože Šorn, a specialist in economic history; and later by Franc Rozman, an expert in the 19th century, who is even nowadays renowned for reading everything written by Slovenian historians with a particularly critical eye. Between two Rozman’s editorships, the publication was in the care of Stane Granda, an economic historian; after which it was, for a long time, in the hands of Zdenko Čepič, one of the first researchers of the period after World War II. He and Damijan Guštin ensured that the magazine survived the tumultuous times of the transition. Finally, the editorship was taken over by the author of this introduction.

Each editor and every editorship did their best to steer the magazine’s development. However, it was undoubtedly most profoundly influenced by the authors – writers with their foci, their manners of communicating the topics, and their understanding of contemporary history. They are the most deserving that the publication is celebrating such an important anniversary. Therefore, this issue should be dedicated precisely to them: the authors of contributions about contemporary Slovenian history. I wish many more outstanding texts to all of them!

Jure Gašparič

Razprave – Articles

1.01

Mojca Šorn*

Ljubljana 1914–1918:**

»Od Vas, žene in dekleta je /.../ takorekoč odvisna prihodnost«¹

IZVLEČEK

*Prispevek oriše prehrambno izbiro, slabo organizacijo preskrbe, pomanjkanje in dragi-
njo v času prve svetovne vojne v Ljubljani, podrobneje pa obravnava glavne naloge gospo-
dinj, ki so bile usmerjene predvsem v vprašanja in dejanja, kako omiliti posledice vojnih
razmer in kako ohraniti zdravje svojih družinskih članov. Odgovori se rišejo skozi prakso
koristnih nasvetov, priporočil in receptov, ki so spremljali gospodinje na njihovi vsakodnevni
poti, polni številnih obveznosti.*

*Ključne besede: prva svetovna vojna, Ljubljana, preskrba, pomanjkanje, ženske, strate-
gije preživetja*

ABSTRACT

LJUBLJANA 1914–1918:

“UPON YOU, WOMEN AND GIRLS, /.../ DEPENDS THE FUTURE”

*The contribution describes the assortment of food, poor supply chain organisation, scar-
city, and increasing cost of living during World War I in Ljubljana. More detailed considera-
tion is given to the housekeepers' principal tasks, aimed mainly at solving the questions of*

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000, Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 F. [Jerica] Zemljanova, »Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času,« *Domoljub*, 18. 5. 1916, 275.

appropriate actions to mitigate the consequences of the war conditions and keep their families healthy. The answers present themselves through a practice of useful advice, recommendations, and recipes that the housekeepers could resort to while running their numerous daily errands.

Keywords: World War I, Ljubljana, supply, scarcity, women, survival strategies

Uvod

Zgodovinarica Petra Svoljšak, katere raziskovanje je osredinjeno na problematiko prve svetovne vojne in vloge ter položaja slovenskih dežel med vojno, je v enem izmed svojih številnih znanstvenih prispevkov zapisala, da je velika vojna pomemben del zgodovine slovenskega etničnega ozemlja, »najsibodi zaradi mnogovrstnih učinkov in vplivov ali zaradi novosti, ki jih je prinesla v življenje Slovencev. Vojna se je kazala predvsem z dveh plati, najprej kot vojaško dogajanje /.../ drugo stran pa opredeljuje raznolikost civilnega življenja, ki je bila pogojena s spletom različnih okoliščin.«²

Čeprav je prva svetovna vojna v slovenskem zgodovinoписju pomembno raziskovalno polje, za proučevanje civilne sfere tega še vedno ne moremo trditi,³ zato je pričujoči prispevek usmerjen v obravnavo izseka iz življenja v deželnem stolnem mestu Kranjske.⁴ Razprava z analizo časopisnega in arhivskega gradiva, korespondence, dnevninskih zapisov, tiskanih virov, znanstvenih izsledkov domačih in tujih strokovnjakov predstavi nekaj strategij preživetja v boju proti pomanjkanju, lakoti in ne nazadnje boleznim, pri čemer že sam naslov pokaže, da je bila izvedba ukrepov v večji meri prepuščena umnosti in iznajdljivosti žensk, ki jim večopravilnost nikakor ni smela biti tuja.

Prvo svetovno vojno lahko označimo tudi kot totalno vojno, saj med drugim ni mobilizirala samo moških, mobilizirala je tudi ženske,⁵ ni se odvijala zgolj na bojiščih, vojni fronti, temveč tudi na notranji, domači fronti:⁶ »Fronte so bile tudi doma, pred trgovinami, pred mesnico in pekarijo, še prej pa pred uradi za karte, da so se mogli

2 Petra Svoljšak, »Prva svetovna vojna in Slovenci«, *Zgodovinski časopis*, št. 2 (1993): 263.

3 Marta Verginella, »Ženske v vojni in o veliki vojni«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2015): 54–70.

4 Širši kontekst, v katerem obravnavam preskrbo v Ljubljani pred letom 1914, sistem preskrbe v Avstriji v času velike vojne in preskrbo Ljubljane med prvo svetovno vojno ter neposredno po njej, je v fazi priprave za objavo.

5 V zadnjih dvajsetih letih je o ženskah v prvi svetovni vojni napisanih relativno veliko prispevkov, mdr. gl. Marija Wakounig, »Ženske v prvi svetovni vojni. Znanstvenoraziskovalni desiderat slovenske historiografije«, v: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja* (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 44.

6 Domača fronta ali vzdržljivost civilnega prebivalstva v zaledju. – Marko Štepec, »Naveličanost zaradi vojne je bila vsak dan večja«, v: Boštjan Olip, *Dnevnik 1914–1918* (Radovljica: Mestni muzej, 2018), 9.

potem ljudje s tistimi zelenimi in rjavimi listki nastavit v dolgo kolono za kruh, meso, petrolej, za vse, kar si rabil za življenje.«⁷ In nikakor »ne bi mogla vzdržati toliko časa brez podpore iz zaledja in brez neposrednega ali posrednega sodelovanja žensk.«⁸ Evelyn Blücher von Wahlstattse je v delu *An English wife in Berlin* (1920) zapisala, da so se ženske bolj kot kdaj prej spraševale, zakaj morajo delati, stradati, pošiljati može v boj.⁹ A so kljub temu prevzemale različne, tudi moške vloge, »predvsem pa so se vsakodnevno bojevale zoper lakoto, pomanjkanje in bolezni.«¹⁰

V izrednih vojnih razmerah so se z gospodinjskimi opravili v teoriji in praksi res ukvarjali tudi nekateri moški.¹¹ »In gospodje, ki se prej niso brigali za domače gospodinjstvo in gospodarstvo, so se zdaj skrbno obveščali, kje se da dobiti moka, sladkor, mast ... in kam je treba iti po nakaznice za to ali drugo blago«,¹² a po večini je to kompleksno področje še naprej ostajalo ženska domena:¹³ »Osvobodimo se zahtev mode in pokažimo s preprostostjo, da razumemo nalogo in dolžnost, ki jo nalaga ženski veliki čas. Vsaka žena, vsako dekle, ki svoje gospodinjstvo na ta način uredi, bo pripomogla ravno tako do slavne zmage kot vojak, ki se kljub naporom odreče marsičemu in z vdano zvestobo opravlja svojo dolžnost.«¹⁴ Gospodinje, umetnice kuhanja in poznavalke nutricionistke, naj bi bile gospodarne z denarjem, iznajdljive in prilagodljive pri nabavi živil in kurjave. Poleg gospodinjskih nalog, ki jih obravnavam v tem prispevku, se je od ženske pričakovala tudi skrb za snago, kar je bila težka in zamudna naloga, saj pralnih strojev, sesalnikov in drugih gospodinjskih aparatov takrat še ni bilo na razpolago. Z vso usmiljenostjo naj bi skrbele za bolne in stare, z vso potrpežljivostjo in požrtvovalnostjo pa naj bi se predajale vzgoji otrok: »Vplivaj torej blagodejno na družino in na vso okolico! Biti ji moraš solnce, ki se vanj obračajo vsi. Težka, a sveta je tvoja naloga! / ... / Od Vas, žene in dekleta, je odvisno, da se vzdrži gospodarstvo, od Vas je takorekoč odvisna prihodnost. Vse je v Vaših rokah: poljedelstvo, gospodinjstvo, vzgoja mladine, sreča ali propast družine! Izkažite se vredne te velike naloge in rešite jo častno!«¹⁵

7 Avgust Reisman, *Iz življenja med vojno* (Maribor, 1939), 54.

8 Petra Svovljšak, »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«. Položaj in vloga žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno, v: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Celje, 30. september–2. oktober 2004* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 155. Gl. tudi Urška Strle, »K razumevanju ženskega dela v veliki vojni,« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2015): 103–25. Prispevka obravnavata vloge žensk v prvi svetovni vojni, skupaj z zaposlovanjem na delovnih mestih mobiliziranih moških, poprijemanjem za t. i. moška opravila, organiziranjem humanitarne pomoči, vzdrževanjem domačij, doma in družine.

9 Thierry Bonzon in Belinda Davis, »Feeding the cities,« v: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 338.

10 Svovljšak, »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«, 153. O spominih ter spominjanjih na preskrbo, pomanjkanje in lakoto Marta Verginella, »Velika vojna med spominom in pozabo,« v: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja* (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 79–88.

11 Irena Selišnik, »Ženske v zaledju vojnih zubljev,« v: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 188.

12 Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt (Ljubljana: Slovenska matica, 2000), 8.

13 Arthur Marwick, *Women at War 1914–1918* (London: Croom Helm, Fontana Paperbacks in Imperial War Museum, 1977), 140.

14 F. [Jerica] Zemljanova, »Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času,« *Domoljub*, 25. 5. 1916, 288.

15 Zemljanova, »Za naše gospodinje,« 275. V vojnem času naj bi matere otrokom posvečale posebno pozornost pri razvijanju ljubezni do kruha: »Otrok moj! Spoštuj žitno polje, spoštuj zrnje, spoštuj kruh!« – »Ali kaj pomisliš ...?,« *Angelček*, 1. 1. 1915, 5.

Ženskam je tisk priskočil na pomoč s prispevki, ki so celo populacijo pozivali k zmernosti: »Ogibajte se torej nezmernosti v jedi in pijači /.../«¹⁶ ter se hkrati obračali na posameznika in ga nagovarjali k žrtvovanju, »naj služijo njegovi obroki v to, da se nasiti in hrani, ne pa poželenju po nasladnosti in potratu.«¹⁷

Etnologinja Maja Godina Golija je v razpravi »Recepti in napotki za krizne čase« zapisala, da so visoke cene, pomanjkanje in odsotnost določenih živil vodili v razvijanje novih strategij preživetja.¹⁸ Vojna je po eni strani doprinesla k nastanku številnih novih kuharskih receptov in sprožila uživanje hrane, ki ni bila povsem običajna; da bi omilili občutek lakote so ljudje v veliki meri uživali hrano z malo hranljivih snovi ali s povsem nehranljivimi snovmi. Po drugi strani pa je stiska sprožila proizvodnjo nadomestnih živil, novih proizvodov, ki so do neke mere olajšali pomanjkanje osnovnih živil in še danes zaznamujejo našo prehrano.¹⁹ Tu pa so še nekateri ostali spremljevalci vojne: samooskrba, nahrbtništvo in črni trg.

Pomanjkanje – s poudarkom na kruhu

Iz virov in literature, ki se nanašajo na prvo svetovno vojno, je razvidno, da Avstro-Ogrska v pripravah na prvo svetovno vojno vprašanju sistema preskrbe civilnega prebivalstva ni posvečala večje pozornosti. Čeprav je bil leta 1912 sprejet zakon, ki je podal pravno osnovo za posege v gospodarstvo (*Kriegsleistungsgesetz*),²⁰ je bila organizacija preskrbe civilnega prebivalstva zapostavljena tudi ob začetku vojne, saj je Dunaj največje napore posvečal koncentraciji v vojno industrijo. Pomemben dejavnik so bile tudi špekulacije o tem, kako dolga bo vojna, čeprav so bili ugibanja in napovedi seveda različni.²¹

16 SI_ZAL_LJU/0225, §. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, 27.

17 SI_ZAL_LJU/0225, §. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, 27.

18 Maja Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase. Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno,« *Etnolog* 22 = 73 (2012): 67.

19 Gorazd Makarovič, »Prehrana na Slovenskem v 19. stoletju,« *Slovenski etnograf*, 33/34 (1988/1990): 161. Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase,« 67 in 77. Stephen Pope in Elizabeth-Anne Wheal, *Dictionary of the First World War* (Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003), 151, v geslu Ersatz (nadomestek) zapišeta, da je to sodoben nemški termin za alternativne produkte, ki so se razvili, da nadomestijo dobrine, ki v vojnem času zaradi blokade niso bile dostopne.

20 Jože Šorn, »Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« *Zgodovinski časopis*, št. 1–2 (1981): 66. Tamara Scheer, »Die Kriegswirtschaft am Übergang von der liberal-privaten zur staatlich-regulierten Arbeitswelt,« v: Helmut Rumpler, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016), poglavje Die Planung der Kriegswirtschaft in der Vorkriegszeit.

21 O špekulacijah glede trajanja vojne, ki jih lahko obravnavamo kot evropski fenomen, gl. mdr. Manfred Rauchensteiner, »Gedächtnisort Erster Weltkrieg,« v: Helmut Rumpler, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016), 45. Gl. npr. tudi »Koliko časa bo trajala vojna?,« *Delavec*, 21. 11. 1914, 2. Pope in Wheal, *Dictionary of the First World War*, 74. Tone Habe, *Pogled iz malega sveta* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959), 37.

Kljub temu da je avstrijska vlada ob začetku vojne, tako kot tudi vlade drugih držav, izdala prepoved izvoza določenega blaga,²² ki jo je narekovala skrb za redno kritje lastnih potreb, se je že kmalu pokazalo več težav.²³ Prvo sta predstavljala mobilizacija in posledično odsotnost moške delovne sile ter odvajanje velikih količin hrane v vojaške namene. Zanimarjivi niso bili niti preusmeritev vlakovnih kompozicij v potrebe vojske in mobilizacija vprežne živine ter pomanjkanje krmil in gnojil. Poljedelski minister baron Franz von Zenker je v zavedanju teh dejstev 19. avgusta 1914 nagovoril kmetovalce, ki so ostali na svojih domovih, predvsem je seveda apeliral na ženske, otroke in starejše, naj sprejmejo novo vlogo – vlogo prehranjevalcev države.²⁴

Drugo težavo je predstavljalo dejstvo, da Avstrija ni bila žitna dežela; njene žitnice so bile zgolj srednja in zahodna Češka, Moravska, del Zgornje ter Spodnje Avstrije in predvsem vzhodna Galicija. Hude in dolgoročne posledice v preskrbi prebivalcev Avstrije so tako predstavljale npr. posledice ruske invazije v Galicijo: »Ta izguba odleže toliko kakor vsa češka polja. Od celotne obdelane zemlje, ki meri 10,6 milijonov hektarjev, pripada na Galicijo 3,8 milijonov hektarjev obdelane zemlje, na vzhodno Galicijo, ki smo jo izgubili takrat pa 2,6 milijonov hektarjev in na Češko 2,7 milijonov hektarjev.«²⁵ Preskrba države je tako skoraj na vseh področjih temeljila na ogrskem delu, ki je zaradi zaščite lastnih veleposestnikov nasprotoval uvozu žitaric (predvsem) iz Italije, hkrati pa se je do avstrijskega dela države glede pošiljk živil obnašal zelo mačehovsko.²⁶ Ogrska je namreč menila, da že tako ali tako pokriva temeljni delež oskrbe skupne vojske, z žitom ni nameravala oskrbovati tudi avstrijskih prebivalcev.²⁷ Madžarska je v avstrijski del vsako vojno leto dovažala manj in manj živil. Leta 1916 je Avstrijem tako na primer poslala polovico manj mesa in mleka kot pred vojno, približno tretjino predvojnega kontingenta maščob, le 3 odstotke predvojnega kontingenta žita in 8 odstotkov predvojnega kontingenta moke.²⁸ Avstrija je tako ostala prepuščena uvozu,²⁹ kar je zanj pomenilo pravo katastrofo. Pri tem so ji preglavice povzročale že omenjene izvozne prepovedi in britanska zapora,³⁰ ki so onemogočale nakup pomembnih gospodarskih in prehranskih izdelkov. Državno gospodarstvo, ki

22 »Izvozne prepovedi,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 9. 1914, 100–02. Celoten seznam je izšel leta 1915 v knjižici *Die aus Anlaß des Krieges erlassenen österreichisch-ungarischen Aus-, Ein- und Durchfuhr-verbote nach dem Stande vom 4. September 1915*, leto kasneje je sledila dopolnjena izdaja. – SI AS 448, f. 178, ovoje 3896/XLI (1915).

23 Oris preskrbe drugih evropskih držav podaja J. Šorn, »Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« 57–81.

24 Več v »Kmetovalcem Avstrije!,« *Slovenski narod*, 27. 8. 1914, 2. MNZS, ZRP, Kmetovalcem Avstrije! (19. 8. 1914).

25 »Skrb za kruh,« *Delavec*, 6. 7. 1918, 1. Gl. tudi Alexander Watson, *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918* (London: Allen Lane, 2014), 199.

26 Gl. npr. Vilma Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno. Diplomsko delo* (Ljubljana, 1988), 13, 15.

27 Mark Thompson, *The White War. Life and Death on the Italian Front (1915–1919)* (London: Faber and Faber, 2008), 249. Robert B. Asprey, *The German High Command at War. Hindenburg and Ludendorff Conduct World War I*. (Lincoln: Universe, 2005), 256. O madžarskem gospodarstvu v prvih letih 20. stoletja Béla Katona, *Die Volkswirtschaft Ungarns – 1912* (Budapest, 1913).

28 Watson, *Ring of Steel*, 343–45.

29 Pri čemer so pogajanja z Ogrsko, »pri katerih se bo določil definitivno naš delež na ogrskem pridelku«, potekala ves čas vojne. Gl. »Iz seje državnega sveta za prehrano,« *Domoljub*, 1. 11. 1917, 518.

30 Podrobneje o zapori oziroma blokadi (nem. Hungerblockade) Pope in Wheel, *Dictionary of the First World War*, 74. O pomorskem prometu pred prvo svetovno vojno gl. V[in]ko Šarabon, »Svetovni promet po morju,« *Čas*, zv. 3 (1915), 146–57.

je imelo vse znake tipičnega vojnega gospodarstva³¹ in je bilo pravo nasprotje predvojnega klasičnega kapitalističnega gospodarstva,³² je tako moralo od začetka vojne poslovati brez rezervnih zalog.

Pomirjevalne besede, da je hrane dovolj, so se kmalu izkazale za zmotne, sprejete uredbe³³ za nezadostne – do pomanjkanja osnovnih živil, predvsem (bele) moke in (belega) kruha kot najpomembnejšega živila za širši krog ljudi, je prišlo že konec leta 1914. Ko je postalo jasno, da Avstrija z lastnim žitnim pridelkom ne bo preživela do nove žetve, je nastala panika. Naslednji citat odstira različne pristope in zmožnosti, celo značaje ljudi, ko so se soočili s stvarnostjo: »Kjerkoli se zdaj srečavajo ljudje, izprašujejo drug drugega, ima li dovolj moke. Nekateri si misli prihuljeno: 'Imam moke vsaj do jeseni,' a odgovarja: 'No, da, par vrečic sem si je nakupil; a bože, bože, predraga je, da bi si je mogel nakupiti dovolj!' Drugi majejo glavo. Niso verjeli, da bi mogla nastati zadrega z moko, preveč so zaupali in preskrbeli se niso z ničimer. Tretji imajo denarja jedva za vsakdansko potrebo, zato zro obupani v bodočnost, zaupajoči v pomoč države in občine, da jih že rešita skrajne sile. Četrti pa šele zdaj begajo okoli mokařev in prodajalnic ter nakupujejo različite vrste moke, ne da bi se dosti brigali, kakšna je. /.../ Bojazljivi ali – morda še pravilneje povedano – previdni ljudje pa so mislili na samopomoč pravočasno ter so se založili celo preveč. Nekatere družine imajo po 6–8 velikih vreč moke, ki bi jim zadoščala za eno ali celo dve leti. A vendar ne izrabljajo svoje zaloge, nego pošiljajo dekle v prodajalne po moko, da bi 'izhajali'. In še jeze se, če zvedo, da visi na tej ali oni mokarni napis 'Moka razprodana.'«³⁴

Ko je konec oktobra 1914 stopila v veljavo cesarjeva naredba, ki je dovoljevala peko kruha iz največ 70 odstotkov pšenične ali ržene moke, ostanek pa je moral vsebovati krompirjevo, ječmenovo ali koruzno moko, je *Slovenski narod* sporočil, da je za mešanje najboljša krompirjeva moka in da na Dunaju izdelujejo kruh tudi samo iz te moke.³⁵ *Ilustrirani glasnik* je to oceno podprl in idejo o uporabi krompirjeve moke v gospodinjstvu nadgradil z receptom za torto.³⁶ Le ugibamo lahko, koliko gospodinj je novost preizkusilo, Ljubljanci krompirjeve moke namreč niso bili vajeni uporabljati. Prav tako so bili nevajeni uživati jedi iz koruzne moke, ki so jo v glavnem uporabljali za živinsko krmo, zato so občila svoje bralke in bralce poskušala prepričati o njeni uporabnosti: »Koruzna moka ima v sebi prav mnogo redilnih snovi in se morda vsaj zdaj naučimo bolje upoštevati jo. /.../ Sedaj je čas, da se navadimo polente in koruznih žgancev, ki so s surovim maslom zabeljeni naravnost izvrstni.«³⁷ *Domoljub* je dodal, da

31 O vojnem gospodarstvu v avstrijski polovici in ogrski polovici monarhije Jože Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997), 21–27. Gl. tudi Petra Svovljšak in Gregor Antoličič, *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirnima črticama Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018), 393 sl.

32 J. Šorn, »Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« 57.

33 Gl. *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko/Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain* (Ljubljana/Laibach, 1914). *Državni zakonik za kraljevino in dežele, zastopane v državnem zboru* (Dunaj, 1914).

34 »Gospodinjstvo. Moka,« *Tedenske slike*, 24. 2. 1915, 11.

35 »Pozor, peki!,« *Slovenski narod*, 2. 11. 1914, 4.

36 »Gospodinja. Torta iz krompirjeve moke,« *Ilustrirani glasnik*, 20. 5. 1915, 460.

37 »Gospodinjstvo. Koruzna moka,« *Tedenske slike*, 24. 3. 1915, 8. *Slovenski narod* je junija 1915 pokomentiral polento, češ tu pa tam je »prav dobra jed, posebno če je dobro zabeljena. Vsak dan jo zauživati, je pa vendar nekoliko

se iz koruzne moke poleg koružnjaka – (koruznega kruha) – in žgancev³⁸ lahko naredijo tudi druge dobre jedi, močnik, kolači, piškoti itd., in priložil recept za izdelavo krvajce, vrste mlinca, narejene iz posoljene in poparjene koruzne moke in mleka ali vode.³⁹

Ljudje, ki so se zaradi pomanjkanja pšenične moke v letu 1915 počasi začeli navajati na nepriljubljeno koruzno moko, so se morali konec leta 1915 soočiti tudi s pomanjkanjem te. Ker koruzna moka ni bila racionirana, so bile njene zaloge namreč skoraj povsem izčrpane. Gospodinje so se morale znajti drugače. Pri tem so jim pomagali številni in različni recepti, kako ali iz česa peči kruh. Predlagali so, naj moki dodajo zmlate stročnice, kostanj,⁴⁰ nariban surov krompir itd. Znan je tudi recept, ki gospodinjam svetuje, naj kruh spečejo iz ržene in želodove moke.⁴¹ V nemških in avstrijskih mestih zaradi pomanjkanja moke za pripravo kruha niso uporabljali le koruze, kostanja, graha, soje, otrobov, temveč tudi deteljo.⁴² Posestnik Andrej Pugl iz Göstinga je »iznašel novo postopanje, da se omeji poraba krušnega žita«. Svetoval je, naj se moki primeša večja količina zmletih hrušk: »Poizkusi so pokazali, da je kruh s tako primesjo izredno dober in okusen. / ... / Deželna vlada je naročila, naj se pokupijo hruške v velikih množinah, da se napravijo poizkusi.«⁴³

Marca leta 1915, ko je bila izdana odredba glede racionirane porabe žita in moke ter je bilo na osebo določenih 300 g žita oziroma 240 g moke na dan,⁴⁴ se je *Domoljub* vprašal, »ali je mogoče pri tej hrani močno delati, kakor bo letos potreba, če bomo hoteli zadosti pridelati«. Vsaka gospodinja naj bi po njegovem mnenju vedela, da mora odrasel človek, ki fizično dela, »dobiti na dan dobre $\frac{3}{4}$ kg kruha ali 50 g teže, za kar je treba najmanj 800 g žita. In ta množina je majhna. Razloček med delom na kmetih in delom v mestih je velik. Na kmetih vstanejo pogosto zjutraj ob treh in delajo celi dan do pozne noči. Če nima delavec močne hrane, ne more delati. V mestih je glavna hrana meso. Juha, meso in nekaj prikuh, pa je kosilo gotovo. Kruha se primeroma malo porabi. Na kmetih se meso malokdaj pokaže na mizi, vsaki dan se pa večkrat uživajo jedi iz moke ali žita.«⁴⁵

Zgodovinar Andrej Studen v svojih raziskavah navaja, da je bilo na jedilniku premožnejših meščanov v 19. stoletju skoraj vsak dan meso s pestrimi dodatki, česar pa nikakor ne bi mogli trditi za jedilnike revnejših meščanov ali večinskega prebivalstva. Za njih je veljal t. i. kmečki model prehrane, ki je temeljil na brezmesnih in preprostih, predvsem močnatih jedeh, pri čemer doda, da »vsakdanja prehrana neagrarnega

preveč. Zatorej tudi celo Italijani, ki jim je polenta narodna jed, mnogo bolj cenijo makarone in še bolj kruh. / ... / O kruhu pravi Italijan: 'Hvali polento, toda drži se kruha.' 'S kruhom je vsaka moka sladka.' / ... / 'Daj mi kruha in reci mi pes.' « - »Polenta, makaroni, kruh,« *Slovenski narod*, 26. 6. 1915, 5.

38 Gl. »Žganci iz koruznega zdroba,« *Tedenske slike*, 26. 4. 1916, 264.

39 »Za naše gospodinje. Krvajca,« *Domoljub*, 15. 4. 1915, 236.

40 Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase,« 71.

41 Marjana Kos, »Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?,« v: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!*. Kranjska v prvem letu velike vojne (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014), 35.

42 Watson, *Ring of Steel*, 335.

43 »Domači pregled. Nadomestilo za moko,« *Delavec*, 4. 8. 1917, 3.

44 »Pregled zakonitih, zlasti gospodarskih razmer tičočih se naredb od pričetka vojne,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 5. 1915, 53–55.

45 »300 gramov žita na dan,« *Domoljub*, 4. 3. 1915, 130.

proletariata tudi ni mogla dosegati povprečne norme, ki je veljala na kmetijah. Prehrana delavstva je bila na sploh silno bedna.«⁴⁶

Čeprav je Zemljanova menila, da človeško telo za pravilno ravnovesje potrebuje meso, mleko, sir, jajca, stročnice (predvsem fižol, grah in lečo), ki lahko zaradi prisotnosti beljakovin in soli nadomeščajo meso, ter zelenjavo (solato, zelje, repo, kolerabo, špinačo, ohrovt), ki vsebuje veliko železa in raznih soli, je velik pomen pripisovala moki. Kruh, žganci in močnik so ostajali glavno živilo brezposelnih, upokojencev, študentov, delavcev in nižjih uradnikov, ki hranilnih snovi zaradi slabega finančnega položaja niso mogli nadomestiti z mesom in zelenjavo. Svoj prispevek z dne 18. maja 1916 je Zemljanova zaključila z besedami: »torej le moke je treba.«⁴⁷

V iskanju nadomestnih živil so gospodinje pomanjkanje moke poskušale omiliti s krompirjem, ki je v marsikateri družini postal glavno živilo, pri čemer so občila opozarjala, da je hranilna vrednost te poljščine sicer precejšnja, a vseeno nezadostna; če bi torišče prehrane človek postavljajl zgolj nanj, bi sčasoma opešal. Zemljanova je priporočala, naj se ga zato uživa z mlekom, sirom, maslom, slanino, mesom, stročnicami in zelenjavo – seveda, kadar in komur je bilo kaj od tega na voljo: »V koščkih ali cel (v oblicah) je težko prebavljiv. Jako dober je krompirjev pire. /.../ Dobra je tudi krompirjeva juha, guljaž iz krompirja.«⁴⁸

V Ljubljani je v letu 1915 poleg moke in kruha začelo primanjkovati tudi drugih živil: »Na ljubljanskem trgu je sedaj velika borba. Kadar prinese kaka prodajalka kaj živil, jo hipoma obsujejo; vsakdo bi rad kupil. Dobi se že malo živil. Vojaki prihajajo z vozmi na trg in pokupijo vse.«⁴⁹ Pomanjkljiva je bila predvsem preskrba Ljubljančanov z govejim in svinjskim mesom, zato so oblasti svetovale varčno porabo, kar je pomenilo svarilo gospodinjam, naj ne kuhajo samostojnih mesnih jedi, namigovala so, naj bo meso le dodatek k zelenjavni juhi ali prikuhi.⁵⁰ Pomanjkanje mesa naj bi nadomestile z mlekom in mlečnimi izdelki ter sladkorjem ali medom, sadnimi sokovi in kašami.⁵¹ Vendar je v Ljubljani praktično od začetka vojne primanjkovalo tudi mleka in mlečnih izdelkov. Mesto je ostalo tudi brez zalog krompirja, sladkorja, maščob idr. Za vsa ta živila je aprovizacija poskušala vzpostaviti vzdržen sistem, ki je zadnje mesece vojne bolj ali manj životaril, saj kupci v praksi mnogokrat niso prejeli količin, ki so jim bile v teoriji (z nakaznicami) sicer zajamčene. Ljubljansko županstvo se je spomladi leta 1918 moralo pošteno potruditi, da je v prodajo prišlo vsaj nekaj domačega zelja in repe.

Božo Račič, učitelj iz Toplic ob Savi, ki je med vojno gospodinjam ponudil marsikakšen nasvet, je opozarjal, da telesnim potrebam odgovarja hrana, ki vsebuje

46 Andrej Studen, »Prehrana in jedilna kultura«, v: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 119–22.

47 Zemljanova, »Za naše gospodinje«, 275.

48 Zemljanova, »Za naše gospodinje«, 288.

49 Ivan Vrhovnik, *Trnovska župnija v Ljubljani* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1933), 154.

50 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1802, a. e. 1634, št. 275–279. Kos, »Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?«, 36.

51 »Zdravstvo. Vojna hrana in bolniki«, *Ilustrirani glasnik*, 1. 4. 1915, 375, 376.

beljakovine, maščobe, ogljikove hidrate, razne soli in vodo.⁵² Zapisal je, da »beljakovine nadomeščajo porabljene telesne snovi, maščoba povzroča toploto in tvori podlago rezervnim snovem, ogljikovi hidrati tvorijo mišičevje in njih moč, razne soli urejajo prebavo, voda pa razkrajja in odvaja razne snovi in odpadke.« Ker meso in zabela vsebujeta maščobo in beljakovine, rastline pa beljakovine ter ogljikove hidrate, ki jih v mesu ni dovolj, je menil, da človeškemu organizmu za preživetje in zdravje zadostuje zgolj zabeljena rastlinska hrana.⁵³

Ilustrirani glasnik, ki je spomladi leta 1915 malo hudomušno zapisal, da so »puščavniki živeli ob samih korenincah in so dočakali visoko starost«,⁵⁴ je avgusta 1918 objavil recept, ki izriše vso bedo zadnjega vojnega leta, saj se z vso natančnostjo in skrbnostjo ukvarja s pripravo – kuhane solate.⁵⁵

»Tukaj je draginja tudi že enormna«⁵⁶

Poleg pomanjkanja je civilno prebivalstvo močno bremenila tudi draginja: »Denar, ki ga je res veliko med ljudmi, takorekoč nič ne pomeni. Če greš z desetakom na trg ali v štacuno, se komaj vidi, kar prineseš domov; in to je najvažnejše, da je draginja od dne do dne večja in hujša.« Vzrokov za draginjo je bilo seveda več, od pomanjkanja delovne sile do pomanjkanja blaga, od inflacije do oderuštva ali t. i. privijanja cen, ki pa ga je država s strogo zakonodajo poskušala zajezi. Kako razpredeno in kako trdovratno je bilo, med drugim izkazujejo številne odredbe, ki so jih pristojni organi izdali v času vojne (določale so visoke denarne in dolgotrajne zaporne kazni, omogočale pa so tudi zaplembo živil in drugih nujnih potrebščin ter njihovo razdelitev med prebivalstvo). Posebno obremenitev so seveda pomenili tudi prekupčevalci, poimenovani kar »korenina draženja / ... / ki je nihče po zakonu prijeti ne more.«⁵⁷

Skokovito naraščanje cen med vojno pa je bil praktično svetovni fenomen. Ocenimo lahko, da so se v povprečju cene povišale za 200 do 300 odstotkov, pri čemer je bila draginja najmanjša v Ameriki, večja v zahodni Evropi, še večja v ostalih evropskih državah, prav nič manjša pa ni bila v Rusiji.⁵⁸ V Avstriji so bili na primer že decembra 1916 življenjski stroški več kot šestkrat višji v primerjavi z obdobjem pred začetkom vojne.⁵⁹ To se ujema s podatki, da se je živž od leta 1914 do leta 1918 podražil od 1100 do 1250 odstotkov, do konca vojne pa so cene nekaterih živil narasle tudi do 3000 odstotkov. Ob tem so se plače zaradi hude inflacije sicer nominalno višale, njihova realna vrednost pa je kljub temu padala – v obdobju 1914–1918 so se realne mezde in plače

52 O primerni prehrani Anton Breclj, *Jetiki – boj! Opis ljudske bolezni in obrambe* (Ljubljana: Nova založba, 1918), 53–62, poglavje O hranitvi.

53 Božo Račić, *Sušenje v gospodinjstvu* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1916), 4.

54 »Zdravstvo. Vojna hrana in bolniki,« *Ilustrirani glasnik*, 1. 4. 1915, 375, 376.

55 »Domače stvari. Kuhana solata,« *Ilustrirani glasnik*, 15. 8. 1918, 400.

56 NGD0629-0004 (Ljubljana, 19. 4. 1916).

57 »Triumf proti oderuštvu.« *Domoljub*, 8. 6. 1916, 305.

58 »Nekoliko statistike o cenah ob izbruhu vojne,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 8. 1918, 58 in 59.

59 Watson, *Ring of Steel*, 332, 333.

znižale za polovico.⁶⁰ Zgodovinar Bojan Himmelreich je ob upoštevanju spremembe realne vrednosti plače v odnosu do živil ocenil, da je standard med prvo svetovno vojno padel najmanj za petkrat.⁶¹ Prijateljici, ki sta se med vojno bodrili s pomočjo pisem, sta potarnali druga drugi: »Ampak življenje je težko. Draginja je tu strašno velika in raste iz dneva v dan.« (Dunaj, 1915).⁶² Odgovor, poslan spomladi 1916 iz Ljubljane se je glasil: »Tukaj je draginja tudi že enormna in marsikaj je težko dobiti.«⁶³

Naj zaključim z naslednjimi podatki: Na Kranjskem je znašala mesečna pokojnina po revizorju Zadrufne zveze dobrih 60 kron,⁶⁴ mesečna plača učitelja pa od 140 do 165 kron.⁶⁵ Pred vojno je liter olja stal eno krono in 50 vinarjev, sredi leta 1916 pa 18 kron.

Kako omiliti pomanjkanje in draginjo ter ohraniti zdravje?

Uredniki časopisja, ki so bolj ali manj spretno manevriranje med pomanjkanjem, draginjo in zdravjem družinskih članov imenovali kar umetnost, so gospodinjam svetovali: »Znati je treba posebno sedaj dobro in umno gospodinjiti. In vojska je naučila že marsikatero gospodinjo štediti. Varčevanje z živili je sedaj dolžnost nas vseh, ne samo zato, ker so živila draga, ampak tudi zato, ker nam jih primanjkuje. /.../ Kuhati in zadovoljiti družino, posebno, ako šteje mnogo glav, je pa dandanes res prava umetnost. To veste najbolj matere same! Da ostanemo močni, je treba preskrbeti telesu potrebnih hranilnih snovi.«⁶⁶

Nekaj ne povsem običajnih nasvetov

Zaradi vse večjega pomanjkanja (osnovnih) živil so ljudje kljub spodbudam, naj jedo malo in zdravo, začeli posegati po živilih, ki v obdobju miru niso bili na jedilnikih, npr. mesu zajcev in odsluženih vojaških konj ter tudi mesu mačk in psov, ki so ga

60 France Kresal, "Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991," *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2 (1995), 7–23.

Na tem mestu ne moremo zaobiti dodeljevanja številnih (stalnih in nenehno dvigajočih) draginjskih doklad, ki so jih mdr. prejeli tudi učitelji ljudskih in meščanskih šol. – SI AS 38, t. e. 16, Zapisnik seje deželnega odbora kranjskega v Ljubljani, 12. 4. 1917; Zapisnik seje deželnega odbora kranjskega v Ljubljani, 19. 6. 1918. Gl. tudi. Svoljšak in Antoličič, *Leta strahote*, 305 in 306.

61 Bojan Himmelreich, »Vsakdanje življenje v Celju v obdobju prve svetovne vojne,« *Studia Historica Slovenica*, št. 2–3 (2009): 493.

62 NGD0618-0007 (Dunaj, 27. 12. 1915).

63 NGD0629-0004 (Ljubljana, 19. 4. 1916).

64 SI AS 38, š. 2233, št. 7639.

Dunajski *Arbeiter Zeitung* je objavil podatek, da je delavčeva tedenska plača znašala 110 kron. – *Učiteljski tovariš*, 12, 7. 1918, 2, Ali smo res posvečeni poginu?.

65 Ibid.

66 Zemljanova, »Gospodinja v vojnem času,« 275.

»pripravljali v omakah ali kot sekanico, njegov izvor so skušali prikriti z različnimi dodatki.«⁶⁷ Prebivalce so občila spodbujala, naj poskusijo polže in žabje krake. Avtorji takšnih prispevkov so zagotavljali, da čeprav verjetno ne gredo vsakemu v slast, se pogosto znajdejo na najbolj imenitnih mizah: »Če misli na žabo in na njeno sorodnico krastačo, se mu upre jed. Pa je vendar juha iz žabjih krakov redilna in okusna, krepča bolnika in dene dobro zdravemu. Menihi in puščavniki so živeli dolga leta od polžev in žab in so ostali čili v visoki starosti.«⁶⁸

Maja 1916 je ljubljanska mestna občina svojim prebivalcem z veseljem sporočila, da ji je uspelo pridobiti manjšo, »poskusno« količino nordijske specialitete ali slanih rib, poimenovanih »najcenejša mesna hrana«. ⁶⁹ Slane ribe so prodajali v mestni vojni prodajalni v Gosposki ulici, pomenljiv je pripis na razglasu: »Slana riba se mora 24 ur pred uporabo v večkrat premenjani vodi namakati, potem izgubi riba popolnoma okus po morski ribi in postane zelo okusna.«⁷⁰

Izhod v sili naj bi bila tudi nabiranje in priprava divjih rastlin in njihovih plodov,⁷¹ na primer gob, kostanja, preslice. Minister za poljedelstvo je okrajnim oblastem naročil, naj poskušajo vplivati na lastnike gozdov, da bi dovolili ljudem nabirati gobe in druge gozdne sadeže, seveda brez odškodnine in s posebnimi dovoljenji, »ker imajo navedeni produkti velik pomen za ljudsko prehrano zlasti v sedanjih časih. Dovoljenje je odvisno od proste volje lastnikove, zato mora vsak nabiralec gob paziti na to, da ne poškoduje gozda, zlasti ne mladih nasadov. Tudi ni nikakor po nepotrebnem vznemirjati divjačine, temveč se je brezpogojno pokoravati tozadevnim ukazom gozdarskih organov.«⁷²

V časopisju so zaradi hudega pomanjkanja masti priporočali nakup danskega surovega masla,⁷³ pojavili pa so se tudi nasveti, kako izdelati domače nadomestke za olje. Kot nadomestek za solatno olje so priporočali prevretek slezovega čaja, ki se je dobil v vsaki lekarni. Za tem ni zaostajala niti »zavrelica iz karagena«, planinskega maha, ki se je prav tako dobil v vsaki lekarni.⁷⁴ Odličen naj bi bil tudi pripravek iz morskega ali irskega maha, o čemer je pisal *Domoljub*, vendar za ljubljanske gospodinje v danih razmerah verjetno precej neuporaben.⁷⁵

67 Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase,« 67.

68 »Domače stvari. Žabji kraki,« *Ilustrirani glasnik*, 25. 10. 1917.

69 »Dnevne vesti,« *Slovenski narod*, 2. 5. 1916, 3.

70 »Dnevne vesti. Prodaja slanih rib v mestni vojni prodajalni,« *Slovenski narod*, 5. 5. 1916, 3.

71 O nabiranju in izrabljanju divjih plodov tudi Marko Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918. Doktorska disertacija* (Ljubljana, 2018), 122–24.

72 »Ljubljanske novice,« *Slovenec*, 20. 6. 1916, 5.

73 Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase,« 70.

74 »Aprovizacija. Nadomestilo za solatno olje,« *Slovenski narod*, 11. 10. 1916, 5.

75 »Za naše gospodinje. Morski mah za olje,« *Domoljub*, 12. 10. 1916, 541.

Nekaj receptov za skromne čase

Iz prejšnjega poglavja je razvidno, da so se avtorji časopisnih prispevkov trudili, da bi gospodinjam olajšali delo, v tem poglavju pa bom predstavila izseke iz strokovno-priročnih besedil o kuhanju v času pomanjkanja. Brez dvoma velja tukaj omeniti knjigo *Varčna kuharica: zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*, ki jo je napisala Marija Remec,⁷⁶ saj je menila, da draginja in pomanjkanje zahtevata novo, časom primerno kuharsko knjigo.⁷⁷ Verjela je, da je v knjigi združila vse zahteve skromne kuhinje, »naj si bo glede štedljivosti, pa tudi glede okusa; strogo pa smo se ogibali dajati navodila za razkošje in potrato«. Nedvomno ji je uspelo, saj je njena kuharica leta 1920, v še vedno skromnih prehranskih razmerah, doživela ponatis.⁷⁸

Skrbna avtorica je vse recepte, preden so si zaslužili zapis v knjigi, večkrat preizkusila, saj je želela, da so vsa jedila kljub skromnosti okusna, »da se lahko postavijo na vsako, tudi imenitno mizo«.⁷⁹ Poudarila je, da je ob pisanju receptov pazila, da so navedeni obroki zdravi, da ljudem nudijo vse potrebne snovi za vitalno življenje, da »dobiva naše telo vse potrebne snovi, da zdravstveno v nobenem oziru ne zaostane, da vztraja pri vsakdanjih stanovskih naporih in težavah krepko in brez škode za prihodnost« in da je to »bila vsekdar umetnost in dolžnost naših gospodinj«.⁸⁰

V knjigi so objavljeni številni recepti z zelenjavo, ki je pridobila status samostojne jedi, zaslediti pa je mogoče tudi recepte, ki svetujejo uporabo pesnega in kolerabnega perja ter t. i. divjih rastlin: regrata, kopriv in kislice, ki naj bi jih gospodinja pripravljale podobno kot špinačo. V receptu za t. i. alelujo pa avtorica iz olupkov bele repe pričara okusno prikuho.⁸¹

V *Varčni kuharici* prevladujejo recepti za jedi iz krompirja in koruzne, ajdove ter ječmenove moke. Pogosti so tudi recepti za jedi iz krompirja (krušna juha s krompirjem, krompir z zeleno, zeliščni krompir, paradižnikov krompir, krompir s kašo, krompirjeva potica, krompirjevi štruklji) in mešanic stročnic v kombinaciji z drugimi živili. Ni mogoče prezreti, da gre za v vojnem času najbolj dostopne sestavine. V kuharici so tudi recepti, ki pred vojno niso bili poznani, oziroma jedi, ki jih gospodinja niso pogosto pripravljale, na primer »fižol z jabolki, rezanci s krompirjem, fižol z rižem, krompirjeva potica, sveže češplje s koruznim zdrobom, slanik v ješprenju, ječmenovi

76 Marija Debevec, por. Remec, roj. 24. 6. 1869, Begunje nad Cerknico. – Janez Bogataj, »Poglej v Remčevo!«, v: Marija Remec, *Varčna kuharica. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915* (Ljubljana: Družina, 2015), 7.

77 Godina Golija piše, da so v nekaterih evropskih državah, npr. na Danskem, izdelali pomanjkanju prilagojene jedilnike, na Slovenskem tega v prvi vojni ne zasledimo (značilno pa je za drugo svetovno vojno, gl. Mojca Šorn, »Naši želodci so kakor vrt, samo zeleno plava notri, pomešano z makaroni v vsaki obliki. Prehrana prebivalcev Ljubljane v času druge svetovne vojne«, v: *Socialna in kulturna zgodovina hrane* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2016), 333–51), smo pa že leta 1915 dobili prvo vojno kuharico v slovenskem jeziku. – Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase«, 77.

78 O ponatisu iz leta 2015 Bogataj, »Poglej v Remčevo!«, 9. V uvodu ponatisa *Varčne kuharice* gl. tudi Petra Testen, »Nekaj besed o prehrani v prvi svetovni vojni«, v: Remec, *Varčna kuharica*, 14–21.

79 Remec, *Varčna kuharica*, 3.

80 Ibid., 4.

81 Ibid., 3, 29, 36.

žganci, kašnati cmoki itd.«⁸² Marija Remec je za pripravo pogač ali kruha iz boljše moke objavila le dva recepta: prvi se nanaša na izdelavo t. i. cenene potice, drugi na peko t. i. težkega velikonočnega kruha.⁸³ Skromne čase zrcalijo tudi recepti za peko peciva in tort, morda še najbolj tisti za izdelavo vojne torte, ki je brez bele moke in maščob in le z enim jajcem.⁸⁴

Svoje znanje je gospodinjam posredoval tudi slovenski učitelj Jakob Dimnik. V *Letnem poročilu I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani* je leta 1915 zapisal, da se hrana z obilnim mesom pogosto precenjuje. Menil je, da nikakor ni nujno, da bi bilo meso vsak dan na jedilniku, kar je posebej veljalo za goveje in svinjsko meso. Kot ustrezno nadomestilo je za pripravo jedil priporočal ovčje in koštrunovo meso. To je bilo znatno cenejše od govedine in ostalega mesa, »samo ne more ga vsakdo, ker ima nekak duh«. Nasveti so velevali, da je treba koštrunovo meso najprej popariti in da je »prav napravljeno koštrunovo stegno ravnoliko okusno ali pa še bolj kakor teletina«.⁸⁵

Dimnik je priporočal tudi divjačino in ribe, pri tem pa poudaril, da ni nič narobe, če se namesto tega pripravlja več mlečnih in močnatih jedi. Zdrava sta se mu zdela predvsem mleko in sir,⁸⁶ ki sta poleg nadomestka za meso tudi dobra nadomestka za jajca. Glede masti je zapisal, da bi se jo v kuhinji pogosto lahko omejilo brez večje škode: »Najboljše nadomestilo za mast je cukar; namesto da se namaže kruh z mastjo (kruh z maslom), se lahko često pridene sadje, čežana, marmelada, med i. dr.«

V razdelku o moki je zapisal: »Prav posebno naj se varčno gospodari s kruhom.« Poudaril je, da se mu zdi predsodek proti temnim vrstam moke neutemeljen, »zakaj te vrste so tečne in okusne«. Svaril je, da se uporabijo vsi ostanki kruha in se porabijo za pripravo krušne juhe, cmokov, praženih žgancev, močnika itd. Nadomestilo za običajna živila lahko nudijo tudi ječmen (razne kaše), oves (kosmiči in razne kaše), koruzni zdrob (polenta) itn. Glede krompirja je zapisal: »Z redilno vrednostjo in mnogovrstno porabnostjo nudi krompir pripravno in ceneno nadomestilo za razna živila. Da se varčno gospodari s krompirjem, naj se kuha v olupih in naj se šele potem olupijo; sicer se izgubi mnogo redilnih snovi.« Kot redilna jedila je pohvalil tudi sočivje, predvsem fižol, grah in lečo. Gospodinjam je svetoval, naj pri pripravljanju obrokov ne pozabijo na prikuhe, ki so »posebno važne zaradi svoje lastnosti, da prinašajo v hrano izpremembo in slastnost, da lahko nasitijo in prihranijo druga živila«. Bralke je pozival, naj izkoristijo vsako nezazidano zemljišče za pridelavo zgodnjega krompirja in zelenjave.

82 Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase«, 74.

83 Ibid., 71.

84 Cit. po *ibid.*, 75.

85 »Gospodinja. Koštrunovo meso«, *Ilustrirani glasnik*, 21. 1. 1915.

86 Med vojno je bil sir zaželeno živilo: »Neki zdravnik izjavlja, da je sir najvažnejša sestavina v hrani človeka, ki telesno dela. Za ta nauk je človeštvo sedaj, ko je meso od dne do dne dražje, že precej dovzetno. Znano je, da je v siru dvakrat toliko beljakovin kot v mesu, da je pa mnogo cenejši, ker ga človek manj potrebuje nego mesa. Razen beljakovin se nahaja v siru tudi maščoba, ki nadomestuje meso. Mastne vrste sira (n. pr. švicarski) imajo po 19% beljakovin (kakor govedina) in 24% masti, pusteje vrste pa 35% beljakovin in kakih 10% masti. – »Gospodinja. Sir namesto mesa«, *Ilustrirani glasnik*, 10. 9. 1914, 23.

Dimniku se je zdelo zelo pomembno, da se pripravlja čim bolj pestra in okusna hrana, ki bo šla kljub svoji preprostosti v tek, pri tem pa je opozoril, naj se ne kuha več, kot se navadno poje, in da se izkoristijo vsi ostanki in odpadki. Pri tem seveda ni pozabil na varčno porabljanje goriva in nanizal nekaj načel za pravilno kurjenje: v peči naj se ne vloži prevelike količine premoga, čim nižje je goreča plast, tem boljša je izraba kuriva; ko se začne kuriti, morajo biti kurilna vratca zaprta in vratca za pepel odprta; ko premog zagori, se lahko gornja vratca priprejo, prav tako naj se naredi s spodnjimi vratci; ko je v peči samo še žerjavica, je treba zgornja in spodnja vratca zapreti, saj se peč tako krepko pregreje.

Omeniti velja še poglavje o porabljanju ostankov in odpadkov jedi, v katerem je Dimnik nanizal več praktičnih nasvetov, s katerimi je želel spodbuditi ljudi k čim bolj gospodarni porabi živil: »Ta naloga pripada v prvi vrsti gospodinjam, kojih umno sodelovanje je neobhodno potrebno za dosego omenjenega namena. Vse, kar more služiti ljudem za hrano, se mora tudi v resnici pritegniti za hranilne namene. Nikdo – tudi premožni ne – ne sme po nepotrebnem porabljati ali tratiti živil.« Prva zapoved se glasi: Ne kuhajte več, kot je nujno potrebno. Sledi nasvet o nujni porabi ostankov mesa in močnatih jedi; ostanki mesa se lahko porabijo za izdelavo sesekljanih pečenk, mesnih solat, prikuh ali za izboljšanje juh. Pomembno se mu je zdelo tudi porabljanje ostankov omak in prikuh; zvečer ali naslednji dan se jim lahko doda sveže kuhana jed ali pa se jih razredči za zelenjavne juhe. Pozabil ni niti na recept, kako porabiti jušno zelenjavo, ki je bila predvsem primerna za »zelenjavne solate«. Pomembnost je pripisoval tudi uporabi cvetačnih listov in ohrovtovih ter zeljnih kocenov, ki so okusni kot prikuha ali kuhana solata. Jedil, za pripravo katerih je potrebno mnogo masla ali masti, naj se med vojno ne bi pripravljalo, »ako se želi pri pečenki okus po maslu, zadošča, da se odlije za pečenje porabljana navadna mast, da se kratko časa, preden se dene na mizo, spusti v ponvi košček masla in se pečenka povalja po njem«. Namesto dragega masla in drage svinjske masti se za večino jedi, ne da bi trpel okus, lahko uporabljajo goveja ali rastlinska mast.

Dimnik je korist videl tudi v olupkih in peščiščih sadja, iz katerih je mogoče narediti prav okusne »hladetine (žolce)«, ki so, »namazane na kruh, izvrstno nadomestilo za kruh z maslom in nadomeščajo v varčnih gospodarstvih često drage marmelade (čežane).«

Za konec je nekaj besed namenil pijači. Dimnik je menil, da je za pitje tako ali tako najbolj zdrava in primerna voda. Tistim, ki so pili čaj, najbolje lastnoročno nabranega,⁸⁷ je svetoval, da liste čaja uporabijo večkrat, prav tako »se priporoča vsem gospodinjam, zlasti če kuhajo kavo večkrat na dan, naj zavrelek od prejšnjega pripravljanja kave, če ni popolnoma izlužen, še enkrat nalijejo s svežo kavo vred«. ⁸⁸

87 Pirc ga je priporočal predvsem iz listja navadnih robidnic. O nabiranju, sušenju, pripravi Gustav Pirc, »Posušeno listje od robidnic kot enakovredno nadomestilo za čaj, oziroma tudi za kavo,« *Slovenski narod*, 16. 5. 1917, 5.

88 SI_ZAL_LJU/0225, š. 3, št. 24, Letno poročilo I. mestne šestrazredne deške ljudske šole v Ljubljani v vojnem šolskem letu 1914–1915: v spomin na svetovno vojno, sestavil Jakob Dimnik. Ljubljana, 1915, 27–33.

In nekaj besed o nadomestkih

Razvoj proizvodnje nadomestkov (der Ersatz, ed., die Ersatzte, mn. = nadomestek/ki, angleški termin: ersatz goods, ersatz products, ersatz supply) je skupaj s konzerviranjem, recikliranjem in racionaliziranjem predstavljal nemško in do neke mere seveda tudi avstrijsko vladno protiblokadno politiko. Čeprav mnogi nadomestki niso dosegali zavidljive kakovosti in so jasno sporočali o svoji peyorativnosti, je bila vlada primorana voditi njihov register, ki je v Nemčiji marca 1918 beležil 11.000 nadomestkov, med katerimi je bilo na primer kar 837 različnih tipov nadomestkov klobas. Vse preveč proizvajalcev je brezsravno goljufalo lačne stranke – nekateri »jajčni nadomestki« niso bili nič drugega kot obarvana krompirjeva moka, »nadomestni poper« je vseboval 85 odstotkov pepela, ena izmed znamk kave s sladkorjem je kot glavno sestavino vsebovala pesek itd.⁸⁹ V svoji predrznosti so šli proizvajalci celo tako daleč, da so v živilske nadomestke mešali celo strupene sestavine – marsikdo je, žal, spoznal posledice uživanja »moke« iz plevela, žagovine in mavca.⁹⁰

Zaradi pomanjkanja mesa je v naših časopisih mogoče zaslediti tudi prispevke o nadomestku zanj. *Slovenski narod* je na primer marca 1915 poročal, da so nemški listi objavili novico o izvrstnem živilu, narejenem iz kosti:⁹¹ »Seveda ni misliti, da bi ljudje kar kosti grizli, ampak iz kosti se kemičnim potom napravi tvarina, imenovana ossein in ta je baje prav okusna in hranilna. / ... / Ossein se najprej skuha, potem zdrobi in zmeša z juho ter ima tako pripravljen prav dober okus. Kemik Maurié pravi, da 50 do 75 gramov osseinove moke zaleže toliko, kakor 200 do 400 gramov mesa.«⁹²

Tudi nakup jajc je bil pravi podvig, bila so draga in kljub temu jih je bilo težko dobiti, saj so jih v splošnem pomanjkanju rejci perutnine raje in več porabili zase: »Na trgu nič jajc, jih ženske skrivajo, niso zadovoljne s ceno.«⁹³ Kar sam od sebe se je ponujal jajčni nadomestek, imenovan doterol, ki je dajal barvo in okus pravih jajc: »Mestne gospodinje pravijo, da so cmoki in rezanci še bolj okusni z doterolom.«⁹⁴ Časopisi so spodbujali kmečke gospodinje, naj – prav tako kot mestne gospodinje – pri kuhi in peki uporabljajo nadomestek, jajca pa prodajajo, da bodo na voljo tistim, ki jih resnično potrebujejo, predvsem bolnikom.⁹⁵

Ker za belo zlato ali mleko – osnovno živilo za najnežnejšo populacijo – niso našli naravnega ekvivalenta, so svetovali uživanje nizozemskega oslajenega kondenziranega mleka, ki je bilo zaradi devetih odstotkov maščob primerno živilo za otroke in tudi

89 Watson, *Ring of Steel*, 334.

90 Marko Štepec, »Drobci o prehrani in življenju med prvo svetovno vojno 1914–1918,« *Zgodovina v šoli*, št. 1–2 (2006): 15. Watson, *Ring of Steel*, 334.

91 K zbiranju kosti, ki so bile namenjene za predelavo v mast za izdelovanje mila in sveč, gnojila, lepilo in kostno oglje, je Dunaj državljane pozival tudi s pomočjo ljubljanskega magistrata. – SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1797, a. e. 1629, št. 501.

92 »Dnevne vesti. Najnovejše živilo – so kosti,« *Slovenski narod*, 16. 3. 1915, 3.

93 Milčinski, *Dnevnik*, 43.

94 »Za naše gospodinje,« *Domoljub*, 12. 10. 1916, 541.

95 Januarja 1917 so npr. v mestni vojni prodajalni na Gosposki ulici na bele nakaznice, ki jih je izdala mestna aprovizacija za otroke do četrtega leta, prodajali po pet jajc na osebo. – »Aprovizacija,« *Slovenski narod*, 18. 1. 1917, 3.

bolnike. Maja Godina Golija piše, da so ga zato »nekaj razdelili otroškim zavetiščem, društvom in bolnišnicam, nekaj pa ga je bilo v prosti prodaji pri trgovcih.«⁹⁶

V domačih časopisih zasledimo tudi oglas za umetni med. Vabil je s ceno, ki naj bi bila štirikrat nižja od cene pravega medu, vabil je s kaloričnostjo, ki se ne more primerjati z mesom in jajci. Josip Berdajs, ki je izdelek prodajal na Zeljarski ulici v Ljubljani, je v oglasu zapisal: »Rabi se kot maža na kruh, za pecivo in močnata jedila, pospešuje prebavo, lajša hripavost, zapeko, zasliženost, obenem pa tudi krepi itd.«⁹⁷

Uživanje kave, ki je bila pred vojno »najbolj redno in domače hranilo povsod v mestu in na kmetih«, se je zaradi draginje in pomanjkanja moralo opuščati. Hranilne vrednosti, ki je v vojnem času vsaj v teoriji postala maksima prehranjevanja, tako ali tako ni imela, če ji ni bilo dodano mleko.⁹⁸ Kljub temu in dejstvu, da so opozarjali, da kava sploh ni zdrava, je bilo v času pomanjkanja veliko napisanega o nadomestkih za kavo. Ti naj ne bi bili le silno dragi, temveč največkrat tudi »nič vredni in sleparski izdelki«, zato so recepti podrobno predstavljali, kako in iz katerih rastlin in korenin (grozdnih in sadnih pešk, pese, korenja, pastinaka, petersiljevih korenin, zelene, repe, krompirja, repinih in krompirjevih olupkov, bučnih pešk, drenovih koščic, bezgovih semen, mandljev, suhih hrušk, jabolk, jabolčnih olupkov, lupin, fižola, graha, leče, koruze, koruznega zdroba, boba, ovs, pšenice, rži, ječmena, riža, ajde, želoda, kostanja, smokev, robidničnih pešk, sončničnih semen itd.¹⁰⁰) se lahko žge in pripravi okusno poživilo tudi doma.¹⁰¹

Nič manj ni bilo napisanega o saharinu kot nadomestku za sladkor, postregli naj bi ga v kavarnah in gostilnah za sladkanje pijač, dodajali pa naj bi ga tudi v nekatera živila, ki niso bila razvrščena v kategorijo »neposredne prehrane« (sladkarije, likerji).¹⁰²

V tisku zasledimo tudi reklamo za »čaj, ki ne potrebuje sladkorja, če se mu doda 'Sida-medeni prašek' ali pa 'Sida-limonadni prašek'«. ¹⁰³ Oglas v časopisu *Laibacher Zeitung* je ponujal celo čajni nadomestek z okusom ruma in limone.¹⁰⁴

Dne 31. marca 1918 je izšla odredba, ki je urejala promet z živilskimi nadomestki; ker je bila pomembna za producente, trgovce in potrošnike, navajam več njenih členov: »§ 1. Nadomestki živil se smejo / ... / spraviti v promet le po izrecni dopustitvi urada za ljudsko prehrano in le pod pogoji, ki jih je v tej naredbi določil urad za ljudsko prehrano. Kot nadomestki živil v zmislu te naredbe veljajo vse za človeško prehrano določene snovi in izdelki, ki naj se namesto običajno rabljivih, v Codex-u alimentarius austriacus kot dopustne označenih živil (hranila ali živila), porabljajo ali sami ali kot pridatek k živilom ali pri pripravljanju živil. / ... /

96 Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase«, 70.

97 »Umetni med SIDA«, *Delavec*, 16. 9. 1916, 4.

98 Zemljanova, »Za naše gospodinje«, 288.

99 »Posušeno listje od robidnic kot enakovredno nadomestilo za čaj, oziroma tudi za kavo«, *Slovenski narod*, 16. 5. 1917, 5.

100 Gl. tudi Godina Golija, »Recepti in napotki za krizne čase«, 72.

101 »Gospodarske novice. Nadomestki za kavo«, *Slovenec*, 1. 8. 1918, 4.

102 »Lokal = und Provinzial = Nachrichten, Saccharin als Zuckerersatz«, *Laibacher Zeitung*, 5. 2. 1917, 280.

103 »Čaj, ki ne potrebuje sladkorja (oglas)«, *Delavec*, 4. 11. 1916, 4.

104 »Tee-Ersatz (oglas)«, *Laibacher Zeitung*, 13. 11. 1917, 1662.

- § 2. Zaloge nadomestkov živil, ki so bile dokazano že pred uveljavljenjem te naredbe v prometu, se lahko, ako sicer odgovarjajo obstoječim zakonitim predpisom, prodajajo do 15. junija 1918 brez oblastvene dopustnosti; po tem dnevu se mora za to zaprositi.
- § 3. Za dopustnost je prositi pri uradu za ljudsko prehrano, in sicer če se nadomestek živil izdeluje v tuzemstvu, prosi izdelovalec, če se nadomestek uvaža iz inozemstva, prosi v tuzemstvu postavljeni pooblaščenec inozemskega podjetja ali, če bi ta ne bil postavljen, prosi tuzemska stranka, ki hoče uvažati. / ... /
- § 10 Urad za ljudsko prehrano lahko vsak čas odredi novo periodično ali slučajno strokovnotehniško preiskavo nadomestkov živil, ki so dopuščeni v prometu, in to v to svrhu potrebno odvzete poskušnje. Oblastveni nadzorovalni organi, organi preskuševališč in od urada za ljudsko prehrano v to pooblaščenec osebe so opravičene, da smejo v vseh prostorih, v katerih se nadomestki živil izdelujejo, pripravljajo, prodajajo ali shranjujejo, izvršiti preiskave ter odvzeti poskušnje od nadomestkov živil in surovin, ki so v teh prostorih. Osebe, ki izdelujejo in pripravljajo nadomestke živil, so obvezane, da dajo na zahtevo uradu za ljudsko prehrano in v prejšnjem odstavku označenim organom pojasnila o načinu izdelovanja (pripravljanja) in o surovinah, ki se v to porabljajo. Nadzorovalni organi morajo – izvzemši službeno poročevanje in ovadbe protizakonitosti – varovati tajnost o dejstvih in napravah, ki jih izvedo v izvrševanju svojih kontrolnih pravic.¹⁰⁵

Vlaganje, sušenje in shranjevanje

Ker so navedeni nasveti, »vojni« recepti in nadomestki gospodinjam pomagali le do določene mere, so se rade udeleževale predavanj o ustvarjanju zalog in skrbi zanje ter o konzerviranju zelenjave in sadja, kjer so med drugim pridobile znanje o tem, kakšno je pravilno sušenje in shranjevanje živil za zimo.¹⁰⁶

Skrb za zaloge

Skrb za zaloge je bila še ena pomembna naloga gospodinj: »Ni mogoče poskrbeti dovolj za zimo, ker je težko dobiti kaj. Ali vsaj to, kar moremo, prihranimo za zimo – predvsem sadja in zelenjave.«¹⁰⁷ Pod zalogami je torej mišljena zaloga živil, in ne bombažnih, volnenih idr. predmetov, »to rabi armada. In dolžnost vsake gospodinje je, da s takimi tvarinami, ki jih potrebuje vojaštvo, karmoč štedi.« »Dobra in skrbna« gospodinja je najprej porabila laže pokvarljiva živila, ostalo je spravila za pozneje. Pri tem je morala paziti, da je žito in moko spravila v suh in zračen prostor, zalogo je morala večkrat premešati in presejati. Svinjino naj bi naložila v lončene posode in

105 »Promet z nadomestki živil,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 4. 1918, 29, 30.

106 »Sušenje v gospodinjstvu,« *Delavec*, 5. 8. 1916, naslovnica.

107 »Dnevne vesti,« *Slovenski narod*, 4. 8. 1916, 3.

jih zalila z mastjo, sir pa v temen in vlažen prostor. Tega je morala gospodinja večkrat odrgniti s soljo ali pa zaviti v mokre rute, namočene v slani vodi. Za krompir je poiskala temen in suh prostor, ga enakomerno porazdelila, saj naj ne bi bil naložen preveč na kupu, redno ga je prebiralala in po potrebi odstranjevala njegove kali.

Ker so zaradi pomanjkanja mesa in druge hrane ljudje vse bolj posegali po konzervah: »Zdaj kupuje vse konzerve«, opozorila, da si je z njimi že marsikdo pokvaril želodec, niso bila odveč. Pisci časopisnihotic so poudarjali, da je pokvarjena konzerva lahko celo strupena: »Že na zunanje se pozna, da je konzerva pokvarjena, če se napihuje pokrov, če ni dobro zaprta. Kadar odpreš in vidiš, da je konzerva plesniva, penasta ali usušena, tedaj jo vrzi v ogenj ali v smeti.« Odprte neoporečne konzerve naj bi po odprtju porabili čim hitreje, saj se na toplem hitro pokvarijo. Zaprte konzerve pa naj bi shranjevali v suhem in zračnem, hladnem prostoru. *Ilustrirani glasnik* je za vsak primer še dodal: »Ako čutiš, bodisi pri mlečni ali drugi konservi, kak neugoden okus, pusti takoj jed in pij gorko črno kavo. Pri znakih zastrupljenja je najboljše, da izprazniš hitro želodec in pokličeš zdravnika.«¹⁰⁸

Konzerviranje ali sušenje zelenjave in sadja

Odsek za aprovizacijo Ljubljane je menil, da je »domača konzerva« boljša od kupljene, zato je gospodinjam priskočil na pomoč s predavanji o konzerviranju sadja in zelenjave.¹⁰⁹ O konzerviranju je v svoji brošuri pisal tudi že omenjeni Račič. Kot ustrezen postopek navaja vlaganje v ustreznih patentiranih kozarcih, ki so jih naprednejše gospodinjne že spoznale. V isti sapi izrazi dvom, da bi se takšne kozarce v vojnem času dalo kupiti, »ker ni gumija, ki je važen del pokrova«, zato kot najoptimalnejši postopek za pripravo živil za zimo navaja sušenje, s katerim se iz sočivja odstrani vodo in tako onemogoči »pot škodljivemu delovanju glivic«. Priporoča lastnoročno izdelavo sušilnice, velike približno za polovico prostora na štedilniku: »Okvirčkov si naredimo po potrebi od 5–10. Na okvir pribijemo ali pocinkano mrežico, ali pa tanke palice v podobi mreže. Prostor naj bo vsaj na dveh mestih med posameznimi palicami tako majhen, da ne more grah skozi padati. Okvirčki so visoki kvečjemu 5 cm. Spodnji del je podoben škatlji in je iz pločevine. Na prst visokih nogah stoji, da lahko spodaj zrak prihaja. Zgoraj ima ta del za prst širok rob, ki drži lese, da ne padajo skozi. Ta del ima namen zmešati zunanji zrak z vročim, med stenami se nahajajočim, da ne pride prehuda toplota do prve lese. V najskrajnejšem slučaju pa lahko spodnji del odpade in lese postavimo na dve opeki, kateri smo postavili po dolgem pokonci.«¹¹⁰

Račič je menil, da mora biti sočivje, namenjeno sušenju, najboljše kakovosti in sveže, v nasprotnem primeru bo živilo presuho, trdo in neokusno. Za sušenje so najprimernejši peteršilj, zelena, korenje vseh vrst, koleraba, cvetača, zelje, špinača, grah, fižol, čebula in paradižnik, še posebej gobe. Poudaril je, da je zelenjavo treba sušiti vsako

108 »Zdravstvo. Konzerve,« *Ilustrirani glasnik*, 1. 6. 1916, 401.

109 »Aprovizacija. Predavanje o konserviranju sadja in zelenjave,« *Slovenski narod*, 14. 7. 1917, 5.

110 Račič, *Sušenje v gospodinjstvu*, 8–10.

zase, ker vsaka vrsta potrebuje svoj čas za sušenje. Pred sušenjem je treba zelenjavo oprati, narezati, opariti ali dušiti, nato pa jo položiti na lese in na štedilnik. Lese je treba menjati vsakih deset minut, pri čemer vrhno postavimo pod tisto, ki je najbolj spodaj. Tako se ponavlja v tem vrstnem redu, dokler sočivje ni povsem suho.¹¹¹

Peteršilja, zelene in drugih dišavnic se ni dušilo, da ne bi izgubili okusa. Njihovo listje se je naložilo na lese in sušilo pri majhni vročini. Korenje, cvetačo in kolerabo, narezane na koleščke, ter naribana zelje in ohrovt se je pred sušenjem poparilo, grah in na tanke listke narezano čebulo pa na hitro podušilo. Zahtevnejša je bila priprava fižola, saj ga je bilo najprej treba otrebiti, razrezati po dolgem in počez, popariti in raztresti precej narazen na lese, saj mu prehuda vročina škoduje in lahko postane rjav. Paradižnike pa se je samo razrezalo na kolesca in eno poleg drugega položilo na lese. Paradižnike je bilo med sušenjem treba večkrat obrniti, da se ne bi prijeli na mrežo. Sušilo se jih je precej hitro, da pa po sušenju niso postali rjavi, jih je bilo treba shraniti v temnem prostoru. Špinačo je bilo treba le oprati, odcediti in naložiti na lese. Najprej se jo je sušilo na zraku, potem pa pri zmerni vročini. Ker špinača vsebuje veliko vode, je iz enega kilograma po sušenju ostalo zelo malo, le okrog 4 dag.

Pomemben je bil nasvet, da se zelenjava ne sme preveč posušiti, ker bi potem popokala, saj mora ostati prožna, da se lažje skuha. Posušeno sočivje je bilo treba dodobra ohladiti in prezračiti v suhem prostoru. Čez nekaj dni se ga je smelo spraviti v vreče in zalogo namestiti v suh prostor.

Kako se je uporabljala posušena zelenjava? V času vojne so bile zelo dobrodošle zeliščne juhe, ki pa so bile pri nas le malo znane. Priporočali so predvsem t. i. Julienne. Gospodinje so od suhih stvari vzele in zmešale korenje, zeleno, peteršilj, por, zelje in cvetačo. Dodale so malo paradižnika, čebule in graha. Mešanico so večer pred kuhanjem namočile, pri čemer so na osebo izmerile 2–3 dkg. Zmehčano zelenjavo so podušile in dodale na kocke narezan krompir in malo moke. Ko je zarumenelo, so dodale vodo, v kateri so namakale posušeno zelenjavo. Še malo soli, morda popra in juha je bila gotova. Po želji so taki juhi lahko dodale pest suhih gob in jo zakisale, poleg pa postregle žgance – »in vojno kosilce je gotovo«.¹¹²

Ko je v letu 1918 posušeno zelenjavo začela prodajati tudi mestna aprovizacija, je *Slovenec* (neupravičeno) povzel, da »te vrste prikuhe pri nas niso kaj znane« in da »je marsikaka gospodinja v zadregi, ker ne ve, kako bi to stvar pripravila«, in skoraj dobesedno ponovil besede, ki jih je Račič zapisal že dve leti prej.¹¹³

V knjižici *Sušenje v gospodinjstvu* je Račič nekaj besed namenil tudi izdelavi paradižnikove mezge: »Pri nas se je zadnja leta jako udomačila paradižnikova mezga, ki so jo izdelovali v velikih množinah največ v Italiji. Iz zanesljivega vira vem, da je neka tovarna delala paradižnikovo mezgo iz – pese.« Sam je svetoval izdelavo mezge iz paradižnikov, ki jih je bilo treba otrebiti semen, v ponvi brez vode postaviti na ogenj in dušiti toliko časa, da so postali popolnoma razkuhani. Zmes se je pretlačila skozi

111 Ibid., 10–12, 20.

112 Ibid., 12–14.

113 »Ljubljanska aprovizacija. Suha zelenjad,« *Slovenec*, 7. 3. 1918, 3.

sito, z njo so se napolnile steklenice s širokim grlom, ki so se sterilizirale, pustile vreti v vodi ali pari.¹¹⁴

Račič je dve strani posvetil tudi sadju, v glavnem sušenju jabolk, hrušk, sliv, breskev, češenj itd., pri čemer je opozoril, da se olupki nikakor ne smejo zavrčiti, iz njih se namreč lahko pripravi zelo okusen kis.¹¹⁵

Svoje delo je zaključil z razdelkom o pripravi brezalkoholne pijače, ki »je pri nas malo znana, akoravno je popolnoma preprosta. Sicer se delajo pri nas razni ocedki iz malin, robidnic in jagod, skoraj popolnoma so pa neznane brezalkoholne pijače iz jabolk, hrušk in grozdja.« Račič ponudi navodila za izdelavo jabolčnika in hruševca ter vinskega ali grozdnega mošta.¹¹⁶

Poskusi samooskrbe

Oblasti vseh večjih evropskih mest so med prvo svetovno vojno spodbujale obdelavo vrtov, njiv in parkov. Na Dunaju so na primer najprej obdelali površine v Pratru, kasneje so se vojni vrtovi razširili po celem mestu, skupna površina obdelane zemlje je merila kar 157.300 m².¹¹⁷ Z obronkov Ljubljane in Tivolija so se spomladi 1916 vojni vrtovi tudi v kranjskem stoletnem mestu počasi razširili do strogega centra, »ob sodišču 4 krat toliko kakor prvo leto, za sodiščem vsa ledina«.¹¹⁸ Ko je v mestu zmanjkalo površin, primernih za obdelovanje, je proti koncu vojne vse več Ljubljančanov njive najemalo v okolici mesta. Seveda so bili prebivalci Ljubljane deležni nasvetov in usposabljanja na tečajih, saj mnogi niso bili večji kmetovalci. Mestna občina ljubljanska v predvojnem obdobju namreč ni posvečala večje pozornosti ne kmetijstvu v mestu ne kmetijski proizvodnji v okolici mesta, (zgolj) s kmetijstvom so se ukvarjali manj kot 4 odstotki njenih prebivalcev.¹¹⁹

Spodbude in pomoči so bili meščani deležni tudi glede reje malih živali, ki je, prav tako kot vojni vrtovi, značilna za mesta v času vojn.¹²⁰ Na Dunaju ni manjkalo niti gosi in rac, zelo priljubljene so bile koze, večina Ljubljančanov pa je zadržano ostajala predvsem pri reji kokoši.

Čeprav so predvojni rejci zajcev v svoji dejavnosti videli predvsem športno aktivnost, so jo oblasti v času pomanjkanja zaradi nezahtevnosti in okusnega mesa želele približati širšim množicam, predvsem prebivalcem mest, prepričane so namreč bile, »da bode tudi kunčje meso kmalu zavzemalo v prehrani važno mesto, kakor je bilo to doslej le v Belgiji, na Francoskem in v Angliji. /.../ Razni predsodki, ki jih imajo ljudje o kunčjem mesu so popolnoma neosnovani in številni slučajji potrjujejo to. Kolikokrat

114 Ibid., 19.

115 Ibid., 16, 17.

116 Ibid., 18.

117 Watson, *Ring of Steel*, 337.

118 Milčinski, *Dnevnik*, 169.

119 Milan Valant, *Ljubljana od 1895 do 1941* (Ljubljana: samozaložba, 1977), 5.

120 Več o vojnih vrtovih in reji malih živali v Nemčiji in Avstriji Watson, *Ring of Steel*, 337.

se je že zgodilo, da so jedli ljudje nevedoma kunčje meso, pa so hvalili na vse pretege, kako da so dobre »piške« ali »zrezki« itd. V vojnem času smo se navadili že marsikaj in zakaj ne bi segali tudi po kunčjem mesu.«¹²¹

Dodatno spodbudo je ponudil profesor dr. Rübiger, vodja bakteriološkega inštituta v mestu Halle, ko je predstavil rezultate svoje raziskave, ki so pokazali, da naj bi bilo kunčje meso po svojih sestavinah eno najbolj redilnih; dokazal je, da vsebuje le »59,85 odstotkov vode in kar 40,15 odstotkov trdih snovi, pri čemer je razmerje pri drugih mesnih vrstah obratno: vsebovale naj bi kar od 68–75 odstotkov vode in le 24–31 odstotkov drugih sestavin.«¹²²

Prispevki v časopisju so Ljubljancane spomladi 1916 začeli vabiti pod Rožnik za Kollmannovo vilo, tam so si lahko ogledali zavod za rejo kuncev, ki je bil podoben zavodu v Novem Sadu, »kjer občinstvo ne more prehvaliti cenenegega in dobrega mesa kuncev.«¹²³

Armadno poveljstvo, ki je meseca oktobra 1915 pod Rožnikom v Ljubljani uredilo t. i. zajčarno, je obelodanilo, da imajo na farmi namen gojiti živali dobrih plemen in jih tudi oddajati manjšim rejcem po Kranjskem ter se tako v imenu prebivalcev boriti proti pomanjkanju mesa. Farma je bila moderno urejena, maja 1916 je gojila okrog 1.000 živalic, od teh približno 470 plemenitih. Računali so, da ima vsaka zajklja na leto povprečno 30 mladičev, kar je na leto pomenilo 12.000 zajcev, to je 48–50.000 kg mesa. Prostor je bil moderen in snažen, stene so bile opremljene s plakati, ki so nudili razne informacije, med drugim o tem, da Francija na leto izvozi za 160 milijonov frankov zajcev, da je Belgija pred vojno samo v Anglijo vsako leto izvozila za 26 milijonov frankov zajcev itd. Zapisali so, da je meso, če je pravilno pripravljeno, zelo okusno, in poudarili, da ga v tujini v dobrih restavracijah in hotelih strežejo sladokuscem kot pravo specialiteto. Opozorili pa so tudi na toplo in trpežno zajčjo kožuho, ki je »razmeroma poceni«. Vsa podrobnejša pojasnila je interesantom rade volje posredoval vodja zajčarne, stotnik avditor dr. Štefan Voszka osebno.¹²⁴

Ljudi so k nakupu zajcev in pripravi zajčjega mesa vabili tudi razni recepti, objavljeni v kuharskih knjigah in časopisju. *Slovenec* je julija 1916, potem ko se je njegov časnikiar junija osebno prepričal pri dr. Voszki o njegovi kakovosti in okusnosti,¹²⁵ bralcem sporočil, da bo Katoliška bukvarna v kratkem izdala knjižico o reji domačih zajcev, ki je poleg navodil vsebovala tudi recepte za pripravo mesa. Poudaril je »dva najvažnejša recepta«, recept za zajčjo juho in recept za pečenko.¹²⁶

121 Božo Račić, »Nekaj besed o kunčjem mesu,« *Delavec*, 26. 8. 1916, 2.

122 Ibid.

123 »Ljubljanske novice,« *Slovenec*, 1. 10. 1915, 5.

124 »Zajčarna pod Rožnikom,« *Slovenec*, 20. 5. 1916, 5. »Gospodarstvo,« *Slovenec*, 10. 6. 1916, 8.

125 »Gospodarstvo. Ali je okusno meso domačih zajcev?,« *Slovenec*, 10. 6. 1916, 8.

126 »Ljubljanske novice. Gospodarstvo. Kako dobro pripravimo zajčje meso,« *Slovenec*, 29. 7. 1916, 7.

Božo Račić, je podobne recepte izdal v *Delavcu*. – Račić, »Nekaj besed o kunčjem mesu«.

Po živež na deželo

Ko vojni ni in ni bilo konca, država, dežela in mesto pa nalog preskrbe niso več zmogli, so ljudje čedalje bolj zaupali sami sebi in svoji iznajdljivosti: »Navzlic poostritvi aprovizacijskih zakonov se nikdo ne briga zanje. Vsakdo pripravljen kupiti koderkoli moke, žita. Mencinger da olje brez karte, na kmetih maslo, puter, mast brez kart. Kopičijo zaloge, ne zaupajo javni aprovizaciji.«¹²⁷

Kot je razvidno iz citata, je ena od značilnosti vojne tudi »romanje z nahrbtniki po živež na deželo«, pri katerem so sodelovali tudi moški. Takšni nakupi so bili zelo dragi, a *Slovenski narod* jih je razumel, češ »kaj se hoče? Živeti se mora.« Zapisal je, da če poljedelec odstopi meščanu malo moke, nekaj fižola, ješprenja idr., to oddvoji iz zaloge, ki mu jo je oblast pustila za lastno porabo, kar pomeni, da si je prodano tako rekoč odtrgal od ust in tako pomagal »prenašati vojne težkoče mestnemu prebivalstvu. Ti imajo pač usmiljenje in sočutje.« Sporno pa se mu je zdelo postopanje orožništva, ki je kupcem nakupljeno (skupaj z nahrbtniki in vrečami!) mnogokrat zaplenilo na vlaku na poti nazaj v mesto,¹²⁸ »in tako ima siromak mnogo stroškov, nakupljeni živež pa uživa Bog ve kdo«. Nikomur se ni zdelo sporno, da takšna praksa velja za prekupčevalce, »nikakor se pa ne more odobravati, da se blago zapleni ljudem, ki so ga dobili zase in za svoje družine«. Oblasti se je pozivalo, da če same niso sposobne ljudem priskrbeti živeža, naj bodo vesele, da se ljudje znajdejo sami in si nabavijo nekaj osnovnih živil, čeprav po visokih cenah in z mnogo truda, ne pa da jim takšno samooskrbo še otežujejo. Čedalje glasnejši protesti proti kaznovanju nahrbtništva in pozivi za ublažitev restrikcij¹²⁹ so padli na plodna tla jeseni 1917. Na zasedanju posvetovalnega zbora za prehrano na Dunaju je namreč minister za prehrano Anton Höfer izjavil, »da naj se po njegovem mnenju pri donašanju živil v nahrbtnikih, v kolikor gre za majhne množine, milo postopa«. Prehranjevalnemu uradu je naročil, naj izda posebna navodila za nadzorne organe, da ne bi po nepotrebnem preganjali oseb, ki bi si na deželi zgolj za lastne potrebe nakupile manjše količine živil.¹³⁰

Ljubljancani, ki so imeli na deželi sorodnike, so se po pomoč zatekli k njim: »kako ugodno je, da ima človek kmetsko žlahto«. ¹³¹ Tisti, ki na kmetih niso poznali nikogar, seveda takih ni bilo malo, so svojo srečo preizkusili na slepo: »Nekatere družine so že mesece brez mleka. Meščani hodijo ob nedeljah in tudi ob delavnikih opremljeni z nahrbtniki na kmete, prosjačit moke, mleka, krompirja in drugih živil, a za denar ne dobe ničesar, le kdor prinese tobaka, sladkorja, kave, kaj odnese.«¹³²

Ko je minister za prehrano leta 1918 prepovedal vsakršno nakupovanje živil v prosti trgovini, je bilo živila dovoljeno kupovati samo preko javne aprovizacije, kar je

127 Milčinski, *Dnevnik*, 210.

128 Pretresljiv spomin o tem je zapisal Andrej Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne* (Ljubljana: samozal., 2010), 29, 30.

129 »Aprovizacija. Potreba ublaženja,« *Slovenski narod*, 23. 1. 1917, 3.

130 »Aprovizacija,« *Slovenski narod*, 23. 10. 1917, 3.

131 Milčinski, *Dnevnik*, 211.

132 Vrhovnik, *Trnovska župnija*, 162.

pomenilo, da tudi nahrbtništvo¹³³ ni bilo več dovoljeno. To je proti odloku ministra Ludwiga Paula sprožilo hude proteste, ki sta se jim pridružila celo ljubljanska občina in odsek za aprovizacijo mesta, ki sta menila, da si vsaj nekateri Ljubljančani na ta način lahko pomagajo sami: »Pomisliti je, da bo mesa vedno manj, vedno manj masti in da pride do katastrofe, če se zapre mestnemu prebivalstvu pot do pridelkov, ki si jih sme kmetovalec pridržati za sebe. Zato se pridružuje mestna občina energičnemu protestu aprovizačnega odseka proti strogi izvedbi ukaza ministra Paula glede prometa živil v nahrbtnikih. Pač smo proti vtihotapljanju po prekupcih in navijakih cen, vsakemu pa naj se prepusti, da si po možnosti preskrbi živil pri znancih na kmetih.«¹³⁴

Obtožbo proti nespametni, škodljivi prepovedi zasebnega preskrbovanja je objavil tudi *Slovenec*. Izkazuje prehranjevalno politiko od nastanka prehranjevalnega urada (v skladu s cesarsko odredbo z dne 10. oktobra 1916 je s 1. decembrom 1916 na Dunaju pod okriljem notranjega ministrstva začel delovati osrednji urad za prehranjevanje prebivalstva ali urad za ljudsko prehrano – *Amt für Volksernährung*¹³⁵) v teoriji in praksi do kolapsa sistema aprovizacije. Besedilo navajam skoraj v celoti, menim, da ga je zaradi njegove povednosti in komentarjev o (pre)številnih odredbah in tudi o »celih milijardah najrazličnejših nakaznic na živila« vredno prebrati: »Na Dunaju je urad, ki mu pravijo prehranjevalni urad. Na čelu tega urada stoji sam cesarski minister. Namen prehranjevalnega urada je menda ta, da uredi po celi Avstriji prehrano ljudstva tako, da bi bili vsi državljani od prvega ministra na Dunaju pa do zadnjega delavca v kaki tovarni enako preskrbljeni s hrano. Ko se je urad ustanovil, smo se vsi oddahnili, češ, sedaj bo šlo s prehrano gladko, saj so vzeli to stvar v roke visoki gospodje, ki se na to razumejo in ki imajo srce tudi za ubogo ljudstvo. Pa smo se, kakor že velikokrat, tudi to pot zmotili. Gospodje so se res s posebno vnemo lotili dela, zmerili so naše želodce in določili, koliko potrebuje človeški želodec na dan, na teden, na mesec in celo na leto. Izdali so brez števila tozadevnih odredb, dali kljub silnemu pomanjkanju in veliki draginji papirja natisniti cele milijarde najrazličnejših nakaznic na živila, razveljavili danes to, kar so včeraj odredili, da lahko jutri na novo sklenejo. Dokazali so gospodje, da imajo res dobro voljo pomagati ubogemu ljudstvu. Ampak samo dobra volja pomaga prav tako malo, kakor pa razne nakaznice, katerih je že toliko, da se ljudje več ne spoznajo in da bodo morale posamezne družine kmalu najeti posebna skladišča, kamor bodo spravljale nakaznice, za katere niso dobile živil. Dobro voljo imajo gospodje v prehranjevalnem uradu, manjka jim pa sposobnosti in smisla za to delo. In zato ni čudno, da so jo tako zavozili, da že sami več ne vedo, kje so in kaj delajo. / ... / Krona vseh najrazličnejših odredb je pa prepoved zasebnega preskrbovanja z živili, katero je nedavno izdal prehranjevalni minister ekscelenca Paul. Prehranjevalni urad na Dunaju je popolnoma odpovedal, naravno, da potem tudi podrejene aprovizacije ne morejo zadostno preskrbovati prebivalstvo. Če bi ljudje imeli samo to, kar jim dajejo aprovizacije, bi bila že Avstrija ogromno pokopališče. Ljudje, posebno v mestih, so bili

133 Watson, *Ring of Steel*, 336 uporablja izraz »hamstering« (hamster = hrček).

134 SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 17. 9. 1918.

135 »Aprovizacija. Urad za ljudsko prehrano,« Slovenski narod, 2. 12. 1916, 4. »Aprovizacija. Urad za ljudsko prehrano,« Slovenski narod, 14. 11. 1916, 3.

naravnost navezani, da si sami preskrbijo prepotrebni živili. In sedaj pride ekscelenc Paul ter prepove zasebno preskrbovanje z živili. Dvomimo, da bi minister Paul izdal tako prepoved, če bi bil sam prisiljen oprtati si nahrbtnik in iti na deželo za živili. Ta prepoved je silno vznemirila prebivalstvo po mestih. Saj bi ne imeli v principu nič proti taki naredbi, kakor pa stoje danes stvari dejansko, ali, če hočemo točneje reči: kakor so zavožene, je umevno, da je omenjena odredba izzvala paniko. Nastopa naj se proti oderuštvi in navijanju cen, toda od prepovedi zasebnega preskrbovanja z živili v prtljagi /.../ je treba odnehati, ali pa naj se nakazila živil povišajo na toliko mero, da bo zadoščalo za preživljanje. Le po skrajni bedi in po nagonu samoohrane je bilo prebivalstvo prisiljeno k samopreskrbovanju z živili.¹³⁶

Minister Paul se je uklonil pritiskom in se s »prometom živil v nahrbtnikih« sprijaznil, poudaril pa je, da je dovoljeno le kupovanje sočivja, krompirja, jajc in masla, kupovanje ostalih živil, predvsem moke, pa je bilo še naprej prepovedano. Ljubljancani so se iz mesta lahko odpravili le s posebno propustnico, njihov nakup ni smel preseči 20 kg.¹³⁷ Vprašanje pa je, ali je proti koncu vojne sploh komu uspelo nakupiti tolikšno količino živil: »Na kmetih se ničesar več ne dobi.«¹³⁸

Po živež na črni trg

Ko je vojna izčrpala tudi podeželje, je bilo mogoče živeti v glavnem samo še od črnega trga, na katerem je bilo za zeleno blago treba odšteti pravo bogastvo, saj so bile »cene na črno« znatno višje od uradnih: v Nemčiji so bile približno dvakrat višje, v Avstriji tudi do šestkrat, kar je pomenilo skoraj petnajstkrat višje cene kot pred vojno,¹³⁹ pri nas pa so bile »cene na črno« tudi do desetkrat višje kot na rednem trgu.¹⁴⁰

Milčinski je konec leta 1917 zapisal: »Živimo ob kontrabantu iz Reke. Ženske se obrtoma pečajo s tem. Imajo posebna spodnja krila iz samih dolgih žepov, kakor klobase. /.../ Tudi na sodišču se mirno razpravlja o kontrabantu kot načinu trgovine in občina potrja, da je zadovoljna, da ima kontrabantarje.«¹⁴¹

Dne 16. maja 1918 je bilo na Dunaju organizirano prvo zborovanje avstrijske in ogrske komisije, ki je bilo usmerjeno predvsem v skupno nastopanje proti naraščajoči druginji in glede vprašanja cen. Na srečanju so razpravljali tudi o tihotapski trgovini. Tako kot ljubljanska občina so tudi nekateri udeleženci konference zagovarjali trditev, »da tihotapske trgovine ni potrebno uničevati, ker je glavni preskrbovalni vir«.

136 »O prehrani,« *Slovenec*, 7. 9. 1918, 3.

137 Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili*, 48. Štepec, *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva*, 127. Štepec, »Drobci o prehrani,« 15. *Slovenski narod* je konec septembra 1918 poročal, »da sme posameznik prinesiti iz dežele v mesto brez vsakega transportnega dovoljenja v nahrbtniku do 10 kg krompirja. Če ima kdo več kot 10 kg krompirja v nahrbtniku, se mu ga brezobzirno zapleni.« – »Aprovizacija,« *Slovenski narod*, 28. 9. 1918, 4.

138 Milčinski, *Dnevnik*, 279.

139 Watson, *Ring of Steel*, 337.

140 Brodnik, *Preskrba Ljubljane z živili*, 48.

141 Milčinski, *Dnevnik*, 305.

Proti temu je nastopil predsednik Osrednje preskuševalne komisije cen. Trdil je, »da je logično in pravilno, da se pobija tihotapstvo v trgovini, da se zboljša naša preskrba. Ako se hoče trpeti tihotapsko trgovino, je treba konsekventno obsoditi državno gospodarstvo in označiti prosto trgovino kot pravilni način preskrbe. Menil je, da je država gospodarjenje s potrebščinami prevzela le takrat, kadar je trgovina dokazala, da sama tega ne zmore.« *Slovenski trgovski vestnik* se s tem ni strinjal, menil je, da so težave nastale šele »z odtujitvijo blaga iz svobodne trgovine« oziroma z njegovo dodelitvijo centralam: »Čim se je oživotvorila kakšna centrala, se je lahko opazilo, da se je dotično blago, ki se je do tedaj še dobilo za primerno ceno, moglo le potom tihotapstva dobiti za nedosegljive cene. To je odločno argument za slabo birokratično vodstvo, za slabo gospodarstvo in za različne korupcije v centralah.« Opozoril je, da so po deželi romali polni vagoni blaga, predvsem živil, toda centralam jih zaradi slabih nadzorstvenih služb ni uspelo zaseči, pri tem pa dodal: »Zdi se skoro, da centrale tolerirajo tihotapstvo, zlasti če je blago namenjeno gotovim odličnim krogom. Malega tihotapca, ki hoče v nahrbtniku prinesiti svoji rodbini par kilogramov živil, se hitro prime, tu je dovolj stražnikov in organov, za cele vagonne živil protežirancem pa stražna služba ne zadostuje! Splošna zahteva vseh slojev prebivalstva, konzumentov, trgovcev, obrtnikov in sploh vseh stanov po odpravi central, je dokaz, da nihče ni zadovoljen s centralnim gospodarstvom in da vse želi, da se zopet vzpostavi prost promet, kajti vsakdo upa, da se bo preskrba potem boljše in pravičnejše vršila.«¹⁴²

Prva svetovna vojna se je novembra 1918 končala, kar pa ni veljalo za težave s pomanjkljivo preskrbo, tudi vprašanje svobodne trgovine se je reševalo mesece kasneje.

Zaključek

Širši kontekst razprave oriše prehrabno izbiro, slabo organizacijo preskrbe, pomanjkanje in draginjo v času prve svetovne vojne v Ljubljani, podrobneje pa so obravnavane glavne naloge gospodinj, ki so bile usmerjene predvsem v vprašanja in dejanja, kako omiliti posledice vojnih razmer ter kako ohraniti zdravje svojih družinskih članov. Odgovori se rišejo skozi prakso koristnih nasvetov in receptov, ki so spremljali gospodinje na njihovi vsakodnevni poti številnih obveznosti. Omenjena je njihova stoičnost ob nabavi hrane, ki ni minila brez dolgih vrst in mukotrpnih, zapravljenih ur čakanja, ki so jih, nezmožne plačati varstvo, velikokrat preživljale s svojimi lačnimi in premraženimi otroki, »ki se nastavljajo pred prodajalnami, čakajo tam ure in ure in slednjič prazni, žalostni in lačni odidejo domov«,¹⁴³ in spretnost pri ustvarjanju takšnih in drugačnih zalog ali skrbi zanje. V pozabo ne smejo kmetijski tečaji in obdelovanje zemlje, ki je bila v času pomanjkanja orodja in gnojil, odsotnosti ali opešanosti živine ter za pridelek slabih vremenskih razmer do skrajnosti mačehovska.

142 »Borba proti tihotapski trgovini,« *Slovenski trgovski vestnik*, 15. 7. 1918, 53, 54.

143 »Ljubljanske novice,« *Slovenec*, 12. 9. 1916, 4.

V nekaterih pa še danes živijo spomini na požrtvovalne in naporne poti babic v okolico stolnega mesta Kranjske ali na deželo in vrnitev, če je šlo vse po sreči, s težkimi bremenami na ramenih nazaj v mesto. Pa tudi na barantanje na črnem trgu, ki bi/je tudi moškim zamajalo samozavest. Strnemo lahko, da je bilo gospodinjam naloženih veliko nalog, in vprašamo se lahko, kako so se s temi bremenami znašle ženske, ki so bile zaposlene, čeprav njihov zaslužek ni omogočal niti obiska na črnem trgu.

Članek predstavi del notranje – domače – ženske fronte, z besedami Zemljanove članek obravnava »nalogo in dolžnost, ki jo nalaga ženski veliki čas«. Leta 1914 si je le malokdo mislil, da bodo štiri leta kasneje ob kolapsu sistema preskrbe ženske postale tudi demonstrantke in se podale »na magistrat, kjer so na energičen način zahtevale živil« za svoje sestradane otroke.¹⁴⁴ Mestne oblasti so se stiske svojih prebivalk še kako dobro zavedale, demonstracije so torej komentirale z besedami: »Povzročene so bile, kar se tajiti ne da, vsled tega, da revnejše rodbine s svojimi otroci v resnici trpe najhujše pomanjkanje, katero jih goni v obup.«¹⁴⁵

Viri in literatura

Arhivski viri

- MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije:
 - ZRP – Zbirka razglasov in plakatov 1914–1918.
- NG – Narodna galerija:
 - Specialne zbirke: zbirka arhivsko-dokumentarnega gradiva, fond Šantel.
 - NGD0618, NGD0629 / Avgusta st. Šantel.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko.
 - SI AS 448, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo.
- SI_ZAL_LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0225, Osnovna šola Ledina, Ljubljana.
 - SI_ZAL_LJU/0488, Cod III, Rokopisne knjige.
 - SI_ZAL_LJU/0489, Reg. I.

Časopisi

- *Angelček: otrokom učitelj in prijatelj*. Ljubljana, 1915.
- *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 1915
- *Delavec: glasilo delovnega ljudstva*. Ljubljana, 1914, 1916–1918.
- *Domoljub: slovenskemu ljudstvu v poduk in zabavo*. Ljubljana, 1915–1917.

144 Svolfšak in Antoličič, *Leta strahote*, 307. Selišnik, »Ženske v zaledju,« 193, 194. Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971), 233 isl. O »izbruhih stradajočih« tudi Jurij Perovšek, »Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921,« *Studia Historica Slovenica*, št. 2 (2017): 589–91. SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 23. 4. 1918. SI_ZAL_LJU/0488, š. 118, a. e. 76, Zapisnik javne nujne izredne seje občinskega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1918.

145 SI_ZAL_LJU/0489, t. e. 1800, a. e. 1632, št. 197.

- *Ilustrirani glasnik*. Ljubljana, 1914–1917.
- *Laibacher Zeitung*. Laibach = Ljubljana, 1917.
- *Slovenec: političen list za slovenski narod*. Ljubljana, 1915, 1916, 1918.
- *Slovenski narod*. Ljubljana, 1914–1918.
- *Slovenski trgovski vestnik: glasilo Slovenskega trgovskega društva Merkur*. Ljubljana, 1914, 1915, 1918.
- *Tedenske slike*. Ljubljana, 1915, 1916.
- *Učiteljski tovariš: glasilo avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva*. Ljubljana, 1918.

Tiskani viri in literatura

- Asprey, Robert B. *The German High Command at War. Hindenburg and Ludendorff Conduct World War I*. Lincoln: Universe, 2005.
- Bogataj, Janez. »'Poglej v Remčevo!'« V: Marija Remec, *Varčna kuharica. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*, 7–11. Ljubljana: Družina, 2015.
- Breclj, Anton. *Jetiki – boj! Opis ljudske boleznin obrambe*. Ljubljana: Nova založba, 1918.
- Brodnik, Vilma. *Preskrba Ljubljane z živili med 1. svetovno vojno. Diplomsko delo*. Ljubljana, 1988.
- Bonzon, Thierry in Belinda Davis, "Feeding the cities." V: Jay Winter in Jean-Louis Robert, ur., *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin: 1914–1919*, 305–41. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko / Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain*. Ljubljana / Laibach, 1914.
- *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*. Dunaj, 1914.
- Godina Golija, Maja. "Recepti in napotki za krizne čase. Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno." *Etnolog* 22 = 73 (2012): 65–80.
- Habe, Tone. *Pogled iz malega sveta* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959).
- Himmelreich, Bojan. »Vsakdanje življenje v Celju v obdobju prve svetovne vojne,« *Studia Historica Slovenica*, št. 2–3 (2009), 469–94.
- Katona, Béla. *Die Volkswirtschaft Ungarns – 1912*. Budapest, 1913.
- Kos, Marjana. "Kaj v vsakdanje življenje prinese vojna?." V: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska in prvem letu velike vojne*, 30–38. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014.
- Kresal, France. "Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991," *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1–2 (1995), 7–23.
- Makarovič, Gorazd. "Prehrana na Slovenskem v 19. stoletju." *Slovenski etnograf*, 33/34 (1988/1990): 127–205.
- Marwick, Arthur. *Women at War 1914–1918*. London: Croom Helm, Fontana Paperbacks in Imperial War Museum, 1977.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*, Goran Schmidt, ur. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Perovšek, Jurij. "Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921." *Studia Historica Slovenica*, št. 2 (2017): 559–610.
- Pirc, Gustav. "Posušeno listje od robidnic kot enakovredno nadomestilo za čaj, oziroma tudi za kavo." *Slovenski narod*, 16. 5. 1917, 5.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Pope, Stephen in Elizabeth-Anne Wheal. *Dictionary of the First World War*. Barnsley: Pen & Sword Military Classics, 2003.
- Račić, Božo. "Nekaj besed o kunčjem mesu." *Delavec*, 26. 8. 1916, 2.
- Račić, Božo. *Sušenje v gospodinjstvu*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1916.
- Rauchensteiner, Manfred. "Gedächtnisort Erster Weltkrieg." V: Helmut Rumpel, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teil*.

- band. *Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg*, 39–78. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Reisman, Avgust. *Iz življenja med vojno*. Maribor, 1939.
 - Remec, Marija. *Varčna kuharica. Zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedi s skromnimi sredstvi. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1915.
 - Scheer, Tamara. Die Kriegswirtschaft am Übergang von der liberal-privaten zur staatlich-regulierten Arbeitswelt. V: Helmut Rumpfer, ur., *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band XI. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Der Kampf um die Neuordnung Mitteleuropas. Teil 1. Vom Balkankonflikt zum Weltkrieg*, 437–84. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2016.
 - Selišnik, Irena. "Ženske v zaledju vojnih zubljev." V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, ur., *Velika vojna in Slovenci*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
 - Strle, Urška. "K razumevanju ženskega dela v veliki vojni." *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2015): 103–25.
 - Studen, Andrej. "Prehrana in jedilna kultura." V: Jasna Fischer et al., ur., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 119–22. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
 - Svoltjšak, Petra in Gregor Antoličič. *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna. Z okvirnima črticama Ivana Cankarja in predgovorom Toneta Partljiča*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2018.
 - Svoltjšak, Petra. »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«. Položaj in vloga žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno.« V: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Celje, 30. september – 2. oktober 2004*, 153–58. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.
 - Svoltjšak, Petra. "Prva svetovna vojna in Slovenci." *Zgodovinski časopis*, št. 2 (1993): 263–87.
 - Šarabon, V[in]ko. "Svetovni promet po morju," *Čas*, zv. 3 (1915), 146–57.
 - Šorn, Jože. "Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni." *Zgodovinski časopis* 35, št. 1–2 (1981): 57–81.
 - Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
 - Šorn, Mojca. »Naši želodci so kakor vrt, samo zeleno plava notri, pomešano z makaroni v vsaki obliki.' Prehrana prebivalcev Ljubljane v času druge svetovne vojne.« V: *Socialna in kulturna zgodovina hrane*, 333–51. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2016.
 - Štepec, Marko "Naveličanost zaradi vojne je bila vsak dan večja." V: Boštjan Olip, *Dnevnik 1914–1918*, 7–16. Radovljica: Mestni muzej, 2018.
 - Štepec, Marko. "Drobci o prehrani in življenju med prvo svetovno vojno 1914–1918." *Zgodovina v šoli*, št. 1–2 (2006): 12–20.
 - Štepec, Marko. *Vpliv vojne na življenje civilnega prebivalstva v slovenskih deželah 1914–1918. Doktorska disertacija*. Ljubljana, 2018.
 - Testen, Petra. "Nekaj besed o prehrani v prvi svetovni vojni." V: Marija Remec, *Varčna kuharica. Za slabe in dobre čase sestavila v vojnem letu 1915*, 14–21. Ljubljana: Družina, 2015.
 - Thompson, Mark. *The White War. Life and Death on the Italian Front (1915–1919)*. London: Faber and Faber, 2008.
 - Valant, Milan. *Ljubljana od 1895 do 1941*. Ljubljana: samozaložba, 1977.
 - Verginella, Marta. "Velika vojna med spominom in pozabo." V: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*, 79–88. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
 - Verginella, Marta. "Ženske v vojni in o veliki vojni." *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2 (2015): 54–70.
 - Vrhovnik, Ivan. *Trnovska župnija v Ljubljani*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1933.

- Wakounig, Marija. "Ženske v prvi svetovni vojni. Znanstvenoraziskovalni desiderat slovenske historiografije." V: Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917. Kulturna spominjanja*, 43–50. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Watson, Alexander. *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London: Allen Lane, 2014.
- Zemljanova, F. [Jerica]. "Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času." *Domoljub*, 18. 5. 1916, 275.
- Zemljanova, F. [Jerica]. "Za naše gospodinje. Gospodinja v vojnem času." *Domoljub*, 25. 5. 1916, 288.
- Zlobec, Andrej. *V viharju prve svetovne vojne*. Ljubljana: samozal., 2010.

Mojca Šorn

LJUBLJANA 1914–1918: "UPON YOU, WOMEN AND GIRLS, /.../ DEPENDS THE FUTURE"

SUMMARY

World War I may represent an important field of research in the Slovenian historiography, yet the same still cannot be said of researching the civil sphere of that period. This contribution thus focuses on the analysis of a fragment of life in the hinterlands – in the Carniolan provincial capital. Based on the analysis of newspaper and archival materials, correspondence, diary entries, printed sources, and scientific findings of Slovenian and foreign experts, various strategies of surviving the struggle against scarcity, hunger, as well as disease are presented in the discussion. The title itself points to the fact that the implementation of measures more or less depended on the wits, ingenuity, and adaptability of women, who could certainly not afford to lack multitasking skills. They were expected to be skilled gardeners, chefs, nutrition experts, meticulous and swift cleaners, gentle and patient nurses for the sick and the elderly, as well as steadfast and compassionate educators and eager protectresses of their children.

A broader context of the discussion describes the assortment of food, scarcity, and increasing cost of living during World War I in Ljubljana. More detailed consideration is given to the housekeepers' principal tasks, aimed mainly at solving the questions of appropriate actions to mitigate the consequences of the war conditions and keep their families healthy. The answers present themselves through a practice of useful advice and recipes that the housekeepers could resort to while running their numerous daily errands. Their stoic attitude while procuring food that was on trial every day in long queues and during wearisome hours of waiting as well as their skilfulness while acquiring and taking care of all kinds of provisions is noteworthy. Agricultural courses and cultivation of land – which was extremely difficult in the period when tools and fertilisers were scarce, the cattle non-existent or feeble, and the weather conditions

unfavourable for crops – should also not be forgotten. Many people still remember the selfless and exhausting journeys of their grandmothers to the surroundings of the Carniolan provincial capital or the countryside, from whence they would return to the city with heavy loads on their backs – if they were lucky –not to mention the black market haggling that could easily shake anyone’s self-confidence.

The article presents a part of the inner – domestic – female front, or – in the words of Ms Zemljan – the article focuses on the “tasks and duties laid upon women by these momentous times”. In 1914, not many people would have thought that four years later, when the supply system collapsed, women would also turn into protesters and surround “the city hall, energetically demanding food” for their hungry children.

1.01

Robert Devetak*

Begunska izkušnja prebivalstva Banjške planote v letih 1917 in 1918

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi časopisnih in arhivskih virov obravnava begunsko izkušnjo civilnega prebivalstva Banjške planote v letih 1917 in 1918. Kljub večmesečnemu obstreljevanju območja, ki se je začelo kmalu po italijanski napovedi vojne Avstro-Ogrski maja 1915, in desetim italijanskim ofenzivam je civilno prebivalstvo vztrajalo v svojih domovih ter sobivalo z avstro-ogrsko vojsko neposredno ob obrambnih položajih ali v bližnjem zaledju. Do sprememb je prišlo ob enajsti ofenzivi, ko je italijanski vojski uspelo zasesti zahodni del planote, s tem pa je bilo civilno prebivalstvo prisiljeno v umik. Begunstvo, ki je v večini primerov trajalo le dobrega pol leta, je večina preživela na Cerkljanskem in Idrijskem, del tudi v osrednji in jugovzhodni Kranjski, zaznamovano pa je bilo s hudim pomanjkanjem in prilagajanjem v novem okolju, ki pogosto ni bilo pripravljeno na prihod več tisoč oseb, večinoma žensk, otrok in starejših.

Ključne besede: begunstvo, soška fronta, prva svetovna vojna, Banjška planota

ABSTRACT

THE REFUGEE EXPERIENCE OF THE POPULATION OF THE BANJŠICE PLATEAU IN 1917 AND 1918

Based on newspaper and archival sources, the contribution focuses on the refugee experience of the civilian population of the Banjšice Plateau in 1917 and 1918. In spite of ten Italian offensives and the bombardment of the area that began soon after the Italian

* Dr. zgodovinskih znanosti, Univerza v Novi Gorici, Vipavska 13, SI-5000 Nova Gorica;
devetak.robert@gmail.com

declaration of war against Austria-Hungary in May 1915 and lasted several months, the civilian population persevered in their homes and co-existed with the Austro-Hungarian Army in close vicinity of the defensive positions or in the immediate hinterlands. The situation changed during the eleventh offensive, when the Italian Army managed to occupy the western part of the Plateau, forcing the civilian population to retreat. Most of these people were refugees only for a bit longer than half a year and spent their exile in the Cerkno Hills and in the Idrija area as well as in the central and southeast Carniola. Their retreat was subject to severe shortage and adaptation to the new environment that had in most cases been ill-equipped for the arrival of several thousand people – mostly women, children, and the elderly.

Keywords: refugees, Isonzo Front, World War I, Banjšice Plateau

Uvod

Prva svetovna vojna je globoko zarezala v prostor, vsakdan in zavest prebivalstva v Posočju. Z vojno napovedjo Italije Avstro-Ogrski maja 1915 se je vzpostavilo novo, 600 km dolgo bojišče, ki je potekalo od švicarsko-italijansko-avstro-ogrške tromeje do Jadranskega morja. Najpomembnejši boji so se odvijali na južnem delu, ob reki Soči (soška fronta), kjer se je med spopadi nahajala največja koncentracija vojaštva in vojaške tehnike v zgodovini slovenskega ozemlja.¹ Tamkajšnje civilno prebivalstvo se je soočilo z novimi, težkimi razmerami, ki so številne prisilile v umik ali begunstvo. Slednje je bilo v času prve svetovne vojne v veliki meri novost za vojskujoče države, vlade in vojaške oblasti.² Tudi Avstro-Ogrska se je znašla pred številnimi težavami, ki so jih predstavljali evakuacija, bivanje in oskrba begunskega prebivalstva.³ Država se je s fenomenom soočila že ob začetku vojne, ko se je moralo ob vzpostavitvi vzhodne fronte in bojih v Galiciji v notranjost države umakniti več sto tisoč tamkajšnjih prebivalcev. Številni so nov, začasen dom našli tudi na Slovenskem.⁴ Ob začetku spopadov v Posočju so vojaške oblasti na obeh straneh novega bojišča hitro izvedle obsežne evakuacije civilnega prebivalstva.

1 Gl. npr. Vincenc Rajšp, ur., *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja* (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010). Damjan Guštin, »Soška fronta in njeno slovensko zaledje,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 62–74. Lovro Galič in Branko Marušič, *Tolminsko mostišče I.* (Tolmin: Tolminski muzej, 2005).

2 Gl. npr. Peter Gatrell in Philippe Nivet, »Refugees and Exiles,« v: *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3, Civil Society*, ur. Jay Winter (Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2014), 186–215. Petra Svolfšak, »Begunstvo – nedokončana zgodba,« v: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*, ur. Ines Beguš in Marko Klavora (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), 8–17.

3 Petra Svolfšak, »Vojna – vzrok in spodbujevalka migracij: primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora,« v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 226–41.

4 Renato Podberšič, »Begunci iz vzhoda in Godoviška kronika,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 3 (2004): 379–90.

Posočje je med vojno doživelo več begunskih valov. Prvi umik civilnega prebivalstva je potekal po italijanski vojni napovedi maja in junija 1915, na obeh straneh fronte. Avstrijske vojaške oblasti in notranje ministrstvo so imeli že aprila 1915 pripravljen načrt izselitve, ki je predvideval organiziran umik z vojnega območja v zaledje. Kljub izdelanim smernicam pa je bila evakuacija izvedena šele neposredno pred italijansko vojno napovedjo in ponekod šele po njej, kar je sprožilo kaos in neurejen odhod civilnega prebivalstva, ki se je v begunstvo umikalo še tedne in mesece po začetku spopadov, samoiniciativno ali pod ukazi vojaških oblasti.⁵ Prebivalstvo nekaterih obmejnih krajev ni bilo obveščeno o umiku ali ni hotelo oditi in je italijansko vojsko pričakalo doma.

V begunstvo v Italijo je tako moralo okoli 10.000–12.000 oseb z desnega brega reke Soče in iz Goriških brd. Italijanske vojaške oblasti so civilno prebivalstvo, ki je živelo na okupiranih območjih ob fronti, izselile že ob začetku spopadov. Evakuirano prebivalstvo so večinoma najprej namestili v bližnjem zaledju, čemur je kmalu sledila razporeditev po posameznih italijanskih deželah. Begunce srečamo med vojno na skrajnem severu Apeninskega polotoka in tudi na Sardiniji in Siciliji. Zanje so oblasti organizirale nastanitev in jim izplačevale dnevno denarno podporo.⁶

Okoli 80.000 civilistov z vzhodnega dela bojne črte so avstrijske oblasti preselile v zaledje, večinoma v nezasedene predele Primorja, na Kranjsko, Štajersko in Koroško ali v katero od begunskih taborišč v notranjosti države.⁷ Za njihovo preskrbo in organizacijo nastanitve je skrbelo več državnih in deželnih institucij ter uradov, ki so bili ustanovljeni samo za ta namen.⁸ Drugi begunski val je potekal avgusta 1916 po italijanski zasedbi Gorice in naj bi zajel okoli 6000 slovenskih beguncev iz mesta in neposredne okolice.⁹ Naslednje leto sta sledila še dva begunska vala. Avgusta 1917 je moralo, po italijanski zasedbi Banjške planote, v begunstvo tamkajšnje civilno prebivalstvo, dva meseca kasneje, ob preboju fronte avstro-ogrske in nemške vojske med Bovcem in Tolminom, pa še prebivalstvo iz Furlanije in Veneta.¹⁰ Vmes je potekalo še več manjših evakuacij, ki so bile posledice italijanskih ofenziv in intenzivnejšega obstreljevanja avstro-ogrskih obrambnih položajev ter ciljev v zaledju. Evakuacije niso bile povezane le z reševanjem življenj civilnega prebivalstva, temveč tudi z vojaškimi operacijami na frontnem območju. Izpraznjena področja so vojaškim enotam omogočala več manevrskega prostora. Poleg tega so se oblasti bale še zavednih ali nezavednih izdaj položajev

5 Jernej Kosi, »Evakuacija, beg in nastanitev goriško-gradiškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju soške fronte: med brezhibno pripravljenimi načrti in njihovo kaotično izvedbo,« v: *Begunci: slovenski begunci v soške fronte: zbornik*, ur. Ines Beguš in Marko Klavora (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), 18–29.

6 Petra Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991), 10–45.

7 Svoljšak, *Begunci med prvo*, 125, 126.

8 Petra Svoljšak, »'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 92, 93.

9 Kaja Širok, »'Z eno nogo na poti in krtovo deželo': umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 3 (2006): 426.

10 Svoljšak, »Vojna – vzrok«, 238.

s strani civilnega prebivalstva.¹¹ Skupno so samo avstro-ogrške oblasti do konca leta 1917 iz Avstrijskega primorja evakuirale okoli 230.000 civilistov.¹²

Slika 1: Ruševine v Avčah leta 1917

Vir: Fototeka Goriškega muzeja

Umik civilnega prebivalstva z območij vojaških operacij ni potekal usklajeno in sočasno.¹³ Številni civilisti so ponekod kljub težkim razmeram za življenje vztrajali doma tudi v neposredni bližini frontne črte, podvrženi obstreljevanju, boleznim in hudemu pomanjkanju. Marsikdo se je umaknil le začasno in se vrnil domov, ko so se kritične razmere umirile. To je bilo značilno za Gorico pa tudi za številne druge kraje ob frontni črti. V Gorici je tako leto dni po začetku spopadov na fronti bivalo še okoli 9000 ljudi.¹⁴ Časopisje je poudarjalo njihovo junaštvo pri vztrajanju in kljubovanju sovražniku. Postali so simbol poguma in neuklonljivosti, s čimer je avstrijska propaganda krepila nacionalni ponos.¹⁵ Primere takšnih naselij, kjer se prebivalstvo ni želelo umakniti, najdemo tudi v Posočju.¹⁶ Vztrajanje na teh območjih je postajalo med spopadi, ki so bili z vsako ofenzivo intenzivnejši, vse težje in nevarnejše. Vojaški

11 Širok, »Z eno nogo,« 425.

12 Svoljšak, »Vojna – vzrok,« 236.

13 Kosi, »Evakuacija, beg,« 23–25.

14 Petra Svoljšak, »Gorica, prekleto in sveto mesto med dvema ognjema,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 1 (2012): 84.

15 Širok, »Z eno nogo,« 427.

16 Robert Devetak, »Razkropljeni smo v širni svet, naš sled je vroča solza in bolešt ...'« *Izkušnja prve svetovne vojne civilnega prebivalstva iz sodnega okraja Kanal,« Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, št. 37/38 (2015): 325–29.

obrambni sistem, katerega osnovo so predstavljali strelski jarki, bodeča žica, zakloni in kaverne, je potekal skozi naselja ter po obdelovalnih površinah.¹⁷ Obrambni funkciji so služili tudi civilne stanovanjske hiše in gospodarska poslopja, zaradi česar so postali cilj obstreljevanja. Samooskrba in delo na poljih sta bila zaradi neposredne izpostavljenosti sovražnim enotam v veliki meri onemogočena. Poleg tega so bile obdelovalne površine zaradi izgradnje obrambnih jarkov in obstreljevanja uničene. Živino je za svojo uporabo deloma prevzela avstro-ogrška vojska, deloma pa je poslala žrtev italijanskega obstreljevanja.¹⁸ Kljub temu pa je bilo območje Banjške planote, ki je postala osrednji cilj italijanskih vojaških načrtov v sredini leta 1917, še vedno poseljeno.

Enajsta italijanska ofenziva na soški fronti

Italijanski vojski je v deseti ofenzivi, ki je potekala med 12. majem in 5. junijem 1917, uspelo izvesti preboj čez reko Sočo. Na odseku med Avčami in Sveto Goro je bila namreč avstro-ogrška obramba šibka, kar je nasprotniku uspelo izkoristiti ter zasesti jugozahodni rob Banjšic in razširiti mostišče pri Plavah.¹⁹ Pridobljena ozemlja na levem bregu Soče je italijanska vojska uporabila za izvedbo novega prodora med naslednjo, enajsto ofenzivo, ki je potekala med 17. avgustom in 12. septembrom 1917. Ob večdnevem topniškem obstreljevanju in podpori letalstva, ki je izvedlo več napadov na avstro-ogrške položaje na fronti in v zaledju, so italijanske vojaške sile izvedle uspešen preboj čez reko Sočo na območju med Dobljarjem in Anhovim; kljub močnemu odporu avstro-ogrskih enot jim je uspelo do 21. avgusta 1917 zasesti Avče, naslednji dan pa na južnem delu planote še Bate.²⁰ Dodatne izgube je avstro-ogrskim enotam povzročalo močno topniško obstreljevanje, zaradi česar je začela njihova obramba popuščati. Zaradi neugodnega položaja, italijanske premoči in bojazni, da bo prišlo do zloma frontne črte, je po treh dneh krvavih bojev vrhovni poveljnik avstro-ogrskih vojaških sil na soškem bojišču, general Svetozar Borojević, v noči s 23. na 24. avgust 1917 ukazal umik na novo obrambno črto, ki je potekala po osrednjem delu Banjške planote. Avstro-ogrške obrambne sile so se tam lahko ponovno organizirale in okrepile, ker se je italijansko napredovanje, zaradi pomanjkanja topniške podpore in utrujenosti vojakov, upočasnilo.²¹ Avstro-ogrške izgube so bile velike. Samo med 18. in 29. avgustom 1917 je na tem območju Kalsko-Lomske planote (severni del Banjške planote) svoje življenje izgubilo 830 vojakov, poleg tega pa je bilo še okoli 2400 ranjenih, 1000 do 2000 obolelih, 1300 ujetih in še okoli 100 pogrešanih.²² Na južnem delu Banjške planote je uspelo italijanski vojski zasesti Vodice in Sveto Goro, težki boji pa

17 Damijana Fortunat Černilogar, »Materialne ostaline soške fronte na Tolminskem,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, št. 1 (1994): 59–63.

18 Devetak, *Razkropljeni smo*, 325–27.

19 Marko Simić, *Po sledeh soške fronte* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 144–55.

20 Galić in Marušič, *Tolminsko mostišče*, 143, 144.

21 Simić, *Po sledeh*, 163, 164.

22 Galić in Marušič, *Tolminsko mostišče*, 154.

so potekali tudi pri obrambi Škabrijela, ki je večkrat zamenjal lastnika, a so se na njem uspele do konca spopadov obdržati avstro-ogrške enote.²³ Vzporedno so potekali še boji na Krasu, kjer so bili uspehi italijanskega prodora zanemarljivi.²⁴ Na italijanski strani je padlo okoli 40.000 vojakov, okoli 108.000 jih je bilo ranjenih. Avstro-ogrška vojska je imela 10.000 mrtvih, 45.000 ranjenih, 20.000 obolelih in 30.000 pogrešanih vojakov. Šlo je za najbolj krvavo bitko na soškem bojišču.²⁵

Razmere na Banjški planoti pred in med enajsto ofenzivo

Pred začetkom obstreljevanja in napadom italijanske vojske je bilo na Banjški planoti in območju ob fronti prisotno večje število civilnega prebivalstva, ki je sobivalo skupaj z avstro-ogorskimi vojaškimi enotami. V tem oziru izstopajo Avče, ki so ležale na prvih obrambnih linijah, na nekaterih krajih tudi manj kot kilometer oddaljenih od italijanskih položajev.²⁶ V vasi naj bi bilo po poročanju *Slovenca* januarja 1917 še 319 prebivalcev.²⁷ Poseljenih je bilo tudi veliko drugih vasi in zaselkov, v višjih predelih planote.²⁸ Že tako slabe življenjske razmere so se med deseto in enajsto ofenzivo še poslabšale. Banjška planota je postala ena glavnih tarč obstreljevanja, da bi italijanske sile dosegle ustrezno pripravo in razdejale avstro-ogrške obrambne položaje ob napadu. Civilno prebivalstvo in civilna infrastruktura sta pri tem postala kolateralna škoda. Neznani dopisnik je v *Slovincu* junija 1917 poročal: »V Avčah je bilo ta dan peklo. Od pol štirih do polnoči in čez ni bilo miru. Bilo je grozno ogljušljivo treskanje: zdaj na vas, zdaj na zakope, pa v senožeti, gozde in sploh na vse strani. / ... / Šele zvečer v mraku in plohi se je moglo prav v razdrto vas; a tudi tu se je vsipalo kamenje po strehah od višje padlih izstrelkov.«²⁹ Spopad je terjal tudi več smrtnih žrtev med civilnim prebivalstvom. »Izmed civilistov 20 letno pridno deklico, ki je plela za hišo; cerkvenikovega hlapca, ki je šel po seno, in materi v kleti otroka v naročju, dočim se njej ni nič zgodilo. Pač pa je bilo mnogo drugih v kleti ranjenih, enemu se je omračil um.«³⁰ Podobno je bilo v drugih naseljih po planoti: »Sovražnik je streljal tudi na vrh Avč, Lokovec, Čepovan do Trebuše. Na Banjšicah je ubilo 75 letnega cerkvenika, več nesreč je bilo v Batah in Ravnih; ubilo je v Kalu 1 vojaka; v Čepovanu so baje razsule bombe 5 hiš, dočim je metal sovražnik druge brez škode.«³¹ Avstro-ogrška vojaška oblast je odredila začasen umik prebivalstva z zahodnega dela Banjške planote, ki se

23 Simić, *Po sledeh*, 170, 171.

24 Ibid., 171–75.

25 Ibid., 178.

26 Gl. Robert Devetak, »Avče med prvo svetovno vojno: izkušnje civilnega prebivalstva,« v: *Zahodna Banjška planota skozi čas: o geografiji in botaniki, arheologiji, stavbarstvu cerkvâ, zgodovini, ljudeh in etnološki dediščini ter jeziku zahodne Banjške planote: krajevne skupnosti Kal nad Kanalom, Levpa, Avče*, ur. Danila Zuljan Kumar in Mojca Perkon Kofol (Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS, 2018), 183–95.

27 »Kako je v Avčah?,« *Slovenec*, 13. 1. 1917, 1.

28 »In to naj bo vojska!,« *Slovenec*, 26. 4. 1916, 4.

29 »S Kanalskega,« *Slovenec*, 2. 6. 1917, 2.

30 Ibid.

31 Ibid.

za daljše obdobje ni smelo vrniti domov. Nekateri so se umaknili do Lokovca, drugi pa so si zavetje našli kar v bližnjih gozdovih ali jamah.³² Vojaške oblasti so se zavedale težav, ki so se pojavljale ob italijanskih napadih, zato so civilnemu prebivalstvu izdale več ukrepov in opozoril. Po deseti ofenzivi so na primer izdale odlok za izselitev čepovanskega prebivalstva na Kranjsko, a so ga po prošnjah domačinov preklicale. Lokalno prebivalstvo je obenem umaknilo del nujnega blaga in sredstev za preživetje v zaledje, a se je vrnilo domov.³³ Vojaške oblasti so na možnost izselitve opozorile tudi prebivalstvo v Kanalskem in Tolminskem Lomu ter Kalu. Kalski kurat Janez Sedej je svojemu bratu, goriškemu nadškofu Frančišku Borgiji Sedeju 26. julija 1917 sporočil: »Poveljstvo je naše ljudi nasvetovalo naj spravijo blago in živino h kraju takoj, naj se umaknejo v Šebrelje, na Šentviško goro, na Cerkljansko. Gane se nihče. Naša poveljstva molčijo, ne silijo. Lah pa strelja vsak dan sem, podira, požiga.«³⁴ Ko se je kasneje, med ofenzivo, Sedej umaknil iz Kala, da bi s tem deloval kot zgled za domačine in bi ga posnemali, so ti ostali doma in ga obtožili, da jih je zapustil same v težkih razmerah.³⁵

Glavni razlog za vztrajanje doma je bil po vsej verjetnosti težka ločitev od bivališč in obdelovalnih površin, ki so predvsem v vaškem okolju predstavljale večino premoženja, s katerim je prebivalstvo razpolagalo. S seboj zaradi omejitev prebivalcem tudi ni uspelo vzeti večjih kosov premičnin, ki so bile pomembne za preživetje in delo. Država je sicer izplačevala denarno podporo, a je bila ta odvisna od številnih pogojev in je zato vsi begunci niso prejeli.³⁶ Domačini so se po vsej verjetnosti bali odhoda v neznano, tujega okolja in niso želeli bivati v begunskih taboriščih.³⁷ Dolgotrajna izpostavljenost obstreljevanju in nevarnosti je gotovo vplivala na duševne stiske civilnega prebivalstva, ki so postali brezbrizni do okoliškega dogajanja in so se navadili živeti ter preživeti v vojnih razmerah. O prebivalcih Banjske planote je kurat Sedej konec junija 1917 zapisal: »Ljudstvo, kot sem že pisal, se pa nič več ne spremeni. Umaknejo se več ne. Nimajo ničesar več zgubiti – tudi upati ne.«³⁸ Poleg tega vojaške oblasti niso dovolj odločno ukrepale, da bi se izvedla urejena in pravočasna evakuacija.³⁹

V času neodločnosti in vztrajanja civilnega prebivalstva v domovih je italijanska vojska začela pripravo na novo ofenzivo in obstreljevanje območja. Med pripravo je s topovi in letali napadla tudi Čepovan, kjer je povzročila veliko gmotne škode in več človeških žrtev. Dopisnik *Slovenca* je med ofenzivo iz kraja poročal o napadu in hkrati poudaril, da domačini ne bodo bežali: »Od 28. julija do 8. avgusta so nas bombardirala laška letalna brodograjska (skupine od 6 do 16 zrakoplovov) petkrat. Razen strahu, ki bo zlasti za otroke zdravstveno škodljiv, bilo je tudi več žrtev. 6. t. m. je bilo ubitih sedem oseb, več ali manj ranjenih pa 22 oseb. Zgorele so tudi tri hiše in en dveletni otrok. Skupno število človeških žrtev brez ranjencev je 14. Zdaj pričakujemo ponovitev

32 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 54.

33 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1270.

34 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1279.

35 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1295.

36 Svolfšak, »'Smo ko brez',« 94.

37 Vili Prinčič, *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev* (Trst: Založba Devin, 1996), 28, 251.

38 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1242.

39 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1279.

žalostne igre meseca maja, to je granat. Upamo, da begunske palice nam Lahi ne bodo vsilili! Mi ostanemo na svoji zemlji!«⁴⁰ Vojaške oblasti so šele 16. avgusta 1917, v pričakovanju ofenzive, odredile popolno evakuacijo civilnega prebivalstva z območja planote v Šebrelje ter vsem, ki ukaza ne bi upoštevali, zagrozile z denarno kaznijo v višini 2 do 200 kron ali 14 dnevi zapora. Izjema so bile le posamezne osebe, ki bi stražile in spravile poljske pridelke.⁴¹ Ukaz je bodisi prišel prepozno bodisi ga civilno prebivalstvo ni upoštevalo, saj se je umaknilo šele teden dni kasneje. Vojaška in civilna oblast sta si sicer že več dni pred ofenzivo prizadevali umakniti domačine tudi s silo, ker so se ti uprli in poskrili.⁴²

Slika 2: Razvaline cerkve in hiš na Banjšicah

Vir: PANG 667, Zbirka razglednic, Banjšice 46

Odhod prebivalstva v begunstvo

Kljub izdelanim načrtom glede izselitve civilistov in pozivom vojaških ter civilnih oblasti, ki so pred in med ofenzivo na različne načine poskušale prepričati prebivalstvo, naj se umakne z območja vojaških operacij v zaledje, do tega v določeni meri ni prišlo. V tem oziru se je ponovil scenarij umika prebivalstva iz Gorice v šesti italijanski ofenzivi leto pred tem. Takrat so vojaške oblasti zavlačevale izselitev do zadnjega trenutka in so več dni le svetovale prebivalcem, da se umaknejo, preden so odredile evakuacijo

40 »Naši ljudje vztrajajo sredi laškega ognja,« *Slovenec*, 11. 8. 1917, 3.

41 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 7192/ I-17.

42 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1295.

mesta. Razlog naj bi bil v slabih izkušnjah z evakuacijami v letu 1915, zaradi česar so oblasti omejevale odhode samo na območjih, kjer so bili ti nujno potrebni, predvsem z vojaškega stališča.⁴³ Ob italijanskem preboju fronte v enajsti ofenzivi sta tako sledila kaos in hiter ter neurejen beg v nočnih urah, kar je le še poslabšalo razmere. Kljub pozivu, izdanemu 16. avgusta 1917, je italijanskim enotam ob prihodu v Avče, ki so jih zasedle ob začetku ofenzive, uspelo zajeti 38 civilnih oseb. Prav tako je v njihove roke prišla večina živine.⁴⁴ Napad je Avčane presenetil, kar je v dopisu kasneje poudarila tudi občina: »Nikdo ni mislil, da bode tako hudo nastopila, kjer vse prejšnje hudo ni niti senca temu, kar se sedaj vrši.«⁴⁵ Morali so »bežati pred sovražnikom, kot najbližji fronti, brez vsega, brez obleke in brez živeža.«⁴⁶ Podobno so razmere po vsej verjetnosti doživljali tudi prebivalci drugih naselij po planoti. Umik je potekal čez Gorenjo Trebušo, od koder je kurat Albert Leban v začetku septembra 1917 poročal nadškofu Sedeju: »Evakuacija je bila nagla – v 12ih urah – in zaradi tega tudi tragična; mnogo ljudi je zajetih in mnogo od njih je ubitih in ležijo nepokopani; mnogo družin je razdeljenih pol v Italiji pol tu. Kakor pripovedujejo, so bili prizori zelo – zelo žalostni. Rešilo se je prav malo blaga. Sicer pa so ljudje sami nekoliko krivi, ker so bili pravočasno opozorjeni, da naj spravijo blago v ozadje oziroma naj se izselijo.«⁴⁷ Duhovnik Valentin Pirec iz Čepovana je dogajanje na Banjški planoti opisal s podobnimi besedami: »Strašna je bila tista noč za ljudi: ceste zaprte od vojaških transportov in miniranja iz Banjšic, polno stokajočih ranjencev, granate žvižgale, otroci jokali, večina nosila po večkrat tisto noč najnujnejše na Lazno proti Gorenji Trebuši. Vboge matere z otroci. Konja nikoder, voza nobenega na razpolago. Kar nismo rešili uže pred ofenzivo in tisto noč, je zginilo koj drugi dan.«⁴⁸ Veliko ljudem je uspelo rešiti le lastno življenje in so bili prisiljeni pustiti večino premoženja doma. Skupaj s civilisti so se na nove položaje umikale tudi vojaške enote, kar je še otežilo razmere. Umik je potekal predvsem na sever (Slap ob Idriji, Trebuša, Šebrelje) in vzhod (Vojsko, Spodnja Idrija, Idrija).⁴⁹ Ljudje so v temi bežali sami ali v manjših skupinah, neuskkljeno, kar je povzročilo, da se je veliko družin ločilo in umaknilo v različne kraje. Neko enajstletno dekle s Kanalskega vrha se je med begom ločilo od družine in se po večdnevem begu znašlo v Hudajuzni.⁵⁰ Po umiku je bilo časopisje polno člankov s poizvedovanji o lokaciji izgubljenih družinskih članov ali sporočil, kje se kdo nahaja.⁵¹ Marsikomu ni uspelo zbežati na varno. Poleg oseb, ki so jih zajele italijanske vojaške enote, so nekateri med begom tudi izgubili življenje. Kaotične razmere je spremljalo italijansko obstreljevanje, kar je povzročilo večje število žrtev med umikajočim se civilnim prebivalstvom.

43 Širok, »Z eno nogo«, 428.

44 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, neoštevilčen dokument.

45 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 330.

46 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 368.

47 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1330.

48 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/1, št. spisa 64.

49 Milojka Magajne, »O beguncih na Idrijskem in Cerkljanskem med prvo svetovno vojno,« v: *Na obrobju pekla: Idrijsko in Cerkljansko 1914–1919: katalog razstave*, ur. Ivana Leskovec in Miha Kosmač (Idrija: Mestni muzej, 2018), 112, 113.

50 »Neka 11letna deklica,« *Slovenec*, 20. 9. 1917, 5.

51 »Kdo ve kaj?,« *Slovenski narod*, 16. 11. 1917, 2.

V ljubljansko deželno bolnišnico je bilo sprejetih več oseb z območja umika. Večina je bila poškodovana zaradi razstreljenih granat ali zlomov, ki so bili posledica bega ponoči.⁵² Več ljudi je tudi izgubilo življenje. Kurat Leban je v pismu nadškofu Sedeju poudaril: »Največji strah so delala letala; tudi tu je ena bomba ubila očeta in sina, in komaj sem nabral pol vreče koščkov očetovih, ki so bili razneseni na 200 m daleč; bil je namreč zadet v polno.«⁵³ Katarino Bavdaž je med begom iz Kanalskega Loma zadela granata in zaradi posledic je nekaj dni kasneje umrla v Cerknem.⁵⁴

Begunstvo

Civilno prebivalstvo, ki se je umaknilo z zasedenega območja in neposredne bližine nove frontne črte, je bilo raztreseno po bližnjem zaledju in sosednji deželi Kranjski. Večina je začasno domovanje našla po kmetijah na Šentviški gori, v Šebreljah in na Cerkljanskem. To so bili predeli, ki so jih za umik priporočale avstro-ogrske vojaške oblasti, in po tem lahko sklepamo, da so imeli za civilno prebivalstvo organizirane vsaj minimalne nastanitvene kapacitete. Tja so se umaknili predvsem prebivalci Avč, Kala, Banjšic in dela Lokavca. Civilnemu prebivalstvu z južnega dela Banjske planote (Bate, Čepovan) se po vsej verjetnosti zaradi italijanskega prodora med enajsto ofenzivo ni uspelo v večjem številu umakniti na sever, zato je bila njihova izkušnja umika drugačna. Oblasti so jih namreč namestile precej dlje od fronte kot tiste, ki so odšli na Tolminsko in Cerkljansko. Številne prebivalce Bat, Čepovana in deloma tudi Lokovca tako najdemo v Idriji,⁵⁵ Domžalah⁵⁶ in na Dolenjskem.⁵⁷ Poleg prebivalcev iz kanalskega in goriškega sodnega okraja se je v begunstvo na Cerkljansko umaknilo tudi večje število beguncev iz občine Sveta Lucija, ki je spadala pod tolminsko glavarstvo.⁵⁸ Iz dostopnih podatkov ni razvidno, koliko oseb je zajel begunski val, a jih je bilo po vsej verjetnosti več tisoč, večina od njih se je umaknila na Cerkljansko. Kurat Leban je novembra 1917 v pismu goriškemu nadškofu Sedeju poudaril, da skrbi za okoli 700 beguncev z Banjske planote.⁵⁹ Lokovski kurat Herman Trdan je v časopisu *Slovenec* poročal, da se mu je javilo okoli 820 beguncev iz njegove duhovnije.⁶⁰ Občina Avče je v prošnji Posredovalnici za goriške begunce v Ljubljani za pomoč v obleki in obutvi poudarila, da je od doma zbežalo skupno 320 beguncev, od katerih se jih je 240 umaknilo na Cerkljansko, ostali pa na Kranjsko in Koroško.⁶¹ Po podatkih poveljstva Soške armade naj bi se 30. avgusta 1917 v Cerknem in okolici nahajalo okoli 2500

52 »Begunci v ljubljanski deželni bolnišnici,« *Slovenec*, 15. 9. 1917, 4.

53 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1330.

54 »Osmrtnica,« *Slovenec*, 5. 9. 1917, 5.

55 Magajne, »O beguncih,« 113, 114.

56 »Županstvo Čepovan,« *Slovenec*, 23. 10. 1917, 3.

57 »Naznanilo bivališča,« *Slovenec*, 15. 9. 1917, 4.

58 Magajne, »O beguncih,« 114.

59 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/4, št. spisa 1371.

60 »Herman Trdan, kurat iz Lokovca,« *Slovenec*, 20. 9. 1917, 5.

61 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 368.

beguncev.⁶² Večino begunskega prebivalstva so predstavljale ženske in otroci, moški so bili večinoma starejši od 50 let.⁶³

Slika 3: Trg Cerknjo, kjer je bilo v času prve svetovne vojne nameščeno večje število beguncev z območja Banjške planote

Vir: Zbirka razglednic Narodne in univerzitetne knjižnice

Skupaj s civilnim prebivalstvom so se v begunstvo na različne lokacije umaknile tudi upravne in cerkvene institucije, ki so se morale v novem okolju ponovno organizirati. Nekaj se jih je umaknilo na Cerkljansko, kar so že pred ofenzivo predlagale vojaške oblasti. Tam so po novem delovale občina Avče (Poljane pri Cerknem)⁶⁴ in duhovniji Kal (Cerkno)⁶⁵ ter Banjšice (Davča).⁶⁶ V bližnji Gorenji Trebuši sta delovali tudi občina in duhovnija Lokovec.⁶⁷ Nekatere so se umaknile še dlje od fronte. Občina Kanal, ki je med decembrom 1915 in avgustom 1917 delovala na Banjšicah, se je umaknila v Ljubljano,⁶⁸ občina Čepovan je po novem delovala iz Domžal, občina Bate pa iz Šentvida pri Stični.⁶⁹ Ker so se občinski uradi Čepovana in Bat ločili od dela svojega prebivalstva, je morala avška občina na ukaz tolminskega okrajnega glavarstva sprejeti v oskrbo še več beguncev z območja teh dveh občin.⁷⁰ Čepovanski župnik Pirec je

62 Magajne, »O beguncih,« 113.

63 Svoljšak, »'Smo ko brez'«, 102.

64 »Županstvo občine Avče,« *Slovenec*, 28. 9. 1917, 4.

65 »Kuracijski urad Kal,« *Slovenec*, 8. 10. 1917, 4.

66 »Kuracijski urad Banjšice,« *Slovenec*, 2. 10. 1917, 3.

67 »Županstvo Lokovec,« *Slovenec*, 25. 10. 1917, 4.

68 Devetak, »'Razkropljeni smo',« 330.

69 »Begunci iz občine Bate,« *Slovenec*, 6. 10. 1917, 4.

70 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 387, 396.

deloval iz Kroke na Gorenjskem.⁷¹ Ponovni in čim hitrejši začetek delovanja uradov je bil ključnega pomena za organizacijo življenja beguncev. Ker ljudem v kaotičnem in neorganiziranem begu pred prodirajočo vojsko ni uspelo vzeti s seboj veliko nujnih potrebščin, se je hitro pojavila težava njihove preskrbe v novem okolju. Primanjkovala so osnovne dobrine in predmeti, na primer hrana, oblačila in obutev. Za pomoč so se angažirale matične občine, duhovnije, posamezniki in oblasti na območjih, kamor so se umaknili begunci. Občine in duhovnije so poskušale zbrati čim več podatkov o beguncih (razmere, lokacija), da bi lažje organizirale njihovo preskrbo. Begunce so pozvale, naj popišejo izgubljeno imetje in sestavijo sezname nujnih potrebščin za preživetje.⁷² Kurat Trdan je deloval kot posrednik med oblastmi in je skrbel za delitev pomoči in podpore lokovškim beguncem ter iskanje služb zanje v Ljubljani.⁷³

Begunci so se znašli v tujem okolju, številne družine so bile razbite, marsikateri od njih pa poškodovan, zaradi česar sta bila hiter odziv in pomoč ključnega pomena. Za civilno prebivalstvo je bilo neposredno soočenje z vojno, nasprotnikom, obstreljevanjem in prisilnim odhodom travmatična izkušnja. Ljudje so se soočili z odrekanjem, pomanjkanjem in z novim, neznanim okoljem, ki jih večkrat ni sprejelo z odobravanjem. Izpostavljeni so bili tesnobi, različnim pritiskom in napetostim, ki so jih povzročili neurejen odhod brez materialnih sredstev, nove bivanjske razmere, kulturne in socialne razlike.⁷⁴ Na odnose med begunci in domačim prebivalstvom je ponekod v Avstro-Ogrski dodatno vplivalo pomanjkanje, saj je prihod prvih še v večji meri obremenil že tako omejeno delitev hrane in drugih za življenje potrebnih dobrin tamkajšnjega območja.⁷⁵ Marsikatero družino je vojna ločila, njeni člani pa so preživljali begunstvo v Italiji in Avstro-Ogrski. Če sklepamo po dokumentih in časopisju, ki omenjajo območje Tolminskega in Cerkljanskega, se je tamkajšnje okolje na prihod beguncev odzvalo večinoma pozitivno. Domačini so poskušali na različne načine pomagati prišlekom, predvsem s hrano in zimskimi oblačili. Številni domačini so odstopili prostore v svojih hišah ali gospodarskih poslopih, kamor so nastanili begunce.⁷⁶ Ponekod so bile bivalne razmere slabe in neprimerne za življenje. V časopisu *Naprej* so o čepovanskih beguncih, ki so se umaknili v Idrijo, zapisali: »Nihče se zanje ne zmeni. Stanujejo po luknjah, kjer niso nikdar stanovali ljudje, »stanovanja« so brez ognjišča, leže na tleh in nekateri celo pod milim nebom. Neka uboga družina, obstoječa iz petih nedoraslih otrok, matere in stare matere, ki je slepa, je brez hrane in stanovanja. Oče otrok je v ruskem vjetništvu, mati pa na domačih slovenskih tleh nima strehe, ne hrane, ne ognjišča, da bi lajšala gorje sebi in ubogi družini.«⁷⁷ Novemu okolju je zaradi splošnega pomanjkanja uspelo le krajše časovno obdobje samemu vzdrževati novo maso ljudi in skrbeti zanje. V Šebreljah so ob prihodu zanje poskrbeli tamkajšnji

71 »Čepovan,« *Slovenec*, 10. 10. 1917, 5.

72 Ibid..

73 »Herman Trdan, kurat iz Lokovca,« *Slovenec*, 20. 9. 1917, 5.

74 Svolfšak, »Vojna – vzrok,« 240.

75 Peter Gatrell in Philippe Nivet, »Refugees and Exiles,« v: *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3, Civil Society*, ur. Jay Winter (Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2014), 195–200.

76 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 370.

77 »Preskrba čepovanskih beguncev v Idriji,« *Naprej*, 8. 9. 1917, 3.

kmetje, h katerim jih je usmeril šebreljski župan Anton Rejec. Za begunce, ki so ostali tam, jim je do decembra 1917 uspelo zagotoviti denarno podporo in zadostno količino hrane.⁷⁸ Beguncem iz Lokovca so oblačila darovali prebivalci iz vasi v okolici Ljubljane in nekaterih drugih krajev na Kranjskem.⁷⁹ Begunski otroci so se vključili v šole skupaj z domačimi učenci, goriške šolske oblasti pa so zaradi povečanja njihovega števila na Tolminskem tja premestile pet novih učiteljev in učiteljic.⁸⁰ Otroke iz Kala in Lokovca, skupno okoli 30, je v Plužnjah pri Cerknem poučeval avški učitelj Rihard Gorjup.⁸¹ Iz časopisja in iz poročil nekaterih občin ni razvidno, da bi se lokalno prebivalstvo na prihod beguncev odzvalo izrazito negativno, kot se je to zgodilo ponekod drugod.⁸² Morda je razlog za to tičal v tem, da se jih je večina umaknila v neposredno zaledje nove fronte in je bilo tamkajšnje domače prebivalstvo dobro seznanjeno z dogajanjem in razmerami ter posledično bolj strpno do beguncev.⁸³

Poleg lokalnega prebivalstva so se na pozive k pomoči odzvale tudi deželne in državne oblasti in različne institucije. 3. septembra 1917 je občina Avče na okrajno glavarstvo v Ajdovščini poslala prošnjo za denarno podporo, obleko in obutev in jo argumentirala s hitrim umikom pred napredujočo italijansko vojsko.⁸⁴ Glavarstvo se je odzvalo že naslednji dan in obljubilo pomoč iz Logatca.⁸⁵ Podobno prošnjo so naslovili tudi na Posredovalnico za goriške begunce v Ljubljani oktobra 1917, kjer so opozorili, da jim ob približujoči se zimi ne bo uspelo priskrbeti dovolj oblačil za begunce.⁸⁶ Vseeno pa je bila zaradi slabih razmer, v katerih se je znašla država zaradi vojnih naporov, preskrba skromna in ljudje so se soočali s pomanjkanjem, predvsem v zimskih mesecih na prehodu iz leta 1917 v 1918.⁸⁷ Kljub številnim prošnjam aprovizacija ni delovala učinkovito, pošiljke s hrano pa so bile redke.⁸⁸ Slovenski prostor se je v zaključnem obdobju vojne soočal s hudim pomanjkanjem osnovnih življenjskih potrebščin. Razmere s preskrbo so se zaostriale in odrejene količine posameznih življenjskih potrebščin, ki so jih delili glede na nakaznice, so bile vse manjše.⁸⁹

Do ključnih sprememb v Posočju je prišlo konec oktobra 1917, ko so združene avstro-ogrske in nemške vojaške enote 24. oktobra 1917 izvedle napad, z njim presenatile italijansko vojsko ter uspešno prebile fronto na odseku med Bovcem in Tolminom. Do 28. oktobra 1917 so bili z umikom italijanske vojske boji na soški fronti končani. Preboj je bil velik uspeh za napadalce, ki jim je do 9. novembra 1917 uspelo pomakniti

78 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 370.

79 »Begunci iz Lokovca,« *Slovenec*, 4. 2. 1918, 4.

80 »S Tolminskega,« *Učiteljski tovariš*, 5. 10. 1917, 4.

81 Magajne, »O beguncih,« 116.

82 Marta Verginella, »Displacement and Cultural Borders in the Great War: Bitterness of the Refugee Experience in the Native Country or Abroad,« *Acta Histriae*, št. 3 (2015): 361–64.

83 Magajne, »O beguncih,« 111, 112.

84 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 330.

85 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 333.

86 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 368.

87 Magajne, »O beguncih,« 115.

88 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 506.

89 Petra Svolfšak, »Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni?,« v: *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, ur. Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 142, 143.

fronto za več kot 100 kilometrov na zahod ob reko Piavo.⁹⁰ Po preboju fronte so začeli številni begunci razmišljati o odhodu domov. Poleg domotožja, občutka tujosti v novem okolju so razloge za odhod krojile še slabe razmere na območju Cerknega, ki so do februarja 1918 postale nevzdržne, zaradi česar so se začela pojavljati trenja. Občina Avče je oblastem poročala: »Ljudstvo grozi županom, da smo mi krivi da ne dobimo moke ter drugih živil ...«⁹¹ Premik fronte je spremenil razmere na območju in odprl možnost vrnitve domov v po večini uničene obsoške kraje. Kljub drugačnim pozivom in omejitvam oblasti, porušenim domovom, uničenim obdelovalnim površinam in neeksplodiranemu strelivu so se zato številni begunci odpravili domov.

Vrnitev domov

Prvi begunci so se v kraje na Banjški planoti vrnili že novembra 1917, a jih je doma pričakalo razočaranje v obliki uničenih hiš, gospodarskih in cerkvenih poslopij, obdelovalnih površin ter cest.⁹² Česar ni uničilo obstreljevanje, so pobrali vojaki. Vredne predmete so vzeli s seboj, lesene dele hiš in pohištvo pa uporabili za kurjavo ter utrditev vojaških položajev. Razmere na Banjšicah je opisal kurat Josip Ušaj, ki je kraj obiskal konec novembra 1917: »Na Banjšicah je 14 ali 15 hiš še deloma ohranjenih, drugo je vse pogorelo in je razdrto. Od cerkve so le še zidovi in misijonski križ, drugo je vse uničeno popolnoma, razun obeh oltarjev.«⁹³ Podobne bivalne razmere so vladale tudi v drugih naseljih. V začetku maja 1918 so bile na primer v Avčah od 118 hiš kar 104 popolnoma porušene, 11 je bilo močno poškodovanih in le tri so imele le manjše poškodbe ali so bile nepoškodovane.⁹⁴ Težave niso predstavljali le uničeni domovi. Na nekdanjem bojišču in v jarkih so ležali še mrtvi in nepokopani vojaki, kar bi lahko sprožilo epidemije različnih bolezni. Obdelovalne površine so bile polne neeksplodiranih ubojnih sredstev, kar je onemogočalo zagon kmetijstva in predstavljalo veliko nevarnost za prebivalstvo, če bi samo poskušalo odstranjevati granate in drugo orožje.⁹⁵ Neznani dopisnik je Goriško po koncu spopadov zaradi slednjega imenoval kar »deželo granat in eksplozij.«⁹⁶ Posebej težko je bilo na območjih bojišč, ki se niso veliko spremenila, tudi po prenehanju bojev. »Saj so jarki še polni ljudi, saj divja še vojna po Kalu. Kakor je bilo tačas, ko so morali Lahi oditi, tako je še vse. V jarkih še vedno slonijo mrtvi vojaki, vse je razrušeno okoli in okoli in kamor stopiš, si

90 Simič, *Po sledih*, 194–228.

91 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 4, št. spisa 80.

92 Petra Svolfšak, »Obnavljanje Goriške,« v: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*, ur. Ines Beguš in Marko Klavora (Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016), 99. Od 107 slovenskih občin na Goriškem jih je bilo 33 v celoti uničenih, 35 huje poškodovanih, 25 pa deloma upustošenih. Prizadetih je bilo 28.000 poslopij, od katerih jih je bilo 8994 porušeni. Uničenih je bilo tri četrtnine vinogradov, četrtnina gozdov, petina travnikov in njiv ter desetina pašnikov. V lasti civilnega prebivalstva je ostala le petina živine.

93 ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej* 10/ 4, št. spisa 1387.

94 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 4, št. spisa 172.

95 Svolfšak, »Obnavljanje Goriške,« 98, 99.

96 »Dežela granat in eksplozij,« *Domovina*, 7. 6. 1918, 7.

v nevarnosti, da se razpoči pod teboj municija in te usmrti. Mrtvaški duh naokrog, to je grozno, bežimo!«⁹⁷ Številni so se morali po soočenju z razmerami v domovih vrniti nazaj v zaledje, kjer so preživljali begunstvo.⁹⁸ Država se je zavedala težav z nastanitvijo, pomanjkanjem hrane, kmetijskih surovin, orodja in z neurejenimi prometnimi povezavami, zato je beguncem, ki so vojno preživeli v taboriščih in krajih v Avstro-Ogrski, vrnitev domov dovoljevala postopoma, glede na razmere v naseljih, v največji meri zaradi poškodovanosti zgradb. Notranje ministrstvo je januarja 1918 izdalo uredbo, s katero je teritorij dežele Goriško-Gradiščanske razdelila v tri skupine: A – splošno dovoljena vrnitev, B – pogojno dovoljena vrnitev, kamor je spadala večina občin na Banjški planoti, in C – prepovedana vrnitev, kamor je sodila občina Avče.⁹⁹ Vrnitev so pogojevale razmere – primernost bivališč, strateška lega, ostanki orožja, dostop do surovin in hrane ter možnost preživetja v domačem okolju. Oblasti so organizirale več odborov, ki bi pomagali pri obnovi Goriške, a so se morali prebivalci velikokrat znajti sami.¹⁰⁰ Avčani so na primer zaprosili glavarstvo za uporabo lesenih vojaških barak, ki so ostale v kraju po preboju fronte, in obnovo cerkve, a oblasti ni uspelo potrditi prošnji in je glede cerkve občini svetovala, naj se obrne neposredno na najbližje vojaško poveljstvo.¹⁰¹ Prebivalstvo se je v večjem številu začelo vračati v začetku leta 1918. V Čepovan se je do januarja 1918 vrnilo okoli 200 prebivalcev.¹⁰² Poleg težav, ki so jih predstavljale neurejene bivalne razmere, so bili domačini soočeni s pomanjkanjem hrane, večje pomoči od oblasti ni bilo, ker je bil sistem aprovizacije pred kolapsom in ni več zmožgal zagotavljati preskrbe.¹⁰³ Pomanjkanje te je bilo poleti 1918 tako pereče, da je prihajalo do kraj pridelkov. Občina Avče je zato julija prepovedala gibanje po tujih poljih, vrtovih ali sadovnjakih. Pozvala je vse, naj ovadijo morebitne kršitelje ali tatove, ki jih je čakal sodni pregon.¹⁰⁴ Vzporedno s pomanjkanjem hrane so se razmere počasi spreminjale tudi pri obnovi naselij. Občina Avče je septembra 1918, pol leta po vrnitvi, poslala Zvezi slovenskih županstev dopis, kjer je opisala slabe bivalne razmere in opozorila nanje. »V tej občini se glede obnove še ni ničesar storilo, pod nadzorstvom občine se je popravilo le župnišče. / ... / Stanovalci bivajo v podrtinah, hlevih itd, brez vrat in oken, streha prepušča na vseh krajih ...«¹⁰⁵ Obnova je potekala počasi tudi zaradi tega, ker je primanjkovalo delovne sile, saj je bilo leta 1918 v povprečju vpoklicano kar 63 odstotkov aktivne moške delavne sile, pri kmečkem prebivalstvu pa je bil ta odstotek še višji.¹⁰⁶ Propad Avstro-Ogrske in konec vojne novembra 1918 so kraji pričakali še v veliki meri porušeni, prebivalstvo je živelo v slabih razmerah in

97 »S Kanalskega,« *Naprej*, 18. 4. 1918, 2.

98 »Čepovan,« *Slovenec*, 4. 1. 1918, 5.

99 Drago Sedmak, »Kanal in Kanalci med 1. svetovno vojno,« v: *Kanal ob Soči v dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta*, ur. Drago Sedmak (Nova Gorica: Goriški muzej in Kanal ob Soči: Občina, 2006), 111.

100 Svolfšak, »Obnavljanje Goriške,« 98–105.

101 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 3, št. spisa 10716/1.

102 »Čepovan,« *Slovenec*, 4. 1. 1918, 5.

103 Svolfšak, »Ali je lakota,« 140–42.

104 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 4, neštevilčen dokument.

105 SI PANG 26, t. e. 1, a. e. 4, št. spisa 554.

106 Laura Lee Downs, »War Work,« v: *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3, Civil Society*, ur. Jay Winter (Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2014), 77, 78.

pomanjkanju ter je s strahom pričakovalo zimo. Avstro-Ogrsko je zamenjala Kraljevina Italija, ki je v skladu z Londonskim memorandumom zasedla večino zahodnega slovenskega ozemlja, tudi Banjsko planoto. Po prihodu civilnega prebivalstva so se po koncu vojne postopoma vračali domov še vojaki. Obnova krajev je v številnih primerih trajala več kot desetletje.

Sklep

Zadnji večji vojaški napad in uspeh italijanske vojske na soškem bojišču sta obenem sprožila tudi zadnji večji begunski val v Posočju. Avgusta 1917 so italijanske vojaške sile v okviru enajste ofenzive usmerile svoje moči na območje Banjske planote in dosegle enega večjih ozemeljskih uspehov, a so njihove izgube presegle 100.000 vojaških žrtev. Slednje so bile visoke tudi pri obrambnih, avstro-ogrskih silah, ki so sovražniku po težkih bojih prepustile zahodni del planote. Skupaj z njimi se je z območja umaknilo tudi številčno civilno prebivalstvo, ki je na svojih domovih do tedaj že dobri dve leti živelo v nevarnih razmerah in ob pogostemu obstreljevanju z desnega brega reke Soče, kljub temu da je bila večina tamkajšnjih naselij brez naravnih ali umetnih branikov in s tem lahka tarča za sovražnikov ogenj. Njihovo vztrajanje je imelo gotovo korenine v ekonomskih in socialnih razlogih, saj si niso želeli odhoda v begunstvo in so raje izbrali porušene domove ter nevarnost kot pa neznano, velikokrat tudi tuje okolje. Sobivanje z vojaki, ki so postavili obrambne položaje po naseljih in obdelovalnih površinah, so tolerirale tudi vojaške oblasti, ki so sicer večkrat izdale ukaz o evakuaciji prebivalstva, a ga v praksi večkrat niso izvedle in civilistov niso silile k odhodu v begunstvo. Zaradi neupoštevanja navodil vojaških oblasti in vztrajanja doma za vsako ceno je prišlo ob italijanski zasedbi zahodnega dela Banjske planote do hitrega in kaotičnega umika civilnega prebivalstva, ki je potekal večinoma proti severu, na Cerkljansko, deloma pa tudi vzhodu, na Idrijsko in naprej v osrednjo in jugovzhodno Kranjsko. Neorganiziran umik več tisoč civilistov, ki so pribežali večinoma brez vsega, je v okolju, ki se je že samo borilo s pomanjkanjem hrane, sprožil vprašanje njihove oskrbe. Kljub hitrim poskusom pomoči lokalnega okolja in političnih institucij na vseh ravneh je bila pomoč pičla in večinoma ni zadoščala, da bi si begunci lahko opomogli. Begunsko izkušnjo prebivalcev Banjske planote lahko označimo za izjemno tragično. Po večmesečnem obstreljevanju je bil njihov kaotični odhod od doma travmatičen, v novem, tujem okolju pa so se soočili s pomanjkanjem osnovnih življenjskih potrebščin, kar je sprožilo njihov hitri odhod domov po preboju fronte oktobra 1917, kjer pa jih je čakalo novo razočaranje v obliki porušениh in pokradenih domov ter posestev. Okolje je potrebovalo več let, da si je opomoglo, ravno tako prebivalstvo, ki je ponekod še v sredini 20. let 20. stoletja bivalo v improviziranih barakah ali neurejenih razmerah.

Viri in literatura

Arhivski viri

- ACAG, *Archivio Arcidiocesi di Gorizia*:
 - ACAG, *Serie Arhivescovi, Sottoserie Sedej*.
- PANG, Pokrajinski arhiv Nova Gorica:
 - SI PANG 26, Občina Avče.

Časopisni viri

- *Domovina*, 1918.
- *Naprej*, 1917.
- *Slovenec*, 1916–1918.
- *Slovenski narod*, 1917.
- *Učiteljski tovariš*, 1917.

Literatura

- Devetak, Robert. »Avče med prvo svetovno vojno: izkušnje civilnega prebivalstva.« V: *Zahodna Banjska planota skozi čas: o geografiji in botaniki, arheologiji, stavbarstvu cerkvà, zgodovini, ljudeh in etnološki dediščini ter jeziku zahodne Banjske planote: krajevne skupnosti Kal nad Kanalom, Levpa, Avče*, ur. Danila Zuljan Kumar in Mojca Perkon Kofol, 181–211. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS, 2018.
- Devetak, Robert. »'Razkropljeni smo v širni svet, naš sled je vroča solza in bolest...' Izkušnja prve svetovne vojne civilnega prebivalstva iz sodnega okraja Kanal.« *Goriški letnik: zbornik Goriškega muzeja*, št. 37/38 (2015): 323–38.
- Fortunat Černilogar, Damijana. »Materialne ostaline soške fronte na Tolminskem.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 42, št. 1 (1994): 59–63.
- Galič, Lovro in Branko Marušič. *Tolminsko mostišče I*. Tolmin: Tolminski muzej, 2005.
- Gatrell, Peter in Philippe Nivet. »Refugees and Exiles.« V: *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3, Civil Society*, ur. Jay Winter, 186–215. Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2014.
- Guštin, Damijan. »Soška fronta in njeno slovensko zaledje.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 62–74. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Kosi, Jernej. »Evakuacija, beg in namestitve goriško-gradiškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju Soške fronte: med brezhibno pripravljenimi načrti in njihovo kaotično izvedbo.« V: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*, ur. Ines Beguš in Marko Klavora, 18–29. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016.
- Lee Downs, Laura. »War Work.« V: *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3, Civil Society*, ur. Jay Winter, 72–95. Cambridge in New York: Cambridge University Press, 2014.
- Magajne, Milojka. »O beguncih na Idrijskem in Cerkljanskem med prvo svetovno vojno.« V: *Na obrobju pekla: Idrijsko in Cerkljansko 1914–1919: katalog razstave*, ur. Ivana Leskovec in Miha Kosmač, 107–20. Idrija: Mestni muzej, 2018.
- Podbersič, Renato. »Begunci z vzhoda in Godoviška kronika.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 52, št. 3 (2004): 379–90.
- Prinčič, Vili. *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev*. Trst: Založba Devin, 1996.
- Rajšp, Vincenc, ur. *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

- Sedmak, Drago. »Kanal in Kanalci med 1. svetovno vojno.« V: *Kanal ob Soči v dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta*, ur. Sedmak, Drago, 97–112. Nova Gorica: Goriški muzej; Kanal ob Soči: Občina, 2006.
- Simić, Marko. *Po sledih soške fronte*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Svolfjšak, Petra. »Ali je lakota ukrojila usodo Avstro-Ogrske v 1. svetovni vojni?« V: *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, ur. Mojca Šorn, 133–45. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Svolfjšak, Petra. »Begunci med prvo svetovno vojno.« V: *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, ur. Marjan Drnovšek, 123–28. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001.
- Svolfjšak, Petra. »Begunstvo – nedokončana zgodba.« V: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*, ur. Ines Beguš in Marko Klavora, 8–17. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016.
- Svolfjšak, Petra. »Gorica, preketo in sveto mesto med dvema ognjema.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 60, št. 1 (2012): 79–94.
- Svolfjšak, Petra. »Obnavljanje Goriške.« V: *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik*, ur. Ines Beguš in Marko Klavora, 98–105. Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016.
- Svolfjšak, Petra. *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991.
- Svolfjšak, Petra: »'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski.« V: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp 89–104. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Svolfjšak, Petra. »Vojna–vzrok in spodbujevalka migracij: primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora.« V: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec, 226–44. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010.
- Širok, Kaja. »'Z eno nogo na poti v krtovo deželo': umik civilnega prebivalstva iz Goriške v avgustu 1916.« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 54, št. 3 (2006): 421–34.
- Verginella, Marta. »Displacement and Cultural Borders in the Great War: Bitterness of the Refugee Experience in the Native Country or Abroad.« *Acta Histriae* 23, št. 3 (2015): 357–76.

Robert Devetak

THE REFUGEE EXPERIENCE OF THE POPULATION OF THE BANJŠICE PLATEAU IN 1917 AND 1918

SUMMARY

The Italian declaration of war against Austria-Hungary in May 1915 and the establishment of a new battlefield in the basin of the river Soča triggered mass evacuations of the civilian population, which had to retreat from the fighting and destruction that was swiftly changing the situation in this area. Both of the warring sides relocated the civilian population to the hinterlands, though the Austro-Hungarian Army did not carry out a total evacuation and numerous towns remained populated, in some cases even in the immediate vicinity of the battlefields. The area of the Banjšice Plateau was one such example. The local population persisted in their homes in dangerous circumstances and in the face of the frequent bombardment from the right bank of the

river Soča, even though the majority of the settlements lacked any natural or artificial defences and thus represented easy targets for the enemy fire. Their perseverance was most likely influenced by economic and social reasons, as they did not want to become refugees and preferred to stay in demolished homes and face the danger rather than an unknown, often foreign and unfriendly environment. The co-existence with the soldiers that established defensive positions around the settlements as well as in the arable areas was also tolerated by the military authorities, which issued orders regarding the evacuation of the local population several times, yet did not implement them in practice and did not force civilians to become refugees. In this region, evacuation did not take place until as late as the eleventh offensive in August 1917, when the Italian forces successfully broke through the front in the area between Tolmin and Gorizia and managed to occupy the western part of the Banjšice Plateau. The moving front triggered the last major wave of refugees in the basin of the river Soča. Together with the Austro-Hungarian soldiers, the territory was vacated by a large civilian population. However, these civilians did not observe the instructions of the military authorities and insisted on remaining in their homes until as late as the chaotic retreat mostly towards the north to the Cerkno Hills and partly also towards the east to Idria and onwards to the central and southeast Carniola. The disorganised evacuation of several thousand civilians that had retreated mostly without any possessions raised the question of their supply in the environment that had itself faced the shortage of the most basic life's necessities. Despite the swift assistance provided by the local environment as well as political institutions at all levels, the aid was meagre and mostly did not suffice for the refugees to recover. Consequently, they swiftly returned home after the front had been broken in October 1917 but faced a new disappointment in the form of demolished and pillaged homes and estates. It took several years for the local environment as well as the population, which would sometimes keep living in improvised sheds and poor conditions even as late as in the middle of the 1920s, to recover.

1.01

Igor Ivaškovič*

Pravna narava Države in Kraljestva/ Kraljevine SHS v konfliktu jugoslovanskih ideologij

IZVLEČEK

Glavna teza prispevka je, da razlike v razlagi pravne narave Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter tudi Kraljestva/Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev niso bile posledica pravne negotovosti, temveč so bile le odraz še ene izmed mnogih političnih bitk v vojni nasprotujočih si jugoslovanskih ideologij. Avtor uporablja mednarodna in ustavna merila ter analizira dileme glede pravne narave države SHS in pravne (dis)kontinuitete med Kraljevino Srbijo in Kraljestvom/Kraljevino SHS. Na temelju analize argumentira, da: 1) je Država SHS izpolnjevala temeljne kriterije državnosti in jo lahko imamo za državo ter 2) da je bilo Kraljestvo/Kraljevina SHS nova država, saj ni bila ustvarjena v skladu s standardi prejšnje srbske ustave; ravno nasprotno, Kraljestvo SHS je prekinilo ustavno kontinuiteto Kraljevine Srbije.

Ključne besede: Država SHS, Kraljevina SHS, Kraljevina Srbija, jugoslovanske ideologije, ustava

ABSTRACT

THE LEGAL NATURE OF THE STATE AND THE KINGDOM OF SHS IN THE CONTEXT OF THE CONFLICTING YUGOSLAV IDEOLOGIES

The main thesis of the article is that the differences in the interpretations of the legal natures of the State of Slovenes, Croats and Serbs and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes were not the consequence of legal uncertainty, but rather reflected yet another

* Dr., docent, Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 17, SI-1000 Ljubljana;
igor.ivaskovic@ef.uni-lj.si

among the many political battles in the conflict between the opposing Yugoslav ideologies. The author uses the international and constitutional criteria to analyse the dilemmas regarding the legal nature of the State of SHS and the legal (dis)continuity between the Kingdom of Serbia and the Kingdom of SHS. He argues that: 1) the State of SHS satisfied the fundamental requirements to be considered as a state; and 2) the Kingdom of SHS was a new state, as it was not created according to the standards of the Serbian Constitution. Moreover, it suspended the constitutional continuity of the Kingdom of Serbia.

Keywords: State of SHS, Kingdom of SHS; Kingdom of Serbia; Yugoslav ideologies; constitution

Uvod – kontekst konca prve svetovne vojne

Vizije južnoslovanske države pred prvo svetovno vojno so si bile v paradigmatškem nasprotju. Del Slovencev in Hrvatov je velike upe polagal v ohranitev habsburške države in ustanovitev južnoslovanske enote, ki bi bila enakopravna avstrijskemu in ogrskemu delu monarhije, na drugi strani pa je politični vrh Srbije ravno habsburško monarhijo videl kot glavno oviro na poti do uresničenja svoje vizije južnoslovanske države. Posledično je vodil politiko priključevanja habsburških južnih Slovanov, ne pa njihovega združevanja.¹ Različne vizije prihodnosti so se odražale tudi v pravno-političnih aktih, ki so jih različne strani objavljale v obdobju prve svetovne vojne. Na eni strani sta glavna elementa Majniške deklaracije bila habsburški državni okvir, ki ga nekateri zgodovinarji sicer razumejo le kot taktično ali neiskreno klavzulo,² in hrvaško historično državno pravo. Na drugi strani pa se je kot predpogoj južnoslovanske skupnosti izpostavljala srbska kraljevska dinastija Karađorđević.

Na udejanjenje južnoslovanske države je bistveno vplival rezultat prve svetovne vojne, ki je porušil dotedanja razmerja v širši mednarodni skupnosti. Čeprav zgodovinska dela, ki so v specifičnem kontekstu nastala med dvema svetovnima vojnama pri Slovencih,³ poskušajo prikazati drugačno sliko, je šele v obdobju vojne tudi med Slovenci prevladala usmeritev, da se slovensko vprašanje v kontekstu južnoslovanske enote reši zunaj, in ne znotraj habsburške monarhije.⁴ Porazi avstro-ogrske vojske in posledično sesedanje habsburške monarhije od znotraj ter nepripravljenost dunajskih, še manj pa madžarskih političnih elit na popuščanje slovenskim in hrvaškim željam po politični emancipaciji,⁵ obenem pa mednarodne okoliščine in informacija,

1 Ferdo Čulinović, *Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslovenskim zemljama* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1962), 24, 25.

2 Walter Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014), 85.

3 Npr. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, ur., *Spominski zbornik Slovenije* (Ljubljana: Jubilej, 1939).

4 Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918* (Ljubljana: Modrijan, 1998), 13.

5 Vlasta Stavbar, *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje* (Maribor: Založba Pivec, 2017), 55–60.

da bodo antantne sile vendarle sprejele razbitje Avstro-Ogrske,⁶ so 29. oktobra 1918 njihove politične predstavnike spodbudili k prekinitvi vseh državnih zvez z dualistično monarhijo.⁷ Na celotnem južnoslovanskem področju nekdanje Avstro-Ogrske je oblast prevzel nov izvršni organ Narodni svet (Vijeće) Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu (v nadaljevanju besedila 'zagrebški Narodni svet'), s čimer se je formirala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov (Država SHS). S tem so na hrvaških in tudi na slovenskih področjih prehiteli posamezne poskuse ustanavljanja sovjetskih republik po boljševističnem vzoru.⁸ Na člane Narodnega sveta so pritiskale zunanje okoliščine, predvsem zmagovalci vojne, ki si niso želeli privoščiti oblikovanja držav brez lastnega nadzora. Pri tem je prednjačila Velika Britanija, ki se je že v okviru Londonskega pakta leta 1915 obvezala Italiji in Srbiji. Ni presenetljivo, da sta ravno britanska in francoska diplomacija spodbudili pogovore med predstavniki Države SHS in Nikolo Pašićem, predsednikom vlade Kraljevine Srbije. Sledila so kratka pogajanja in 9. novembra 1918 podpis Ženevske deklaracije, ki je določala ustanovitev skupne jugoslovanske države in pooblašanje bodoče ustavodajne skupščine za odločanje o temeljnih vprašanih ureditve nove države. S podpisom sporazuma, ki je predvideval federativno osnovo združitve Države SHS in Kraljevine Srbije, srbska vlada ni le priznala legitimnosti Narodnemu svetu kot predstavniku Države SHS, temveč je to pomenilo tudi priznanje enakopravnosti dveh državnih subjektov.⁹ Ne nazadnje je to potrdil tudi sam Pašić v izjavi pred ženevsko konferenco, 25. oktobra 1918: »Srbi ne želimo v bodoči kraljevini SHS zavzeti hegemonističnega stališča. Slovesno izjavljam, da smatra Srbija za svojo nacionalno dolžnost osvoboditi Srbe, Hrvate in Slovence. Osvobojeni bodo imeli pravico do samoodločbe, upravičeni bodo imeli pravico, da se izjasnijo, ali se hočejo pridružiti Srbiji v smislu krfske deklaracije ali pa hočejo ustanoviti samostojne države. Ne dopuščamo, da bi se kakorkoli omejila pravica samoodločbe Hrvatom in Slovincem. Tudi na krfski deklaraciji ne bomo vztrajali, ako ne ustreza njihovim željam.«¹⁰

Ta izjava je odražala duh trenutka in poveljevanje načela samoodločbe narodov, ki ga je zmagovalna antantna koalicija vsaj deklarativno prikazovala kot najpomembnejši prispevek k mednarodnim odnosom in mednarodnemu pravu. Pašić tega v svojih izjavah ni smel ignorirati, intimno pa se je zavedal boljšega izhodiščnega položaja Srbije v primerjavi s Slovenci in Hrvati. Slednjim je tako prepuščal le privid možnosti svobodnega odločanja med skupno državo s Srbi in samostojnimi državami. Potencialni samostojni državi ali skupna država Slovencev in Hrvatov namreč po srbskem mnenju nikakor ne bi mogla vključevati tistih področij, ki so jih v večji meri poseljevali Srbi. Hrvaška tako praktično ne bi mogla obstati kot samostojen mednarodni subjekt,

6 Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971), 202.

7 Jurij Perovšek, *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018), 77–79.

8 Ivo Banac, »Emperor Karl Has Become a Comitadj: The Croatian Disturbances of Autumn 1918,« *The Slavonic and East European Review* 70, št. 2 (1992): 301.

9 Jurij Perovšek, »Jugoslovanska združitev,« v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fisher et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 200, 201.

10 Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1987), 130, 131.

enako pa je zaradi italijanskih teritorialnih ambicij veljalo tudi za slovenska področja. Če upoštevamo te okoliščine, je bil sporazum iz Ženeve precejšen politični dosežek Anteja Trumbića in Antona Korošca, ki jima je skupaj s srbsko opozicijo uspelo pripraviti Pašića do privolitve v zahtevo o ureditvi, ki bi bila podobna nekakšni novi dvojni monarhiji.¹¹ Sporazum je namreč vseboval federalne in konfederalne elemente, na katerih naj bi bodoča ustavodajna skupščina utemeljevala svoje delo. Bodočo državo bi po slednjem vodila vlada z 12 člani, pri čemer bi polovico ministrov imenovala srbska vlada in bi prisegli srbskemu kralju, medtem ko bi drugi del vlade predložil zagrebški Narodni svet, njegovemu predsedniku pa bi priseglo drugih šest ministrov.¹² Ženevska deklaracija je torej v nasprotju s sporazumom na Krfu odrekala vnaprejšnje prepuščanje oblasti Karađorđevićem na celotnem območju, saj bi Narodni svet vsaj do sprejetja ustave opravljal posle, ki so se nanašali na celotno ozemlje Države SHS. Ravno to je bil glavni razlog, zakaj srbska vlada sporazuma ni potrdila.¹³

Pravnopolične nejasnosti združitvenega akta

Srbiji se je še pred odločitvijo o združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo že priključila Vojvodina, in sicer 25. novembra 1918. Država SHS na tem področju ni imela pomembnejšega vpliva, v pokrajini pa se je konec vojne že nakopičila srbska vojska. Le dan pozneje sta bili v Črni gori zrušena oblast kralja Petrovića in razglašena združitev s Srbijo. Na Hrvaškem sta se v tem obdobju istočasno oblikovali dve struji, kar se je odražalo tudi v Narodnem svetu. Na eni strani je del članov skupaj z Jugoslovanskim odborom poskušal doseči mednarodno priznanje Države SHS, medtem ko so si predvsem predstavniki hrvaških Srbov pod vodstvom Svetozarja Pribićevića želeli čimprejšnje združitve s Srbijo, po možnosti brez predhodnega mednarodnega priznanja Države SHS. Temu se je najbolj uprl Stjepan Radić, za katerim so ostali zabeleženi številni govori nasprotovanja takojšnji združitvi s Srbijo, med najbolj znamenitimi pa je bil ravno sledeči: »Gospodje! Ni še prepozno! Ne rinite kot gosi v meglo! Ne sklepajte enotne vlade s Kraljevino Srbijo že zato, ker, kot vidite, v imenu Kraljevine Srbije ni tu nikogar, ničesar, razen ene brzojavke, pa tudi ta predstavlja nekaj drugega kot vi. Ne ravnajte tako, da se bo danes-jutri že lahko govorilo, da ste tudi vi Slovenci in vi Srbi Vojvodinci in Bosanci in vi Hrvati Dalmatinci, predvsem pa vi naši domači hrvaški Srbi, da ste se vsi zbrali danes tu samo zato, da izvršite zaroten čin proti narodu, predvsem proti Hrvaški in Hrvatom.«¹⁴

11 John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country. Second edition* (Cambridge: Cambridge University press, 2002), 111.

12 Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929* (Ljubljana: Založba ZRC, 2002), 26.

13 Neda Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava – razdoblje od 18. do 20. stoljeća* (Zagreb: Pravni fakultet, 2002), 277. Perovšek, *Jugoslovanska združitev*, 201.

14 Stjepan Radić, *Politički spisi. Autobiografija, članci, govori, rasprave* (Zagreb: Znanje, 1971), 334.

Radić je v kontekstu kopice različnih alternativnih državnopravnih ureditev predlagal ustvarjanje hrvaške republike po vzoru ZDA, ta naj bi temeljila na hrvaškem državnem pravu in načelu samoopredelitve. Iskanje državnih alternativ je slonelo na temeljni predpostavki, da z združevanjem s Srbijo ni treba hiteti, temveč se mora Država SHS čim bolj pripraviti na odnose s svojo sosedo, ki je bila v veliko boljšem izhodiščnem položaju. Slednje bi ob morebitni združitvi impliciralo nevarnost centralistične in unitaristične ureditve, v kateri bi ostali južnoslovanski narodi bili le »privesek« k Srbiji. Radić je v hrvaški skupščini (sabor) nadaljeval: »Gospodje! Polna usta besed imate: narodna enotnost – enotna država, eno kraljestvo pod dinastijo Karađorđevićev. In vsi mislite, da je to dovolj, govoriti, da smo mi Hrvati, Srbi in Slovenci en narod, zato ker govorimo en jezik, pa da moramo zato imeti centralistično državo, in to kraljestvo, in da nas samo to, takšna jezikovna in državna enotnost pod dinastijo Karađorđevićev, lahko reši in osreči ... Vi, torej, naš narod ustrahujete kot majhne otroke in mislite, da boste tako narod pridobili za svojo politiko. Mogoče boste Slovence, ne vem; mogoče boste za trenutek pridobili tudi Srbe; ampak vem, da Hrvatov za to ne boste pridobili, ne boste pa jih pridobili zato, ker je ves hrvaški kmečki narod ravno tako proti vašemu centralizmu, kot je proti militarizmu, ravno tako za republiko kot tudi za narodni sporazum s Srbi. In če boste vi hoteli s silo vsiliti svoj centralizem, se bo zgodilo tole. Mi Hrvati bomo rekli odprto, čisto in bistro: Ej, če Srbi zares hočejo imeti takšno centralistično državo in vlado, bog naj jim jo blagoslovi; ampak mi Hrvati nočemo druge ureditve kot zvezno federativno republiko.«¹⁵

Radić je zato pred združitvijo predlagal, naj novo državo začasno vodijo trije regenti – srbski prestolonaslednik, hrvaški ban in predsednik slovenskega narodnega sveta. Konstituanta bi po tem načrtu bila sestavljena iz 42 članov; po deset od teh bi jih določili srbska in hrvaška skupščina ter Narodni svet za Slovenijo in Istro v Ljubljani, bosanski sabor bi imel pravico do izbora štirih članov, črnogorska skupščina, dalmatinski deželni zbor, predstavniki Vojvodine in predstavniki Istre pa vsak po dva člana.¹⁶ Vendar tudi dobro poznavanje razmer v Srbiji Radiću ni pomagalo pri pridobitvi širše podpore ostalih poslancev, le skupina socialistov je bila naklonjena začasnemu tričlanskemu regentstvu v novi državi.

Konec novembra 1918 se je zdelo, da je Radićeva ideja popolnoma poražena na račun uresničitve vizije Hrvaško-srbske koalicije, ki je zastopala idejo čimprej-šnje združitve s Srbijo. Pri tem je bilo vsekakor zanimivo dejstvo, da so tudi mnogi hrvaški politiki v tej politični skupini poudarjali argument, da morata Država SHS in Kraljevina Srbija prevzeti vloge v skladu s statusom poraženca in zmagovalca v vojni, kar je impliciralo neenakopravnost teh dveh subjektov znotraj bodoče države. Primer tega je bil Drinkovićev govor: *Mi ne ustanavljamo niti Velike Srbije, niti Velike Hrvaške, niti Velike Slovenije, ampak veliko, močno jugoslovansko državo. Moramo pa kljub temu glasno priznati, da je srbska kraljevina iz te vojne prišla kot zmagovalka, mi (Hrvati) pa*

15 Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Globus, 1988), 216.

16 Prepeluh, *Pripombe*, 171–75.

*smo premagani. Razum in poštenje nalaga vsakemu patriotu, da v teh velikih trenutkih vstane za narodno in državno enotnost.*¹⁷

Odbor zagrebškega Narodnega sveta je naposled določil 28-člansko delegacijo, ki je dobila nalogo izvršitve odločitve o združitvi. Tej skupini so bila dana tudi posebna navodila, med katerimi je izstopala določba, da končno obliko organizacije države določi konstituanta z dvotretjinsko večino. Vendar ti napotki po prihodu delegacije v Beograd niso odigrali nikakršne vloge. Srbska diplomacija je obenem spretno onemogočila povratek Antona Korošca in Anteja Trumbića iz Ženeve, s čimer je vlogo najpomembnejšega akterja Države SHS prevzel Svetozar Pribićević. Slednji je predstavljal srbsko stran v vodstvu Države SHS in so ga s hrvaškega stališča, kljub svoji zelo kompleksni in kontroverzni politični karieri ter dinamičnem odnosu z Zagrebom in Beogradom, pogosto poenostavljeno zaznavali kot velikosrbski element znotraj Hrvaške. Dejstvo je, da je v tistem obdobju deloval v prid uresničevanja hegemonistične politike iz Beograda, pod njegovim vplivom pa je Ante Pavelić (zobozdravnik) 1. decembra 1918 prebral le splošno izjavo, s katero je predal oblast prestolonasledniku Aleksandru Karađorđeviću, ki je razglasil združitev Srbije in Države SHS (oz. ozemelj, ki jih je predstavljal zagrebški Narodni svet) ter nastanek Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljestvo SHS). Sporazum so praktično v celoti sestavili predstavniki Kraljevine Srbije in je omogočal začasno centralistično ureditev z dominacijo najštevilnejšega naroda. V prvi vladi je bilo tako izmed 20 ministrov 13 Srbov, štirje Hrvatje, dva Slovence in en bosanskohercegovski musliman.¹⁸ Združitveni akt ni povzročil nezadovoljstva le pri nasprotnikih centralizma in srbske hegemonije, temveč je sprožil tudi celo kopico pravnih vprašanj in nesoglasij med zagovorniki različnih jugoslovanskih konceptov.

Konflikt južnoslovanskih ideologij se je po združitvi prenesel na pojasnjevanje učinka prvodecembrskega akta. Sprva je bil ta pri hrvaški in slovenski politični eliti sicer sprejet z odobravanjem. Osrednji odbor iz Zagreba je samo dva dni po tem objavil, da je prenehal opravljati funkcijo vrhovne in suverene oblasti Države SHS ter da *od 1. decembra tvori naš celokupni narod slovensko-hrvaško-srbsko državo pod regentstvom Njegovega kraljevskega Visočanstva prestolonaslednika Aleksandra.*¹⁹ Tudi Narodna vlada SHS v Ljubljani,²⁰ pooblaščen za upravljanje slovenskih področij²¹ v Državi SHS, je v sporočilu kralju Petru in regentu Aleksandru z navdušenjem pozdravila združitev: »Narodna vlada SHS v Ljubljani pozdravlja z iskrenim navdušenjem ujedinjenje vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev pod regentstvom vaše kraljeve visokosti ... Še posebno vdano zahvalo si usojamo pa sporočati za blagohotne in tolažilne obljube najodločnejše branitve celega etnografskega ozemlja SHS, zlasti tudi na naši severni in zapadni

17 Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1919* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1920), 277.

18 Engelsfeld, *Povijest*, 297.

19 Prepeluh, *Pripombe*, 198.

20 Več o pristojnostih in sestavi slovenske Narodne vlade v Jurij Perovšek, »Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 45–59.

21 O razkoraku med opredeljenim ozemljem in tistim, na katerem je Narodni svet v Ljubljani dejansko izvrševal oblast, gl. Mirjam Škrk, »Profesorji Ivan Žolger, Ivan Tomšič in Stanko Peterlin ter njihovi prispevki k nastanku slovenske države,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 99, 100.

meji ... Živel jugoslovanski Trst! Živela jugoslovanska Goriška in Istra! Bog blagoslovi ujedinjeno Jugoslavijo! Bog čuvaj kralja Petra in regenta Aleksandra!«²²

Navajanje Trsta, Goriške in Istre v kontekstu hvalospevov kralju in njegovemu nasledniku je izražalo slovenske upe, da bo ravno združena velika jugoslovanska država na čelu z zmagovalno dinastijo lahko preprečila italijanske posege po teh ozemljih. Kljub temu se je med Slovenci in Hrvati pojavilo kar nekaj slabe volje ob tolmačenju, po katerem so se nekdanj habsburška južnoslovanska ozemlja in na njih živeči narodi priključili Kraljevini Srbiji, ki je bila predstavljena kot osvoboditeljica s povsem naravno pravico razširitve svojega ozemlja, pod svoj zaščitniški dežnik pa bi vzela tudi Slovence in Hrvate. Takšni razlagi je nasprotovala skupina, ki je izpodbijala legalnost in legitimnost načina sprejemanja prvodecembrskega akta ter s tem utemeljevala njegovo ničnost. Teza o nelegalnosti in nelegitimnosti akta združitve je temeljila na predpostavki, da do podpisa ni prišlo po poti, ki bi jo začrtali njeni narodi ali legitimni predstavniki dveh mednarodnopravnih subjektov, temveč naj bi proces ustvarjanja Kraljestva/Kraljevine SHS²³ bil rezultat delovanja nelegitimnih predstavnikov in širših mednarodnih okoliščin, ki naj bi pripomogle k vzpostavitvi srbske vizije jugoslovanstva.²⁴ Res se je v procesu nastajanja Kraljestva SHS ignoriralo kar nekaj načel, ki so bila tedaj običajna za pogajanja v mednarodnem pravu. V prvi vrsti je šlo za prekoračitev pooblastil zagrebškega Narodnega sveta, ki ni zahteval mnenja niti lastnega plenuma. Tudi ob hipotetičnem izostanku državnih atributov Države SHS in posledično njene državnosti bi akt moral potrditi hrvaški sabor, ki je bil nosilec oblasti hrvaškega dela nekdanj habsburških južnoslovanskih področij in katerega subjektiviteta je bila nesporno potrjena ob razpadu habsburške monarhije. V procesu združevanja s Kraljevino Srbijo je odločilen vpliv imelo tričlansko predsedstvo Osrednjega odbora zagrebškega Narodnega sveta. Za združitev pa je slednji pooblastil delegacijo, katere člani niso bili izbrani na plenarnem zasedanju, zato hrvaški pravnik Budislav Vukas²⁵ meni, da je bil združitevni akt enostransko dejanje regenta Aleksandra, ki je ob nepooblaščenem nastopu delegatov zagrebškega Narodnega sveta potreboval ratifikacijo. Ravno zaradi njenega izostanka so predvsem hrvaški zgodovinarji združitev opisali kot nelegitimni akt, ki je bil izvršen v nasprotju s pravom, tedaj veljavnim na področju Države SHS.²⁶ Nekoliko zmernejša opozicija je utemeljevala, da je pri nastanku Kraljestva SHS vendarle šlo za združitev dveh subjektov, ki naj bi bila enakopravna, nova država pa naj bi bila plod obojestranske volje. To stališče je torej izpodbijalo tezo o pridružitvi področja Države SHS h Kraljevini Srbiji in zagovarjalo pravno diskontinuiteto med novonastalo državo in katerim koli subjektom, ki je sodeloval pri njenem nastanku.

22 Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovanske ustave* (Maribor: Založba Obzorja, 1977), 182, 183.

23 1. decembra 1918 je bila ustanovljena država z nazivom Kraljestvo SHS. Z razpisom volitev v ustavodajno skupščino septembra 1920 pa se je začela imenovati Kraljevina SHS.

24 Stane Granda, *Slovenija* (Ljubljana: Urad vlade za komuniciranje, 2008), 198.

25 Budislav Vukas, *Hrvatska državnost s gledišta međunarodnog prava* (Zagreb: Pravni fakultet, 2002), 47.

26 Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1998), 86.

Nasprotnikov združitvenega akta ni bilo malo. Neuspeh katoliških grupacij pri ohranjanju meje na reki Drini, izguba pomena predvsem Zagreba pa tudi Ljubljane na račun Beograda in sprejemanje monarha iz srbske kraljevske družine so predstavljali popoln poraz pravaških gibanj in pravo katastrofo za katoliško duhovništvo Josipa Stadlerja v BIH ter za muslimansko prebivalstvo ob Drini. Resen udarec je vsaj trenutno dobila tudi slovenska katoliška politična elita, predvsem del, ki je bil še vedno lojalen Ivanu Šusteršiču. Seveda je prvodecembrski akt pomenil poraz tudi za skupine v Črni gori in Srbiji, ki so se nadejale drugačnega političnega okvira nove države. Črnogorski kralj Nikola se je po odstavitvi skupaj s privrženci zatekel po podporo k Italiji. Tudi socialdemokrati so postajali vse bolj radikalni, saj so bili nenaklonjeni monarhični ureditvi, ki je bila po svoji naravi antagonistična do boljševidične Rusije. Vendar so vse te opozicijske skupine pripadale različnim ideologijam, zato njihovo delovanje pogosto ni bilo usklajeno. Tudi poskusi internacionalizacije jugoslovanskega problema so ostajali na ravni iniciative posameznika ali posamezne politične stranke. Predvsem Stjepan Radić je poskušal pridobiti posluš pri kateri izmed velikih sil, po neuspehih v Londonu in Parizu pa je svojo Hrvaško kmečko stranko (najprej Hrvatska pučka seljačka stranka, od 1920 Hrvatska republikanska seljačka stranka in od 1925 Hrvatska seljačka stranka) celo včlanil v kmečko internacionalo pod okriljem Kominterne.²⁷ Sklenemo lahko, da formiranje Kraljestva SHS ni predstavljalo le zmage jugoslovanstva, temveč je to bilo zmagoslavje specifične jugoslovanske ideje, katerega temeljni politični okvir se sicer ni v popolnosti skladal z nobeno izmed začetnih jugoslovanskih vizij, je pa glede na okvirne meje, geopolitično in upravno središče države ter najvišje državne avtoritete bil najbližje srbski ideji jugoslovanstva, ki je za temeljni cilj imela povezovanje vseh področij, poseljenih s Srbi. Številnost privrženecv alternativnih rešitev postavlja v popolnoma drugačno luč tezo nekaterih avtorjev²⁸ o tem, da je jugoslovanstvo, kot ga je uprizorila realizirana državna ideja, bilo prisotno v željah večine prebivalstva pozneje nastalega Kraljestva SHS, razen kosovskih Albancev. Koncepti jugoslovanstva so si bili namreč tako različni, da je praktično nemogoče govoriti o uresničitvi želja večine prebivalstva, na kar je nakazovalo tudi neskladje med koncepti najpomembnejših političnih strank. Istočasno je dihotomizacija jugoslovanskih idej na habsburški in jugoslovanski koncept preveč poenostavljena razlaga, to pa nakazujeta razdrobljenost in neusklajeno delovanje opozicijskih struj, kar so pokazale tudi volitve v ustavodajno skupščino leta 1920.

Državnost Države SHS

Z nastankom Kraljestva SHS so bile posamezne politične skupine takoj potisnjene izven legalnega okvira in so izgubile možnost delovanja v strankarskem življenju.

27 Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2010), 83.

28 Npr. Lampe, *Yugoslavia*, 101.

Ostale opozicijske politične skupine so sprejele temeljni politični okvir in so se večinoma osredotočale na proticentralistično delovanje, a tudi to jih je pogosto privedlo do roba legalnosti. V tem kontekstu proticentralizacijskega političnega boja so se uporabljali številni pravni instrumenti, s pomočjo katerih se je dokazovala upravičenost spreminjanja državne ureditve. V okviru prizadevanja za večjo avtonomijo posameznih narodov, kar je veljalo za Slovensko ljudsko stranko (SLS), ali celo republik znotraj Kraljestva SHS, kar so zagovarjali v Radićevi stranki, je bilo nujno treba dokazati, da so področja, ki so iz habsburške monarhije preko Države SHS vstopila v Kraljestvo SHS, enakopravna Kraljevini Srbiji. Pri tem je šlo za poskus izpodbijanja teze o upravičeni srbski dominaciji znotraj države, ki je izvirala iz dejstva o zmagoslavju Kraljevine Srbije v vojni. Ugotavljanje pravnih razmerij med Državo SHS in Kraljevino Srbijo ter nastalim Kraljestvom SHS je predstavljalo prvovrstno politično-pravno vprašanje v obdobju po združitvi, saj je imelo številne implikacije v vseh spektrih družbenega življenja. Privrženci srbske dominacije so zagovarjali tezo o prenosu pravne subjektivitete s Kraljevine Srbije na Kraljestvo SHS, čemur je šla v prid okoliščina, da je bila srbska država zmagovalec v vojni. Na prvi pogled se je morda res zdelo, da je v vojni dveh monarhij habsburška prenehala obstajati, Karađorđevići pa so razširili oblast na nekatera ozemlja, ki so pred tem pripadala poražencu. Prav tako je bilo vnaprej jasno, da bodo nasprotniki velikosrbske doktrine nasprotovali takšnemu stališču in bodo poskušali dokazati enakopravnost ozemlja, ki je kot Država SHS vstopilo v skupno državo s Kraljevino Srbijo, posledično pa je nastal nov državni subjekt.

Pri razreševanju dileme o pravni naravi Države SHS, ki jo je tudi večina Slovencev doživela kot lastno osamosvojitve,²⁹ je treba najprej preučiti status tega področja znotraj Avstro-Ogrske in njegov izstop iz te realne unije. Sklenemo lahko, da je Hrvaška imela poseben pravni položaj, na katerem je temeljil koncept hrvaškega državnega prava in ki ga je ohranila vse do povezovanja v južnoslovansko državo. Tudi v procesih redukcije obsega svojih pristojnosti znotraj Avstro-Ogrske je bil namreč hrvaški sabor tisti, ki je moral potrditi njihovo krnitev, zato so te prenesene pristojnosti imele značaj *iure mandata*, in ne *iure propria*.³⁰ Ne nazadnje je tudi z razkrojem habsburške monarhije hrvaški sabor sprejel pravne akte, ki so kazali na hrvaško suverenost. Najprej je s posebnim aktom prekinil državne zveze z Avstrijo in Ogrsko in je obenem reinkorporiral Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo, kar je nakazovalo na suverenost Hrvaške, ki je izstopila iz ene državne skupnosti in se začela povezovati v drugo. Nato je sabor sprejel odločitev o prenosu oblasti na Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je tako postal najvišji politični organ novoustanovljene Države SHS. Res je sicer, da enakega statusa slovenska in druga področja, ki niso bila v domeni hrvaškega državnega prava, niso imela. Vendar pa to ni ključno za opredeljevanje mednarodnopravne subjektivitete. Kljub temu številni avtorji omenjajo, da mora biti nastanek države v sodobnem času v skladu z mednarodnim pravom. Danes namreč originarni nastanki

29 Josip Mal, ur., *Slovinci v desetletju 1918–1928* (Ljubljana: Leonova družba, 1928), II.

30 Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. stoljeća – Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina* (Zagreb: Školska knjiga, 1956), 54.

niso več mogoči, neskladnost nastanka s pravili pa lahko povzroči nasilje. V tem primeru je treba glede na obravnavano obdobje analizirati predvsem izpolnjevanje sledečih kriterijev mednarodnopravne subjektivitete: opredeljeno državno ozemlje, stalno prebivalstvo in efektivna neodvisna oblast, ki se jim pogosto dodaja še sposobnost vstopanja v odnose z drugimi državami.³¹ V primeru Države SHS zagrebški Narodni svet res ni eksplicitno navedel državnega teritorija, na katerem je izvrševal oblast, a je bilo ozemlje jasno določljivo iz opredelitve, da gre za vsa tista področja (habsburške monarhije), na katerih je bilo prebivalstvo večinsko južnoslovansko. Seveda se pri tem lahko zastavi vprašanje, ali je to ozemlje bilo dovolj jasno opredeljeno in ali ni že priključevanje Vojvodine k Srbiji nakazalo, da Država SHS ni imela jasno definiranih državnih mej. Vendar pa subjektiviteta države ni odvisna od nesporno določene razmejitve. Ne nazadnje tudi danes številne države, med drugimi tudi članice OZN, nimajo natančno opredeljenih meja, pa zaradi tega niso nič manj države. Ključni element, kot poudarja Ernest Petrič,³² je to, da je jedro ozemlja nesporno. Posredno je z opredelitvijo ozemlja bilo določeno tudi prebivalstvo Države SHS, ki je tudi običajno najmanj problematičen kriterij in ga izpolnjuje večina nastajajočih držav. Načelo je mogoče analogno uporabiti tudi pri izvrševanju efektivne oblasti. Res je, da zagrebški Narodni svet določenih področij nove državne tvorbe ni imel pod nadzorom, a je kljub določenim omejitvam pri izvajanju dejanske oblasti na celotnem teritoriju pokrival njegov kritični delež in vršil najpomembnejše dolžnosti. Med drugim se je tudi vključeval v mednarodne odnose po Jugoslovanskem odboru.³³ Argument, ki ga je velikosrbska doktrina najbolj poudarjala pri zavračanju obstoja državnosti Državi SHS in utemeljevanju Kraljevine Srbije kot edinega subjekta z mednarodnopravno subjektiviteto, je bil izostanek mednarodnega priznanja Države SHS kljub prizadevanjem zagrebškega Narodnega sveta.³⁴ Vendar tej tezi nasprotuje dejstvo, da so določeni mednarodni odnosi Države SHS z ostalimi državami obstajali, kar kaže na t. i. »tiho« ali posredno priznanje. Vukas³⁵ kot primer navaja, da so v novembru leta 1918 državne oblasti (zagrebški Narodni svet) prejele več diplomatskih notifikacij, celo obvestila o postavljanju tujih diplomatskih predstavnikov. Kot posredni dokaz priznavanja subjektivitete Državi SHS pa lahko razumemo tudi enakopravno sodelovanje njenih predstavnikov na konferenci v Ženevi od 6. do 9. novembra 1918, kar neposredno kaže na to, da je Država SHS imela sposobnost vzpostaviti enakopravne odnose z drugimi državami. Slednje pa je tudi najboljši dokaz, da je bila ta država sposobna stopati v razmerja z ostalimi državami. Sicer pa mednarodno priznanje le utrjuje mednarodni položaj subjekta, ni pa konstitutivni element državnosti.³⁶ To stališče je potrdila tudi Montevidejska konvencija o pravicah in dolžnostih držav, ki je leta 1933 državo opredelila kot »skupnost določenega ozemlja, prebivalstva na tem ozemlju, suverene in

31 James Crawford, *The Creation of States in International Law* (Oxford: Clarendon, 2007), 111–19.

32 Ernest Petrič, *Zunanja politika: osnove teorije in praksa* (Mengeš: Center za evropsko prihodnost, 2010), 190.

33 Vukas, *Hrvatska državnost*, 45.

34 Več o aktivnostih Narodnega sveta v Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, 106.

35 Vukas, *Hrvatska državnost*, 45.

36 Engelsfeld, *Povijest*, 290.

efektivne oblasti nad prebivalstvom na tem ozemlju in sposobnosti vzpostaviti odnose z drugimi državami«. ³⁷ To govori v prid tezi o državnosti Države SHS, ³⁸ ki so jo ne nazadnje implicitno priznavali tudi nekateri tedanji srbski ustavni pravniki. Slobodan Jovanović ³⁹ je na primer že leta 1924 trdil, da se je hrvaški parlament ali sabor svojevoljno odločil prenesti svoja pooblastila na zagrebški Narodni svet, s čimer se je odrekel vrhovni oblasti in ukinil neodvisno hrvaško državo v prid novoustanovljeni Državi SHS.

Vprašanje kontinuitete med Kraljevino Srbijo in Kraljestvom SHS

Bistveno več razprav kot dilema o državnosti Države SHS je v tedanje politično življenje vnesel spor glede ugotavljanja odnosa med Kraljevino Srbijo in Kraljestvom/Kraljevino SHS. Če bi namreč obveljala teza o pravni kontinuiteti slednjih, bi to impliciralo, da je Kraljestvo/Kraljevina SHS pravni naslednik Kraljevine Srbije, medtem ko bi področja in narodi Države SHS predstavljali anektiran dodatek, ki si ga je Srbija priborila z zmago v vojni. Zanimivo je, da je to vprašanje prva poudarila Nemčija, ki je sprožila spor glede likvidacije nemške lastnine na področju Kraljevine SHS. Pri tem je zagovarjala stališče, da Kraljevina SHS kot nova država nima enakih pravic, ki so jih po Versajskem mirovnem sporazumu imele ostale zavezniške države. Sporazum je namreč povojne države razdelil na »nove« in »stare«, kar je imelo pomembne ekonomske posledice. Nemčija je bila tako dolžna povrniti škodo samo civilnemu prebivalstvu iz držav zavezniških antantnih sil in prebivalstvu antanti pridruženih držav. ⁴⁰ Enega izmed načinov povrnitve škode je predstavljal prenos nemške lastnine v teh državah na države zmagovalke v prvi svetovni vojni. ⁴¹ Izjema je veljala za nove države, ki niso imele pravnega naslova niti »cause«, da bi lahko izvedle likvidacijo, saj v času izvrševanja škodnih dejanj niso obstajale. Kljub temu so si tudi nekatere izmed teh držav po vojni prisvojile nemško lastnino, zato je 297. člen Versajskega sporazuma omogočal vračanje te lastnine ali nadomestilo škode njenim lastnikom. Nemčija je to pravico lahko uveljavljala s pomočjo »ad hoc« ustanovljenih mešanih sodišč, kar se je zgodilo tudi pri nemški tožbi proti Kraljevini SHS. Ustanovljeno mešano sodišče je najprej moralo odločiti o predhodnem vprašanju, ali je Kraljestvo/Kraljevina SHS nova ali stara država, pri čemer je tribunal nekoliko presenetljivo ugotovil, da gre v tem primeru za »staro« državo. To je seveda šlo v prid velikosrbski doktrini, saj naj bi sodba potrdila,

³⁷ Petrič, *Zunanja politika*, 184.

³⁸ Jurij Perovšek, »Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra in njen zgodovinski pomen«, *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 370.

³⁹ Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd: Službeni list SRJ, 1995), 34.

⁴⁰ *Treaty of Peace with Austria* (St. Germain-en-Laye, 10. september 1919), 177. in 178. člen, dostopno na: <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1920/3.html>.

⁴¹ *The Peace Treaty of Versailles* (28. junij 1919), 243. in 297. člen, dostopno na: <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/versailles.html>.

da je Kraljestvo/Kraljevina SHS pravna naslednica Kraljevine Srbije. Slednja naj bi po takšni razlagi dobila le novo ime, Kraljestvo/Kraljevina SHS pa je potemtakem pravzaprav le povečana Kraljevina Srbija. To ugotovitev sodišča je zadovoljno komentiral tedaj vodilni srbski pravnik Dušan Subotić, ki je bil tudi sam član tega sodišča. Pri tem je poudaril, da naj bi sodišče pravno kontinuiteto Kraljestva/Kraljevine SHS obravnavalo z mednarodnopravnega vidika, zato je tudi mednarodnopravna subjektiviteta Kraljestva/Kraljevine SHS izhajala iz subjektivitete Kraljevine Srbije.⁴² Temu je sledil odgovor Ivana Žolgerja, sicer uglednega pravnika in diplomata, člana jugoslovanskega dela komisij,⁴³ ki sta odločali o povojnih mejah z Avstrijo in Madžarsko.⁴⁴ Žolger je v članku z naslovom »Da li je naša Kraljevina nova ili stara država?« ugotovitev o kontinuiteti srbske države analiziral s stališča tedanjih mednarodnopravnih določb in tudi pristojnosti omenjenega sodišča, da izreka pravnomočne sodbe o pravni naravi držav. Najprej je poudaril dejstvo, da je »novost« države formalne narave, medtem ko je pravica do likvidacije nemškega premoženja izhajala iz materialnih dejstev, in sicer *obstoja civilnega prebivalstva, ki je na takšen ali drugačen način (z nezakonitim izvajanjem sovražnosti ali izrednih odredb proti lastnini) oškodovano z nemškimi postopki*.⁴⁵ Obenem je po mnenju Žolgerja sodišče novost države presojalo, čeprav je to bilo izven njegove pristojnosti. V skladu z 297. členom Versajskega sporazuma Kraljestvo/Kraljevina SHS ni bila nova država, saj je imela civilno prebivalstvo, ki ga je Nemčija oškodovala v vojni. Zato je tudi Žolger mnenil, da je nemška tožba neutemeljena, a je poenostavljeno interpretacijo sodišča izpodbijal. Sodišče se je namreč sklicevalo na t. i. »valutne fakte«. Saintgermainski in Trianonski sporazum sta pri določanju višine reparacij opredeljevala valutno razmerje med državo plačnico in državo prejemnico, pri čemer naj bi veljal menjalni tečaj, ki je obstajal dva meseca pred razpadom Avstro-Ogrske po ženevskem tečaju. V tem kontekstu sta bili Poljska in Češkoslovaška obravnavani kot novi državi, saj med vojno še nista imeli svojih valut.⁴⁶ Analogno je bilo dejstvo, da je dinar veljal kot valuta v Kraljevini Srbiji in nato po vojni tudi v Kraljestvu/Kraljevini SHS, odločilno, da je sodišče to državo opredelilo kot staro. Če z današnjega vidika s pravno logiko upoštevamo tedaj veljavna mednarodna načela, lahko ugotovimo, da je bilo Žolgerjevo mnenje vsekakor bolj utemeljeno in pravno konsistentno. Obstoj mednarodno priznane valute za Kraljestvo/Kraljevino SHS ni bil niti nujen, še manj pa zadosten kriterij, da bi državo lahko opredelili kot staro. Hipotetično bi se namreč lahko neka država odrekla svoji monetarni suverenosti in sprejela denarno valuto druge države, a to še ne pomeni, da se je odrekla svoji mednarodni subjektiviteti. Tudi v obravnavanem primeru je bil en sam atribut, ki je Kraljestvo/Kraljevino SHS ločil od Poljske in Češkoslovaške, prešibek za tako močan sklep. Mirovne sporazume je

42 Škrk, »Profesorji«, 103.

43 O vlogi Ivana Žolgerja v delu v komisijah gl. Andrej Rahten, »Slovenski pravniki na diplomatskem parketu do mednarodnega priznanja nove države«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 115–29.

44 Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled* (Zagreb: Školska knjiga, 1975), 20.

45 Ivan Žolger, »Da li je naša kraljevina nova ili stara država?«, *Slovenski pravnik* 37, št. 3–4 (1923): 7.

46 *Treaty of Peace with Austria*, 248. člen.

namreč treba tolmačiti v skladu s poslanstvom njihovega obstoja, saj večinoma odredjajo le posamezne pravice in dolžnosti držav, njihovo subjektiviteto pa predpostavljajo in se ne spuščajo v pravno analizo njihovega nastanka. Tako je tudi Saintgermainski sporazum v preambuli le ugotovil, da je Avstro-Ogrska prenehala obstajati; da sta nastali češkoslovaška in jugoslovanska država; obe državi sta mednarodno priznani. Poslanstvo sporazuma je bilo urejanje položaja med antantnimi zaveznicami in poraženimi državami, nikakor pa sporazum ni posegal v akte že izvršene ustanovitve novih držav niti jih ni imel namena preučevati.

Ključni Žolgerjev kriterij za določanje novosti države je bila ustava. Po njegovem tolmačenju ustavni akt nove države določa (dis)kontinuiteto sedanje države s prejšnjo. Država je potemtakem stara, le če je razvidno opiranje sedanje ustave na prejšnjo.⁴⁷ Po istem avtorju ni bilo nobenega dvoma, da začasni ustavni akt Kraljestva SHS ni bil ustvarjen po normah ustave Kraljevine Srbije iz leta 1903, kar implicira prekinitve kontinuitete prejšnje srbske države. Proces sprejemanjačasne ustave namreč ni bil v skladu z določbami srbske ustave in njenega 200. člena, ki je določal edine mogoče postopke ustavnih sprememb. Posledično je pri ustanovitvi Kraljestva SHS šlo za sporazumni prelom ustavnega reda Kraljevine Srbije. Sporazum glede te prekinitve je imel temelj v mednarodnem dogovoru, ki ni potekal po pravilih srbske ustave, saj ga ni potrdil srbski parlament, kot je to določal 52. člen prejšnje srbske ustave.⁴⁸ Tudi vlada Kraljestva SHS se je sestavila povsem v nasprotju z določbami te ustave in je svojo legitimnost utemeljevala na mednarodnem sporazumu, čeprav ta ni bil ratificiran pred predstavniškim telesom katere koli izmed sporazumnih strani. Bistveni argument za pravno diskontinuiteto med Kraljevino Srbijo in Kraljestvom/Kraljevino SHS se je torej skrival v tem mednarodnem aktu, katerega bistvo je bila odredba o ustvarjanju nove ustave, to pa je določil na način, ki ga srbska ustava ni priznavala niti ga ni poznalo tedanje mednarodno pravo. V tem primeru namreč ni prišlo do cesije, debelacije, okupacije ali akcesije, ki so bili edini štirje primeri, ki naj bi jih po Žolgerjevem mnenju običajno pravo priznavalo, ko gre za povečanje ali širitev države.⁴⁹ Ravno nasprotno, Kraljevina Srbija je sklenila sporazum s predstavniki Države SHS, s čimer je priznala njeno enakopravnost, kar tudi nakazuje na akt združitve, ki je poleg razpada, odcepitve in dekolonizacije oblika derivativnega nastanka države.⁵⁰ Na podlagi tega lahko sklepamo, da je zagrebški Narodni svet (na področju Države SHS) imel enake pristojnosti, kot so jih imeli najvišji instituti oblasti v Kraljevini Srbiji. To izhaja tudi iz akta zagrebškega Narodnega sveta s 3. decembra 1918, s katerim je opustil izvajanje oblasti in to prenesel na srbskega regenta. Država SHS torej ni vstopila v Kraljevino Srbijo, temveč je s slednjo ustanovila novo državo, kar so v svojih zapisih ne nazadnje potrjevali tudi nekateri privrženci unitaristične ideje. Milan Pribičević, Svetozarjev brat, je na primer v svojem pismu Seatonu Watsonu pisal, da gre za »zduženje južnoslovanskih držav«,

47 Žolger, »Da li je naša kraljevina,« 11.

48 *Ustav za Kraljevino Srbiju* (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1903), 52. člen.

49 Žolger, »Da li je naša kraljevina,« 13.

50 Danilo Türk, *Temelji mednarodnega prava* (Ljubljana: GV Založba, 2007), 89.

iz česar je bila razvidna percepcija Države SHS kot države, ki se je združila s Kraljevino Srbijo.⁵¹ Združevanje implicira dejstvo nastanka novega subjekta in posledično prenehanja obstoja dveh prejšnjih subjektov, česar ne izpodbija niti dejstvo, da je dinastija Karađorđević zadržala svojo funkcijo tudi v novi državi. Tudi položaj kraljeve družine je bil namreč utemeljen s predmetno mednarodno pogodbo, enako pa je veljalo tudi za zakonodajno in izvršno oblast, državno ozemlje in narod. Poleg tega tudi novo ime in novi simboli kažejo na državnopravno ločevanje Kraljevine Srbije in Kraljestva/Kraljevine SHS.

Iz opredeljenega izhaja, da je Subotić odnos med mednarodnim in notranjim pravom razumel po dualističnem načelu. Le s tem lahko pojasnimo trditev, da je država lahko obenem stara po mednarodnem pravu in nova po notranjem pravu. V skladu s tem je Subotić menil, da gre pri Kraljestvu/Kraljevini SHS za nov ustavni red in posledično novo notranjo ureditev, istočasno pa naj bi ta država podedovala mednarodni položaj Kraljevine Srbije. Žolger je dualistično teorijo imel za nesmiselno, saj je onemogočala relevantno presojanje nastanka države. Sam je zavzemal stališče monistične paradigme, po kateri mednarodnopravne narave subjekta ni mogoče presoјati ločeno od notranjepravnega razumevanja nastanka države. V povezavi s tem se v mednarodnopravnih zadevah pri presoјanju ene zadeve ne more uporabiti predhodna odločitev iz nekega drugega procesa, katerega primarni namen ni reševanje tega vprašanja. Ravno zato omenjena valutna klavzula ni mogla biti relevantna za opredelitev mednarodnopravnega položaja Kraljestva/Kraljevine SHS, saj valuta ni stvar, ki določa državno bistvo. Nekonsistentnost presoјanja kontinuitete države z opiranjem na posamezne mednarodnopravne akte, ki se ne ukvarjajo z bistvom države, je Žolger podkrepil s primerom pogodbe med Kraljestvom SHS in t. i. Glavnimi silami iz leta 1919. Ta je potrdila, da so Srbi, Hrvati in Slovenci iz bivše avstro-ogrske monarhije z lastno voljo sklenili *združiti se s Srbijo z namero ustvarjanja ene neodvisne in združene države z imenom Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je prevzela suverenost na ozemlju, na katerem ti narodi živijo*.⁵² Na nekdanja avstro-ogrska področja torej Srbija ni razširila svoje suverenosti, saj so Slovenci, Hrvati in Srbi s teh področij samostojno prenesli svojo suverenost na novonastalo državo, kar implicira novo originarno suverenost. Indikativno je, da so to potrjevali tudi predstavniki liberalnega slovenskega političnega kroga, ki so sicer favorizirali zedinjenje s Srbijo, saj naj bi jim to omogočilo ugodnejše pogoje v tekmi s slovenskim katoliškim političnim polom,⁵³ pri čemer so se naslanjali na politično strategijo Svetozarja Pribičevića.⁵⁴ Tako je na primer Ivan Tavčar že 6. julija 1919 na zboru zaupnikov Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) izjavil, da želijo biti »neomahljivi služabniki (...) novi državi«.⁵⁵

51 Đokić, *Nedostižni kompromis*, 65.

52 Žolger, »Da li je naša kraljevina,« 16.

53 Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva* (Ljubljana: Modrijan, 1996), 112.

54 Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici* (Maribor: Založba Obzorja, 1986), 89.

55 Perovšek, *Liberalizem*, 142.

Sklep

Obravnavo dveh ključnih državnopravnih vprašanj pri južnih Slovanih ob koncu prve svetovne vojne otežuje dejstvo, da v tistem času mednarodno pravo še ni poznalo vseh sodobnih pravnih instrumentov. Ne glede na to lahko sklenemo, da so pravni argumenti vendarle potrdili obstoj državnosti Države SHS, ki je kljub kratkotrajnosti zadovoljevala bistvene kriterije mednarodne subjektivitete. Slednja je nastala na delu ozemlja Avstro-Ogrske, ki je s koncem prve svetovne vojne razpadla, kar je eno od izhodišč za derivativni nastanek držav. Volja prebivalstva, na temelju katere lahko sklepamo o samoodločbi, je bila razvidna iz aktov tedaj obstoječih voljenih, torej legitimnih predstavniških organov (npr. hrvaškega sabora). Res je sicer izostalo formalno mednarodno priznanje, ki pa po deklarativni teoriji ni konstitutivni element državnosti. Država SHS je izpolnjevala vse temeljne kriterije, ki so bili pozneje tudi formalno potrjeni v Montevidejski konvenciji, stalno prebivalstvo, ozemlje in efektivno oblast. Istočasno je država imela tudi sposobnost vzpostavljanja odnosov z drugimi subjekti mednarodnega prava.⁵⁶ Ravno tako drži, da v mednarodnem pravu še vedno obstaja tudi veja, ki zagovarja nujnost mednarodnega priznanja, a je tudi to na določen način v kratkem obdobju življenja Države SHS izkazano implicitno, s stopanjem v odnose z drugimi mednarodnimi subjekti.

Analiza prvodecembrskega akta nas navaja na zaključek, da je pri procesu združevanja šlo za prekoračitev pooblastil zagrebškega Narodnega sveta, saj ta ni zahteval mnenja lastnega plenuma, temveč je večino odločitev sprejemalo tričlansko predsedstvo osrednjega odbora. Tudi pri aktu združitve je zagrebški Narodni svet pooblastil 28 članov, ki niso bili izbrani na plenarnem zasedanju. Poleg tega je delegacija, ki je odšla v Beograd, prezrla zavezujoča navodila, podpisani prvodecembrski akt pa ni dobil potrebne ratifikacije, kar bi bilo v skladu s tedaj veljavno ureditvijo. Ravno ta pravni moment je zagotovo eden ključnih dejavnikov, ki nas vodi do sklepa, da je Kraljestvo/Kraljevina SHS vendarle bila nova država, saj je imela novo ustavo, ki je prekinila kontinuiteto prejšnje srbske ustave. Začasna ureditev, ki jo je Kraljestvo SHS dobilo 1. decembra 1918, namreč ni bila ustvarjena po normah določb srbske ustave iz leta 1903, temveč je bila posledica sporazumnega preloma ustavnega reda Kraljevine Srbije, do katerega je prišlo z mednarodnim dogovorom med dvema formalno enakopravnima subjektoma. Izvršna oblast, vlada nove države, je svojo legitimnost utemeljevala na mednarodnem sporazumu. Kljub formalni enakopravnosti dejanski pogajalski izhodišči Kraljevine Srbije in Države SHS še zdaleč nista bili enaki, različni pa so bili tudi načini političnega delovanja, kar se je izkazalo v parlamentarnih razpravah o ureditvi države.⁵⁷ To je potrdila tudi Vidovdanska ustava, ki je predstavljala potrditev predloga

⁵⁶ *Montevidejska konvencija* (26. 12. 1933), 1. člen, dostopno na: <http://www.cfr.org/sovereignty/montevideo-convention-rights-duties-states/p15897>.

⁵⁷ Jure Gašparič, »Parlamentarna razprava v prvi Jugoslaviji«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 63–78.

pretežno srbskih oblasti,⁵⁸ ki je, kot je to zapisal Christian Nielsen,⁵⁹ z dnevom sprejetja poslala sporočilo, da je v državi prevladala srbska nacionalna ideologija. Vendar to ni dovolj, da bi se lahko strinjali s tezo nekaterih pravnikov,⁶⁰ da je pri nastanku nove države šlo za priključitev Države SHS h Kraljevini Srbiji. Dejstvo pa je, da so izkazana notranja neskladja, katerih del prikazuje tudi spor glede pravne narave Države SHS in Kraljestva/Kraljevine SHS, izčrpavala novo državo in vplivala na njeno notranjo nestabilnost⁶¹ ter tako še povečevala možnost zunanje vpliva na njeno oblikovanje.

Viri in literatura

- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
- Banac, Ivo. »Emperor Karl Has Become a Comitadji: The Croatian Disturbances of Autumn 1918.« *The Slavonic and East European Review* 70, št. 2 (1992): 284–305.
- Crawford, James. *The Creation of States in International Law*. Oxford: Clarendon, 2007.
- Čulinović, Ferdo. *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. stoljeća – Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, bosna i Hercegovina*. Zagreb: Školska knjiga, 1956.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
- Čulinović, Ferdo. *Tri etape nacionalnog pitanja u jugoslovenskim zemljama*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1962.
- Đokić, Dejan. *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2010.
- Engelsfeld, Neda. *Povijest hrvatske države i prava – razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Zagreb: Pravni fakultet, 2002.
- Gašparič, Jure. »Parlamentarna razprava v prvi Jugoslaviji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 63–78.
- Granda, Stane. *Slovenija*. Ljubljana: Urad vlade za komuniciranje, 2008.
- Jovanović, Slobodan. *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Službeni list SRJ, 1995.
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country. Second edition*. Cambridge: Cambridge University press, 2002.
- Lavrič, Jože, Josip Mal in Franc Stele, ur. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Lukan, Walter. *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014.
- Mal, Josip, ur. *Slovenci v desetletju 1918–1928*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.
- *Montevidejska konvencija*, 26. 12. 1933. Dostopno na: <http://www.cfr.org/sovereignty/montevideo-convention-rights-duties-states/p15897>.
- Nielsen, Christian. A. *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*. Toronto: University of Toronto Press, 2014.

58 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961), 219.

59 Christian A. Nielsen, *Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014), 40.

60 Npr. Ciril Ribičič, *Ustavopravni vidiki osamosvajanja Slovenije* (Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, 1992), 6.

61 Nielsen, *Making Yugoslavs*, 41.

- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Perovšek, Jurij. »Jugoslovanska združitev.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fisher et al., 200–03. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Perovšek, Jurij. »Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra in njen zgodovinski pomen.« *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019): 369–98.
- Perovšek, Jurij. »Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 40–74.
- Petrič, Ernest. *Zunanja politika: osnove teorije in praksa*. Mengeš: Center za evropsko prihodnost, 2010.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Prepeluh, Albin. *Pripombe k naši prevratni dobi*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1987.
- Radić, Stjepan. *Politički spisi: Autobiografija, članci, govori, rasprave*. Zagreb: Znanje, 1971.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929*. Ljubljana: Založba ZRC, 2002.
- Rahten, Andrej. »Slovenski pravniki na diplomatskem parketu do mednarodnega priznanja nove države.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 115–29.
- Ribičič, Ciril. *Ustavopravni vidiki osamosvajanja Slovenije*. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, 1992.
- Stavbar, Vlasta. *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje*. Maribor: Založba Pivec, 2017.
- Šišić, Ferdo. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1914–1919*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1920.
- Škrk, Mirjam. »Profesorji Ivan Žolger, Ivan Tomšič in Stanko Peterlin ter njihovi prispevki k nastanku slovenske države.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019): 95–114.
- *The Peace Treaty of Versailles*, 28. 6. 1919. Dostopno na: <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/versailles.html>.
- *Treaty of Peace with Austria. St. Germain-en-Laye*, 10 September 1919. Dostopno na: <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1920/3.html>.
- Türk, Danilo. *Temelji mednarodnega prava*. Ljubljana: GV Založba, 2007.
- *Ustav za Kraljevinu Srbiju*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1903.
- Vukas, Budislav. *Hrvatska državnost s gledišta međunarodnog prava*. Zagreb: Pravni fakultet, 2002.
- Zečević, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*. Maribor: Založba Obzorja, 1977.
- Zečević, Momčilo. *Na zgodovinski prelomnici*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
- Žolger, Ivan. »Da li je naša kraljevina nova ili stara država?« *Slovenski pravnik*, št. 3–4 (1923): 1–18.

Igor Ivašković

THE LEGAL NATURE OF THE STATE AND THE KINGDOM OF SHS IN THE CONTEXT OF THE CONFLICTING YUGOSLAV IDEOLOGIES

SUMMARY

The contribution analyses the discrepancy between the interpretations of the two key state-legal questions regarding the South Slavs after the end of World War I: the dilemma about the legal nature of the State of Slovenes, Croats and Serbs and the dispute regarding the legal (dis)continuity between the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. It is a fact that at the time, international law did not yet possess all of the modern legal instruments. However, the use of the contemporaneous as well as subsequently developed international and constitutional criteria nevertheless implies a conclusion about the existence of the statehood of the State of SHS, which, despite its brief existence, still satisfied the essential criteria of international subjectivity. The State of SHS was established in the part of the territory of Austria-Hungary, which dissolved at the end of World War I. This represented one of the foundations for the derivative creation of states. The will of the population, based on which we can draw conclusions regarding self-determination, was evident from the legal acts of the contemporaneous elected and thus legitimate representative bodies. There was indeed no formal international recognition, yet according to the declarative theory, that is not a constitutive element of statehood. The State of SHS fulfilled all of the fundamental criteria that would later be also formally confirmed by the Montevideo Convention: a permanent population, defined territory, and effective government, which nevertheless did not encompass all the areas of the former Austria-Hungary defined by the executive authorities. At the same time, the state had the capacity to enter into relations with other subjects of international law, which implied the recognition of the State of SHS by certain other such subjects. In the second part, the contribution analyses the various interpretations of the December 1 Act that proclaimed the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The analysis of this Act leads to the conclusion that the process of unification exceeded the powers of the Central Committee of the National Council in Zagreb as well as of the delegation appointed for the realisation of the act of unification. Primarily, most of the decisions within the National Council in Zagreb were made by the three-member presidency of the Central Committee, while the very act of unification appointed 28 members that had not been selected at a plenary meeting. The delegation that went to Belgrade also overlooked the binding instructions, while the signed December 1 Act was also not ratified as necessary, which would have been in accordance with the contemporaneous system. This very legal moment undoubtedly represents one of the key factors leading to the conclusion that the Kingdom of SHS was nevertheless a new state, as it had a

new constitution that broke the continuity of the former Serbian Constitution. The temporary system introduced in the Kingdom of SHS on 1 December 1918 did not adhere to the norms of the 1903 Serbian Constitution. Instead, it was a consequence of a consensual rupture with the constitutional order of the Kingdom of Serbia, which resulted from an international agreement between two formally equal subjects. The executive authority – the government of the new state – based its legitimacy on the international agreement as well. However, despite the formal equality, the actual negotiating positions of the Kingdom of Serbia and the State of SHS were nowhere near equal. This was also confirmed by the subsequent St Vitus' Day Constitution, which represented the confirmation of the proposals made by the predominantly Serbian authorities. Nevertheless, this fact is not enough to confirm the thesis of certain lawyers, claiming that the case of the creation of the new state involved an annexation of the State of SHS to the Kingdom of Serbia. We can, however, agree with the argumentation in favour of the thesis that the differences in the explanation of the legal nature of the State of Slovenes, Croats and Serbs – as well as that of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes – did not result from legal uncertainty to the degree that they represented a reflection of yet another of the many political struggles in the conflict between the opposing Yugoslav ideologies.

1.01

Petra Kim Krasnič*

Reševanje ruske begunske problematike v Kraljevini SHS

IZVLEČEK

V obdobju ruske državljanske vojne (1917–1922) in po uveljavitvi komunizma v Rusiji je večje število ljudi (po različnih ocenah več kot milijon), privržencev prejšnjega carskega režima oz. nasprotnikov boljševizma, zapustilo Rusijo in emigriralo v tujino. Posledica tega eksodusa je bil izbruh ruske begunske krize, saj humanitarne organizacije in države, v katere so se priseljevali, niso bile pripravljene na sprejem tako velikega števila ljudi. Ruski begunci so zato večinoma živeli v revščini in pomanjkanju, brez pravnega varstva. Ob tem so se pojavili prvi pomembnejši poskusi reševanja krize in iskanja načinov mednarodne zaščite beguncev. Formalna mednarodna prizadevanja za pomoč ruskim beguncem so se začela leta 1921, ko je Mednarodni odbor Rdečega križa zaprosil Društvo narodov za pomoč. Večje organizirane skupine ruskih emigrantov so prišle tudi v Kraljevino SHS, kar je bilo za državo veliko breme, predvsem zaradi ekonomske situacije. V prispevku bo zato podrobneje preučen način njihovega obravnavanja in vključevanja, zlasti humanitarna pomoč in reševanje njihovega pravnega položaja.

Ključne besede: ruska bela emigracija, begunci, Nansenove potne listine, reševanje krize

ABSTRACT

MANAGING THE RUSSIAN REFUGEE ISSUE IN THE KINGDOM OF SHS

During the Russian Civil War (1917–1922) and after the introduction of communism in Russia, a large number of people (according to various assessments more than a million), supporters of the former Tsarist regime or opponents of Bolshevism, left Russia

* Mag. prof. zgodovine in ruščine, doktorandka na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Na jami 3, SI-1000 Ljubljana; petra.krasnic1@gmail.com

and emigrated abroad. This exodus resulted in the Russian refugee crisis, as humanitarian organisations and the countries these refugees migrated to were ill-equipped to receive so many people. The Russian refugees thus mostly lived in poverty and scarcity without any legal protection. Such circumstances gave rise to the first significant attempts to manage the crisis and find ways to ensure the international protection of refugees. Formal international efforts to help the Russian refugees began in 1921 when the International Committee of the Red Cross asked the League of Nations for assistance. Larger organised groups of Russian emigrants also arrived in the Kingdom of SHS. They represented a huge burden for the country, especially given the local economic situation. The contribution thus thoroughly examines how these emigrants were treated and integrated into the society, especially in view of the humanitarian aid and the resolution of their legal status.

Keywords: White Russian emigration, refugees, Nansen passports, crisis management

Osnovna izhodišča

V delih večine raziskovalcev, ki so se ukvarjali z rusko emigracijo¹ po letu 1917, je njen začetek opredeljen kot izjemen in unikatni zgodovinski pojav, celo fenomen. V današnjem času, ko se spopadamo s t. i. evropsko begunsko krizo,² je premik velikega števila prebivalstva, ki zapušča svoje ozemlje zaradi vojne in politične nestabilnosti, postal že nekaj vsakdanjega. Ruski begunci po oktobrski revoluciji (po najvišjih ocenah naj bi Rusijo zapustilo kar 3 milijone ljudi) so za tedanjo Evropo predstavljali prvo izkušnjo tako številnega navala beguncev,³ saj so prihajali v večjih skupinah, na kar evropske države niso bile pripravljene. Posamezni elementi, kot so zgodovina preživetja, samoorganizacije in sposobnosti ohranjanja narodne in kulturne identitete tudi v najtežjih pogojih, pa delajo preučevanje tega fenomena aktualno in izredno pomembno tudi za današnje razmere. To še posebej velja za iskanje načinov reševanja begunske krize, s čimer se je Evropa spopadala že ob prihodu ruskih beguncev stoletje nazaj.

ZDA so po prvi svetovni vojni omejile imigracijo na svoje ozemlje, zato je Evropa postala pribežališče za več sto tisoč ruskih beguncev,⁴ ki so večinoma prihajali v večjih skupinah. To je za evropske države predstavljalo veliko breme, povezano s težavami pri

1 Med raziskovalci obravnavane tematike se pojavljajo različne diskusije o uporabi izraza begunec ali emigrant. Izraz begunci naj bi se uporabljal le za prva leta življenja v tujini, emigranti pa za kasnejše obdobje, ko je že postalo jasno, da se begunci iz Rusije ne bodo vrnili v domovino. Ruski begunci so v tridesetih letih 20. stoletja tudi sami zase uporabljali izraz emigranti.

2 Kriza, ki je izbruhnila leta 2015 zaradi zaostrovanja vojn na Bližnjem vzhodu, ki so povzročile povečanje števila beguncev, ki so prišli v Evropo.

3 Večina ruskih beguncev je zapustila Rusijo med letoma 1917 in 1920.

4 Катрин Гусефф, *Русская эмиграция во Франции: социальная история (1920–1939)* (Москва: Новое литературное обозрение, 2014), 10, 11.

sprejemu in integraciji tako velikega števila beguncev. Glavno težavo je poleg tega, da je bilo treba zagotoviti humanitarno pomoč za tako veliko število ljudi, pomenila predvsem neopredeljenost njihovega statusa. Veliko oviro je predstavljalo tudi pomanjkanje osebnih dokumentov, kar je postalo posebej težavno pri dogovarjanju za sprejem beguncev v tiste države, v katerih bi lahko pridobili boljše pogoje za življenje. Veliko pozornosti je zbuvalo tudi vprašanje, kam naseliti tako številčne skupine ljudi, kar je med drugim porajalo grandiozne ideje, kot je kolonizacija brazilskih in argentinskih ozemelj, katerih rezultati pa so ostali skromni.

Ruskim beguncem so eksistencialni položaj v tujini oteževali pravne težave, neenakopravnost na trgu dela v primerjavi z domačim prebivalstvom, izgubljanje vrednosti in omejitve odpeljanega kapitala iz Rusije, odsotnost in pomanjkanje socialnih vezi, poleg tega pa tudi psihološke travme in omejevalna politika držav, ki so jih sprejele. Zaradi tega je Društvo narodov 27. junija 1921 ustanovilo Visoki komisariat za ruske begunce, s čimer se je začel proces, ki naj bi privedel do preoblikovanja beguncev v posebno kategorijo tujcev, ki bi bila pod mednarodno pravno zaščito. Z uveljavitvijo posebnega certifikata za begunce (t. i. Nansenove potne listine) je bil uzakonjen pravni status ruskih beguncev, ta identifikacijski dokument pa je omogočal tudi lažje zaposlovanje in nadaljnji prehod mej.

V Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev je po različnih podatkih prišlo med 40.000 in 70.000 ruskih beguncev.⁵ Prvi val že leta 1919, najštevilčnejša pa je bila skupina emigrantov, ki je prišla po porazu carske vojske generala Petra Vrangla in ob koncu večine spopadov leta 1920. Glavni center ruske emigrantske kulture je bil v Beogradu, čeprav lahko tudi v Ljubljani opazimo široko delovanje ruske emigracije, ki je pustila pomemben pečat na slovenski kulturi, znanosti in šolstvu. Ocenjeno je, da naj bi v Slovenijo leta 1921 prišlo približno 600 emigrantov.⁶

Reševanje ruske begunske krize – begunci postanejo emigranti

Medvojni begunski režim, ki se je pojavil v dvajsetih letih 20. stoletja, je poskušal pojasniti anomalijo ruskih beguncev brez državljanstva⁷ v sistemu, kjer je bila zaščita povezana s suverenostjo držav. Raziskovalka Zoja Bočarova, ki se je ukvarjala z rusko emigracijo v Franciji, je reševanje pravnega položaja ruskih beguncev razdelila na tri obdobja: 1. obdobje od začetka naseljevanja beguncev v tuje države do priznanja

5 Med njimi so bili pripadniki Bele armade in njihovi družinski člani ter ostali nasprotniki komunizma. Že v času pogajanj med ruskim carskim generalom Petrom Vranglom in predsednikom jugoslovanske vlade Nikolo Pašićem v aprilu 1919, med katerimi se je Vrangel dogovoril za sprejem večjega števila svojih vojakov, naj bi bilo v Kraljevini SHS že več kot 31.000 ruskih beguncev (po arhivskih podatkih je v novorojski evakuaciji v državo prišlo 2.800 oseb, odeski evakuaciji 7.804, v največji, krimski, pa 21.243 ruskih beguncev). – SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, januar 1955, 61.

6 Radovan Pulko, *Ruski emigranti na Slovenskem: 1921–1941* (Logatec: Vojni muzej, 2004), 24.

7 15. 12. 1921 sta Vseruski centralni izvršni odbor in Svet ljudskih komisarjev sprejela dekret, ki je ruskim beguncem odvzel državljanstvo.

Sovjetske zveze s strani večine držav sredi dvajsetih let, z vrhuncem leta 1923, ko so uvedli Nansenove potne listine, 2. obdobje med letoma 1925 in 1930 in 3. obdobje med letoma 1930 in 1939. Pri tem opaža, da sta bili prvi dve obdobji čas oblikovanja pravnih osnov za medsebojne odnose beguncev in oblasti, tretje obdobje pa se po njenem začenju po sprejetju mednarodnega sporazuma »O pravnem položaju ruskih in armenskih beguncev« leta 1928.⁸ Vzpostavljane zakonov o tuji delovni sili v prvih povojnih letih je pomenilo začetek novega obdobja v zgodovini emigracije v Evropo. Pri tem ne gre le za masovnost tega pojava, ampak tudi za individualni značaj metod zaposlovanja in upravljanja tuje delovne sile. Francija je kot največja sprejemnica emigrantov igrala ključno vlogo pri ustvarjanju norm in pravil, ki so urejali pravice za vstop na ozemlje posameznih držav in prebivanje v njih. Nova pravna kategorija – begunec⁹ – je nastajala vzporedno s pojmom emigrant, ki je zaradi administrativnih omejitev pridobil poseben status.¹⁰ S formalnega vidika so ljudje, ki so zapustili Rusijo v letih revolucije in državljanske vojne, status begunca pridobili šele na podlagi odločb mednarodne konference v Ženevi leta 1926. Šele tedaj je bila v mednarodnem dokumentu prvič uporabljena definicija ruskih emigrantov, po kateri so bile to osebe ruskega porekla, ki nimajo zaščite vlade ZSSR in niso dobile nobenega drugega državljanstva.¹¹

Za reševanje pravnega položaja ruskih beguncev je bilo treba organizirati dejavnost na različnih področjih. Ustanoviti je bilo treba ustrezne institucije, ki naj bi vodile to novo kategorijo tujcev, opredeliti, pod kateri pravni režim ali zakone spadajo, in izdelati dokumente za njihovo prebivanje v državi. Poleg tega je bilo treba opredeliti tudi pogoje za njihovo gibanje in možnosti za zaposlovanje.

Visoki komisariat za ruske begunce

Ker je večina Rusov, ki je zapustila svojo domovino, v tujini brez pravnega varstva živila v veliki revščini in pomanjkanju, je bilo najbolj težavno prav vprašanje preživljanja emigrantov. V tej situaciji je imela pomembno vlogo sposobnost emigracije za samoorganizacijo in ustanovitev delujoče strukture za rešitev kompleksnih težav, povezanih z življenjskim položajem beguncev. Ta struktura je postala Centralni komite ruskega Rdečega križa, Vseruskega zemskega zbora in Vseruske zveze mest ali na kratko COK. S pomočjo te organizacije so vzpostavili sistem razdeljevanja hrane, oblačil in drugih predmetov. Ker pa ta organizacija ni imela dovolj moči, da bi rešila vse težave, povezane z novonastalo rusko begunsko problematiko, je na njeno iniciativo Društvo narodov ustanovilo Visoki komisariat za ruske begunce (High Commission

8 Зоя Бочарова, »Правовое положение русских беженцев во Франции в 1920–1930-е годы,« *Россия и современный мир* (2017): 163.

9 Čeprav je begunstvo obstajalo že prej, pa so bili ruski begunci prvi, ki jim je Društvo narodov pravno priznalo status beguncev, opredeljenih kot oseb, ki bežijo pred oboroženimi spopadi ali preganjanjem. Legalizacija te kategorije je postavila temelje pravnega varstva beguncev v 20. stoletju.

10 Гусефф, *Русская эмиграция*, 11, 12.

11 Миротслав Йованович, *Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940* (Москва: Русский путь, 2006), 180.

for Russian Refugees – HCR, predhodnik UNHCR¹²), katerega predsednik je postal Fridtjof Nansen.¹³ Glavna naloga tega novega organa je bila odprava begunskega problema z usklajevanjem pomoči, iskanjem zaposlitve za begunce in preučevanjem pravnih rešitev. Poleg tega naj bi vrhovni komisariat izdelal tudi podlago za legalizacijo statusa beguncev in organiziral njihovo namestitve v države, ki so jih bile pripravljene sprejeti.¹⁴ Razprave o reševanju pravnega statusa beguncev so potekale že od samega začetka, čeprav je bila prioriteta visokega komisariata za begunce na začetku predvsem repatriacija ruskih beguncev v Sovjetsko zvezo, kot druga možnost pa tudi naturalizacija beguncev. Nansen je verjel, da je stabilna ruska ekonomija ključna za mir v Evropi, zato je začel pogajanja s Sovjetsko zvezo, ki je bila pripravljena sprejeti del ruske emigracije, predvsem Kozake, ki so bili izkušeni kmetovalci. Ker pa se večina ruskih beguncev ni želela vrniti v Rusijo, dokler so bili na oblasti komunisti, t. i. »repatriacijski program« ni odpravil ruske begunske krize.¹⁵

Urejanje pravnega položaja ruskih beguncev – Nansenove potne listine

Zaradi neuspešnega »repatriacijskega programa« je glavna naloga organa postala zagotovitev mednarodno priznanega statusa ruskim beguncem, ki bi jim omogočil postopno naturalizacijo. Treba je poudariti, da je po prvi svetovni vojni rusko prebivalstvo v Evropi spadalo v dve kategoriji. Prva skupina so bili ruski begunci, ki so zapustili Rusijo med rusko državljansko vojno in v obdobju po njej, v drugo kategorijo pa so spadale ruske manjšine, ki so ostale v novonastalih državah po razpadu Ruskega imperija.¹⁶ Visoki komisariat za ruske begunce se je ukvarjal z reševanjem problema prve kategorije ruskega prebivalstva v Evropi. Zanje je bilo treba urediti pravni status,¹⁷ saj so izgubili državljanstvo, večina pa je bila tudi brez dokumentov. Ena od posledic prve svetovne vojne je bil nastanek strožjih omejitev glede migracij, nadzora potnih listin in dovoljenj za prebivanje, zato je bilo vprašanje dokumentov sprejeto kot največja težava, ki jo je bilo treba rešiti, saj bi brez njih begunci ostali nezaščiteni in neupravičeni do socialnega varstva, kot je na primer dostop do izobraževanja za svoje otroke. 22. avgusta 1921 je potekala prva mednarodna konferenca v Ženevi, na kateri so bili prisotni delegati 16 držav. Na tem srečanju so pregledali osnovne težave in ustvarili osnovo za usklajevanje prizadevanj visokega komisariata in

12 Visoki komisariat Združenih narodov za begunce, znan tudi kot Agencija ZN za begunce.

13 Za svoje delo v Društvu narodov je leta 1922 prejel Nobelovo nagrado za mir.

14 Йованович, *Русская эмиграция*, 183.

15 Podrobneje o programu z vidika HCR gl. Katy Long, »Early repatriation policy: Russian refugee return. 1922–1924«, *Journal of Refugee Studies*, 22 (2), (2009): 133–54.

16 Kot rezultat spremenjenih meja po Brest-Litovskem sporazumu leta 1918 se je več sto tisoč prebivalcev nekdanje carske Rusije znašlo na ozemljih drugih držav: Finske, Estonije, Latvije, Litve, Poljske, Ukrajine in Romunije. – Татьяна Краснова, »Русское зарубежье и печать русского зарубежья в контексте миграционных процессов эпохи кризиса«, *Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки*, št. 24 (95), выпуск 8 (2010): 210.

17 Pri tem so imeli pomembno vlogo tudi ruski pravniki in nekdanji diplomati.

posameznih zainteresiranih vlad.¹⁸ Med drugim so se na konferenci dogovorili, da naj bi vsaka država individualno opredelila pravni status ruskih beguncev, ki jih je sprejela.¹⁹ Ob tem je že od samega začetka ruske begunske krize v Evropi potekal diskurz o nujnosti uveljavitve enotnega mednarodnega pristopa k reševanju tega problema, ki bi zajemal tudi uveljavitev enotnih osebnih dokumentov. Nastajali so različni predlogi, na primer uvedba začasnih potnih listin, ki bi jih izdajale posamezne države, ali da bi države nadaljevale priznavanje ruskih carskih veleposlaništev in konzulatov kot legalnih predstavnikov beguncev in da bi se zanje uporabljali ruski imperialni zakoni, kar so predlagale tudi številne ruske organizacije.²⁰

Ena izmed idej reševanja ruske begunske problematike je bila, da bi Konstantinopol prišel pod nadzor Društva narodov in postal ozemlje, na katero bi države lahko vračale ruske emigrante, če se ne bi bili zmožni uspešno naturalizirati in integrirati v novo okolje ali če države sprejemnice zanje ne bi imele prostora ali sredstev.²¹ Na koncu so sprejeli odločitev, da se bodo zanje uvedli mednarodni certifikati. Zato so na pobudo visokega komisarja za ruske begunce na medvladni konferenci v Ženevi uvedli univerzalni obrazec »emigrantskega identifikacijskega dokumenta« ali t. i. »Nansenovo potno listino«. Ta dokument so izdajale vlade držav, v katerih so se nahajali begunci, kot osebno izkaznico, ki je priseljencem v mednarodnih odnosih omogočala lažji prehod državnih mej.²² Nansenove potne listine niso bile pravi potni listi, ampak legitimacijski osebni dokumenti za posameznega begunca, veljavne so bile eno leto. Cilj teh dokumentov je bil uzakoniti pravni status ruskih beguncev, jim olajšati zaposlovanje in omogočiti nadaljnjo migracijo v države, kjer bi za to imeli več možnosti. V določeni meri so begunci z njimi pridobili nekatere enake pravice kot državljani v državi, v kateri so prebivali, med drugim tudi pravico do prostega gibanja in pravico do dela.²³ S tem ko naj bi begunci postali migranti, ki so sami zmožni rešiti svoje eksistencialne težave, bi se olajšal tudi pritisk na države, ki so begunce sprejele. Ta uvedba je postavila temelje pravnega varstva beguncev v 20. stoletju²⁴ in jo je treba razumeti kot velik dosežek medvojnega begunskega sistema. Poleg tega, da so Nansenove potne listine omogočile lažje gibanje in zaposlovanje beguncev, so državam omogočale boljši nadzor nad njihovim številom in jim dopuščale, da so jih obravnavale po svojih zakonih, zato so jih bile tudi pripravljene sprejeti. Kasneje je bila ta oblika pravne zaščite uporabljena tudi za druge skupine beguncev iz nekdanjega Osmanskega cesarstva, ki so bile v tem obdobju predmet nasilnega prisilnega razseljevanja.²⁵ Ta projekt so dopolnili s sporazumom leta 1924 in leta 1926, ko je bila podpisana prva mednarodna konvencija

18 Йованович, *Русская эмиграция*, 183.

19 Гусефф, *Русская эмиграция*, 223.

20 T. F. Johnson, *International Tramps: From chaos to permanent world peace* (London: Hutchinson, 1938): 259, 260.

21 Ibid.

22 Йованович, *Русская эмиграция*, 183.

23 Gita Zadnikar, »Ruska begunska kriza in njena reševanja,« *Monitor ISH*, XVII / 1 (2016): 35.

24 John L. Rubinstein, »The Refugee Problem,« *International Affairs* 15 (September-October 1936): 727.

25 Med njimi so bili ena najvidnejših etničnih skupin Armenci, ki so Nansenove potne listine dobili leta 1924. Podobno so leta 1928 potne listine pridobili tudi Asirci, ta sistem dodeljevanja teh osebnih dokumentov pa se je uporabljal tudi kasneje. Podrobneje gl. Jacques Vernant, *The Refugee in the Post-War World* (New Haven: Yale University Press, 1953), 24.

o ruskih beguncih, sprejete pa so bile tudi odločitve, ki so olajšale pridobivanje teh dokumentov in vizumov. Do konca dvajsetih let je ta dokument priznalo 39 držav.²⁶

Mednarodne konference in unificiranje pravnega položaja beguncev

Uveljavitev Nansenovih potnih listin pa ni dokončno rešila ruskega begunskega položaja. Nekatere države niso priznale teh dokumentov in so zaprle svoje meje za ruske emigrante (med njimi tudi ZDA in Kanada),²⁷ sredi dvajsetih let pa je zaščito pravic ruske emigracije močno otežilo tudi dejstvo, da so evropske države postopoma začele priznavati Sovjetsko zvezo in z njo vzpostavljati diplomatske stike, s čimer je bilo povezano tudi zaprtje predstavništev carske Rusije,²⁸ ki so ruskim emigrantom omogočala pomoč pri pravni in socialni zaščiti. Drugače je bilo v Kraljevini SHS: do leta 1921 je v Beogradu v duhu mednarodnega prava obstajalo rusko diplomatsko predstavništvo, saj je do tedaj zastopalo vlado ruskega carja, nato vlado Aleksandra Kerenskega, kasneje pa oblast različnih generalov ruske carske protirevolucionarne armade (Antona Denikina, Petra Vrangla).²⁹ Potem ko teh različnih ruskih vlad ni bilo več, bi v Beogradu po mednarodnem pravu morali odpraviti tudi predstavništvo, vendar pa je jugoslovanska vlada še naprej priznavala diplomatsko predstavništvo v novi funkciji »delegata za zaščito interesov ruske emigracije v Jugoslaviji«,³⁰ ki se je nahajalo v isti stavbi kot prejšnje rusko predstavništvo, ohranjen je bil tudi grb Ruskega imperija in izobešena zastava carske Rusije.

Ruski begunci so kljub temu, da so dobili Nansenove potne listine, več kot desetletje živeli brez pravega pravnega varstva, saj zakonska podlaga za njihovo obravnavo ni bila urejena. Leta 1926 je glede osebnih dokumentov ruskih emigrantov potekala še ena medvladna konvencija v Ženevi, ki so se je udeležili predstavniki štiriindvajsetih držav. Glavne teme na konferenci so bile: vprašanje upravičenosti pridobitve Nansenovih potnih listin, uvedba sprememb pri njihovem sistemu in zagotovitev sredstev za prevoz ter namestitvev beguncev v tujini. Najpomembnejši premik v reševanju ruske begunske krize je predstavljala naslednja mednarodna konferenca v Ženevi, ki je potekala med 28. in 30. junijem 1928. Na njej so razpravljali o diplomatskih težavah in pravnemu statusu beguncev ter določili, da se v posameznih državah odprejo predstavništva visokega komisariata, ki naj bi imela konzularne funkcije.³¹ Dodaten premik proti ureditvi pravnega položaja beguncev pa sta predstavljala prej omenjeni

26 Йованович, *Русская эмиграция*, 183.

27 Nekatere države niso priznavale Nansenovih potnih listin, ker jim niso zagotavljale pravice do vrnitve emigrantov, ki se ne bi uspešno naturalizirali.

28 Podrobneje o mednarodnopravnem priznanju Sovjetske zveze in vzpostavljanju diplomatskih odnosov z evropskimi državami gl. Семён.Выгодский, *Внешняя политика СССР в 1924–1929 гг.* (Москва: Госполитиздат, 1963).

29 Carska vojska oz. protirevolucionarne bele sile v času ruske državljanske vojne, ki je sledila oktobrski revoluciji leta 1917. Gre za zagovornike carskega režima in nasprotnike revolucije, ki so ime dobili po beli barvi svojih uniform.

30 IAS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, januar 1955, 173.

31 Йованович, *Русская эмиграция*, 184.

mednarodni sporazum »O pravnem položaju ruskih in armenskih beguncev« iz leta 1928 in begunska konvencija v Ženevi iz leta 1933, ki sta izboljšala sistem Nansenovih potnih listin, omejila zlorabe v praksi izгона in uredila nekatere točke mednarodnega zasebnega prava. Sporazum iz leta 1928 je uvedel, da so bili ruski in armenski begunci po prejemu državljanstva države, v kateri so se nahajali, v pravicah popolnoma izenačeni z državljani teh držav (na primer glede zakonskih zvez, vizumov in davčnih obveznosti),³² poleg tega pa tudi to, da je Nansenova pisarna pridobila novo funkcijo, s katero je imela pravico izvajati konzularne funkcije za ruske begunce v posameznih državah, kar je beguncem zagotavljalo neposredno konzularno zaščito Društva narodov. Poleg tega je konvencija v Ženevi beguncem zagotovila tudi svobodo dostopa do sodišč in najugodnejšo obravnavo v zvezi z zavarovanjem in obdavčenjem. Konvencija je predvidela tudi neobvezno ustanovitev odborov za begunce v vsaki državi in zagotovila nekatere spremembe ukrepov, ki omejujejo zaposlovanje.³³ Pravice ruskih emigrantov je približala položaju prebivalstva držav, v katerih so prebivali, ta sistem pa je sprejela tudi Jugoslavija.

Čeprav je bil po veliki mednarodni konferenci leta 1928 pravni položaj ruskih beguncev do določene mere uravnan, pa je glavna pomanjkljivost bila ta, da določila iz sporazuma niso bila zavezujoča, kljub temu da so bila številna izmed v njem navedenih določil na konvenciji leta 1933 uzakonjena v mednarodno pravo. Tudi po njej pravni status ruskih beguncev ni bil popolnoma unificiran v vseh državah, v katerih so prebivali. Po eni strani so pravni položaj delno uravnavale določitve mednarodnega prava, po drugi strani pa je bil njihov status v različnih državah odvisen od državnih pravnih ukrepov (kazenski, lastninski zakoni, zakoni o tujcih itd.).³⁴ Dejstvo, da zgoraj omenjeni sporazumi niso bili pravno zavezujoči in da je bila njihova uporaba odvisna od odločitev posamezne vlade, je v nekaterih primerih še vedno zapletalo položaj beguncev, zato se je iskanje boljše rešitve za pravni položaj beguncev nadaljevalo.

V tridesetih letih se je ukvarjanje s problematiko ruskih beguncev postopoma zmanjševalo predvsem zaradi pojava velikega števila novih oseb, ki so bile prisiljene zapustiti svoje domovine (najprej Judov, izgnanih iz nacistične Nemčije, Avstrije in drugih držav Vzhodne in Srednje Evrope).³⁵ Na to je vplival tudi sprejem Sovjetske zveze med polnopravne članice Društva narodov leta 1934. Sovjetska zveza je na vsakem zasedanju zahtevala odstranitev Visokega komisariata za ruske begunce, saj naj bi predstavljal politično organizacijo, ki je imela protisovjetski značaj. To je hkrati postavilo pod vprašaj rešitev problematike ruske emigracije in ustvarilo napetost v mednarodni skupnosti. Ruska begunska problematika je bila zato rešena šele po drugi svetovni vojni s Konvencijo OZN o beguncih iz leta 1951, ki je celostno uredila njihov položaj in zbrala temeljna pravila o statusu beguncev, ter s Protokolom iz leta 1967, ki je še dodatno razširil njeno veljavnost.³⁶

32 Ibid.

33 Rubinstein, »The Refugee Problem,« 717.

34 Йованович, *Русская эмиграция*, 186.

35 Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, 25.

36 Йованович, *Русская эмиграция*, 186.

Urnvananje pravnega položaja ruskih emigrantov v Kraljevini SHS

Zgoraj opisanemu postopnemu urnvananju pravnega položaja in uveljavljanju pravic ruskih emigrantov lahko sledimo tudi v arhivskih virih za Kraljevino SHS: s prihodom transportov ruskih emigrantov v pristanišča Bakar, Split, Dubrovnik in Boka Kotorska so begunci takoj po izkrcanju prejeli legitimacije, ki so veljale kot dokument o njihovi identiteti. Ruski begunci, ki so bili razporejeni po večjih skupinah po raznih delih Kraljevine SHS, niso smeli zapuščati odrejenega kraja nastanitve. Ker pa so bili v nekaterih primerih prisiljeni iskati zaposlitev v drugih krajih, je občinska oblast znotraj svojih meja izdajala dovoljenje za gibanje, medtem ko je za odhod izven teh meja bilo potrebno dovoljenje okrožne oblasti ali mestne policije.³⁷ Na prošnjo državne komisije za ruske begunce na ministrstvu za notranje zadeve so bili iz zgoraj opisanega režima izvzeti učenci ruskih šol in njihovi predavatelji, uslužbenci državne komisije ter njene agencije po notranjosti in tudi vse ostalo uradništvo in osebje drugih ustanov, ki so bile pod nadzorom državne komisije. Enako je veljalo tudi za zaposlene pri ruskem Rdečem križu, v sanatoriju na Vurberku, bolnišnici v Pančevu ter invalidskih domovih. Vse te osebe so dobile pravico do gibanja samo z legitimacijo svojega delodajalca, za študente pa je zadostovala študentska izkaznica.³⁸ Na osnovi prošnje delegacije za zaščito ruske emigracije v Jugoslaviji je bil leta 1928 sprejet nov odlok o gibanju ruskih beguncev, ki je znatno olajšal dotedanje stanje in omogočal dovoljenja za 30 dni ali pri trgovskih potnikih tudi za 6 mesecev. Od leta 1930 pa so ruski emigranti začeli dobivati enaka dovoljenja kot ostali državljani, le za stalno naselitev v Beogradu je bilo še vedno potrebno dovoljenje Uprave mesta Beograda.³⁹ Leta 1930, ko je Jugoslavija podpisala prej omenjeno ženevsko konvencijo o ruskih emigrantih, je bila izdana tudi uredba, po kateri je moral vsak ruski emigrant imeti Nansenov potni list. Ta dokument je izdajala občinska oblast ali mestna policija po upravnih odborih ruskih kolonij. Ob tem je moral vsak emigrant vsako leto oddati prošnjo za dovoljenje za prebivanje. Pri tem je treba poudariti, da so z vsemi temi postopki ruski emigranti morali letno plačati okoli 250 dinarjev za pridobitev vseh dovoljenj,⁴⁰ kar je bilo še posebej težko za tiste, ki so delali kot običajni delavci z minimalno plačo.

V Kraljevini SHS so bili, tako kot v večini drugih balkanskih držav, migracijski procesi in vizumski režimi na državnih mejah strogo nadzorovani. Na to sta vplivala dva dejavnika: veliko število beguncev, ki so se konec leta 1920 znašli na Balkanu, ter izredno napete politične in težke gospodarske razmere. Prav poskusi vlad balkanskih držav, da omejijo pravico izseljencev glede vstopa v državo in izstopa iz nje, so bistveno vplivali na različen pravni status ruskih beguncev na Balkanu v primerjavi z razmerami v drugih evropskih državah. Francoska zakonodaja je bila na primer zelo ostra glede

37 SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, januar 1955, 98, 99.

38 Odlok Ministrstva za notranje zadeve Kraljevine SHS z dne 1. 1. 1926, D. 3, št. 1477; SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, januar 1955, 99.

39 SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, januar 1955, 100.

40 Ibid.

pravice tujcev do zaposlitve, po drugi strani pa je bila izredno liberalna v zvezi z vprašanjem vstopa beguncev v državo ali izstopa iz nje.⁴¹

Kljub temu lahko na podlagi različnih virov trdimo, da so bili ruski emigranti v Kraljevini SHS v drugačnem položaju kot v drugih državah. Imeli so podporo dvora, kralj Aleksander Karađorđević je sodeloval v ruskih (predvsem monarhističnih in vojaških) emigrantskih organizacijah, blagajna dvora pa je finančno podpirala tudi nekatere stare ruske državnike in generale, zato je bil med ruskimi emigranti zelo priljubljen.⁴² Ko so sprejeli, da bo v Kraljevino SHS prišel velik del ruske bele emigracije, so organizirali državno komisijo za ruske begunce, ki je nudila pomoč ruskim emigrantom in njihovim organizacijam. Prvi ruski državljani, ki so prišli v državo leta 1919, so tudi dobili uradni status ruskih beguncev, kar je opredelilo njihov pravni položaj, ki jih je že pred sprejetjem mednarodne zakonodaje opredeljeval kot emigrante, ki niso priznali sovjetske oblasti. S tem so bili zaščiteni z jugoslovansko zakonodajo, kar jim je v nasprotju z ostalimi tujci omogočalo več možnosti za razvijanje različnih dejavnosti. V Kraljevini SHS so upoštevali tudi vse zakone, ki jih je že Kraljevina Srbija podpisala z Ruskim imperijem. Ostali pravni problemi, povezani z življenjem ruskih emigrantov, so se reševali z zakonodajnimi in uradnimi akti. V ostalih balkanskih državah so se ruski emigranti znašli v enakem položaju kot ostali tujci, zato naj bi bil zaradi manjših zakonskih omejitev najugodnejši položaj za adaptacijo prav v Kraljevini SHS.⁴³

Vloga humanitarnih organizacij v Kraljevini SHS

Ureditev pravnega položaja ruskih beguncev je bila le prvi korak integracije v novo okolje. Najpomembnejšo vlogo pri adaptaciji in socialni zaščiti emigrantov so imele ruske emigrantske in mednarodne socialne ter humanitarne organizacije, ki so ruskim beguncem nudile pomoč v težkem finančnem in materialnem položaju, nastalem po njihovem odhodu iz Rusije. Ruska emigracija je v Kraljevini SHS, tako kot po drugih državah, ustvarila cel sistem različnih humanitarnih organizacij. Njihov cilj sta bila namestitvev in zagotavljanje denarne in materialne pomoči ter zdravstvene oskrbe. Osnovna ruska emigrantska organizacija je bila Ruska kolonija, ki je vključevala vse emigrante na določenem ozemlju. Emigrantom je pomagala pri nastanitvi, iskanju zaposlitve in z materialno pomočjo. Vsi ruski emigranti, ki so živeli na nekem območju, so spadali k Ruski koloniji, ki je svojim članom, ki so dalj časa ostali brez zaposlitve, med drugim nudila podporo, organizirala medsebojno zbiranje prispevkov, v nekaterih primerih pa ruskim emigrantom plačevala tudi medicinsko oskrbo, zdravila, dajala materialno pomoč za šolanje otrok, prehrano ipd.⁴⁴ Na primeru opisa Ruske kolonije v Ljubljani, ki ga je objavil časnik *Jutro* leta 1926, lahko dobimo vpogled v delovanje

41 Йованович, *Русская эмиграция*, 190.

42 SIAS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, januar 1955, 159, 160.

43 Александр Головкин, »Предпринимательская деятельность русской эмиграции на Балка-нах (1920–1930-е гг.)«, *Вестник РУДН, серия Истоия России*, št. 2 (2013): 101, 102.

44 SIAS 1931, a. e. 402-1, Ruska društva in organizacije v LRS od 1921–1945.

ostalih ruskih kolonij: »V Ljubljani šteje ruska kolonija 225 članov. Všteti pa niso člani »Zveze študentov ljubljanske univerze«, ki jih je približno 100. V koloniji je 45 ruskih otrok, ki se vzgajajo deloma v ruskih učnih zavodih (Hrastovec, Velika Kikinda, Bela cerkev, Zagreb, Sarajevo, Bileča, Beograd), deloma pa v Ljubljani v slovenskih šolah (10 otrok) in slovenskih dečjih domovih. Kolonijo upravlja uprava kolonije (ruski odbor), ki sestoji iz predsednika (zdaj prof. D. Frost), podpredsednika, tajnika, ki je obenem blagajnik, dveh članov uprave (odbornikov) in revizijske komisije, ki šteje tri člane. Upravo voli občni zbor članov kolonije vsakih šest mesecev. Uprava kolonije vrši funkcije občinskega urada, t. j. registrira nove ruske emigrante, vodi o njih evidenco, skrbi za olajšanje njihovega težkega položaja, išče zaslužka, službe, stanovanja in nudi sploh vsestransko pomoč revnejšim ruskim emigrantom. Sredstva dobiva uprava iz članarine, ki jo plačujejo člani kolonije (vsak član po 5 Din mesečno), in iz prostovoljnih donosov tukajšnjih Slovencev. Pri upravi kolonije je tudi blagajna za medsebojno pomoč, iz katere more dobiti vsak član ruske kolonije malo posojilo na kratek rok.«⁴⁵

Kmalu po prihodu ruskih beguncev so začele nastajati tudi druge organizacije, ki so jim pomagale pri iskanju zaposlitve, imele pa so tudi povezovalno vlogo in skrbele za ohranjanje narodne identitete.⁴⁶ Najpomembnejšo vlogo v teh organizacijah so imeli sami emigranti, ki so odpirali trgovska podjetja, zaposlitvene pisarne, ruske čitalnice, knjižnice, ambulante za brezplačno zdravljenje, svetovanje, organizirali različne tečaje, poleg tega pa tudi ustanavljali študentske domove in menze. Organizacije so imele tudi blagajne vzajemne pomoči, iz katere so lahko v primeru težkega položaja dobili finančno pomoč.⁴⁷ Ena izmed najbolj intenzivnih dejavnosti organizacij je bila pomoč pri iskanju zaposlitve, poleg tega pa tudi organiziranje tečajev za pridobivanje določenih znanj, potrebnih za zaposlitev. Ta pomoč je pomembno pripomogla k adaptaciji ruskih emigrantov v novem okolju. Ruska emigrantska revija *Rul'*, ki je izhajala v Berlinu, je pisala, da je študentska zveza konec leta 1921 dobila 93 prošenj za pomoč pri vpisu v nemške izobraževalne ustanove, od tega je pomagala kar 73 osebam in jih uspešno vpisala.⁴⁸ Predvidevamo lahko, da je bil podoben položaj tudi v Kraljevini SHS.

Od leta 1920 se je s položajem ruskih beguncev v Kraljevini SHS ukvarjala prej omenjena državna komisija za nastanitev ruskih beguncev, katere cilj je bil pomagati ruskim beguncem pri nastanitvi in adaptaciji v novi državi. Dejavnosti komisije so zajemale številna vprašanja, povezana s sprejemom in namestitvijo beguncev ter financiranjem, socialno zaščito, prilagajanjem in vključevanjem izseljencev v novo okolje. To se je nanašalo predvsem na organizacijo jezikovnih tečajev in dejavnost specializiranih agencij za zaposlovanje na kraju preseljevanja beguncev. Komisija je obravnavala tudi

45 »Ruska kolonija v Ljubljani,« *Jutro*, 6. 1. 1926, 9.

46 V Sloveniji so poleg Ruske kolonije delovale še Ruska matica, Rusko društvo Rdečega križa, Ruski Sokol, Ruska splošna vojaška zveza, Društvo ruskih oficirjev, Zveza Gallipolijcev, Zveza ruskih vojnih invalidov, Nacionalna zveza Ruske generacije, legitimisti, skavtske organizacije itd. Gl. SI AS 1931, a. e. 402-1, Ruska društva in organizacije v LRS od 1921–1945.

47 Карл Шлэгель, Берлин, Восточный вокзал. Русская эмиграция в Германии между двумя войнами (1918–1945) (Москва: Новое литературное обозрение, 2004): 165.

48 »Общее собрание русского студенческого союза,« *Рул'*; *russische demokratische Tageszeitung*, 4. 1. 1922, 5.

vprašanja, povezana z oblikovanjem in financiranjem šol za izobraževanje ruskih otrok, ter pomoč zdravstvenim in rehabilitacijskim ustanovam.⁴⁹ O delovanju državne komisije za nastanitev ruskih beguncev je nekaj podrobnosti razvidnih tudi iz članka, ki ga je objavil *Ptujski list* 3. julija 1921: »Pozor! Agent državne komisije ruskih beguncev v Mariboru, Boris Smirnov (naslov: Strnišče pri Ptujju »Ruski Tjerem«) naproša vse tovariše uprave, ravnateljstva bank, razne industrijalce in vsa ostala podjetja, kakor tudi zasebnike, ki bi potrebovali delavne moči, to je ruske begunce, katerim želijo pomoč, da mu blagovolijo poslati naslednja pojasnila: 1. kake vrste pomoči potrebujejo; 2. koliko; 3. pod katerimi pogoji; 4. možnost dobave hrane, stanovanja in plače; 5. vrsta in mesto dela; 6. ali zadostuje znanje ruskega jezika; 7. natančen naslov [...]«⁵⁰

V Kraljevini SHS je od spomladi 1920 delovala organizacija Rusko društvo Rdečega križa (ROKK), ki je bila najprej pod upravo Urada vladnega pooblaščenca za ruske begunce, od 22. maja 1920 pa je dobila status samostojne organizacije.⁵¹ ROKK je ruskim beguncem nudil medicinsko, humanitarno in sanitetno pomoč, poleg tega je odpiral tudi menze in čajnice z brezplačno prehrano. Prva leta bivanja v tujini je organizacija razdeljevala tudi oblačila in obutev, ki jih je po ruskih kolonijah in drugih organizacijah razdeljevala beguncem.⁵² Leta 1931 je bila ustanovljena tudi podružnica ROKK v Ljubljani, njene osnovne naloge pa so bile nudenje pomoči ruskim bolnikom, skrb za zdravje ruskih otrok in različne oblike pomoči ruskim emigrantom. Finančna sredstva je podružnica pridobivala tudi s prirejanjem predstav, delovala pa je do okupacije Jugoslavije leta 1941.⁵³ V okviru te organizacije je bil na Slovenskem leta 1921 ustanovljen sanatorij ROKK za pljučne bolnike na Vurberku, v katerem so se v prvih letih njegovega delovanja zdravili samo ruski emigranti in njihovi otroci, zdravljenje pa je bilo zanje brezplačno. Sanatorij je deloval do druge svetovne vojne.⁵⁴ V Sloveniji je deloval tudi lazaret v Hrastovcu v Slovenskih goricah, ki je bil namenjen bolnim učencem tamkajšnje ruske gimnazije in je imel tudi funkcijo sanatorija. Poleg tega so na Slovenskem delovale tudi druge manjše ruske zdravstvene ustanove, tako sta bili pod upravo ROKK leta 1921 ustanovljeni zobozdravstvena ambulanta v ruskem begunskem taborišču v Strnišču in ambulanta v Šempetrski kasarni v Ljubljani. Na različnih koncih Kraljevine SHS so ruski begunci na območjih z manj ruskega prebivalstva ustanavljali t. i. 'zdravniške točke', na katerih so bolne begunce sprejemali ruski zdravniki. V Sloveniji je bila takšna točka ustanovljena leta 1921 na Bledu.⁵⁵ Poleg ROKK je v Kraljevini SHS delovala tudi Vseruska zveza mest (VSG), ki je bila ustanovljena leta 1914 za pomoč obolelim in ranjenim v prvi svetovni vojni.⁵⁶ Pozimi 1919/1920 je

49 Алексей Арсеньев, Ольга Кириллова, Милорад Сибинович, *Русская эмиграция в Югославии* (Москва: Издательство Индик, 1996): 329.

50 »Pozor!«, *Ptujski list*, 3. 7. 1921, 2.

51 SI AS 1931, a. e. 402-1, Ruska društva in organizacije v LRS od 1921–1945.

52 Ibid.

53 Radovan Pulko, *Rusko zamejstvo v slovenskih deželah* (Kidričevo: Zgodovinsko društvo, 2018): 82, 83.

54 Imenovan Sanatorijum ruskega Rdečega križa na Vurberku. Podrobneje o sanatoriju gl. Radovan Pulko, »Sanatorij ruskega rdečega križa Vurberk«, *Arhivi* 41, št. 1 (2018): 127–42.

55 Pulko, *Rusko zamejstvo*, 102, 103.

56 SI AS 1931, a. e. 402-1, Ruska društva in organizacije v LRS od 1921–1945.

glavni odbor VSG evakuiral iz Rusije in aprila in maja 1920 v Konstantinoplu organiziral pomoč za ruske begunce na Balkanu. Zveza se je usmerila predvsem v ustanavljanje in financiranje ruskih zavetišč in šol. Odpirala je tudi bolnišnice, knjižnice, financirala prehrano za begunce ter organizirala jezikovne tečaje. Junija 1920 je bilo njeno predstavništvo ustanovljeno tudi v Kraljevini SHS. Tega leta in tudi kasneje je organizacija ustanovila nekaj otroških domov, šol in knjižnic po različnih krajih Kraljevine SHS. Poleg teh organizacij je v Kraljevini SHS delovala še Vseruska deželna zveza (VZS), ki je za ruske begunce odprla menzo v Strnišču, s čimer je bil emigrantom omogočen dostop do cenejše prehrane. Ta kuhinja je bila ena največjih v Kraljevini SHS in je lahko oskrbovala do 100 ljudi. Poleg tega je Vseruska deželna zveza odprla študentsko menzo in dva samska domova v Ljubljani, na Slovenskem pa je v Ljubljani in Strnišču odprla tudi dve podjetji za šivanje oblačil, v katerih so zaposlili ruske emigrantke.⁵⁷

Pomembno vlogo pri pomoči ruskim emigrantom so imeli tudi tuje mednarodne organizacije in posamezniki, ki so sodelovali z Rusi v emigrantski skupnosti. Med organizacijami so najpomembnejše že večkrat omenjeno Društvo narodov pa tudi mednarodni Rdeči križ in Ameriška zveza krščanske mladine (YMCA, Young Men's Christian Association). Ena izmed osnovnih dejavnosti Mednarodnega Rdečega križa je bila pomoč otrokom ruskih emigrantov, Ameriška zveza krščanske mladine pa je delovala predvsem na področju nujenja pomoči pri pridobivanju izobrazbe in zaposlitve. Zveza je ruskim študentom omogočala pomoč v obliki štipendij, ruskim organizacijam pa je pomagala pri organizaciji njihovih projektov ter z zagotavljanjem in razdeljevanjem hrane in najnujnejših predmetov. Organizacija je največ pozornosti posvečala izobrazbi kot najboljšemu načinu adaptacije.⁵⁸ Tajnik Zveze ruskih študentov je leta 1926 pisal o pomenu pomoči, ki so jo študenti prejeli od ameriške podpore: »Leta 1923 je otvorila Zveza svojo dijaško menzo in sicer z denarnimi sredstvi, ki jih je dal zastopnik 'Ameriške podpore evropskim študentom' g. Legate. Podpora g. Legata je bila zelo dobrodošla tudi v drugem pogledu. S to podporo se je namreč posrečilo znatno izpopolniti zvezino knjižnico, ki šteje zdaj nad 500 zvezkov.«⁵⁹

Poleg različnih emigrantskih, tujih in domačih organizacij so ruskim otrokom prva leta v Kraljevini SHS z zbiranjem denarnih prispevkov pomagale tudi šole, stanovske organizacije in različni posamezniki. V arhivskih virih Arhiva Republike Slovenije pa zasledimo kar 74 poimensko navedenih Jugoslovanov, ki so ruskim emigrantom aktivno pomagali z zbiranjem sredstev, organizacijo dobrodelnih prireditvev ali drugimi oblikami podpore.⁶⁰

Ruski emigranti so znotraj ruske skupnosti organizirali številne prireditve, ki so jim pomagale, da so med rojaki lahko občutili svoj prejšnji status, ki so ga v novem družbenem okolju izgubili. Poleg tega pa so ruske skupnosti organizirale tudi različne koncerte, s katerimi so polnile blagajne za pomoč beguncem: »Skupina ruskih beguncev je zapela 5. januarja v Ptuj pod vodstvom polkovnika Pogrančnega nekaj

57 Pulko, *Rusko zamejstvo*, 76, 77.

58 »Америка и Лига Націй,« *Рубль*; *russische demokratische Tageszeitung*, 16. 9. 1921, 2.

59 »Kratek pregled življenja 'Zveze ruskih študentov na ljubljanski univerzi' od leta 1921,« *Jutro*, 6. 1. 1926, 9.

60 SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, januar 1955, 226–33.

veliko- in maloruskih pesmi [...] Glavni namen tega večera se je dosegel: Ptujčani so občutili duh čiste ruske pesmi, blagajnik pa je pevcem izročil vstopnino, kakršna se v Ptuj še ni nabrala. Upamo, da dosežejo ti ruski begunci tudi drugod enak uspeh.«⁶¹

Kot je razvidno iz arhivskih virov, je bila vsako leto v državnem proračunu odredjena tudi določena vsota za pomoč beguncem.⁶² Za pomoč ruskim beguncem so bili po jugoslovanskih mestih ustanovljeni tudi odbori, ki so bili potrjeni v Beogradu. Ti odbori, v katerih so bili Rusi, so razdeljevali podporo, pomagali pri iskanju služb, izdajali potrebne dokumente in reševali nastale spore. Enkrat letno, za božič, so ob sodelovanju in podpori ostalega prebivalstva prirejali tudi božičnico za otroke.⁶³

Sklepne misli

Ruskim emigrantom, ki so bili primorani zapustiti svojo domovino zaradi državljanske vojne in uvedbe novega komunističnega režima v Rusiji, so pomoč nudile različne humanitarne organizacije, ki so bile ustanovljene z namenom reševanja takšnih kriz. Ker se večina beguncev ni vrnila v svojo domovino, je kriza presegla njihove zmožnosti in pričakovanja, zato je nastala potreba po drugačnem reševanju ruskega begunskega vprašanja. Evropa je zato uvedla sistem potnih listin, ki je omogočil prost pretok beguncev, s čimer so si evropske države porazdelile teža bremena, ki je padlo na države, ki so prve sprejele ruske emigrante. Sistem je bil izredno pomemben, ker je omogočil, da se je namesto humanitarne pomoči razvil režim prostega pretoka ljudi, ki so z njegovo pomočjo postali migranti in so lahko sami iskali možnost zaposlitve ter s tem reševanja svojega eksistencialnega položaja.

Zaradi pomanjkanja namestitvenih prostorov, sredstev in vsesplošne krize v Kraljevini SHS sta sprejem in namestitvev tako velikega števila ljudi za državo predstavljala ogromno težavo. Ruske begunce so zato nameščali v taborišča, nekdanje vojašnice, grajske stavbe in druge opustele zgradbe, kjer so živeli v velikem pomanjkanju. Da bi se spopadla z nastalo krizo, je Kraljevina SHS sprejela številne ukrepe: jugoslovanska vlada je odredila vladnega pooblaščenca za namestitvev ruskih beguncev, po ukinitvi te funkcije pa je delo prevzela državna komisija za ruske begunce. Ob tem se je občutno povečala tudi humanitarna pomoč. Eden od državnih mehanizmov za reševanje problema zaposlovanja ruskih emigrantov je bilo tudi zaposlovanje ruskih vojakov v orožniških in vojaških vrstah, predvsem za varovanje državnih mej, vključeni pa so bili tudi v izgradnjo jugoslovanskega železniškega omrežja. Ruski emigranti so bili zaradi pomanjkanja domačega usposobljenega kadra zaposleni tudi na jugoslovanskih ministrstvih, univerzah in v drugih službah, kjer so potrebovali izkušene strokovnjake. Kljub temu pa je morala večina emigrantov sprejeti zaposlitev, ki ni ustrezala

61 »Ruski koncert v Ptuj«, *Ptujski list*, 16. 1. 1921, 2.

62 SI AS 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, januar 1955. Iz arhivskih virov, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, ni razvidno, koliko je znašala ta vsota.

63 SI AS 1931, t. e. 1053, 1315–5, Beloemigranti.

njihovemu prejšnjemu socialnemu položaju in izobrazbi. V tej situaciji je imela pomembno vlogo sposobnost emigracije za samoorganizacijo. Najpomembnejšo vlogo pri njihovi adaptaciji in socialni zaščiti so imele organizacije, na katere so se lahko obrnili v primeru skrajnih ekonomskih in materialnih težav. Te organizacije so več tisoč emigrantom nudile prebivališče, denarno pomoč, informacijsko podporo ter najbolj pomemben instrument adaptacije – izobrazbo in pomoč pri iskanju zaposlitve. To je ruskim beguncem, ki so se morali privaditi na novo družbeno okolje in pogosto tudi na nove socialne vloge, omogočilo izboljšanje eksistencialne stiske, ohranitev dostojanstva in občutka pripadnosti.

Ker je večina emigrantov upala na začasnost svojega položaja v tujini in na hitro vrnitev v domovino, se je držala večinoma znotraj zaprte skupnosti ruskih emigrantov, v kateri je še vedno prevladoval prejšnji socialni status.⁶⁴ Prav zaradi tega se večina vsaj v prvih letih bivanja v tujini ni bila pripravljena popolnoma integrirati v novo okolje. Raziskovanje dejavnosti ruskih družbenih organizacij ima pomembno vlogo za boljše razumevanje njihovega pomena pri reševanju težav prilagajanja novemu okolju in tudi samem adaptacijskem procesu. Organizacije so lajšale potrebe beguncev, ki se niso bili zmožni samostojno in hitro prilagoditi novemu življenju v tujini, kot tudi pritisk, ki so ga nanje vršile ekonomske težave in politika oblasti v novem okolju.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS.

Časopisni viri

- *Jutro*, 6. 1. 1926, 9. »Kratek pregled življenja 'Zveze ruskih študentov na ljubljanski univerzi' od leta 1921.«
- *Jutro*, 6. 1. 1926, 9. »Ruska kolonija v Ljubljani.«
- *Ptujski list*, 16. 1. 1921, 2. »Ruski koncert v Ptujju.«
- *Ptujski list*, 3. 7. 1921, 2. »Pozor!.«
- *Рулъ; russische demokratische Tageszeitung*, 16. 9. 1921, 2. »Америка и Лига Націй.«
- *Рулъ; russische demokratische Tageszeitung*, 4. 1. 1922, 5. »Общее собрание русскаго студенческаго союза.«

64 Odhod iz Rusije je za večino emigrantov predstavljal tudi izgubo nepremičnin, kapitala in socialnih vezi. Razen Kraljevine SHS nobena evropska država ni priznavala vojaških nazivov, dokumentacij in dokazil o izobrazbi, ki so jih pridobili v Ruskem imperiju, kar je za večino beguncev pomenilo, da jim je bil onemogočen dostop do zaposlitve, primerne njihovi izobrazbi. To je posledično privedlo do tega, da je morala večina sprejeti delo, ki ni bilo značilno za njihov prejšnji socialni položaj ali izobrazbo (Podr. gl. В. Ю. Жуков, *Зарубежная Россия: эмиграция и эмигранты. Русская эмиграция и фашизм: Статьи и воспоминания* (Санктпетербург: СПбГАСУ, 2011). Znotraj emigrant-skih skupnosti pa so se med emigranti še vedno ohranjali socialni položaji in nazivi, ki so jih imeli v carski Rusiji.

Literatura

- Арсеньев, Алексей, Кириллова, Ольга, Сибинович, Милорад. *Русская эмиграция в Югославии*. Москва: Издательство Индик, 1996.
- Бочарова, Зоя. »Правовое положение русских беженцев во Франции в 1920–1930-е годы.« *Россия и современный мир* (2017): 161–76.
- Головкин, Александр. »Предпринимательская деятельность русской эмиграции на Балканах (1920–1930-е гг.).« *Вестник РУДН, серия Истоия России*, но. 2 (2013): 99–108. Гусефф, Катрин. *Русская эмиграция во Франции: социальная история (1920–1939)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2014.
- Johnson, T. F. *International Tramps. From chaos to permanent world peace*. London: Hutchinson, 1938.
- Йованович, Мирослав. *Русская эмиграция на Балканах: 1920–1940*. Москва: Русский путь, 2006.
- Краснова, Татьяна. »Русское зарубежье и печать русского зарубежья в контексте миграционных процессов эпохи кризиса.« *Научные ведомости. Серия Гуманитарные науки*, но. 24 (95), выпуск 8, (2010): 210–17.
- Long, Katy. »Early repatriation policy. Russian refugee return. 1922–1924.« *Journal of Refugee Studies*, št. 22(2) (2009): 133–54.
- Pulko, Radovan. *Ruski emigranti na Slovenskem: 1921–1941*. Logatec: Vojni muzej, 2004.
- Pulko, Radovan. *Rusko zamejstvo v slovenskih deželah*. Kidričevo: Zgodovinsko društvo, 2018.
- Pulko, Radovan. »Sanatorij ruskega rdečega križa Vurberk.« *Arhivi*, 41, št. 1 (2018): 127–42.
- Rubinstein, John L.. »The Refugee Problem.« *International Affairs* 15 (September-October 1936): 716–34.
- Шлэгель, Карл. *Берлин, Восточный вокзал. Русская эмиграция в Германии между двумя войнами (1918–1945)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2004.
- Vernant, Jacques. *The Refugee in the Post-War World*. New Haven: Yale University Press, 1953.
- Выгодский, Семён. *Внешняя политика СССР в 1924–1929 гг.* Москва: Госполитиздат, 1963.
- Zadnikar, Gita. »Ruska begunska kriza in njena reševanja.« *Monitor ISH*, XVII / 1, (2016): 33–46.
- Жуков, В. Ю. *Зарубежная Россия: эмиграция и эмигранты. Русская эмиграция и фашизм: Статьи и воспоминания*. Санкт-Петербург: СПбГАСУ, 2011.

Petra Kim Krasnić

MANAGING THE RUSSIAN REFUGEE ISSUE IN THE KINGDOM OF SHS

SUMMARY

During the Russian Civil War and after the introduction of communism in Russia, more than a million opponents of the new regime left the country. The so-called Russian refugee crisis emerged as humanitarian organisations and the countries these refugees migrated to were ill-equipped to receive so many people. The Russian refugees required humanitarian aid, while their undefined status of stateless persons represented a problem as well. The lack of identity documents was also a huge obstacle,

especially when negotiating the reception of emigrants in the countries that could ensure better living conditions for them. Already in 1921, the first more important attempts at managing the Russian refugee issue were made, resulting in the establishment of the Office of the High Commissioner for Russian Refugees. In the period until World War II, many international conferences were held as well, where states attempted to regulate the legal status of the Russian refugees. In 1926, the so-called Nansen passports were introduced – the identity documents that regulated the legal status of refugees, facilitated their employment and allowed for their further migration. The subsequent conferences even further approximated the rights of the Russian emigrants to the position of the citizens of the states where they resided. However, the provisions of the adopted agreements were not legally binding and their implementation depended upon the decisions of each government, which still complicated the refugees' position in many cases. Until the 1930s, when many new refugees began to appear with the rise of Nazism, the efforts to find a better solution for regulating their legal status continued, yet the issue was not completely resolved until as late as the UN Refugee Convention of 1951. Larger organised groups of Russian emigrants arrived in the Kingdom of SHS as well, representing a huge burden for the newly-established country, especially given the local economic situation. Nonetheless, the Kingdom of SHS was one of the European countries that accepted the largest number of Russian refugees due to its monarchic regime, the fear of the spreading communism, as well as its traditional connection with Russia. Upon the arrival of the Russian emigrants, the Kingdom of SHS established the State Commission for Russian Refugees, which provided aid to the Russian emigrants and their organisations. The first Russian citizens that arrived in the state in 1919 were also awarded the official status of Russian refugees, providing them protection under the Yugoslav legislation and offering them better chances to engage in different activities in comparison with other foreigners. The Kingdom of SHS also respected all the legal documents concluded with the Russian Empire by the Kingdom of Serbia. The most important role in the adaptation and social protection of the emigrants was assumed by the Russian emigration and international social and humanitarian organisations that provided aid to the Russian refugees that found themselves in a difficult financial and material position after their departure from Russia. Like in the other countries, the Russian emigration created an entire system of various humanitarian organisations in the Kingdom of SHS as well. Their aim was to guarantee accommodation, financial and material aid, as well as health care. Other organisations, which helped the emigrants find employment, facilitated connections and ensured the preservation of their national identity, also began to emerge soon.

1.02

Petra Kavrečič*

Tourism and Fascism. Tourism Development on the Eastern Italian Border**

IZVLEČEK

TURIZEM IN FAŠIZEM. TURISTIČNI RAZVOJ NA ITALIJANSKI VZHODNI MEJI

Prispevek se osredotoča na obravnavo turističnega razvoja nekdanje italijanske province Julijske krajine (Venezia Giulia). V ospredju zanimanja je torej obdobje med obema vojnama. Območje, ki je predmet analize, predstavlja zanimivo študijo primera, ki še ni bila deležna zadostne historične znanstvene obravnave, vsaj glede področja turističnega razvoja. Zanima me raziskovanje povezave in povezanosti med političnim režimom in nacionalnim diskurzom s turistično panogo oziroma različnimi tipologijami turistične ponudbe. Kako se je posameznim turističnim destinacijam (»starim« ali »novim«) uspelo prilagoditi novim političnim razmeram, ki so nastopile po koncu prve svetovne vojne, in kako se je turizem razvijal v okviru totalitarnega sistema, v tem primeru fašizma. Pri tem bo predstavljena različna turistična ponudba obravnavanega območja.

Ključne besede: turizem, fašizem, obdobje med obema vojnama, Julijska krajina

* Dr. Sc., Assistant Professor of History, Department of History, Faculty of Humanities, University of Primorska, Titov trg 5, 6000 Koper; petra.kavrecic@fhs.upr.si

** This paper is the result of the research project "Post-Imperial Transitions and Transformations from a Local Perspective: Slovene Borderlands Between the Dual Monarchy and Nation States (1918–1923)" (J6-1801), financially supported by the Slovenian Research Agency.

ABSTRACT

The paper explores tourism development in the Italian region of Venezia Giulia. The territory under discussion represents an interesting but unexplored field of study in historiography, focusing on tourism development during the interwar period. My aim is to study the interrelation between the political regime and the national discourse within the tourism development sector in its various forms. The intent is to study how tourist destinations (“old” and “new”) managed to adjust to the changed political circumstances within a developing totalitarian system – fascism. Different typologies of tourist destinations will be taken into consideration.

Keywords: tourism, fascism, interwar period, Venezia Giulia

Introduction

The main interest of this paper is to explore the relationship between tourism and political ideology with a case study of the Venezia Giulia region,¹ the easternmost Italian region in the period between the two world wars. The purpose is to conduct a historical analysis of tourism development in the multi-ethnic eastern region of the Kingdom of Italy.

This study focuses on a period when significant political, economic, social, and cultural changes occurred in Europe – when the population faced the decline of old regimes, creation of new national states, and the radicalisation of national aspirations. This process influenced the tourism sector as well. The proposed research is based on the position that political ideology and tourism are interrelated since a specific ideology also justified and implemented its authority with the help of tourism. Italian fascism in Venezia Giulia has received considerable attention from Slovenian historians,² but mostly from the perspective of the fascist repression and the resistance movement of the Slovenian population (which was, after World War II, also used to construct the Slovenian national remembrance). Some studies about tourism development in the region in the interwar period do exist,³ but only a few deal with the interrelation

1 From the end of World War I to the end of World War II, *Venezia Giulia* was an Italian region. Between 1923 and 1947, the region was divided into five provinces; Trieste/Trst, Gorizia/Gorica, Pula/Pola (Istra/Istria) and Rijeka/Fiume. After the Treaty of Paris (1947) and the Memorandum of London (1954), parts of the former region were annexed to Yugoslavia.

2 See e.g. Jože Pirjevec, *Trst je naš!*. *Boj Slovencev za morje (1848–1954)* (Ljubljana: Nova revija, 2008). Marta Verginella, *Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin* (Ljubljana: Modrijan, 2009). Milica Kacin-Wohinz and Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu: 1920–1941* (Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008). Marta Verginella, Sandi Volk and Katja Colja, *Ljudje v vojni: druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem* (Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995). Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom-Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac* (Ljubljana: Nova revija, 2002).

3 See e.g. Olga Janša-Zorn, “Turizem v Sloveniji v času med obema vojnama,” in *Razvoj turizma v Sloveniji*, ed. Franc Rozman and Žarko Lazarevič (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996), 78–95. ed. Metod Šuligoj, *Retrospektiva turizma Istre* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015).

between the totalitarian political ideology and tourism as a tool for national affirmation.⁴ If we focus on the case of Italy, we can identify such examples also in other Italian regions⁵ and colonies.⁶ The Italian political discourse of this period attributed an important role to tourism, especially when in 1926, the *Aziende autonome di cura, soggiorno e turismo* (Bureau for Health, Holidays and Tourism) – i.e. the tourist management institutions/enterprises – were established by the state in the communities that offered tourist services or already had the status of tourist destinations and were considered as “una delle più grandi benemerenze del Regime fascista nei confronti del turismo”: one of the greatest merits of the fascist regime regarding tourism.⁷ In fact, tourism was considered the second most important industry in the country (after agriculture).⁸

Italian fascism as a political system and especially its leader were aware of the significant potential for economic progress and social well-being (expansion of the social accessibility of tourism supply) that could be accomplished through tourism. At the

-
- 4 For Istria and Dalmatia, see e.g. Maura Hametz, “Replacing Venice in the Adriatic: Tourism and Italian Irredentism 1880–1936,” *Journal of Tourism History* 6, No. 2–3 (2014): 107–21. In the Italian perception, especially political, this region represented its now “redeemed” provinces that were associated to the long Venetian presence and heritage, which was used as a justification for their territorial appetites since the 19th century. Hametz’s article focuses on the role of tourism in the identification of the Venetian heritage of Istria and Dalmatia as Italian.
For Libya and Albania, see e.g. Stephanie Malia Hom, “Empires of Tourism Travel and Rhetoric in Italian Colonial Libya and Albania 1911–1943,” *Journal of Tourism History* 4, No. 3 (2012): 281–300.
For Libya, see e.g. Ester Capuzzo, ““Visitate la Libia”. Il turismo nella Quarta Sponda tra le due guerre mondiali,” *Nova Historica*, No. 56 (2016): 3–35.
- 5 For South Tyrol, see e.g. Stefano Morosini, “I rifugi Alpini dell’Alto Adige/Südtirol dalla fruizione turistica al presidio nazionale (1918–1943),” in *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges*, ed. Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani (Innsbruck: Studien Verlag, 2014), 181–207. Annunziata Berrino and Ewa Kawamura, “Grande guerra nell’area Sudtirolese: i mutamenti di una regione turistica e il dibattito che li accompagna,” in *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges*, ed. Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani (Innsbruck: Studien Verlag, 2014), 271–92. Patrizia Battilani, “L’impatto della guerra sull’immagine turistica dei luoghi: il caso del Trentino e dell’alto Adige,” in *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges*, ed. Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani (Innsbruck: Studien Verlag, 2014), 33–54.
- 6 See e.g. Hametz, “Replacing Venice in the Adriatic,” 107–21. In the Italian perception, especially political, this region represented its now “redeemed” provinces that were associated to the long Venetian presence and heritage, which was used as a justification for their territorial appetites since the 19th century. Hametz’s article focuses on the role of tourism in the identification of the Venetian heritage of Istria and Dalmatia as Italian.
For Libya and Albania, see e.g. Stephanie Malia Hom, “Empires of Tourism,” 281–300.
For Libya, see e.g. Capuzzo, “Visitate la Libia,” 3–35.
- 7 Annunziata Berrino, “La nascita delle Aziende Autonome e le politiche di sviluppo territoriale in Italia tra le due guerre,” *Storia del turismo, Annale*, No. 5 (2005): 38.
The Aziende Azienda autonoma di cura, soggiorno e turismo were established by the Law, with the RDL (*Regio decreto legge*) of 15 April 1926, No. 765. “Provvedimenti per la tutela e lo sviluppo dei luoghi di cura di soggiorno o di turismo,” accessed on 15 July 2020, http://www.edizioneuropee.it/LAW/HTML/89/zn96_02_001.html.
The Aziende were the administrative organisation of tourism and health localities. In ENIT (Ente nazionale industrie turistiche), *L’assetto delle stazioni di cura, di soggiorno e di turismo: R. decreto-legge 15 aprile 1926, n. 765* (Rome: Tipografia del Senato, 1926), 9.
- 8 This was stated by Fulvio Suvich, an important Italian politician and diplomat during the fascist period. He was also the Government Commissioner for the ENIT. – Richard J. B. Bosworth, “Tourist Planning in Fascist Italy and the Limits of a Totalitarian Culture,” *Contemporary European History* 6, No. 1 (1997): 15. Petra Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio. Visits of World War I Memorials on the Soča/Isonzo Front in the Interwar Period,” *Etnološka tribina* 40, No. 47 (2017): 153, 154.

same time, tourism served as a regime propaganda tool at home and abroad.⁹ In the contested areas of the territories newly acquired after World War I (such as Venezia Giulia and South Tyrol), another agenda was related to tourist sites – the construction of the Italian national identity. The presented arguments will be studied in this paper. In fact, the territory under discussion represents an exceptional case study, since it was, during this period, subject to significant changes as it passed from one state and political entity (the Habsburg Monarchy, later Austria-Hungary) to another (the Kingdom of Italy). This drastically changed not only the national “affiliation” but also the attitude towards nationality and consequently towards the national economy and its correlations, ideas, and goals. The theoretical background places the core analysis of tourism development in Venezia Giulia in the framework of the Italian fascist system, which strongly popularised this activity as well. The study is thus faced with a so far mostly neglected topic and the assumption that tourism did not develop in this region. Therefore, in this regard, the present study will attempt to determine how the totalitarian regime in the researched region “used” tourism for the affirmation of its ideology. It will also explore how tourism managed to adjust itself to the new political circumstances; whether it succeeded in improving the supply in light of the new tourist market demand; and how did the various typologies of tourism supply manage to come together. It will also address a new tourism segment in the region; the way in which it managed to position itself in the territory under consideration; and whether it attained any tourist significance. These aspects represent a completely new perspective of the understanding of the economic history in the studied territory as well as of the influence of the economy on the social identity of this territory.

Tourism as a Regime Propaganda Tool

In the decades between the two World Wars, certain processes that characterised and encouraged tourism development were present on both the European and global scale. As already stated, tourism trends were gradually moving towards the less privileged social strata of the population. The research of the selected case studies the role of the state – in this instance the fascist regime – in the development of tourism in Venezia Giulia. The goal is to understand the crucial processes and relationships established between tourism and the political ideology in the interwar period when in Italy, even tourism was considered to be subject to the totalitarian state.¹⁰ In fact, the studied area offers an excellent background for researching the aforementioned phenomena. In a broader thematic framework, it will help to provide the context regarding the interest of the political authorities in controlling and using tourism to enable a better consolidation and promotion of their regime. Fascism as well as Nazism and

9 Bosworth, “Tourist Planning,” 15.

10 Tourism was also seen as a part of the totalitarian system: “everything was for the state, nothing was outside the state, no one was against the state”. – Bosworth, “Tourist Planning,” 9.

communism attempted to create and maintain a loyal population affiliated to the cult of the state or emperor, also through sports and recreation activities. The emphasis was on the youth population (e.g. children colonies; *Opera Nazionale Balilla*, ONB/Italian Fascist Youth Organisation established in 1926) and workers, which is evident from the targeted use of leisure time (*Opera Nazionale Dopolavoro*, OND/National Recreational Club established in 1925) where people would gather at sports activities and excursions. Italy employed the same approach to “instrumentalising” tourism in its other provinces (South Tyrol) and colonies (Albania, Libya). In 1933, Nazi Germany established a similar programme or section called Strength through Joy (*Kraft durch Freude*, KdF),¹¹ which organised holidays and sports activities¹² and where a considerable potential for spreading innovations in tourism could be seen. The movement’s aim was also to contribute to the growing popularity of group travel.¹³ In fact, the Nazi rhetoric contributed to a greater social “equality”, as on (during) vacation, the workers enjoyed the rights that had once been reserved solely for the upper class.¹⁴ Holidays were intended to promote the expansion of knowledge and love for the homeland. The organisation’s aim was also to integrate the working class into German society and consequently gain control over consumption in accordance with the political regime. The purpose was also to encourage tourism development and ensure its accessibility among all social strata of the population as well as promote sports activities and the regime abroad.¹⁵ Fascist Italy employed a similar approach. The *Opera Nazionale Dopolavoro* (OND)¹⁶ was established with the purpose of increasing the quality of life of workers and their families. Among other goals, it also took care of the mental and spiritual health of the Italian population through sports activities, excursions, and tourism.¹⁷ The regime propaganda and creation of the exemplary citizen contributed to the promotion of vacationing. The introduction of *sabato fascista* (fascist Saturday) – free Saturday afternoons for workers – enabled these people to take advantage of their free time, which, of course, played in favour of tourism. The concern was not focused only on workers but also on the youth – the future generations of fascists. The *Opera*

11 KdF was the subsidiary of the Deutsche Arbeitsfront. See: Kristin Semmens, *Seeing Hitler’s Germany: Tourism in the Third Reich* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005). Shelley Baranowski, *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

12 Hasso Spode, “Fordism, Mass Tourism and the Third Reich: The ‘Strength through Joy’ Seaside Resort as an Index Fossil,” *Journal of Social History* 38, No. 1 (2004): 149.

13 Semmens, *Seeing Hitler’s Germany*, 121.

14 The aim was to democratise the access to cultural property and practices of Germany’s upper and middle classes. Even though the aim was to popularise this practice among workers, most of the beneficiaries of the KdF offer indeed came from higher social classes. The poorest manual labourers did not really represent the majority of KdF costumers as the Nazi propaganda claimed. In Semmens, *Seeing Hitler’s Germany*, 108–9. Baranowski, *Strength Through Joy*, 66 and 197.

15 Spode, “Fordism, Mass Tourism,” 136.

See also Semmens, *Seeing Hitler’s Germany*, 12. In her book, the author claims that “within the field of foreign policy, international tourism had a special role: to convey the ‘truth’ about Germany to guests from abroad. Through tourism, Nazi Germany would persuade the international community of its peaceful intention”.

16 Its aim was “to promote a new national identity”, and it also sponsored tours. In Victoria De Grazia, *The Culture of Consent: Mass Organisation of Leisure in Fascist Italy* (Cambridge University Press, 2009), 179.

17 Aldo Agosteo and Antonio Sereno, *Fascismo e turismo (politica e storia del turismo sociale)* (Viterbo: Editrice Agnesotti, Collana della SIST, 2007), 59.

Nazionale Balilla (ONB) took care of children's education (along with the schools) and emphasised physical activity. It was also active in the field of youth integration in tourism: sports competitions throughout the country helped expand travel; staying outdoors – camping – was encouraged; and in every community, a Balilla house (*Casa Balilla*) was built. The organisation also promoted winter sports (in 1928, the ONB established the *Federazione Italiana degli Sport Invernali*/Italian Association of Winter Sports). The ONB (and later, as of 1937, the *Gioventù Italiana del Littorio*, GIL) organised colonies for children at the seaside and mountain destinations. In 1927, 420 colonies with 80.000 participating children were organised throughout Italy; while in 1938, already as many as 4.357 colonies with 772.000 children all over the country participated. The colonies were also organised in other localities such as lakes, valleys, rivers, and thermal destinations.¹⁸ In the interwar period, Italy did not only encourage domestic (social) tourism, but also the influx of foreign tourists. Tourism was given important recognition in various fields: in the economic sector as well as the political and national discourse. In a secret report sent to Mussolini in 1931, Suvich, the Government Commissioner for the ENIT, emphasised the important political role played by tourism, as “it constitutes the very best propaganda [of fascism] and the most effective denial of absurd foreign calumnies against our country”.¹⁹ In the present paper, this context will be studied in the case of Venezia Giulia.

The “Old” and “New” Tourist Destinations in Venezia Giulia

A decrease in tourist activities was recorded in the first years of the post-war period, especially due to the significant changes regarding the state borders that also affected the territory of the new Italian region Venezia Giulia. In the first years after the war, a decline in tourism was characterised by the lack of “old” tourists from Central Europe, who had not yet been sufficiently replaced by Italian tourists.

The end of World War I exposed the tourism sector to several changes that determined the end of *élite* tourism and the rise of its *massivisation*. The period represents a key phase in tourism development, as it gradually acquired a more socially accessible character. Political regimes played an important role in this process as well, especially because they encouraged the development of tourism as a political propaganda tool. On the one hand, tourism development in the interwar period faced changes, upgrades, and the intensification of its accessibility and supply; while, on the other hand, 20th-century tourism was also employed by different political systems (fascism, Nazism, and communism) as a tool for the affirmation and promotion of their ideologies. After World War I, the new ideologies steered tourism development in a new direction, distancing it from its previous *élite* character. Tourism was becoming increasingly socially

¹⁸ Agosteo and Sereno, *Fascismo e turismo*, 69.

¹⁹ Bosworth, “Tourist Planning,” 15.

accessible, which was also the idea of the post-war regimes that had originated from socialist ideas. These systems attempted to expand the social rights of their populations, also by ensuring the possibility of leisure time playing sports or enjoying vacations. This was also an efficient tool to bolster the popular support for the regime and “control” the population.

Nevertheless, “control” over tourism did not only occur in the 20th century: European countries had interfered with its regulation as of the 19th century – since the very first signs of a positive economic impact. In the former Austria-Hungary, the state (through the responsible Ministries) founded regional associations and societies for the promotion of tourism, which subsequently played their defining roles. In the multi-ethnic territory of Austria-Hungary, we can also identify the role of tourism as a means of national affirmation. This is also implied by Judson, who states that German nationalists “used” tourism to achieve a higher level of the national identity awareness of German-speaking Austrians, which was also facilitated through the establishment of German societies. Similar arguments – in favour of the affirmation of their own national presence – were also used by the Czechs, Slovenians, and Italians who lived in these territories.²⁰ As pointed out by Wolff regarding the Austro-Hungarian Dalmatia, “... important international exchanges concerning the national aspirations of the South Slavs in Dalmatia took place in the context of the development of modern tourism in ‘delightful’ Dalmatia”,²¹ which represents another case of tourism used for national affirmation.

After World War I, the consolidation of the national affiliation “aided” by tourism increased. The present paper tries to determine how strongly the fascist ideology influenced tourism development (or “used” tourism for its political agenda) in the region of Venezia Giulia. Various types of tourism in this region – from the “traditional” seaside, cave, and alpine tourism (which had been, even before World War I, strongly related to the construction and establishment of the national identity, also through alpine societies)²² – can be traced to the “new” destinations featuring war monuments and cemeteries related to the construction of the Italian national discourse in this territory.

In 1919, the *Ente nazionale industrie turistiche* (ENIT)/Italian National Tourist Board, financed by the state, was established in Italy.²³ During the interwar period, the ENIT played an important role in the tourism sector, which also included the

20 Pieter Judson, “Every German Visitor Has a Völkisch Obligation He Must Fulfill: Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918,” in: *Histories of Leisure*, ed. Rudy J. Koshar (Oxford, New York: Berg, 2002), 150. Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Harvard: Harvard University Press, 2007).

21 Larry Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 2001), 349.

22 Borut Batagelj, “Odkritje gora: strukturne spremembe v dojemanju gora na Slovenskem do začetka 20. stoletja,” *Ekonomski i Ekohistorija* VI, No. 6 (2010): 124–42.

See also Peter Mikša and Kornelija Ajlec, *Slovensko planinstvo = Slovene mountaineering* (Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2015). Peter Mikša, “Gradnja slovenske nacionalne identitete na podlagi t. i. nacionalnega boja v gorah” in *Simpozij v spomin dr. Milanu Ževartu: zbornik povzetkov 2. simpozija v spomin dr. Milanu Ževartu* (Velenje, 15 November 2018), 19.

23 After the end of World War I, an increased “sense of urgency about the need to formalize a tourist industry” and the idea that “governments should and could interfere, to the national benefit, in commercial enterprise” appeared in Italy. In: Bosworth, “Tourist Planning” 3 and 8.

territories annexed to Italy after World War I. The aim was to promote visits to Italy among both local and international tourists and to establish Italy as a modern tourist destination. The idea was to “bring tourism to the people”.²⁴ Soon after the first years of decline in tourism, visits to Italy by foreign tourists, including those from the former Austria-Hungary (e.g. Czechoslovakia, Yugoslavia, Austria, and Hungary) began to increase. The main concern was to re-establish tourism in the regions of Trentino, South Tyrol, and Venezia Giulia, because while they had become part of Italy, these regions had originally generated significant income from Austrian and German tourists, which was particularly common at the prominent spa and seaside destinations.²⁵ The ENIT’s offices were thus opened across the country (and abroad)²⁶ – also in Venezia Giulia (Reka/Fiume, Opatija/Abbazia, Trst/Trieste), where the promotion of seaside destinations, caves, and World War I memorials were prioritised.

As already mentioned, part of the territory of Venezia Giulia joined the new state as an established tourist destination. In fact, in terms of tourism, it was one of the most developed parts of the former Austro-Hungarian Empire with a well-organised and structured offer and services. However, during the interwar period, the area had not yet been adequately addressed in the context of tourism development.²⁷ Opatija/Abbazia, Portorož/Portorose, Lošinj/Lussin, Lovran/Laurana, and Brijuni/Brioni were considered the pearls of the Austrian Riviera (the so-called seaside of the Austrian Littoral) and enjoyed considerable popularity amongst tourists.²⁸ After World War I, the territory faced the loss or change of the tourist market: the once domestic (Austro-Hungarian) tourists had now become foreign tourists. On the other hand, the coastal part of the “redeemed” region (*terre redenti*) had become just one of the many Italian seaside destinations. However, since this territory represented the Italian eastern multi-ethnic contested province, it is my opinion that this territory was of strategic importance for the “construction” of the Italian national identity. In the previous historical and tourism studies, it is commonly interpreted that Italy was not particularly interested in promoting tourism development in the region. In this study, however, I rely on the assumption that Italy wanted to increase the sense that this territory belonged to the Italians and that tourism was an appropriate tool to achieve this goal.²⁹

After World War I, the fashion of leisure in seaside locations increased notably and eventually became one of the most popular leisure activities in the interwar period. During this time, the attitude towards swimming and sunbathing changed in a positive way and now played the central role in the perception of *holidays* (also by the middle and

24 Ibid., 6.

25 Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio,” 151, 52. Bosworth, “Tourist Planning,” 3, 4.

26 Ibid., 7.

27 A significant transformation of seaside resorts in Italy can also be noted in the case of Rimini, where the extensive evolution of tourist facilities (accommodation, entertainment) and increase of tourist visits was present throughout the interwar years. The state leader, who spent his holidays in Rimini, also played an important role in this development. In Patrizia Battilani and Francesca Fauri, “The Rise of a Service-Based Economy and Its Transformation: Seaside Tourism and the Case of Rimini,” *Journal of Tourism History* 1, No. 1 (2009): 27–48.

28 Petra Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju: zdravilišča, kopaljšča in kraške jame (1819–1914)*, 2. dopolnjena izdaja (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017).

29 See also Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio,” 151, 152.

lower social class). This enabled the Mediterranean destinations (where the aforementioned locations are situated) to become the most popular sites for leisure activities.³⁰ In the first post-war years, the seaside tourist locations faced a decrease in tourist visits, yet we can see (from Table 1) that by the mid-1920s, the situation had recovered.³¹

In order to increase the impact of tourism on the economy, larger investments were needed for the promotion of attractive destinations and localities. The ENIT encouraged various types of marketing activities in this region. In 1925, the *Ufficio Viaggi e Turismo*/Office for Travel and Tourism was established in Lovran/Laurana (Croatia). This was the third tourist office in the region (the two existing ones were in Reka/Fiume and Opatija/Abbazia).³² Another ENIT office, located in Trst/Trieste, covered the whole Venezia Giulia region. Based on the ENIT's annual reports of tourist income in the region, the Trst/Trieste office reported a lower number of tourist visits in its area with the exception of the "classic" summer season at the seaside resorts of Portorož/Portorose and Brijuni/Brioni islands. Indeed, most of this office's promotion efforts targeted the summer seaside destinations³³ through its representative/information offices in Portorož/Portorose, Pula/Pola, Grado/Gradež, and Brijuni/Brioni. These offices also cooperated with the *Ente provinciale per il turismo per la Provincia d'Istria*/Provincial Tourist Board in Istria, established in 1936.³⁴ On the local level, other societies were established, for example the *Società per il promovimento dei forestieri nella Venezia Giulia*/Society for the Promotion of Tourist Visits in Venezia Giulia (since 1921). It was important to promote the development of tourism at the seaside resorts for domestic and foreign visitors.

An important step was taken in 1925 when the decree regarding the standards for hotels was issued. The decree established the mandatory requirements for the implementation of hygiene and health improvements. The ENIT oversaw the promotion and awarding of subsidies or other aid initiatives, aimed at the hotel locations that were insufficiently or inadequately provisioned for the needs of tourism. It also recommended the issuing of opportune agreements with provincial doctors, giving preference to those hotels that had higher standards of sanitation according to the regulations.³⁵ The new hotels had to be located in "healthy" environments where the

30 See also Kavrečić, *Turizem v Avstrijskem primorju*. Orvar Löfgren, *On Holiday. A History of Vacationing* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002).

31 The considerable influx of tourists in 1925 was attributed to the Anno Santo (Holy Year) of 1925. See also Petra Kavrečić and Milan Radošević, "Na morje! Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925," *Zgodovina za vse* 24, No. 2 (2017): 21–40.

32 ENIT (Ente nazionale industrie turistiche), *Relazione sull'attività svolta nell'anno 1925: propaganda, organizzazione, statistica, consorzio degli uffici di viaggio e turismo, bilancio* (Rome: Tipografia del Senato, 1926), 73.

33 *Ibid.*, 85, 86.

34 Metod Šuligoj and Zorana Medarić, "Turistični prevozi, potovanja in izleti na obali severne Istre od 19. stoletja dalje = Turistički prijevozi, putovanja i izleti na obali sjeverne Istre od 19. stoljeća dalje," in *Retrospektiva turizma Istre*, ed. Metod Šuligoj (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015), 61.

It is important to emphasise that in 1925, only another 14 such boards existed in the whole Kingdom of Italy, which shows how important and strategic the eastern Italian territory was in the opinion of the state. In ENIT, 74. Kavrečić and Radošević, "Na morje!," 21–40.

35 RD (*Regio decreto*) 24 May 1925, No. 1102. "Approvazione del regolamento per le migliori igieniche negli alberghi," accessed on 15 July 2020, <http://www.comune.jesi.an.it/MV/leggi/rd1102-25.htm>: *L'Ente provinciale per il*

high hygiene and sanitary standards were met. In the case of Istria, the poor supply of clean water and the persistent presence of infectious diseases represented a serious obstacle to tourism development outside the established destinations. Even existing destinations faced challenges stemming from the defamatory news about the alleged spread of malaria in foreign newspapers.³⁶

The extent to which tourism development was prioritised is also attested to by the initiatives taken by politically influential personalities. The Italian senator (since 1923) and engineer Ugo Ancona emphasised not only the hygiene standards of the accommodation facilities but also the importance of good road infrastructure and transfers. He also pointed out the necessity to provide enough comfort and leisure activities for tourists, since – in his opinion – it was important to attract wealthier visitors.³⁷ Although tourism development was oriented towards the less privileged social classes, Ancona's aim was still to target wealthier visitors, who could bring greater financial benefits to the state. On the other hand, the number of seaside colonies for children increased in this period (e.g. also through associations such as the *Commissione del Turismo Scolastico nella provincia di Capodistria*/Commission for School Tourism in the Province of Koper),³⁸ which was a sign of tourist supply diversification. Nevertheless, the seaside tourist destinations managed to overcome the first post-war years. The number of visitors gradually increased – especially in 1925, when the number of guests almost reached (and in some cases exceeded) the pre-World War I numbers. However, these destinations did not completely succeed in attracting more domestic visitors, and most of the tourists that visited them still came from the Austrian, Hungarian, Yugoslavian and Anglo-Saxon lands,³⁹ which means that the “old” guests were returning here regardless of the changed political situation.

Table 1: Number of guests at the seaside resorts in *Venezia Giulia* in 1913 and 1925⁴⁰

Tourist resort	Number of guests in 1913	Number of guests in 1925
Opatija/Abbazia	49,187	42,723
Portorož/Portorose	7,222	9,093
Lošinj (Mali in Veliki)/Lussin	8,469	5,845
Lovran/Laurana	11,950	8,481
Brioni	2,500	3,908

.....
turismo, nel promuovere o incoraggiare con premi, sovvenzioni od altro ausilio iniziative intese a dotare di alberghi luoghi che ne siano privi o che ne siano provvisti solo in modo inadeguato ai bisogni del turismo, avrà cura, presi gli opportuni accordi col medico provinciale, che sia data la preferenza a quelle atte a conseguire meglio le finalità igieniche a cui intendono le disposizioni del presente regolamento.

36 Kavrečić and Radošević, “Na morje!,” 21–40.

37 Ibid., 26.

38 Šuligoj and Medarić, “Turistični prevozi,” 60, 61.

39 ENIT, 94.

40 Kavrečić, “Sacro pellegrinaggio,” 302 and 310. Kavrečić and Radošević, “Na morje!,” 33. Livio Livi, *L'economia della Regione Giulia nel 1926. Capitolo V. Il movimento dei forestieri* (Trieste: Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste, 1926), 88.

Underground caves, which also saw a constant increase in popularity during this period, represented yet another attraction of this region. From the viewpoint of tourism, Postojna Cave was still the most popular and recognised. This period was characterised by the investments in infrastructure (the railway system, enlargement of the cave entrance and paths, bridges) and greater tourist promotion (for the number of guests, see Table 2). In fact, the first Italian national speleological congress after the war took place in Postojna (and Trieste) in 1933.⁴¹ After the acquisition of the former Austrian territories (including the cave in Postojna), the cave commission (*Commissariato civile distrettuale di Postumia-Commissione amministrazione delle Grotte di Postumia*) released the first post-war guidebook (in 1924). It is important to emphasise that the guidebook was not solely meant for tourism promotion, but was also a “tool” for the propaganda spread by the Italian regime: a significant part of the guidebook was dedicated to a historical overview from the Roman period until the repossession and restitution of these lands to its “Roman governance” (*Roma ritorna*). This was a clear attempt to prove how this territory represented an integral part of the Italian national territory.⁴²

During this period, tourism was present in Škocjan Caves as well. After the end of World War I, the administration passed from the German and Austrian Alpine Society (*Deutsches und Österreichisches Alpenverein, DuÖAV*) to the Italian Alpine Society (*Società Alpina delle Giulie, Sezione di Trieste, SAG*, under the national *Club Alpino Italiano, CAI*). At this point, new regulations regarding the alpine and cave guides were implemented, specifying that guides could only register through the Italian Alpine Society.⁴³ The cave was not reopened until 1923 (while tourist visits were not made possible until as late as 1925). The Society invested significant efforts into facilitating tourist visits (see Table 2) and furthering the underground research activities. To date, the tourism development of Škocjan Caves in the interwar period has been poorly studied. In 2018, Trevor Shaw released a new study, which provides insight into the development of cave tourism and management in the period between 1920 and 1940⁴⁴ and points out the unknown aspects of tourism development of the caves in this period. In this study, Shaw presents the changes and challenges faced by the new cave administration (SAG CAI) during the interwar period. Besides the promotion of tourism, the Alpine Society also drew up plans for the modernisation of the cave infrastructure (organisation of paths in the caves, placement of new signs and names of cave sections now named by Italian speleologists, placement of signposts from Divača towards the attraction, car parks, etc.). The new manager also envisioned new infrastructure such as the construction of a new bridge, footpaths, better lightning, and an elevator. Due to insufficient finances, the financial crisis in the 1930s, and the onset of World War II, not all of these plans were realised during this period⁴⁵ (Shaw 2018).

41 “Provvedimenti per la tutela”.

42 Franc Habe, “Vodniška literatura Postojnske jame,” *Naše jame, Glasilo društva za raziskovanje jam Slovenije* 10/1968, No. 1–2 (1969): 26.

43 Matjaž Puc, *Škocjanske jame pri Divači: kronika raziskovanj in turističnega obiska* (Škocjan: PŠJ, 2015), 94.

44 See also Trevor Shaw, *Škocjanske jame 1920–1940* (Ljubljana: Zalozba ZRC, 2018).

45 Ibid.

Table 2: The number of guests at the *Venezia Giulia* caves in 1913 and 1925.⁴⁶

Cave	Number of guests in 1913	Number of guests in 1925
Postojna cave/Grotte di Postumia	40,971	155,711
Škocjan caves/Grotte di San Canziano	3,312	4,580

The relatively “new” tourist offers in the region were related to the attractions associated with “disaster, suffering, violence, or death”.⁴⁷ This type of tourism is most commonly associated with dark tourism (as described by Lennon and Foley) or considered a form of thanatourism (as described by Seaton)⁴⁸ in “which issues such as remembrance, nationhood, family, honour and respect are regarded as integral aspects of tourist motivation and activity”.⁴⁹ In the territory of Venezia Giulia, tourism also turned towards World War I battlefields of the former Soča/Isonzo front (1915–1917).

The first known large-scale visits to battlefields were recorded after the battle of Waterloo, which is considered to have changed the British trips to Europe,⁵⁰ “although intensive development of battlefield tourism was initiated no earlier than the end of World War I”.⁵¹ During this period, the tourist industry was in search of new potential markets, and considerable efforts were made in the area of battlefield tourism, although the promotion of these visits was strongly related to (secular) pilgrimages to war sites.⁵² The intention was to stir up emotions among the potential Italian tourists and encourage them to visit these war sites.⁵³ In the new political atmosphere, Italy was interested in affirming and justifying its presence in the region, which it accomplished through various institutions such as the national tourist organisation. The emphasis was on selected memories of Italian victories and on promoting the commemoration and glorification of sacrifice for the nation.⁵⁴ Questions such as “Who were these memorials for? Who were the visitors to war cemeteries and memorials (at Sredipolje/

46 Kavrečič, *Turizem v Avstrijskem primorju*, 314. Livi, *L'economia della Regione Giulia*, 95. Puc, *Škocjanske jame pri Divači*, 88 and 96.

47 Metod Šuligoj, “Memories of War and Warfare Tourism in Croatia,” *Annales, Ser. Hist. sociol.* 26, No. 2 (2016): 260.

48 Jennifer Iles, “Exploring Landscapes after Battle. Tourists at Home on the Old Front Lines,” in *Writing the Dark Side of Travel*, ed. Jonathan Skinner (New York – Oxford: Berghahn Books, 2012), 183.

49 Caroline Winter, “Battlefield Visitor Motivations. Explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium,” *International Journal of Tourism Research* 13 (2011): 173.

50 See also A. V. Seaton, “War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914,” *Annals of Tourism Research* 26, No. 1 (1999): 130–58.

51 Šuligoj, “Memories of War and Warfare Tourism in Croatia,” 260. Patrizia Battilani, “L'impatto della guerra sull'immagine turistica dei luoghi: il caso del Trentino e dell'alto Adige,” in *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges: Guerra e Turismo nell'area di tensione della Prima Guerra Mondiale*, ed. Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani (Innsbruck: Studien Verlag, 2014), 249, 250.

52 See also Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio,” 141–60.

53 Andrea Leonardi, “La prima guerra mondiale e la vulnerabilità del fenomeno turistico,” in *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges: Guerra e Turismo nell'area di tensione della Prima Guerra Mondiale*, ed. Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani (Innsbruck: Studien Verlag, 2014), 82, 83.

Leonardi analyses the case of tourism in the Alpine area of the new Italian (former Austrian/Austro-Hungarian) territories and the effort made by the Italian state to influence visits to this area where World War I battles also took place.

54 Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio,” 148.

Redipuglia, Oslavje/Oslavia, Kobarid/Caporetto, and others)?” should be raised and addressed.

“Italianisation” of the Redeemed Lands

As already explained, we need to consider that the area under consideration was subject to significant changes in this period. First, World War I devastated the region where the battles between the Italian and Austro-Hungarian armies took place at the Soča/Isonzo Front. After the war, this region was annexed to Italy (in line with the 1920 Treaty of Rapallo), which symbolised not only the transition from one state to another but was also strongly marked by the Italian national ambitions to “Italianise” the region. In order to make this region ethnically Italian, the immigration of Italian teachers and officials into this territory was encouraged. The purpose was the so-called “ethnic bonification” – the settlement of Italians in the regions populated by Slovenians (and Croatians) as well as assisting these settlers in the confiscation of Slovenian land (economic structure) for Italian colonisation (through associations such as *Ente per la Rinascita Agraria delle Tre Venezie*).⁵⁵ The process of Italianising this territory took place in different areas, focusing on the political, economic, social, and cultural life. Efforts were also made in the tourism sector. In order to “make” this land Italian, much attention was paid to the particular segment of tourism related to World War I battlefields. A new market niche – the so-called ‘dark tourism’ – was introduced, related to the visits of battlefields (the Soča/Isonzo Front, the myth of the fallen soldier, sacred sites). The primary reason for these visits had nothing to do with tourism, but rather exhibited a memorial and commemorative character (secular pilgrimage of veterans and bereaved families) with a strong national note as well as patriotic and educational aspects. Gradually, these types of visits were integrated into the offers of tourist organisations,⁵⁶ which had a significant role in the creation of national identity in the contested border region of the easternmost Italian province.⁵⁷ The war memorial visits garnered much attention from historiographers,⁵⁸ but with no references or studies of

55 Jože Prinčič, “Primorsko in postojnsko gospodarstvo v času med obema vojnama,” *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, No. 1 (2009): 173.

56 The ENIT supervised the tours to World War I battlefield sites since 1923. In: Bosworth, “Tourist Planning,” 7.

57 Issues that were addressed in Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio,” 141–60.

58 Foreign and Slovenian: Gaetano Dato, “Lineamenti storiografici, memorie pubbliche e miti all’origine del sacro di Redipuglia. La fondazione di un tempio della nazione,” *Acta Histriae* 18, No. 3 (2014): 399–424. Borut Klabjan, “Nation and Commemoration in the Adriatic: the Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multinational Area: the Case of the Former Austrian Littoral,” *Acta Histriae* 22, No. 3 (2010): 695–714. Leonardi, “La prima guerra mondiale,” 57–98. George L. Mosse, *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti* (Rome; Bari: Edizioni Laterza, 2007). Kaja Širok, “Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o Goriški preteklosti,” *Acta Histriae* 18, No. 1–2 (2010): 337–57. Kaja Širok, “Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju,” *Acta Histriae* 20, No. 4 (2012): 631–46. Fabio Todero, “Il culto del soldato caduto nella Venezia Giulia dalla Grande guerra al fascismo,” in *Regime fascista, nazione e periferie*, ed. Anna Maria Vinci (Udine: Studi e documenti, 2010, 30), 51–68. Angelo Visintin, “Dalla Grande guerra al fascismo. L’ipotesi della Vittoria sui campi di battaglia dell’Isonzo,” in *Regime fascista, nazione e periferie*, ed. Anna Maria Vinci (Udine: Studi e documenti, 2010, 30), 69–87.

the impact of tourism and these visits or the transition from “pilgrimage” to “tourist” sites (more studies have been carried out by ethnologists and anthropologists, e.g. Eade and Katić).⁵⁹ So far, greater attention has been paid to the *battlefield* tourism related to the World War I Western Front memorial sites,⁶⁰ but the territory of the today’s western Slovenia still needs to be taken into consideration. The Italian War Front (Tyrol and Soča/Isonzo) and the memorial sites in this territory seem to “represent a more nationally-oriented case of ‘tourism’ development, since the sacred sites were mostly visited by Italians for memorial purposes – as part of a (secular) pilgrimage for the bereaved families and sometimes ex-servicemen – as well as for patriotic and educational purposes”.⁶¹ “These sites seem to have kept a more ‘local’ influence”⁶² and it seems that the state was not able to supervise the battlefield tours effectively.⁶³

The different aspects of tourism development should be considered (both chronologically and by type of tourism) and appointed adequately. During this period, the “old” tourist destinations (the seaside, the caves) with a tourist infrastructure put in place before World War I needed an incentive in terms of a promotional strategy. On the other hand, a plan of tourist development and promotion of the “new” segment of tourism (battlefields) still needed to be implemented (related to infrastructure, facilities, connections, etc.). Naturally, that required more extensive financial input. Nevertheless, we need to take into account that these destinations attracted a different type of visitor. All these aspects should be approached with an appropriate methodology, considering various typologies of sources (e.g. statistical data and tourist records can be used for seaside resorts and partly for caves; while memorial sources, war diaries, and registers kept by the societies that managed war graves and monuments are more suitable for World War I battlefields sites).

The Easternmost Italian Region, Further Investigation

The area of Venezia Giulia, the easternmost Italian region, represents a distinctive case study of the adaptation of tourism to new trends and political systems – in particular the transition from one state to another. This caused several changes in the political structure as well as from the national perspective, leading to migrations of the Slovenian (and Croatian) population from the region as well as to the immigration of

59 See e.g. John Eade and Mario Katić, ed., *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism. Commemorating the Dead* (London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2017).

60 See e.g. Jennifer Iles, “Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields of the Western Front,” *Journal of Tourism and Cultural Change* 6/2 (2008), 138–54. David William Lloyd, *Battlefield Tourism. Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939* (Oxford, New York: Berg, 1998). Tony Walter, “War Grave Pilgrimage,” in *Pilgrimage in Popular Culture*, ed. Ian Reader and Tony Walter (London: Palgrave, Macmillan, 1993), 63–91. Winter, “Battlefield Visitor Motivations.”

61 Kavrečič, “Sacro pellegrinaggio,” 158.

62 Ibid.

63 Bosworth, “Tourist Planning,” 15.

Italians from other regions. The role of tourism in the fascist regime; the way in which it was interpreted and used as a tool for regime propaganda;⁶⁴ and the affirmation of the Italian national character of the border region of Venezia Giulia has not been thoroughly studied yet. I intend to analyse how the aforementioned tourism organisations operated in this territory. I am interested in how social tourism expanded here and whether the tourism industry – which had, until World War I, mostly targeted the *elite* – adjusted to the new circumstances and demand.⁶⁵

The Adriatic seaside destinations from the Austrian period – such as Opatija/Abbazia, Portorož/Portorose, Lošinj/Lussin, Lovran/Laurana and Brijuni/Brioni – were well-known and acclaimed destinations of the upper class. My interest is to explore how these localities managed to offer different types of supply on the tourist market (foreign guests still in search of “fashionable” destinations vs workers and children). In this sense, different aspects of tourism development will be underlined.

An important tourist activity – cave tourism – shows continuity since the pre-industrial period, while successful development has also been evident in the period of modern tourism development. The Karst underground had enjoyed a long tradition of visits from foreign travellers, but intensive development – both in terms of cave research as well as tourist visits – took place during the 19th century. Postojna Cave, the most recognised cave boasting the largest number of visitors, kept improving its visibility in the Italian period (see Table 2). Other caves such as Vilenica, Škocjan, and Divača experienced significant changes from the administrative point of view. With the exception of Vilenica, which had been administrated by the Italian Alpine Society even before World War I, the caves came under the jurisdiction of the Alpine Society, which was an important factor of regime propaganda and national affirmation. One of the measures implemented by the Society after its acquisition of the Škocjan Caves was to change the denominations of the cave sections.⁶⁶ Similar to seaside tourism, the development of cave tourism during the two World Wars has not yet been the subject of extended scientific research from the perspective discussed in this study.

As mentioned above, apart from the seaside and underground tourist destinations, another tourist segment will also be taken into consideration: the study of the former World War I battlefield visits. The Italian authorities promoted this activity, as the battlefields possessed a strong symbolic value and role in the construction or consolidation of the Italian national consciousness in the territory under consideration (e. g. the involvement of the youth population in this process – in the construction of national identity through memorial and educational visits of war sites).

The question of the main target groups of tourists will be addressed in the selected case studies of seaside locations, caves, and the former battlefield sites of the Soča/

64 Although, as argued by Bosworth, the question is whether the *fascistisation* of the tourist industry was entirely accomplished and whether tourism managed to become an obedient “body” of the totalitarian state? In Bosworth, “Tourist Planning,” 20.

65 As mentioned above (for example regarding Ugo Ancona and his efforts to attract wealthier tourists), this period was characterised by the diversification of tourist supply.

66 Shaw, *Škocjanske jame*, 25.

Isonzo Front. The study of tourism development will shed entirely new light on the history of the first half of the 20th century in the studied territory as well as provide a valuable new starting point for new research in the context of other disciplines, e.g. urbanism (influence of tourism on spatial planning, urban expansion, regulation of water and sea, etc.), architectural history (introduction of new modern building types and thus also the introduction of the first examples of modernist architecture in this area), heritage studies (the importance of cultural heritage and monuments in tourist offer), anthropology of tourism (ongoing research in the context of the World War I anniversary at the Soča/Isonzo Front), etc.

Final Remarks

The paper proposes an analysis of tourist development in Venezia Giulia during the Italian fascist regime. Throughout history, the studied region has been subject to border changes and migration processes, as it represented a strategic interest zone of different, usually opposing political powers. Even if we only consider the 20th century, drastic border changes occurred in this area, reflected in the territory itself as well as in its population. World War I (the Soča/Isonzo Front) has left its mark on this area as well. After the war, this territory was once again subject to many changes in light of the collapse of the old regime (Austria-Hungary) and the onset of a new political reality, brought about by the Italian state. Additionally, the change of the state structure was subject to a new national structure, which was, in this period, characterised by a greater radicalisation of national ideas.

The development of tourism after World War I can be placed in the context of the political events and processes that took place during that period. Similarly to the political arena, the tourism industry faced crucial transitions. The end of the war marked the conclusion of the contemporaneous *elite* tourism – which had developed as a significant economic industry after the industrial revolution. The interwar period brought about a slow but efficient transition of the tourist industry. Despite the difficult post-war circumstances, Italy soon began to organise the field of tourism. The 1920s are even considered as the most important period for tourism development: a period of transition that changed the history of Italian tourism.⁶⁷ In fact, tourism development during these years is considered to have had a positive impact on the expansion of social accessibility, which means that also the lower social strata started to benefit from tourism services (mainly through the OND and the ONB). The accessibility and popularity of tourism gradually “expanded”.

This paper refers to a case study that investigates the extensive relationship between political power and ideology as well as between the economy and society. Within the study of the significant economic activity in which social and cultural relations are strongly integrated, it raises new research questions about the development processes

⁶⁷ Berrino, “La nascita delle Aziende Autonome,” 38.

described in the case study of the border and the disputed territory of Venezia Giulia during the interwar period. Such a study will outline the wider context of the social and economic development of the region and simultaneously recognise the influence of the fascist regime on tourism development. This means that the fascist doctrine will be explored from a new perspective.

The research questions – for example, how the regime managed to “shape” the tourist sector during the post-war period in Venezia Giulia; which target groups of tourists did it focus on; and how or whether the tourism industry managed to adjust to the new circumstances; and in what way and how did it (if it actually did) upgrade the tourist offer with new content (e.g. visits of World War I battlefields) – also open up entirely new thematic horizons in Slovenian historiography.

The results involved in such a study will contribute to a better understanding of the historical development of one of the most important and constantly growing economic industries in the world. The emphasis will be on analysing the efforts for the “nationalisation” of tourism and promotion of Italian tourist destinations in the new provinces as a direct reflection of the fascist ideology. Due to the need for the integration of the newly acquired territories into the Italian reality, the state aimed to prove the level of the *Italianisation* of this area and the continuity of its presence. In the Italian perception, especially political, this region represented the final “redemption” of the provinces that had been associated with the long Venetian presence and heritage, which was used as a justification for the Italian territorial appetites since the 19th century (especially by the *irredentist* movement). Such an in-depth study will thus offer a different evaluation of the studied period, which is, in the Slovenian historiography, mostly considered from the perspective of the national assimilation politics carried out by the fascist regime and the resistance movement of the Slovenian (and Croatian) population. The study aims to show the multiplicity of the Italian fascist system and its impact on the social and economic fields. It addresses these phenomena in a comprehensive analysis of the different typologies of tourist destinations, present in this area during the interwar period. It thus poses questions about the involvement of the radical national political ideology propaganda in the economic sector (tourism) in the region of Venezia Giulia.

Literature and Sources

Literature

- Agosteo, Aldo and Antonio Sereno. *Fascismo e turismo (politica e storia del turismo sociale)*. Viterbo: Editrice Agnesotti, Collana della SIST, 2007.
- Baranowski, Shelley. *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Batagelj, Borut. “Odkritje gora: strukturne spremembe v dožemanju gora na Slovenskem do začetka 20. stoletja.” *Ekonomika i Ekohistorija* VI, No. 6 (2010): 124–42.

- Battilani, Patrizia. "L'impatto della guerra sull'immagine turistica dei luoghi: il caso del Trentino e dell'alto Adige." In *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges: Guerra e Turismo nell'area di tensione della Prima Guerra Mondiale*, edited by Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani, 249–70. Innsbruck: Studien Verlag, 2014.
- Battilani, Patrizia and Francesca Fauri. "The Rise of a Service-based Economy and Its Transformation: Seaside Tourism and the Case of Rimini." *Journal of Tourism History* 1, No. 1 (2009): 27–48.
- Berrino, Annunziata. "La nascita delle Aziende Autonome e le politiche di sviluppo territoriale in Italia tra le due guerre." *Storia del turismo, Annale*, No. 5 (2005): 33–54.
- Berrino, Annunziata and Ewa Kawamura. "Grande guerra nell'area Sudtirolese: i mutamenti di una regione turistica e il dibattito che li accompagna." In *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges*, edited by Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani, 271–92. Innsbruck: Studien Verlag, 2014.
- Bosworth, Richard J. B. "Tourist Planning in Fascist Italy and the Limits of a Totalitarian Culture." *Contemporary European History* 6, No. 1 (1997): 1–25.
- Capuzzo, Ester. "'Visitate la Libia'. Il turismo nella Quarta Sponda tra le due guerre mondiali." *Nova Historica*, No. 56 (2016): 3–35.
- Dato, Gaetano. "Lineamenti storiografici, memorie pubbliche e miti all'origine del sacrario di Redipuglia. La fondazione di un tempio della nazione." *Acta Histriae* 18, No. 3 (2014): 399–424.
- De Grazia, Victoria. *The Culture of Consent: Mass Organisation of Leisure in Fascist Italy*. Cambridge University Press, 2009.
- Eade, John and Mario Katić, eds., *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism. Commemorating the Dead*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 2017.
- ENIT (Ente nazionale industrie turistiche). *L'assetto delle stazioni di cura, di soggiorno e di turismo: R. decreto-legge 15 aprile 1926, n. 765*. Roma: Tipografia del Senato, 1926.
- ENIT (Ente nazionale industrie turistiche). *Relazione sull'attività svolta nell'anno 1925: propaganda, organizzazione, statistica, consorzio degli uffici di viaggio e turismo, bilancio*. Roma: Tipografia del Senato, 1926.
- Habe, Franc. "Vodniška literatura Postojnske jame." *Naše jame, Glasilo društva za raziskovanje jam Slovenije* 10/1968, No. 1–2 (1969): 15–32.
- Hametz, Maura. "Replacing Venice in the Adriatic: Tourism and Italian Irredentism 1880–1936." *Journal of Tourism History* 6, No. 2–3 (2014): 107–21.
- Hom, Stephanie Malia. "Empires of Tourism Travel and Rhetoric in Italian Colonial Libya and Albania 1911–1943." *Journal of Tourism History* 4, No. 3 (2012): 281–300.
- Iles, Jennifer. "Encounters in the Fields – Tourism to the Battlefields of the Western Front." *Journal of Tourism and Cultural Change* 6/2 (2008): 138–54.
- Iles, Jennifer. "Exploring Landscapes after Battle. Tourists at Home on the Old Front Lines." In *Writing the Dark Side of Travel*, edited by Jonathan Skinner, 182–202. New York – Oxford: Berg-hahn Books, 2012.
- Janša-Zorn, Olga. "Turizem v Sloveniji v času med obema vojnama." In *Razvoj turizma v Sloveniji*, edited by Franc Rozman and Žarko Lazarevič, 78–95. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.
- Judson, Pieter M. *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard: Harvard University Press, 2007.
- Judson, Pieter. "Every German Visitor Has an Völkisch Obligation He Must fulfill": Nationalist Tourism in the Austrian Empire, 1880–1918." In *Histories of Leisure*, edited by Rudy J. Koshar, 147–68. Oxford, New York: Berg, 2002.
- Kacin-Wohinz, Milica and Marta Verginella. *Primorski upor fašizmu: 1920–1941*. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Kavrečič, Petra and Milan Radošević. "Na morje! Izzivi turističnega razvoja v Istri v času Avstro-Ogrske in italijanske uprave s posebnim ozirom na leto 1925." *Zgodovina za vse, vse za zgodovino* 24, No. 2 (2017): 21–40.

- Kavrečič, Petra. "Sacro pellegrinaggio: Visits of World War I Memorials on the Soča/Isonzo Front in the Interwar Period." *Etnološka tribina* 40, No. 47 (2017): 141–60.
- Kavrečič, Petra. *Turizem v Avstrijskem primorju: zdravilišča, kopališča in kraške jame (1819–1914)*, 2. dopolnjena izdaja. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017.
- Klabjan, Borut. "Nation and Commemoration in the Adriatic: the Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multinational Area: the Case of the Former Austrian Littoral." *Acta Histriae* 22, No. 3 (2010): 695–714.
- Leonardi, Andrea. "La prima guerra mondiale e la vulnerabilità del fenomeno turistico." In *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges: Guerra e Turismo nell'area di tensione della Prima Guerra Mondiale*, edited by Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani, 57–98. Innsbruck: Studien Verlag, 2014.
- Livi, Livio. *Leconomia della Regione Giulia nel 1926. Capitolo V. Il movimento dei forestieri*. Trieste: Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste, 1926.
- Löfgren, Orvar. *On Holiday. A History of Vacationing*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 2002.
- Lloyd, David William. *Battlefield Tourism. Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*. Oxford, New York: Berg, 1998.
- Mikša, Peter. "Gradnja slovenske nacionalne identitete na podlagi t. i. nacionalnega boja v gorah." In *Simpozij v spomin dr. Milanu Ževartu: zbornik povzetkov 2. simpozija v spomin dr. Milanu Ževartu*, 19. Velenje, 15 November 2018.
- Mikša, Peter and Kornelija Ajlec. *Slovensko planinstvo = Slovene mountaineering*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2015.
- Morosini, Stefano. "I rifugi Alpini dell'Alto Adige/Südtirol dalla fruizione turistica al presidio nazionale (1918–1943)." In *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges*, edited by Patrick Gasser, Andrea Leonardi and Gunda Barth-Scalmani, 181–207. Innsbruck: Studien Verlag, 2014.
- Mosse, George L. *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti*. Roma; Bari: Edizioni Laterza, 2007.
- Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom – Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pirjevec, Jože. *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.
- Prinčič, Jože. "Primorsko in postojnsko gospodarstvo v času med obema vojnama." *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, No. 1 (2009): 171–84.
- Puc, Matjaž. *Škocjanske jame pri Divači: kronika raziskovanj in turističnega obiska*. Škocjan: PŠJ, 2015.
- Seaton, A. V. "War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914." *Annals of Tourism Research* 26, No. 1 (1999): 130–58.
- Semmens, Kristin. *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.
- Shaw, Trevor. *Škocjanske jame 1920–1940*. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Spode, Hasso. "Fordism, Mass Tourism and the Third Reich: The 'Strength Through Joy' Seaside Resort as an Index Fossil." *Journal of Social History* 38, No. 1 (2004): 127–55.
- Širok, Kaja. "Identitete, zgodovina in dediščina prostora – prakse spominjanja in komemoracije na Goriškem v XX. stoletju." *Acta Histriae* 20, No. 4 (2012): 631–46.
- Širok, Kaja. "Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o Goriški preteklosti." *Acta Histriae* 18, No. 1–2 (2010): 337–57.
- Šuligoj, Metod. "Memories of War and Warfare Tourism in Croatia." *Annales, Ser. Hist. sociol.* 26, No. 2 (2016): 259–70.
- Šuligoj, Metod and Medarić, Zorana. "Turistični prevozi, potovanja in izleti na obali severne Istre

od 19. stoletja dalje—Turistički prijetozi, putovanja i izleti na obali sjeverne Istre od 19. stoljeća dalje.” In *Retrospektiva turizma Istre*, edited by Metod Šuligoj, 49–110. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015).

- Todero, Fabio “Il culto del soldato caduto nella Venezia Giulia dalla Grande guerra al fascism.” In *Regime fascista, nazione e periferie*, edited by Anna Maria Vinci, 51–68. Udine: Studi e documenti, 2010.
- Verginella, Marta. *Meja drugih. Primorsko vprašanje in slovenski spomin*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Verginella, Marta, Sandi Volk and Katja Colja. *Ljudje v vojni: druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995.
- Visintin, Angelo. “Dalla Grande guerra al fascismo. L’ ipotesi della Vittoria sui campi di battaglia dell’Isonzo.” In *Regime fascista, nazione e periferie*, edited by Anna Maria Vinci, 69–87. Udine: Studi e documenti, 2010, 30.
- Walter, Tony. “War Grave Pilgrimage.” In *Pilgrimage in Popular Culture*, edited by Ian Reader and Tony Walter, 63–91. London: Palgrave, Macmillan, 1993.
- Winter, Caroline. “Battlefield Visitor Motivations. Explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium.” *International Journal of Tourism Research* 13 (2011): 164–76.
- Wolff, Larry. *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

Online Sources

- RD (*Regio decreto*) 24. 5. 1925, n. 1102. “Approvazione del regolamento per le migliori igieniche negli alberghi.” Accessed July 15, 2020. <http://www.comune.jesi.an.it/MV/leggi/rd1102-25.htm>.
- RDL (*Regio decreto legge*) 15. 4. 1926 n. 765. “Provvedimenti per la tutela e lo sviluppo dei luoghi di cura di soggiorno o di turismo.” Accessed July 15, 2020. http://www.edizionieuropee.it/LAW/HTML/89/zn96_02_001.html.

Petra Kavrečič

TURIZEM IN FAŠIZEM. TURISTIČNI RAZVOJ NA ITALIJANSKI VZHODNI MEJI

POVZETEK

Prispevek se osredotoča na obravnavo turističnega razvoja nekdanje italijanske province Julijske krajine (*Venezia Giulia*). V ospredju zanimanja je torej obdobje med obema vojnama. Območje, ki je predmet analize, predstavlja zanimivo študijo primera, ki še ni bila deležna zadostne historične znanstvene obravnave, vsaj glede področja turističnega razvoja. Namen prispevka je analiza povezave med ukrepi za konsolidacijo političnega režima in težnjo po nacionalni afirmaciji na eni ter turističnim sektorjem na drugi strani. Obravnavan je turistični razvoj današnje zahodne Slovenije, to je območje, ki je po prvi svetovni vojni prešlo iz ene politične strukture (Avstro-Ogrska) v drugo (Kraljevina Italija). Pri tem se je teritorij (oziroma njegovo prebivalstvo) v okviru nove države kmalu moral soočiti z naraščajočim totalitarnim političnim

režimom, fašizmom, ki je tudi uradno stopil na oblast leta 1922. V ospredju zanimanja je ugotoviti, kako je posameznim turističnim krajem (»starim« in »novim« destinacijam) uspelo prilagoditi svojo ponudbo v spremenjenih političnih okoliščinah. Obmorske turistične destinacije in podzemne jame so bile prepoznavne in uveljavljene turistične točke že v avstrijskem obdobju. Zanima me, ali je na njihov nadaljnji razvoj močno vplivala nova politična doktrina. Poleg že uveljavljenih, »starih« turističnih atrakcij so se na območju, pogorišču bitk prve svetovne vojne, razvijale tudi »nove« oblike turistične ponudbe. Slednje so bile povezane s sekularnim romanjem, žalovanjem in spominom na gloriozno žrtvovanje za nacijo. V okviru praks, ki so se na območju nekdanjih bojišč pojavile po koncu vojne (spomeniki neznanim junakom, pokopališča, grobišča in monumentalni spomeniki ali cone spomina), se je razvila tudi nova tipologija turistične ponudbe (temni turizem, turizem obiskovanja bojišč).

Kornelija Ajlec*

Vloga Unrre pri oskrbi in repatriaciji jugoslovanskih razseljenih oseb v Italiji (1945–1947)**

IZVLEČEK

S kritično analizo arhivskih virov, ki jih hrani Arhiv Organizacije združenih narodov v New Yorku, in s pomočjo literature članek prikazuje preskrbo in repatriacijo jugoslovanskih razseljenih oseb iz Italije v Jugoslavijo ob posredniški pomoči Uprave združenih narodov za pomoč in obnovo – UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Jugoslavija je zahtevala repatriacijo razseljenih oseb neposredno po koncu spopadov, a mnoge so se vračale še v letih 1946 in 1947, precejšnje število pa je emigriralo v tretje države.

Ključne besede: begunci, Italija, Jugoslavija, UNRRA, repatriacija

ABSTRACT

THE ROLE OF UNRRA IN SUPPLYING AND REPATRIATING THE YUGOSLAVIANS DISPLACED IN ITALY (1945–1947)

Through a critical analysis of the relevant literature and archival sources kept in the Archives of the United Nations in New York, the article outlines the provision of supplies and repatriation of the displaced Yugoslavs from Italy back to Yugoslavia with the mediation assistance of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA). Immediately after the end of the war, Yugoslavia demanded the repatriation of the displaced

* Dr., izr. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; kornelija.ajlec@ff.uni-lj.si

** Članek je nastal kot del projekta »Begunci – nikoli dokončana zgodba (J6-8249)« in raziskovalnega programa »Slovenska zgodovina (P6-0235)«, ki ju financira ARRS, ter s podporo Fulbrightovega štipendijskega sklada.

persons. However, people kept returning until as late as 1946 and 1947, while many of them emigrated to other countries.

Keywords: refugees, Italy, Yugoslavia, UNRRA, repatriation

Uvod

Ob ustanovnem kongresu Uprave združenih narodov za pomoč in obnovu (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA) so se države ustanoviteljice, med njimi tudi Jugoslavija, posvečale vprašanju repatriacije razseljenih oseb.¹ Med prvim zasedanjem Unrrinega sveta v Atlantic Cityju januarja 1944 je bila sprejeta Resolucija št. 10, ki je določala obveznosti Unrre do beguncev ali, če uporabimo izraz, ki se je tedaj začel uveljavljati, razseljenih oseb. V njej je bilo med drugim zapisano, da bo UNRRA glavna izvajalka repatriacijskih procesov ob pomoči držav gostiteljic in držav sprejemnic.² S podpisom sporazuma med Unrro in Italijo marca 1945, s katerim je bila ustanovljena Unrrina italijanska misija, je k resoluciji pristopila tudi italijanska vlada.³

Ker pa je ustanovni sporazum Unrre podpisal predstavnik jugoslovanske begunske vlade kralja Petra II., se je morala k resoluciji zaradi političnih sprememb neposredno po koncu vojne zavezati tudi nova vlada Jugoslavije pod vodstvom Josipa Broza Tita. Ob ustanovitvi Unrrine jugoslovanske misije marca 1945 je bil tako podpisan tudi dvostranski sporazum med Demokratično federativno Jugoslavijo (DFJ) in Unrro.⁴ Z ustanovitvijo jugoslovanske misije je nastala tudi *državna komisija vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, obsojencev in drugih, ki jih je okupator odpeljal iz Jugoslavije*. Komisija je delovala v okviru Ministrstva za socialno politiko DFJ, njen izvršni odbor pa so sestavljale jugoslovanske delegacije za repatriacijo iz tujine pri jugoslovanskih predstavništvih v tujini.⁵ Jugoslovanske delegacije v tujini so imele številne naloge, povezane z razseljenimi osebami in repatriacijo. Med drugim so morale ščititi interese

1 Poenoten izraz »razseljene osebe« v času druge svetovne vojne prvi uporabljajo v SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force). Med razseljene osebe uvrstijo evakuirance, vojaške ali politične begunce, politične ujetnike, prisilne ali prostovoljne delavce, prisilne delavce v nacistični organizaciji Todt in prisilne mobilizirance v nemško ali italijansko vojsko, pregnance, nasilno preseljene in naseljene osebe, internirance, nekdanje vojne ujetnike in osebe brez državljanstva. Več v Mark Wyman, *DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–51* (Ithaca, Cornell: University Press, 1998), 25.

2 *A Compilation of the Resolutions on Policy. First and Second Sessions of the UNRRA Council, 2, Resolutions on Policy* (Washington D. C.: United Nations Relief and Rehabilitation Administration, 1944), 21–23. Dostopno na: Hathitrust.org, <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015063799061>, pridobljeno avgusta 2020.

3 George Woodbridge, *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*, 3 (New York: Columbia University Press, 1950), 296.

4 Več o podpisu sporazuma z vlado DFJ in ustanovitvi Unrrine jugoslovanske misije Kornelija Ajlec, »UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 2 (2013): 79–99.

5 Tatjana Čepič, »Oris poteka repatriacije v letu 1945«, *Kronika*, 33, št. 2–3 (1985): 232–36. Jure Gombač, »K politiki povratnih migracij po drugi svetovni vojni«, v: *Spet doma? Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo*, ur. Marina Lukšič Hacin (Ljubljana, Založba ZRC, 2006), 16.

Jugoslavije, po jugoslovanskih vojaških misijah so morale vzdrževati zvezo z zavezniškimi vojnimi oblastmi, z jugoslovanskimi konzularnimi predstavništvi so morale reševati vprašanja ugotavljanja nacionalne pripadnosti repatriirancev in preverjati njihove dokumente, pravočasno obveščati štabe za repatriacijo o prihodu repatriacijskih konvojev, v soglasju z Unrro in zavezniškimi vojnimi oblastmi so vodile notranjo organizacijo taborišč in njihovih odborov, dvakrat mesečno pa so pošiljale poročila državni komisiji o svojem delu, stanju v taboriščih in gibanju repatriirancev.⁶ Pravilnik državne komisije je tudi jasno določal, kdo so repatriiranci. To so bili jugoslovanski državljani, ki so se ob osvoboditvi nahajali v tujini zaradi posledic vojne kot vojaki nekdanje kraljevine Jugoslavije v nemškem in italijanskem ujetništvu, prisilno odpeljani delavci, politični pregnanci, vse prebivalstvo, ki je bilo pregnano s svojih domov, in vsi tisti, ki so bili prisiljeni oditi na delo v Nemčijo ali na področja, ki jih je okupirala Nemčija.⁷

Ocenjuje se, da je bilo 30. septembra 1945 med razseljenimi osebami več kot 100.000 Jugoslovancev.⁸ Decembra tega leta je UNRRA skrbela za skupno 41.000 posameznikov jugoslovanske narodnosti, medtem ko je do junija 1947 število padlo na 17.000.⁹ A podatki o oskrbi Unrre ne obsegajo celega števila razseljenih oseb jugoslovanske narodnosti, zato moramo nekoliko bolj natančno statistiko iskati drugje. Medvladni odbor za begunce (Intergovernmental Committee for Refugees – IGCR)¹⁰ je ocenil, da je bilo maja 1946 v zahodni Evropi 130.000 razseljenih Jugoslovancev, kar 125.000 od teh naj se ne bi želelo vrniti v domovino.¹¹ Velik del teh razseljenih oseb predstavljajo tisti, ki so migrirali šele po vojni, precejšen delež pa odpade na tiste, ki se še niso vrnili domov. Pot konfinirancev, internirancev, zapornikov in beguncev iz Jugoslavije v Italijo je bila zapletena in dolga. Med njimi so le begunci prišli v Italijo šele po njeni kapitulaciji in le povojni politični pribežniki po osvoboditvi Jugoslavije. Vsi ostali so se v Italiji nastanili že pred vojno ali v prvih letih vojne.

Taborišča v Italiji

S kapitulacijo Italije in prodiranjem zaveznikov proti severu Apeninskega polotoka so slednji osvobajali tudi številne konfinirance in zapornike. Osvobojeence so zavezniki najprej zadržali na krajih osvoboditve, nato pa so za njih začeli ustanavljati

6 Gombač, »K politiki povratnih migracij,« 16.

7 Čepič, »Oris poteka repatriacije v letu 1945,« 232.

8 Malcolm J. Proudfoot, *European Refugees 1939–1952. A Study in Forced Population Movement*, (Evanston: Northwestern University Press, 1956), 238, 239.

9 Woodbridge, *UNRRA*, 423.

10 IGCR je bil ustanovljen na evianski konferenci, ki je potekala od 6. do 15. julija 1938 v francoskem Evianu. Njegovo delovanje se je med drugim dotikalo beguncev, ki so zapustili svojo državo, a se še niso stalno naselili v drugi državi. Kasnejša literatura ga ni ocenjevala kot posebno uspešnega. Več: *Decisions Taken at the Evian Conference on Jewish Refugees, July 1938*, Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center, pridobljeno avgusta 2020, <https://www.yadvashem.org/docs/evian-conference-decisions.html>. Ronnie S. Landau, *The Nazi Holocaust. It's History and Meaning* (New York: I. B. Tauris, 2006), 137. Jacques Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, (New Haven: Yale University Press, 1956), 27.

11 Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, 88.

številna begunska taborišča, med katerimi sta verjetno bolj znani Cinecitta pri Rimu in Ferramonti di Tarso v Kalabriji. V Apuliji so ustanovili tri večja nastanitvena taborišča, kjer so večinski delež vsaj do prve polovice leta 1945 predstavljali Jugoslovani, in sicer Santa Maria al Bagno, Santa Maria di Leuca in Santa Cesarea. V podporo so delovala še manjša prehodna taborišča, kot sta bili Carbonara pri Bariju in Tukuran južno od Brindisija. S pomočjo teh taborišč je v letih 1944 in 1945 iskalo pot na varno skoraj 40.000 dalmatinskih beguncev in drugih Jugoslovancev. Večji del je nadaljeval pot v podobna begunska taborišča v Egiptu, približno 7.000 pa jih je ostalo v Italiji do repatriacije v prvi polovici leta 1945.¹² Že ob prihodu prvih dalmatinskih beguncev v prehodno taborišče Carbonara so se ti tam srečali s številnimi osvobodenci, ki so zaveznike prosili, da jim omogočijo pridružitve Narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije (NOVJ). V Bariju, kjer je od oktobra 1943 domovala vojaška misija NOVJ, so kmalu ustanovili prve prekomorske brigade, s katerimi so se ti osvobodenci vrnili v domovino.

Omenjena taborišča so bila prizorišče številnih ideoloških sporov med podporniki kralja Petra II. in njegove begunske vlade ter podporniki partizanov in nove porajajoče se komunistično usmerjene Titove Jugoslavije. Osvobodenci in razseljene osebe so se delili na rojaliste in partizane. Največ pritožb je prihajalo od partizanov, kjer so govorili o t. i. »četniški reakciji«, kot so v dokumentih in spominski literaturi poimenovali novačenje osvobodencev in beguncev v vrste kraljeve vojske v begunstvu. Prav tako so se privrženci partizanov pritoževali, da imajo rojalisti v primerjavi z njimi večje ugodnosti v begunskih taboriščih. Ko je zavezniška vojska, pretežno britanska, marca 1945 prepustila administracijo taborišč Unrri, so ti ideološki spori ves čas spremljali njeno delovanje v navezavi z jugoslovanskimi razseljenimi osebami, ki je bilo glede na že omenjeno Resolucijo št. 10 v precejšnji meri usmerjeno v njihovo repatriacijo.¹³

Vrnitev v domovino?

Po številnih ideoloških zapletih je bilo pričakovati, da se v Jugoslavijo ne bodo vrnile vse razseljene osebe. Večina tistih razseljenih oseb, ki so ostale v Italiji, je bila že prej ločena od podpornikov nove vlade, saj je štab zavezniške vojske na Bližnjem vzhodu (Allied Force Head Quarters AFHQ in the Middle East) že 10. novembra 1943 predlagal, da bi gibanje jugoslovanskih osvobodencev in kasneje evakuiranih beguncev omejili na taborišča, tu pa bi podpornike kraljeve begunske vlade in partizanov ločili. To je bilo sicer težje udejanjiti, kljub temu pa so večino podpornikov kraljeve vlade vendarle ločili in jih namestili predvsem v taborišče Arnesano pa tudi v druga manjša taborišča v bližini Lecceja ter v taborišče Pisticci v provinci Matera.¹⁴ Večji del

12 Več Kornelija Ajlec, *Odnosi med begunci iz Jugoslavije in Unrro v Egiptu v letih 1943–1946: doktorska disertacija* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2013).

13 Kornelija Ajlec, »Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943–1946«, *Zgodovinski časopis* 67, št. 3–4 (2013): 147–62.

14 Charles R. S. Harris, *Allied Military Administration of Italy 1943–1945* (London: Her Majesties Stationary Office, 1957), 439.

razseljenih oseb, ki so podpirale novo komunistično vlado, se je vrnil v Jugoslavijo že v prvih mesecih po osvoboditvi. V predele južnega Jadrana so se begunci vračali že jeseni in pozimi leta 1944, v preostale dele države pa spomladi in poleti 1945. Politično nevtralni ali odkriti podporniki begunske vlade so se spoprijemali z resnimi dilemami, ki so bile ključne za njihovo prihodnost; ali naj se vrnejo v Jugoslavijo in se soočijo s preganjanjem zaradi svoje podpore kralju ter splošnim pomanjkanjem.¹⁵

Vodstvo nove komunistične jugoslovanske vlade je dalo omahujočim beguncem jasno vedeti, da se morajo vrniti v domovino z evakuacijskimi konvoji, saj se kasneje morda ne bodo smeli nikoli več vrniti v Jugoslavijo.¹⁶ Unrrini dokumenti omenjajo, da je Jugoslavija dala beguncem ultimatum za vrnitev do 15. januarja 1945, sicer je obstajala nevarnost, da bodo izgubili državljanstvo.¹⁷ Ta datum so kasneje sicer prestavili, saj se je zadnji konvoj na dalmatinsko obalo vrnil skoraj dva meseca po omenjenem datumu. Je pa vlada Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) leta 1946 sprejela *Zakon o prenosu sovražnikovega premoženja v državno last in o sekvestaciji premoženja odsotnih oseb*, ki je v 2. členu eksplicitno navajal, da se »premoženje državljanov FLRJ, ki bivajo v inozemstvu, pa se niso odzvali pozivu, naj se vrnejo v domovino v roku, ki ga določa zakon / ... / sme do odločbe o zaplembi / ... / dati pod sekvester države ali zanj uporabiti kako drugo sredstvo zavarovanja po zakonu o zaplembi in o izvajanju zaplembe«. Edina izjema, ki jo je zakon v tem členu dovoljeval, je bil prenos dela premoženja v last bližnjega sorodstva, v obsegu, ki je »zadoščal za primerno preživetje«. ¹⁸ Izguba imetja in kmalu zatem tudi državljanstva sta bila torej zadostna razloga, da se je večina preostalih razseljenih oseb v Italiji končno odločila emigrirati v tretje države.

Dokler pa njihova emigracija ni bila urejena, so bili še naprej v oskrbi zaveznikov, ki so ponovno odprli vprašanje skrbi za razseljene osebe. Unrrina italijanska misija je pričakovala, da bo morala po uradnemu začetku svojega delovanja marca 1945 prevzeti skrb za tiste razseljene osebe, ki se ne bodo želele vrniti v domovino. Iz internega memoranduma je razvidno, da so že decembra 1944 predlagali pripravo načrta preskrbe teh oseb. Jugoslovanske razseljene osebe so razdelili v tri skupine: na tiste, ki so zapustile Jugoslavijo zaradi nestrinjanja z novo politično ureditvijo, na nekdanje pripadnike kraljeve vojske in na jugoslovanske Jude, ki naj bi jih bilo takrat v Santa Marii al Bagno med 500 in 600. Vojska je predlagala, da za vse skupine še naprej skrbijo v okviru taborišč.¹⁹ Predstavniki Unrra so se skušali pri postopanju z rojalističnimi in neopredeljenimi razseljenimi osebami v večji meri zaščititi pri nadrejenih v Washingtonu. Obča politična situacija je bila namreč vedno bolj zapletena, prepada med jugoslovanskimi političnimi strujami pa vedno globlji.

15 Pomanjkanje je bilo del evropskega povojnega vsakdanjika, vendar so bili nekateri predeli Jugoslavije še posebej hudo prizadeti. Jugoslavija je tako postala ena izmed večjih prejemnic Unrrine pomoči. Več o gospodarskem stanju v Jugoslaviji in Unrrini pomoči v Ajlec, UNRRA and Its Arrival in Yugoslavia, 1944–1945. Kornelija Ajlec, UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji, *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 2 (2013): 79–99.

16 Howard Wriggins, *Picking up the Pieces from Portugal to Palestine. Quaker Refugee Relief in World War II. A Memoir* (Lanham: University Press of America, 2004), 102.

17 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, UNRRA Inter-Office Memo, 21. 12. 1944.

18 *Uradni list FLRJ*, št. 63, 6. 8. 1946, 749, 750.

19 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, UNRRA Inter-Office memo, 21. 12. 1944.

Dodeljevanje finančne pomoči

Okoli 3.000 jugoslovanskih državljanov je v tem času živelo izven taborišč. Med njimi jih je 2.500 potrebovalo finančno pomoč. Vendar pa je marca 1945 od Zavezniške finančne agencije (Allied Financial Agency) to pomoč v Italiji dobivalo le 44 Jugoslovancev. Preostali pomoči potrebni niso prejeli nikakršne pomoči od novembra 1944 naprej, ko je prenehala delovati t. i. »jugoslovanska kraljeva misija« (Royal Yugoslav Mission). Tudi zaradi nenadnega izpada finančne pomoči so zavezniki ustanovili Zavezniško finančno agencijo, da bi pomagali vsem razseljenim državljanom zavezniških držav. Pomoč so delili s pomočjo vladnih delegatov v zavezniškem Posvetovalnem svetu za Italijo (Advisory Council for Italy). V svetu so bili predstavniki tistih narodov, katerih državljani so se nahajali v Italiji kot begunci. Posvetovalni svet za Italijo je tesno sodeloval tudi z Unrro, sicer pa je deloval pod okriljem Zavezniškega nadzornega sveta. Nova jugoslovanska vlada je v svet imenovala dr. Slovena Smodlako. Ta je vsak mesec odobril spisek državljanov, za katere je menil, da potrebujejo pomoč, in višino zneska, ki so jim ga podelili. Zavezniški nadzorni svet je nato poskrbel za izplačilo pomoči preko Banke Italije (Bank of Italy), prejemniki pa so se ob prejemu pomoči s podpisom zavezali, da bodo znesek nekoč tudi vrnil. Porok za povračilo denarja je bila jugoslovanska vlada, zato je imela tudi pravico, da je zavrnila prošilce za pomoč. Ker pa je Smodlako nastavila nova vlada, so se v Unrri zbal, da bo ta odobril podporo le tistim posameznikom, ki so podpirali novo vlado. Vsi sumi Unrriinih predstavnikov so dejansko temeljili na precej resnih indicij. Jugoslovanska delegacija v Bariju je namreč januarja 1945 odobrila le 15 odstotkov količine mesečnih podpor beguncem kot mesec poprej. Še več, v memorandumu so zapisali, da do podpore niso upravičeni:²⁰

1. zdravi moški, ki so zmožni služenja vojske, a so se uprli služenju v NOVJ;
2. osebe, ki so zavrnilo možnost, da bi se vrnile v Jugoslavijo.

Poleg tega je Smodlaka vedno znova ponavljal stališče nove jugoslovanske vlade, da je predstavnik vseh Jugoslovancev v Italiji, čeprav so podporniki kralja in njegove vlade izjavili, da v državi ni več njihovega predstavnika. Če bi obveljala trditev razseljenih oseb, bi to pomenilo, da bi odločbe za podporo začeli dobivati od zaveznikov. IGCR je namreč pooblastil zavezniško poveljstvo, da lahko samo dodeli pomoč tistim, za katere meni, da jo potrebujejo, vendar nimajo svojega predstavnika v Italiji. Ker pa je bila nova povojna jugoslovanska vlada mednarodno priznana predstavnica Jugoslavije, zavezniki tega pooblastila niso mogli uveljaviti, Smodlaka pa je imel še naprej diskrecijsko pravico pri dodeljevanju podpor. V nasprotju s pooblastilom IGCR pa se je UNRRA zavezala, da bo pomagala vsem državljanom držav zaveznic, ne glede na njihovo politično zavezo ali druge okoliščine. V to zavezo so bili vključeni tudi tisti Jugoslovanci, ki jim je jugoslovanski delegat odrekel pomoč. A še preden so lahko Unrriini predstavniki nacionalnim delegatom predstavili Unrriin načrt, je Smodlaka 18. marca 1944 v pismu direktorju Unrriine italijanske misije S[urgeonu] M[iltonu]

20 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, Financial Assistance for Yugoslavs. Confidential, 13. 1. 1945.

Keenyju prvič zapisal, da UNRRA ne sme dajati pomoči nobenemu jugoslovanskemu državljanu brez njegove izrecne privolitve. Keeny se je po tem strogo izraženem stališču podal na diplomatsko misijo, da bi čim prej razrešili to vprašanje. Po nasvet se je obrnil na direktorja Unrrine Evropske regionalne pisarne (European Regional Office) Roberta G. A. Jacksona, na osebnega predstavnika generalnega direktorja Unrre (Personal representative of the Director General) Roya Hedricksona in na načelnika Pisarne za evropske misije (Office of European Mission Affairs) Georga Xanthakya. Na skupnem sestanku 1. aprila 1945 so se dogovorili, da bodo z nastalo situacijo seznanili sedež Unrre v Washingtonu in direktorja Unrrine jugoslovanske misije Mihaila Sergejčika. Istočasno so seznanili tudi ameriškega in britanskega veleposlanika v Italiji Alexandra Kirka in sira Noela Charlesa, v upanju, da bosta osebno posredovala pri Smodlaki in ga zaprosila, da umakne stališča, izrečena v pismu 18. marca. Vendar pa je veleposlanik Kirk obvestil Keenya, da pri Smodlaki ne bo interveniral in da naj vsa pogajanja tečejo preko Unrrinega direktorata v Washingtonu.²¹

Smolaka se je odločno uprl vsem poskusom italijanske misije, da bi nediskriminatorno pomagala vsem Jugoslovanom. V pismu Keenyju 2. aprila 1945 je ponovil, da UNRRA glede jugoslovanskih beguncev ne sme delovati brez njegovega privoljenja, torej privoljenja jugoslovanskega delegata.²² A še istega dne je Keeny dobil obvestilo glavnega poverjenika Zavezniškega nadzornega sveta, ki je Smolaki sporočil, da mora vrhovno poveljstvo pomagati vsem jugoslovanskim državljanom, saj se od njega terja netoleranca do diskriminacije na podlagi politične pripadnosti.²³ Keenyju je izrekel podporo tudi direktor Unrrine evropske regionalne pisarne, Roy Hendrickson. V pismu je dal prednost Unrrinemu poslanstvu glede nudenja pomoči vsem razseljenecem, ki so državljani držav Združenih narodov, torej zaveznic, med katerimi je tudi Jugoslavija. Pri tem je Hendrickson izrecno poudaril, da je UNRRA dolžna poskrbeti tudi za vse tiste, za katere glede na njene sporazume sicer ni pooblaščen skrbeti. Pri kršitvi sporazumov je Hendrickson naložil Keenyju, naj smatra tiste begunce oz. razseljene osebe, ki jim lastna država odreče preskrbo, kot osebe brez države. To je pomenilo, da jih je UNRRA smatrala kot apatride, za katere pa je bila pooblaščen skrbeti. Poudaril je še, da mora UNRRA iz humanitarnih razlogov občasno prekršiti nekatere sporazume, vsaj dokler se ne razjasni status teh razseljenih oseb.²⁴ Kako se je cela situacija s podeljevanjem podpore zaključila, iz zbranih dokumentov žal ni znano. Očitno pa je UNRRA uveljavila Hendricksonov napotek in poskrbela za preskrbo vseh razseljenih oseb – tistih, ki so bile še vedno nastanjene v taboriščih, in tudi tistih, ki so živele izven taborišč. Je pa morala pri uveljavljanju humanitarne pomoči jugoslovanskim razseljenim osebam v Italiji postopati zelo previdno, saj ni smelo priti do

21 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, Memorandum on the Yugoslav Situation in Italy, 6. 4. 1945, 1–3.

22 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, Pismo Slovena Smolake direktorju Unrrine italijanske misije S. M. Keenyju, 2. 4. 1945.

23 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, Memorandum on the Yugoslav Situation in Italy, 6. 4. 1945, 3.

24 UNA, IM, S-1459-0000-0098, Yugoslav Displaced Persons 1944–1949, Jugoslav D.Ps, Pismo Hendricksona Keenyju, 5. 4. 1945.

večjega konflikta med Unrro in jugoslovansko vlado. Če bi se odnosi med organizacijo in Jugoslavijo zaostri, bi lahko jugoslovanska vlada otežila delo Unrrine jugoslovanske misije, kar bi imelo katastrofalne humanitarne posledice v Jugoslaviji.²⁵ UNRRA je morala biti čim bolj taktna in diplomatska.

Nesoglasja pa se niso vrstila le na terenu v Italiji, kjer je jugoslovanska vlada z metodami, ki jih je uporabljal dr. Smodlaka, poskušala prisiliti jugoslovanske razseljene osebe, da bi se vrnile v domovino. Vrnitev jugoslovanskih razseljenih oseb je skušala doseči tudi na najvišji ravni diplomacije. Na zasedanju *posebnega komiteja za begunce in razseljene osebe* (Special Committee on Refugees and Displaced Persons) Organizacije združenih narodov (OZN) 8. februarja 1946 je jugoslovanski predstavnik dr. Aleš Bebler zahteval, da OZN prepove vso propagando v taboriščih pod neposredno upravo organizacije in njenih članic – torej tudi Unrre –, da naj se razseljene osebe ne vračajo v domovino. Ob predlogu je napadel tudi uprave begunskih taborišč v Nemčiji, Avstriji in Italiji,²⁶ saj naj bi v njih taboriščno osebje s fizično silo preprečevalo repatriacijo razseljenih oseb. V pisnem odgovoru je takratni direktor Unrre, Herbert Lehman, zavrnil vse obtožbe dr. Beblerja in pojasnil, da 22 izmed 30 taborišč, ki jih je dr. Bebler omenjal v govoru, sploh ne obstaja. Hkrati pa je pojasnil, da je UNRRA v ostalih taboriščih dejansko delila informacije o političnem stanju in stanju preskrbe v izvornih državah razseljenih oseb, da so se te lahko samostojno in po svoji volji odločale za repatriacijo ali emigracijo v tretje države. Predlog dr. Beblerja je izzval široko in več dni dolgo debato o individualni svobodi odločanja razseljenih oseb. V debati sta se med drugim aktivno opredelila predstavnik Sovjetske zveze Amazasp Arutiunian in Eleanor Roosevelt, ki je predsedovala *Komisiji OZN za človekove pravice*. Sovjetski predstavnik se je postavil na stran Jugoslavije in predlagal, da bi bila edina dovoljena propaganda tista, ki prihaja iz izvornih držav. Eleanor Roosevelt pa je zagovarjala čim bolj široko informiranost in stopnjo individualnega odločanja. Predlog Jugoslavije je bil nazadnje zavrnjen, komite pa je Generalni skupščini OZN predlagal, da se zavzema za svobodno odločanje razseljenih oseb glede repatriacije.²⁷

Nov val razseljenih oseb

V letu 1946 se je število jugoslovanskih razseljenih oseb v Italiji še povečalo, saj je bilo število prebežnikov čez jugoslovansko-italijansko mejo vedno večje. Kot poročajo Unrrini dokumenti, je šlo večinoma za prebežnike srednjega in višjega sloja – trgovce in obrtnike ter bogatejše kmete, ki so nasprotovali novi politični ureditvi v Jugoslaviji.²⁸ Statistike so Jugoslovane v oskrbi zaveznikov zdaj delile na naslednje tri

25 UNA, IM, S-1461-0000-0027, Cables – to and from Yugoslavia Mission 1944–1949, Telegram jugoslovanske misije italijanski misiji, 9. 5. 1945.

26 Pridobljeni viri žal ne ponujajo poimenskega spiska taborišč.

27 Vernant, *The Refugee in the Post-War World*, 71, 72, 76.

28 UNA, IM, S-1479-0000-0009, DP Operations (Italy) – A. C. Correspondence 1944–1949, Poročilo o stanju beguncev v Italiji, april 1946, 2.

skupine: begunce v oskrbi Unrre, begunce v oskrbi Zavezniškega nadzornega sveta in Jugoslovane v oskrbi vrhovnega poveljstva zavezniških sil (AFHQ). Marca 1946 je bilo skupno število beguncev v vseh treh skupinah 6.586. Od tega je bilo 1.829 Srbov, 2.747 Hrvatov in 2.010 Slovencev. Število novih pribežnikov čez jugoslovansko-italijansko mejo je bilo vedno večje, število razseljenih oseb pa je še naprej naraščalo. Zgovorna statistika je bila narejena za mesec oktober 1946:²⁹

Jugoslovanske razseljene osebe v oskrbi Unrre			
Judi		Ostali Jugoslovani	
Taborišča	350	Taborišča	455
Hachsharoth ³¹	59		
Dobitniki pomoči izven taborišč	411	Dobitniki pomoči izven taborišč	806
Skupaj	820	Skupaj	1.261
	Skupaj	2.081	

Jugoslovanske razseljene osebe v oskrbi Zavezniškega nadzornega sveta (Allied Commission)	
Judi	85
Ostali Jugoslovani	6.750
Skupaj	6.835

Jugoslovanske razseljene osebe v oskrbi Vrhovnega poveljstva zavezniških sil (Allied Force Headquarters – AFHQ)³²	
Vojaki sovražnika, ki so se predali	622

Skupaj je bilo takrat v Italiji 9.538 jugoslovanskih razseljenih oseb, za katere so skrbeli zavezniki in ki se načeloma niso vrnile v Jugoslavijo. Unrrino poročilo ocenjuje, da so zavezniki zanje dobro skrbeli in da so bile celo bolj preskrbljene kot večina domačinov v tistem času. A v številčnem popisu so omenjene le tiste, za katere so zavezniki neposredno odgovarjali in jim nudili preskrbo. Vojaške oblasti so namreč ocenjevale, da se je v Italiji v tem obdobju nahajalo med 45.000 in 55.000 Jugoslovancev, med

29 UNA, IM, S-1459-0000-0011, D.P's. Information concerning Yugoslav D.Ps in Italy, 9. 11. 1946.

30 Pred drugo svetovno vojno so bili hachsharothi centri, v katerih so se Judi izobraževali za pretežno obrtniške poklice. Kot je zapisano v poročilu izobraževalne judovske organizacije ORT iz leta 1947, pa hachsharothi v povojni Italiji niso izobraževali, razen dveh ribiških tečajev. Pretežno je bilo v njih najti rokodelce, ki so delali v dobro judovske skupnosti. Več *Report on the ORT Activities*, August 1946–July 1947 (Paris, Geneva: ORT Union, 1947), 53, dostopno na: https://dpcamps.ort.org/fileadmin/image_archive/reports/ort%20italy%20report.pdf, pridobljeno avgusta 2020.

31 Število predanih vojakov, za katere je skrbel AFHQ, se je v oktobru 1946 precej znižalo v primerjavi z nekaj meseci pred tem. Takrat je AFHQ skrbel za približno 7.000 predanih vojakov, ki pa jih je nato vojska mobilizirala za prevzem služb, ki so jih pred tem opravljali vojaki 2. poljskega korpusa. Mobiliziranci so službe opravljali v uniformah, vendar neoboroženi.

njimi pa jih je približno 3.000 našlo službo v zavezniški vojski, a zanje zavezniške enote načeloma niso skrbele humanitarno, saj so za svoje delo prejeli plačo. Med 5.000 in 10.000 Jugoslovancev v Italiji naj bi se preživljalo s preprodajo na črnem trgu in drugačnim kriminalom, kar naj bi jim omogočalo precej boljši standard, kot je bilo takrat povprečje v državi.³² V tem obdobju je sicer že začel naraščati odpor Italijanov do tujcev na svojem ozemlju. Posledično je veliko novih prebežnikov iz Jugoslavije ponovno iskala zavetje v Unrrinih in zavezniških taboriščih. Ne le da na tak način prebežnikom ni bilo treba najti službe, ki so bile že tako ali tako precej redke, temveč so si tako tudi olajšali možnost emigracije v tretje države. Preiskava AFHQ je tako pokazala, da se je med julijem in novembrom 1946 v taborišča ilegalno pretihotapilo okoli 600 Jugoslovancev. Zato so zavezniški začeli zaostrovati pogoje za sprejem. Med drugim je bilo zdaj obvezno tudi posedovanje izkaznice razseljene osebe ali drugega dokazila, s katerim so prosilci za sprejem dokazali, da so bili begunci že pred 8. majem 1945.³³

Pot v domovino

Na koncu še nekaj besed o nadaljnji repatriaciji. Vodja italijanske misije Keeny v poročilu poroča, da je UNRRA v sodelovanju z jugoslovansko vlado še vedno vodila programe repatriacije. Za vrnitev v domovino so se Jugoslovani sicer redko odločali, kljub temu pa prisiljene repatriacije ni bilo.³⁴ V več Unrrinih dokumentih je mogoče slediti postopku repatriacije od začetka leta 1946 pa do konca leta 1947, a po opisu so si med seboj vsi enaki. Najbolj izčrpno poročilo je nastalo 16. maja 1946, navaja pa, da sta pri postopku repatriacije sodelovala urad za pomoč (Bureau of Relief Service) Unrrine italijanske misije in jugoslovanski urad za repatriacijo, ki je sprva deloval v okviru jugoslovanskega ministrstva za socialo, kasneje pa ministrstva za notranje zadeve. Poročilo spremlja skupino dvajsetih repatriirancev, ki so 25. aprila 1946 začeli svojo skupno pot proti domovini iz taborišča Cinecitta. Do tja so verjetno prispeli iz drugih taborišč v južni in osrednji Italiji. Iz Rima so odpotovali v Trst, kamor so prispeli 31. aprila. Tu so jih nastanili v taborišču 13. korpusa zavezniške vojaške oblasti v coni A Julijske krajine. 2. maja pa so se v spremstvu osebja jugoslovanskega Rdečega križa vkrkali na vlak in pri Sežani prečkali Morganovo linijo. Neposredno po prihodu vlaka v Divačo so se izkrkali in bili predani osebju jugoslovanskega urada za repatriacijo. Nastanili so jih v »prehodno taborišče« oziroma v trinadstropno stavbo, nekaj sto metrov oddaljeno od železniške postaje v Divači, v katero so lahko sicer nastanili do 100 ljudi. Če je kateri konvoj sestavljalo več kot 100 repatriirancev, so celo skupino takoj prepeljali v »repatriacijsko taborišče« v Ljubljani. V prvo ali drugo taborišče naj bi naseljevali predvsem repatriirance iz bolj oddaljenih republik Jugoslavije in drugih

32 UNA, IM, S-1459-0000-0011, D.P.'s. Information concerning Jugoslav D.P.s in Italy, 9. 11. 1946.

33 UNA, IM, S-1479-0000-0010, DP Operations (Italy) – Allied Commission – Special Orders – Daily Bulletins – Instructions 1944–1949, Yugoslav Refugees desiring admission into Allied Commission D.P. Centers, 12. 11. 1946.

34 Ibid.

držav, ki so čakali nadaljnji transport proti domu, medtem ko so repatriirance iz cone B Julijske krajine, Slovenije in Hrvaške že drugi dan ali v nekaj dneh poslali domov. Vsekakor pa nobenega konvoja repatriirancev niso zadrževali v Divači dlje kot dva dni.³⁵ Poročilo nadalje podaja nekatere izjave repatriirancev, ki govorijo, da so se bali vrnitve v domovino. Poudarili so, da so jih pred vrnitvijo mnogi svarili, a da slabih izkušenj niso imeli. Pri tem pa je treba opozoriti, da so intervjuji s piscem poročila nastali največ šest tednov po prihodu repatriirancev in da so bili repatriiranci zelo verjetno zaslišani bodisi ob prihodu v Divačo bodisi kdaj kasneje po prihodu domov.

Kljub vsemu pa se je po začetnem valu v letih 1944 in 1945 le malo jugoslovanskih razseljenih oseb vrnilo v domovino. Ostali Jugoslovani so ostajali v taboriščih, ki jih je po ukinitvi Unrre junija 1947 prevzela Mednarodna begunska organizacija (IRO). Od tu so Jugoslovanom urejali sprejem v tretje države, toda postopki so bili mnogo-krat dolgotrajni, saj so zadnje jugoslovanske razseljene osebe zapustile Italijo šele ob koncu 50. let.

Viri in literatura

Arhivski viri

- UNA, United Nations Archives and Records Managment Section – Arhiv organizacije združenih narodov, New York City:
 - Fond Unrrine Italijanske misije (IM) (AG-018-009), Chief of Mission (S-1459), Chief of Mission – Office of the Special Assistant to the Chief of Mission for Government Liasion (S-1461), Bureau of Relief Services (S-1479)

Literatura

- Ajlec, Kornelija. »Jugoslovanski begunci v Egiptu in njihova politična opredeljenost 1943–1946.« *Zgodovinski časopis* 67, št. 3–4, (2013): 428–48.
- Ajlec, Kornelija. »UNRRA and Its Arrival in Yugoslavia, 1944–1945.« *Istorija 20. veka*, št. 2 (2020): 129–50.
- Ajlec, Kornelija. »UNRRA v Jugoslaviji in Sloveniji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 2 (2013): 79–99.
- Ajlec, Kornelija. *Odnosi med begunci iz Jugoslavije in Unrro v Egiptu v letih 1943–1946: doktorska disertacija*. Ljubljana, 2013.
- Čepič, Tatjana. »Oris poteka repatriacije v letu 1945.« *Kronika* 33, št. 2–3, (1985): 232–36.
- Gombač, Jure. »K politiki povratnih migracij po drugi svetovni vojni.« V: Marina Lukšič Hacin, ur. *Spet doma? Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo*, Ljubljana: Založba ZRC, 2006, 13–57.
- Harris, Charles R. S.. *Allied Military Administration of Italy 1943–1945*. London: Her Majesties Stationary Office, 1957.

35 UNA, IM, S-1479-0000-0154, Camps Administration – Emigration 1944–1949, Priveredbe o metodama primanja i brizi koju o repatriaciji vode Jugoslavenske vlasti, 16. 5. 1946.

- Landau, Ronnie S.. *The Nazi Holocaust. It's History and Meaning*. New York: I.B Tauris, 2006.
- Proudfoot, Malcolm J.. *European Refugees 1939–1952. A Study in Forced Population Movement*. Evanston: Northwestern University Press, 1956.
- Vernant, Jacques. *The Refugee in the Post-War World*. New Haven: Yale University Press, 1956.
- Woodbridge, George. *UNRRA. The History of the United Nations Relief and Rehabilitation Administration*. Vol. 3. New York: Columbia University Press, 1950.
- Wriggins, Howard. *Picking up the Pieces from Portugal to Palastine. Quaker Refugee Relief in World War II. A Memoir*. Lanham: University Press of America, 2004.
- Wyman, Mark. *DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–51*. Ithaca, Cornell: University Press, 1998.

Spletni viri

- *A Ccompilation of the Resolutions on Policy. First and Second Sessions of the UNRRA Council. Volume 2, Resolutions on Policy, 21–23*. Washington D.C: United Nations Relief and Rehabilitation Administration, 1944. Dostopno na: Hathitrust.org: <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015063799061>. Pridobljeno: avgust 2020.
- *Report on the ORT Activities, August 1946–July 1947, 53*. Paris, Geneva: ORT Union, 1947. Dostopno na: dpcamps.ort.org: https://dpcamps.ort.org/fileadmin/image_archive/reports/ort%20italy%20report.pdf. Pridobljeno: avgust 2020.
- *Proceedings of the Intergovernmental Committee, Evian, July 6th to 15th, 1938 ... Record of the Plenary Meetings of the Committee. Resolutions and Reports*. London, 1938. Yad Vashem The World Holocaust Remembrance Center. Dostopno na: <https://www.yadvashem.org/docs/evian-conference-decisions.html>. Pridobljeno: avgust 2020.

Tiskani viri

- *Uradni list FLRJ*, št. 68, 6. 8. 1946.

Kornelija Ajlec

THE ROLE OF UNRRA IN SUPPLYING AND REPATRIATING THE YUGOSLAVIANS DISPLACED IN ITALY (1945–1947)

SUMMARY

The displaced Yugoslavs in Italy included the liberated detainees, internees, and prisoners; those who had been forcedly mobilised into the Italian Army; military refugees; and post-war political refugees. They were initially supplied by the military authorities and later on by the UNRRA. The UNRRA representatives in Italy would often argue with the representatives of the new Yugoslav government regarding the provision of financial support to those displaced persons that lived outside of the refugee camps and did not support the new Yugoslav government. The disagreements expressed by the Yugoslav authorities were also evident at the sessions of the United

Nations Committees and Boards. In the discussions about the communication of information to the displaced Yugoslavians, the United Nations sided with these people and rejected the Yugoslav proposal regarding the restriction of the information about the political situation in the homeland. Regardless of the disputes, the UNRRA maintained solid cooperation with the Yugoslav government in the organisation of repatriation convoys.

1.01

Mateja Režek*

Sodobna zgodovina v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji, 1945–1990**

IZVLEČEK

Članek obravnava pouk sodobne zgodovine v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji/Jugoslaviji na podlagi sistematičnega pregleda in analize učnih načrtov in zgodovinskih učbenikov med letoma 1945 in 1990. Raziskava se osredotoča na politično rabo zgodovine kot enega ključnih instrumentov legitimizacije komunistične oblasti. Glavne legitimizacijske točke so bile narodnoosvobodilni boj, antifašizem in socialna revolucija ter koncept reševanja nacionalnega vprašanja, tj. načelo bratstva in enotnosti, po sporu z Informbirojem in odmiku Jugoslavije od Sovjetske zveze pa sta se med zgodovinskimi kanoni zasedrala tudi Titov upor Stalinu ter samoupravljanje in neuvrščeno kot specifični jugoslovanskega socializma.

Ključne besede: pouk zgodovine, zgodovinski učbeniki, učni načrti, socializem, kolektivni spomin, ideologizacija

* Dr., višja znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijska 1, SI-6000 Koper; mateja.rezek@zrs-kp.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-9356 *Antifašizem v Julijski krajini v transnacionalni perspektivi, 1919–1954* in raziskovalnega programa P6-0272 *Slovenija in Sredozemlje*, ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACT

TEACHING OF CONTEMPORARY HISTORY IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS IN SOCIALIST SLOVENIA, 1945–1990

The article discusses the teaching of contemporary history in primary and secondary schools in the socialist Slovenia/Yugoslavia based on the systematic overview and analysis of school curricula and history textbooks between 1945 and 1990. The research focuses on the political use of history as one of the key instruments of legitimising the communist rule. Its main legitimisation points were the National Liberation Struggle during World War II, anti-fascism, and the social revolution. Another important legitimising tenet was the concept of resolving the national question; i.e. the principle of brotherhood and unity. After the split between the Soviet Union and Yugoslavia in 1948, Tito's resistance to Stalin, self-management, and non-alignment also entered the historical canon as the specific qualities of the Yugoslav socialism.

Keywords: history teaching, history textbooks, curricula, socialism, collective memory, ideologisation

Kolektivni zgodovinski spomin je konstrukcija skupne preteklosti, pri kateri ima šolska zgodovina, zlasti zgodovinski učbeniki, izjemno pomembno vlogo. Za vsakogar, ki je kdaj hodil v šolo, so učbeniki eden prvih stikov z zgodovino, sence šolske zgodovine pa nas spremljajo vse življenje. Četudi se zaradi družbenih okoliščin in individualnih razlogov naši pogledi na preteklost kasneje spremenijo, sledovi učbenikov ostanejo. Pri presojanju vsebine učnih načrtov in zgodovinskih učbenikov, ki so v središču tega prispevka, ne smemo prezreti, da so ti podvrženi dejavnikom časa in okolja še močnejše kot druge zvrsti zgodovinopisja. Učbeniki in učni načrti niso le produkt avtorjev, temveč v prvi vrsti ogledalo dominantnega vrednostnega sistema, ideologije in nazorov neke družbe, ki se najbolj korenito spremenijo ob velikih družbenih in političnih prevratih. Ti za seboj praviloma potegnejo spreminjanje zgodovine oziroma konstrukcijo zgodovinskega spomina, ki naj bi zagotovil legitimnost in zgodovinsko identiteto novi ureditvi, pri čemer se preteklost znajde v orwellovskih funkciji obvladovanja sedanjosti in prihodnosti: »Kdor obvladuje preteklost, obvladuje prihodnost, kdor obvladuje sedanjost, obvladuje preteklost.«¹

V socialistični Jugoslaviji je bila zgodovina eno od pomembnih orodij legitimizacije politične oblasti. Osrednje legitimizacijske točke so bile antifašizem, *narodnoosvobodilni boj* (NOB) in *ljudska revolucija*, znotraj katerih je morala komunistična partija imeti popoln primat, zelo pomembno vlogo pa je imel tudi koncept reševanja nacionalnega

1 George Orwell, 1984 (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983), 28.

vprašanja v Jugoslaviji, tj. načelo bratstva in enotnosti. Po sporu z Informburojem in odmiku Jugoslavije od Sovjetske zveze so se med zgodovinskimi kanoni zasidrali tudi upor proti Stalinu ter samoupravljanje in neuvrščenost kot specifični jugoslovanskega socializma, vse naštetu pa je prežemal kult Titove osebnosti. Politična oblast je med prednostne naloge zgodovinopisja uvrstila iskanje tradicij naprednih gibanj v preteklosti in dokazovanje linearnosti zgodovinskega razvoja kot nenehnega napredka od nižjih k višjim oblikam družbene ureditve, od razredne k brezrazredni družbi. Zgodovinopisje naj bi se napajalo s historičnim materializmom kot aplikacijo dialektičnega materializma na zgodovinski razvoj ter se usmerilo k marksističnemu preučevanju zgodovine ljudskih množic. Hkrati s prevajanjem zgodovine v jezik marksizma bi morali zgodovinarji razširiti svoje raziskave na novejšo in sodobno zgodovino, zlasti na obdobje med obema vojnama ter na drugo svetovno vojno.²

Ena prvih nalog, ki si jih je politična oblast zadala na področju zgodovinopisja, je bila priprava novih šolskih učbenikov, toda ta se je pokazala kot izjemno zahtevna naloga, saj so prvi zgodovinski učbeniki domačih avtorjev začeli izhajati šele sredi petdesetih let. Do resnih razhajanj glede učbenikov je v jugoslovanskem političnem vrhu prišlo že poleti 1945. Ob vprašanju, ali naj se pripravi enoten učbenik nacionalne zgodovine za celo Jugoslavijo ali pa naj ima vsaka republika svojega, sta se v zveznem ministrstvu za prosveto oblikovali dve struji: slovenski, hrvaški in nekateri srbski predstavniki so si prizadevali za ločene učbenike po republikah, večina predstavnikov iz Srbije, Bosne in Hercegovine, Črne Gore in Makedonije pa je zagovarjala enotne zgodovinske učbenike. Prevladala je druga, »unitaristična« struja, zato so prosvetne oblasti predpisale enotne učbenike, toda kmalu je bilo republikam začasno dovoljeno izdajati lastne učbenike,³ kar je sčasoma preraslo v trajno pravico. Napetosti med skupno jugoslovansko identiteto in individualnostjo posameznih narodov so se torej pojavljale že v obdobju najbolj izrazitega centralizma, še bolj očitne pa so postale v kasnejših desetletjih.

Najpomembnejše interpretativne smernice na področju sodobne zgodovine so določali najvišji partijski voditelji, zlasti Tito, s pomenom njegovih govorov in referatov za jugoslovansko zgodovinopisje pa se lahko po pomenu za sovjetsko zgodovinopisje kosa le še *Kratka zgodovina VKP(b)*. V Sloveniji je imel na področju ideološkega usmerjanja zgodovinopisja ključno vlogo minister za znanost in kulturo Boris Zihlerl, ki je leta 1947, ob deseti obletnici ustanovitve Komunistične partije Slovenije, zapisal, da je bila njena ustanovitev ne le »preokretnica v razvoju slovenskega delavskega gibanja«, ampak »preokretnica v zgodovini slovenskega naroda sploh. Bila je zgodovinska nuja, da slovensko ljudstvo dobi novo politično vodstvo, svojo novo, zares

2 Več o ideološkem in političnem »usmerjanju« povojnega zgodovinopisja Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija* (Zagreb: Srednja Europa, 2012). Magdalena Najbar Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945–1960* (Zagreb: Ibis, 2013). Mateja Režek, »Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične 'kontaminacije' zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966)«, *Acta Histriae* 22, št. 4 (2014): 971–92.

3 Carol S. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953* (Boulder: Westview Press, 2001), 62.

ljudsko in zares narodno stranko, ki ga bo sposobna voditi skozi težke preizkušnje k zmagi. Taka stranka je mogla biti samo Komunistična partija Slovenije.«⁴ Leta 1951 je Zihlerl predstavil smernice, ki bi jim moralo slediti slovensko zgodovino pisje. Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani je poudaril, da, podobno kot vsako revolucijo, »tudi našo, v osvobodilni vojni spočeto revolucijo, obeležuje tisto, čemur pravimo prevrednotenje vseh vrednot«. Starejše slovensko zgodovino pisje je ocenil kot odsev nemškega zgodovino pisja ter mu očital konservativnost, zamaknjenost v starejša obdobja, »beg od preklete aktualnosti«, odsotnost marksizma in prevlado pozitivizma. Napake slovenskega zgodovino pisja so bile po Zihlerlovem mnenju »razredno pogojene«, saj naj bi prav razredna družba zgodovinarjem zastirala pogled in ovirala objektivno vrednotenje preteklosti. Slovenske zgodovinarje je pozval, da naj več raziskovalne pozornosti namenjajo najnovejši dobi, zlasti obdobju med obema vojnama, brez katerega ni mogoče pisati zgodovine NOB, pri svojem delu pa naj sledijo dialektični metodi zgodovinskega materializma.⁵

Še bolj kot akademsko zgodovino pisje je bila političnemu nadzoru podvržena šolska zgodovina. Zanimanje komunistične partije za vzgojo in izobraževanje je bilo vgrajeno globoko v njen ideološko-politični program, ki ni predvideval le izgradnje nove države, temveč tudi oblikovanje nove socialistične družbe in novega socialističnega človeka. Družba, ki je prekinila s tradicijo in zamenjala prejšnje vrednote z novimi, je potrebovala nove šole, te pa nov izobraževalni sistem, ki bi pomagal zgraditi novo identiteto jugoslovanske družbe kot celote. Toda multietnične skupnosti, v nasprotju z enonacionalnimi državami, izjemno težko razvijejo enotno kolektivno identiteto. Še zlasti zahtevno je bilo to v socialistični Jugoslaviji, kjer je bilo še tisto malo skupne jugoslovanske preteklosti obremenjeno z nacionalnimi antagonizmi predvojne Jugoslavije in krvavimi obračunavanji druge svetovne vojne. Nove oblasti so bile zato prisiljene iznajti skupno jugoslovansko zgodovino, na kateri bi utemeljile kolektivno identiteto.⁶ Kot rešitev se je ponujal skupni narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov, ki se je povezoval tako s socialno revolucijo kot s konceptom bratstva in enotnosti. Iz izkušnje druge svetovne vojne se tako ni gradila samo legitimnost komunistične partije, temveč je bil spomin na skupni boj in medvojno trpljenje hkrati tudi instrument integracije oziroma skupne identitete jugoslovanskih narodov.

Leta 1945 so bili predvojni zgodovinski učbeniki umaknjeni iz šol, saj niso bili uglaseni z novo jugoslovansko stvarnostjo in s partijskim konceptom zgodovine, ki bi morala posredovati dialektično-materialistični pogled na svet. Ta je v prvih povojnih letih prodiral v jugoslovanske šole pretežno v stalinistični obliki prek prevodov sovjetskih zgodovinskih učbenikov, saj takoj po vojni še ni bilo domačih učbenikov, ki bi

4 SI AS 1589/III, š. 212, Boris Zihlerl, »Mesto Komunistične partije Slovenije v zgodovini slovenskega naroda« (Zihlerlov govor je bil objavljen v *Ljudski pravici*, 18. 4. 1947).

5 Boris Zihlerl, »O nekaterih praktičnih in teoretičnih problemih slovenskega zgodovino pisja«, v: Boris Zihlerl, *Zbrana dela: peta knjiga* (Ljubljana: SAZU, 1989), 56–70.

6 Wolfgang Höpken, »History Education and Yugoslav (Dis-)Integration«, v: Wolfgang Höpken, ur., *Öl ins Feuer? – Oil on Fire?: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in Southeastern Europe* (Hannover: Verlag Hansche Buchhandlung Braunschweig, 1996), 100.

sledili novim ideološkim konceptom. V šolah so zato uporabljali prevode sovjetskih učbenikov, čeprav ti niso bili usklajeni z učnimi načrti, saj niso obravnavali nacionalne zgodovine, kronološko pa so segli le do oktobrske revolucije.

Izhodišče šolske zgodovine so učni načrti, ki narekujejo tudi vsebino učbenikov. Prvi začasni učni načrti so nastali že pred koncem vojne. V Sloveniji je bil že septembra 1944 izdan začasni učni načrt za osnovne šole, ki je veljal na ozemlju pod partizanskim nadzorom. Pri zgodovini je med drugim predpisal tudi pouk o drugi svetovni vojni, v okviru katerega naj bi učitelji šolski mladini spregovorili o vzrokih zloma kraljeve Jugoslavije, osvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, osebnosti maršala Tita in vzpostavljanju ljudske oblasti.⁷ Podobno je predpisoval tudi prvi povojni učni načrt za osnovne šole iz leta 1946.⁸ Dikcija prvih dveh začasnih učnih načrtov je bila glede na čas, v katerem sta nastala, presenetljivo zmerna, česar pa ni mogoče trditi za učni načrt za osnovne šole iz leta 1948. Ta je poleg seznanitve učencev z zgodovinskim dogajanjem »s stališča marksizma leninizma« in razvijanja »zavestne in aktivne ljubezni do vsega, kar je napredno in človeško«, zahteval tudi, da je treba pri osnovnošolcih razvijati »mržnjo do vsega nazadnjaškega in nečloveškega.«⁹ V nadaljevanju je podrobno našteval teme, s katerimi bi se morali seznaniti učenci. V poglavjih o obdobju med obema vojnama je poudarjal predvsem vlogo komunistične partije, čeprav je bila ta pred drugo svetovno vojno marginalna politična stranka. Podrobno je bila predpisana tudi snov o drugi svetovni vojni, s poudarkom na boju jugoslovanskih narodov proti okupatorjem in njihovim sodelavcem ter na vlogi komunistične partije, osnovnošolci pa naj bi se seznanili tudi z »izdajništvom vodstva bivših političnih strank in domačih izdajalcev«. Nekaj ur je bilo namenjenih tudi oblikovanju ljudske oblasti med vojno in izgradnji socializma po njej.¹⁰

Gimnazije so prvi začasni učni načrt dobile leta 1945. Prva povojna generacija gimnazijcev naj bi se med drugim seznanila z zgodovino predvojne Jugoslavije in njenim propadom, partizanskim gibanjem in njegovo zmago ter z oblikovanjem ljudske oblasti in nove jugoslovanske države.¹¹ Podrobneje je učno snov predpisoval dopolnjeni učni načrt iz leta 1946, zaradi dejstva, da učbenikov novejše zgodovine takrat še ni bilo, pa so bila kot literatura predpisana kar dela vodilnih politikov: Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja in Borisa Zihlerla.¹² Še bolj natančno je snov predpisoval učni načrt za gimnazije iz leta 1948. Skozi pouk zgodovine naj bi gimnazijci, podobno kot osnovnošolci, razvijali »ljubezen do vsega, kar je v zgodovini napredno in človečansko, in sovraštvo do vsega reakcionarnega in nečlovečanskega«. Pouk zgodovine naj bi jih oblikoval v »zavestne in požrtvovalne graditelje in branitelje naše ljudske domovine«. Poleg tega bi jim moral ponuditi »pravilno orientacijo v zgodovini in sodobnem političnem

7 SŠM, *Začasni učni načrt za osnovne šole*, september 1944.

8 SŠM, *Začasni učni načrt za višje osnovne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946).

9 SŠM, *Učni načrt za osnovne šole, nižje razrede sedemletk in višje osnovne šole* (Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LRS, 1948), 91.

10 *Ibid.*, 94, 95.

11 SŠM, *Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah za šolsko leto 1945–1946* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1945), 10–14.

12 SŠM, *Spremenbe k učenemu načrtu za gimnazijo za šolsko leto 1946/47* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946).

življenju in pravilno razumevanje zakonitosti zgodovinske poti, ki je pripeljala našo deželo do zmage socializma, kakor tudi zakonitosti zgodovinske poti, po kateri gre človeštvo k svojemu končnemu smotru – komunizmu, družbi neomejenega napredka in človečanstva«. ¹³ Razdelitev zgodovinskih obdobjev je ostala tradicionalna: od antike do moderne dobe, v skladu z novo ideologijo pa so se spremenili vsebinski poudarki in terminologija. Pri pouku antične zgodovine je bil poudarjen sistem sužnjelastništva, srednji vek je postal obdobje fevdalizma, velikih družbenih razlik in kmečkih uporov, pri novoveški zgodovini pa je bilo v ospredju vzpostavljanje kapitalističnih odnosov in oblikovanje delavskega gibanja. Prva svetovna vojna je postala nekakšen uvod v oktobrsko revolucijo, velik poudarek pa je bil tudi na zgodovini Sovjetske zveze. Nacionalni zgodovini oziroma zgodovini jugoslovanskih narodov je bil namenjen pouk zgodovine v zadnjem letniku gimnazije. Pri obdobju med obema vojnama je bil temeljni poudarek na delavskem gibanju in delovanju komunistične partije, najbolj podrobno pa je bil razčlenjen načrt pouka zgodovine NOB, ki je skozi partizanske bitke in organizacijo oblastnih organov zajel vojaške in politične vidike vojnega časa. ¹⁴

Po sporu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ko se je Jugoslavija začela odpirati proti Zahodu in so bile najbolj grobe oblike nadzora in represije opuščene, so iz učnih načrtov izginile nekatere najbolj rigidne ideološke zahteve, sčasoma tudi tista o »razvijanju sovraštva do vsega nazadnjaškega«, toda temeljni ideološki postulati in vsebinski poudarki so ostali bolj ali manj enaki. Še več, v prvem obdobju po sporu z Informbirojem se je pritisk partije na zgodovinopisje še bolj okrepil, kajti resolucija Informbiroja je jugoslovanskim voditeljem očitala pretirano hvalisanje in neskrupuloznost v prikazovanju zaslug jugoslovanskih komunistov in partizanov za zmago v pretekli vojni, te obtožbe pa so zahtevale hiter in učinkovit odgovor. Okvir, znotraj katerega se je v Jugoslaviji pisala zgodovina partije in NOB, je postavilo Titovo politično poročilo na petem kongresu Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) julija 1948, v katerem je generalni sekretar podal podroben pregled zgodovine jugoslovanske partije in na tej podlagi utemeljeval pravilnost njene politike. ¹⁵ Na kongresu je bil sprejet tudi sklep o organiziranem raziskovanju zgodovine komunistične partije in delavskega gibanja ter NOB in povojne graditve socializma. Kmalu zatem je bil pri Centralnem komiteju KPJ ustanovljen zgodovinski oddelek, podobni oddelki pa so nastali tudi pri republiških partijah. Partijski zgodovinski oddelki so zbirali in objavljali gradivo za zgodovino partije, iz njih pa so se kasneje razvili partijski zgodovinski arhivi.

Januarja 1949, na vrhuncu krize po izključitvi Jugoslavije iz Informbiroja, je potrebo oblasti pa novih zgodovinskih učbenikov najeksplicitneje izrazil Milovan Đilas, šef partijske komisije za agitacijo in propagando, bolj znane kot agitprop, ki je v članku »O nacionalni zgodovini kot učnem predmetu«, objavljenem v glasilu Centralnega komiteja KPJ *Komunist*, zakoličil ideološke okvire pisanja učbenikov

13 SŠM, *Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk* (Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LRS, 1948), 70.

14 *Ibid.*, 70–114.

15 Josip Broz Tito, »Politično poročilo«, v: *V. kongres Komunistične partije Jugoslavije* (Ljubljana: Ljudska pravica, 1948), 7–148.

nacionalne zgodovine. Đilas je zgodovinarje pozval, da naj se odresejo tradicionalnih nazorov in starih pogledov na nacionalno zgodovino ter začnejo prebirati klasike marksizma. Zgodovinarji bi morali na podlagi dialektičnega materializma, ki ga je Đilas imel za »edino pravilno znanstveno metodo«, odkrivati zakonitosti zgodovinskega razvoja in ugotavljati, na kakšen način in v kakšnih okoliščinah so se te zakonitosti izrazile v zgodovini jugoslovanskih narodov. Hkrati bi morali pri svojem delu razviti kritiko in odkrivati ne le sile, ki so gnale razvoj naprej, temveč tudi sile, ki so razvoj zavirale, pri ocenjevanju dogodkov in osebnosti iz nacionalne preteklosti pa zgodovinarjev ne bi smel voditi nacionalizem. Kot najbolj nujno nalogo na področju zgodovinopisja je opredelil pripravo učbenika nacionalne zgodovine, ki bi ga uporabljali kot ideološko orožje partije, kot »sestavni del borbe za naglo idejno dviganje in naglo prevzgojo naših delovnih ljudi in naše mladine«, pred zgodovinarje pa je postavil nalogo, »da podprejo borbo Partije za pravilno osvetlitev narodne preteklosti«. ¹⁶

Leta 1952, po odmiku od sovjetskih vzorov in v ozračju liberalizacije političnega sistema, je bil odpravljen agitprop, ki je dotlej usmerjal širše področje kulture in izobraževanja. Toda politična odjuga ni trajala dolgo, saj so oblasti že leta 1956 znova posegle na »občutljiva« področja, med katera je sodilo tudi zgodovinopisje. Zaradi spoznanja partijskih voditeljev o zamiranju ideološkega dela po odpravi agitpropa in posledični slabitvi vpliva partije v družbi so bile pri zveznem in republiških centralnih komitejih ustanovljene ideološke komisije, kmalu za njimi pa še zgodovinske komisije s širokimi pristojnostmi usmerjanja zgodovinopisja. Hkrati so se krepile ideje o ustanovitvi znanstvenih inštitutov, specializiranih za novejšo in sodobno zgodovino, ki naj bi pri svojem delu sledili marksizmu in potrebam partije.

Takrat so v Sloveniji začeli izhajati tudi prvi zgodovinski učbeniki domačih avtorjev. Prvi povojni učbenik novejšo in sodobno zgodovine so napisali Ferdo Gestrin, Jože Hainz in Metod Mikuž, izšel pa je leta 1956. Namenjen je bil dijakom četrtil letnikov nižjih gimnazij, po šolski reformi leta 1958, ¹⁷ ki je uvedla enotno osemletno osnovno šolanje, pa učencem osmih razredov osnovnih šol. Učbenik je zajel obdobje od marčne revolucije 1848 do prvih let po drugi svetovni vojni, primerjalno gledano pa je bilo v njem največ prostora namenjenega drugi svetovni vojni, pri čemer je pregled obče zgodovine obsegal le nekaj strani, večina prostora pa je bila namenjena NOB. Besedilo je bilo za osnovnošolski učbenik preobsežno in občutno preobremenjeno s faktografijo, njegovi avtorji pa so očitno bolj kot učnemu načrtu za osnovne šole ¹⁸ sledili učnemu načrtu za gimnazije. ¹⁹

Avtor poglavij iz zgodovine 20. stoletja je bil Metod Mikuž, nosilec prve katedre za sodobno zgodovino v Jugoslaviji na Filozofski fakulteti v Ljubljani, pred tem duhovnik in partizan, ki ga je, kot pričajo arhivski dokumenti, partija sicer upoštevala in spoštovala, pa vendar ga ni sprejela kot docela lojalnega komunistični oblasti in še manj

16 Milovan Đilas, »O nacionalni zgodovini kot učnem predmetu«, *Komunist* 3, št. 1 (1949): 52–77.

17 Več o reformi šolstva konec petdesetih let Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953–1963* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006).

18 SŠM, *Učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1954).

19 SŠM, *Učni načrt za višje razrede gimnazij in klasičnih gimnazij* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1955).

njenim pogledom na zgodovinopisje.²⁰ Pisanje učbenika so mu najverjetneje zaupali zato, ker drugih poznavalcev obče in nacionalne sodobne zgodovine takrat še ni bilo oziroma, kot je kasneje zapisal Mikužev sopotnik na oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete Bogo Grafenauer, ker so oblasti redke akademske zgodovinarje potrebovale, saj »je bilo le z njihovim znanjem mogoče ustvarjati vse mogoče publikacije / ... / in uresničevati vrsto pomembnih znanstvenih projektov / ... / To je nomenklaturi vezalo roke, čeprav je z druge strani res, da je bila oblika varovanja možnosti za delo tudi avtocenzura.«²¹ Koliko je Mikuževo pisanje narekovala samocenzura, iz besedila učbenika ni mogoče razbrati, očitno pa je, da se je pisanja lotil v duhu ideoloških kanonov. V poglavjih o obdobju med obema vojnama je, bolj kot bi to ustrezalo dejanskim razmeram, poudarjen pomen komunistične partije, osrednji prostor v učbeniku pa ima NOB. Pozitivistično opisovanje dogodkov večkrat prekinejo avtoritativne ugotovitve, običajno povezane z vlogo komunistične partije, NOB pa je v sozvočju z ideološkimi postulati povezan tudi s socialno revolucijo: »NOB ni bila borba, da bi se iz domovine izgnal samo okupator in da bi se potem nadaljevalo staro družbeno in politično življenje, ki ga je zmotil okupator, po osvoboditvi bi se vrnila kralj in vlada, velikosrbska čaršija ter ostale jugoslovanske buržoazije pa bi ponovno sedle za vrat delovnemu ljudstvu. NOB je bila veliko več, bila je osvobodilna vojna in ljudska revolucija hkrati. Pod vodstvom KPJ je delavski razred skupno z ljudskimi množicami kmetov in delovne inteligence hkrati kot z okupatorjem obračunal tudi z vso buržoazijo, ki je ves čas stare Jugoslavije zatirala delavski razred in svobodoljubne ljudske množice, takoj ob okupaciji pa se povezala z okupatorjem in tako zagrešila največjo izdajo nad lastnim narodom. Ker so se ljudske množice borile tudi z izdajalsko buržoazijo in vedno bolj uveljavljale svojo, ljudsko oblast, ob osvoboditvi dežela ni bila osvobojena samo okupatorjev, temveč tudi izdajalske buržoazije in njene oblasti. Revolucija je popolnoma uspela.«²²

V nasprotju s tedanjim hrvaškim učbenikom, v katerem ni bilo posebnega poglavja o NOB na Hrvaškem,²³ je bilo v prvem povojnem slovenskem učbeniku sodobne zgodovine pregledu NOB v Sloveniji namenjenega celo več prostora kot skupnemu boju jugoslovanskih narodov. Opazen je tudi poudarek na vlogi Osvobodilne fronte (OF), specifične slovenskega upora, o kateri v drugih jugoslovanskih republikah niso vedno radi slišali, saj je njena ustanovitev v aprilu 1941 slovenski upor postavljala v zgodnejši čas, kot je odporniško gibanje vzniknilo drugod po Jugoslaviji. Najbolj presenetljivo pa je, da v učbeniku nikjer ne najdemo omembe bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov: Mikuž piše o »naših narodih«, a nič več kot to. Do jugoslovanskega nacionalnega integralizma je bil tudi sicer precej skeptičen, kar dokazujejo njegove kasnejše izjave, denimo maja 1966, ko je v pogovoru z Mitjem Ribičičem, predsednikom zgodovinske

20 Mateja Režek, »Nevidna cenzura zgodovinopisja v socializmu,« v: Mateja Režek, ur., *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (Ljubljana: Nova revija, 2010), 225.

21 Bogo Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju,« *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 123.

22 Ferdo Gestrin, Jože Hainz in Metod Mikuž, *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1958), 180, 181.

23 Koren, *Politika povijesti*, 354.

komisije pri slovenski partiji, dejal, da se mu zdi pomembno, da so se simpozija o OF, ki je malo pred tem potekal v Ljubljani, udeležili tudi »gostje iz južnih republik«, ki so se lahko ob tem poučili o posebnostih slovenskega odpora. Nekaj besed je namenil tudi takrat aktualnemu vsejugoslovanskemu projektu pisanja skupne zgodovine delavskega gibanja narodov Jugoslavije, ki ga je ocenil kot nerealnega in v njem očitno ni želel sodelovati, pogovor pa je sklenil z besedami: »Zgodovino naj obdela vsak jugoslovanski narod sam, nato pa bomo videli, kaj imamo skupnega.«²⁴ Podobno kot pri njegovem sodobniku Bogu Grafenauerju, ki se je nazorsko in poklicno zapisal slovenstvu,²⁵ lahko tudi pri Mikužu – ne le zaradi gornje izjave, ampak tudi na podlagi njegovih del – prepoznamo koncepcijo zgodovine, ki preteklost interpretira predvsem s stališča »nacionalnega«.

Od sredine petdesetih let naprej so postajali mednacionalni odnosi v Jugoslaviji čedalje resnejši problem. Zaostritev gospodarskih in političnih razmer je znova naplavila za obstoj Jugoslavije ključno nacionalno vprašanje, ki so ga oblasti po vojni podcenjevale in ga več kot desetletje niso načenjale: deloma zato, ker so komunisti verjeli, da je bilo z revolucijo in oblikovanjem jugoslovanske federacije rešeno enkrat za vselej, deloma zaradi strahu, da bi dregnili v nevrvalgično točko večnacionalne države, pomembno vlogo pa je odigrala tudi njihova zagledanost v delovski internacionalizem. Da bi zgladili mednacionalna nasprotja, so se oprijeli koncepta bratstva in enotnosti ter sredi petdesetih let začeli spodbujati jugoslovanski socialistični patriotizem oziroma oblikovanje jugoslovanske nadnacionalne zavesti.²⁶ Ta načela so si prizadevali vpeljati v šolske učbenike in s pomočjo vsejugoslovanskih projektov pisanja skupne zgodovine jugoslovanskih narodov tudi v akademsko zgodovinopisje, vendar je bil ob čedalje močnejših mednacionalnih trenjih uspeh njihovih prizadevanj precej omejen.

V prvi polovici šestdesetih let so bili v Sloveniji prenovljeni učni načrti za osnovne šole in gimnazije. Učni načrt za osnovne šole iz leta 1962 je še bolj kot njegovi predhodniki postavljal v ospredje NOB: učenci bi se morali seznaniti z vsemi zgodovinskimi obdobji, »a še posebej z najnovejšo dobo naše zgodovine in narodnoosvobodilnim bojem«.²⁷ Podobne prioritete je imel pouk zgodovine tudi v gimnazijah, ki so prenovljeni učni načrt dobile leta 1964. Poleg običajnega seznanjanja učencev z zgodovinskimi dogodki ter razvijanja nacionalne zavesti, patriotizma in humanizma, je novi učni načrt poudarjal, da naj pouk zgodovine učence »usposobi, da spoznajo zakonitosti razvoja človeške družbe; / ... / razvija spoznanje o zgodovinski nujnosti in upravičenosti revolucionarnih pojavov na določenih stopnjah razvoja družbe« ter »učence oblikuje v zavestne borce in graditelje socializma«.²⁸ Podobno kot v predhodnih učnih načrtih so bili pri pouku novejšo zgodovine poudarjeni neuspehi predvojne

24 SIAS 1589, š. 189, Zabeležka, 13. 5. 1966.

25 Jernej Kosi, »Nacionalno zgodovinopisje kot orožje ljudstva: Grafenauerjeva koncepcija slovenske zgodovine«, v: Peter Štih in Žiga Zwitter, ur., *O mojstvih in muzi: zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018), 75.

26 Mateja Režek, *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem, 1948–1958* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 169, 170.

27 SŠM, *Predmetnik in učni načrt za osnovne šole* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962), 60–84.

28 SŠM, *Gimnazija: gradivo za sestavo predmetnika in učnega načrta* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964), 17.

Jugoslavije, veličina NOB ter uspehi in mednarodni ugled povojne Jugoslavije, za četrti letnik predpisana snov pa je nosila pomenljiv naslov »Razpadajoči kapitalizem in rast socialističnih sil«,²⁹ ki je sugeriral, da je zmaga socializma nad kapitalizmom zgodovinska nujnost in le še vprašanje časa.

Toda v šolski praksi se očitno ni vse odvijalo tako, kot je bilo predpisano v učnih načrtih. Jeseni 1965 so v okviru Zgodovinske komisije pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije pripravili poročilo o problematiki pouka novejšo zgodovine, ki je med največjimi slabostmi poudarilo pomanjkanje ustreznih zgodovinskih učbenikov, omejeno strokovno usposobljenost učiteljev in pogosto nerealizirane učne načrte. V poročilu so zapisali, da je novi učni načrt novejši zgodovini namenil precej več ur »zaradi njenih prav posebnih vzgojnih nalog«, vendar se »starejše učne moči tej spremembi le počasi prilagajajo, ker nočejo krčiti starejše zgodovine. Pravega nadzora nad izvajanjem učnega načrta sploh ni, posamezni pregledi pa kažejo, da se učne moči ne ravnaajo po učnih načrtih, saj so obravnavali npr. na ljubljanskih gimnazijah v Šubičevi ul. in na Poljanah, pa tudi na stiški gimnaziji, zgodovino NOB in povojnega obdobja samo 6 ur. Kljub temu je treba poudariti, da se mlajši kader laže vživlja v zahteve novega učnega načrta, zato lahko pričakujemo, da bo dan sčasoma novejši zgodovini tisti poudarek, kot ji gre. / ... / Ne moremo sicer govoriti o tem, da bi učitelji odklanjali NOB in njen revolucionarni značaj, ne moremo pa tudi mimo dejstva, da mnogi učitelji krčijo novejšo zgodovino v korist starejših obdobj.«³⁰

Na prvi povojni gimnazijski učbenik zgodovine 20. stoletja je bilo treba čakati vse do leta 1966. Napisal ga je Metod Mikuž, zajel pa je obdobje od prve svetovne vojne do začetka šestdesetih let.³¹ Mikuž je okvirno sledil učnemu načrtu, v primerjavi z besedili v učbeniku za osnovne šole izpred desetih let pa je bil manj dogmatski. Poglavje o drugi svetovni vojni, ki nekoliko presenetljivo zajema le četrtino učbenika, se spet začne s kratkim pregledom druge svetovne vojne v Evropi in po svetu, čemur sledi podroben prikaz domačega vojnega dogajanja, ločenega na NOB v Jugoslaviji in NOB v Sloveniji. Tudi tokrat je slovenski zgodovini odmerjenega več prostora kot jugoslovanski, slogan bratstva in enotnosti pa spet iščemo zaman. Mikuž se je tu in tam sicer spustil v naracijo v prvi osebi množine (»naš narodnoosvobodilni boj«, »naša domovina«, »smo ustvarili«, »smo ustanovili« in ne nazadnje »smo izvolili Tita za predsednika republike«), vendar je bil čustveno bolj zadržan kot v predhodnem učbeniku. Zelo malo smisla pa je pokazal za didaktiko zgodovine. Precej suhoparno besedilo, preobremenjeno s politično faktografijo, je pospremljeno le z nekaj fotografijami in zemljevidi, o drugih učnih pripomočkih pa ni sledu.

Hkrati z Mikuževim gimnazijskim učbenikom je izšel tudi novi učbenik zgodovine 20. stoletja za osmi razred osnovne šole, ki ga je napisal France Škerl, zgodovinar z Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Škerl je bil nekdanji krščanski socialist, podobno kot Mikuž pa tudi on ni veljal za »partijskega zgodovinarja«. Še

29 Ibid., 26.

30 SI AS 1589, š. 167, »Problematika pouka novejšo zgodovine«, 23. 10. 1965, 5, 6, 15.

31 Metod Mikuž, *Zgodovina za četrti razred gimnazij* (Ljubljana: Zavod za šolstvo SRS, 1966).

več, njegovo znanstveno delo je partijska zgodovinska komisija v začetku šestdesetih let celo kritizirala, češ da »daje zgrešeno predstavo o narodnoosvobodilnem gibanju«, zato so nekateri člani zgodovinske komisije menili, da bi bilo Škerla boljše usmeriti na izdajanje bibliografij, »ker je on zelo natančen«, in ga »odvrčati od drugega dela«. ³² Zakaj mu je bilo potemtakem zaupano pisanje osnovnošolskega učbenika, iz arhivskih dokumentov ni mogoče razbrati, verjetno pa so bili razlogi podobni kot pri Mikužu. Škerlov učbenik je zajel obdobje od prve svetovne vojne do sodobnosti, približno dve petini vsebine pa je bilo namenjene drugi svetovni vojni. Znotraj tega poglavja je bila večina prostora namenjena NOB, ki ga Škerl, v nasprotju z Mikužem, ni ločeval po »nacionalnem ključu«. Na drugi strani je delovanju OF ter njeni vlogi pri organizaciji in razvoju odporiškega gibanja v Sloveniji namenil še več prostora kot Mikuž, eno od podpoglavij pa je celo nekoliko drzno naslovil »Slovence je v boju vodila Osvobodilna fronta«. ³³ Besedilo učbenika je obsežno in občutno preobremenjeno s faktografijo, nekaj več smisla kot Mikuž pa je Škerl pokazal za didaktične pripomočke. Slikovnega gradiva je več kot v Mikuževem učbeniku, pri čemer otrokom niso bile prihranjene nazorne fotografije nasilja in pobijanja, vsako poglavje pa je na koncu opremljeno s povzetkom, novimi pojmi in vprašanji za ponavljanje. Škerl je sledil učnemu načrtu, svojo kritično distanco do obravnavanih vsebin pa je očitno prikril s pozitivističnim pristopom in suhoparnostjo.

Zdi se, da Škerlov učbenik ni naletel na odobravanje politike. Dokumenti partijske zgodovinske komisije sicer o njem ne povedo ničesar, razen da je »vsekakor pretežak« in da bi moral biti v njem bolj poudarjen »vzgojni moment pouka zgodovine«, ³⁴ kot se je izrazil Branko Božič, dekan Pedagoške akademije v Ljubljani, bolj zgovorno pa je dejstvo, da se je komaj nekaj let po izidu Škerlovega učbenika začel pripravljati nov osnovnošolski učbenik sodobne zgodovine. Napisala sta ga Branko Božič in Tomaž Weber, predavatelj metodike pouka zgodovine na ljubljanski pedagoški akademiji. Prvič je izšel leta 1973 in nato doživel številne ponatise, zadnjega v dopolnjeni izdaji leta 1991. Ker so po tem učbeniku listale številne generacije slovenskih osmošolcev, si je njegovo vsebino vredno nekoliko podrobneje ogledati.

V primerjavi s Škerlovim je bil učbenik Božiča in Webra manj natrpan s faktografijo, toliko bolj izrazita pa je bila ideologizacija. Zgodovina je slikana črno-belo, enoperspektivno in v izrazito poenostavljenih interpretativnih shemah. V središču nacionalne zgodovine med obema vojnama je komunistična partija, poudarjeno je delavsko gibanje, buržoaziji pa naj bi bile štete zadnje ure. Orisu predvojne zgodovine sledita pregled občje zgodovine druge svetovne vojne in poglavje o NOB, ki mu je namenjena kar polovica učbenika. Osrednjo vlogo imata komunistična partija in Tito, ki nastopata kot voditelja partizanskega gibanja in daljnovidna načrtovalca upora. V prikazih vojnega dogajanja je izražena ostra delitev na dobro in zlo: na partizane na eni strani ter na okupatorje in kolaboracioniste na drugi. Njihovi zločini so nazorno

32 SIAS 1589, š. 166, Seja zgodovinske komisije CK ZKS, 8. 2. 1962, 9, 10.

33 France Škerl, *Zgodovina za 8. razred osnovnih šol* (Ljubljana: Zavod za napredek šolstva SRS, 1966), 95.

34 SIAS 1589, š. 195, »Posvetovanje zgodovinarjev – komunistov«, 23. 6. 1972, 2.

opisani, denimo zločini ustašev v Jasenovcu: »Skoraj vsak dan pijani ustaški klavci so svoje žrtve zverinsko mučili, jih pobijali s kiji, rezali glave, sežigali v 'opekarni', streljali v jame, ki so jih kopali Cigani, in metali v Savo, ki je pogoltnila na deset tisoče ljudi.«³⁵ Besedilo je opremljeno s fotografijami, tudi z drastičnimi motivi mučenja, obešanja in streljanja ljudi. Dihotomija partizanov in njihovih nasprotnikov je poenostavljena, partizanski boj je idealiziran, poudarjena sta junaštvo in borbeni duh partizanov. Partizanska morala je prikazana kot izraz največje humanosti: »Vse partizanske enote so razvile med borci izredno tovarištvo. Med borbami se je namreč kalila nova, partizanska morala, ki je med borci utrjevala prepričanje in zaupanje, da v nevarnosti ne bodo nikdar zapustili drug drugega, če pa ne bo izhoda za vse, se bodo skupaj borili s sovražnikom do zadnjega moža. Posebej se je partizansko tovarištvo kazalo pri reševanju in skrbi za ranjene tovariše soborce. Ranjene borce so nosili desetine in desetine kilometrov daleč do sanitetnih postaj in bolnic. Morali so se pri tem pogosto srečati z nepreločnimi naravnimi zaprekami ali sovražnikom. Pri tem so jim neredko pomagali neborci, rodoljubi iz okolice in vasi. Z njimi so borci delili zadnji košček hrane in obleke. Prav zavest, da ne bodo v nemoči nikdar prepuščeni samemu sebi, in sodelovanje z ljudstvom, je dajala partizanom borbeno moč za premagovanje najhujših naporov.«³⁶

Partizani, ki so posebjali »nečloveško junaštvo mladih ljudi, ki žrtvujejo sebe, čeprav v življenje niti stopili niso, da bi bili bodoči rodovi srečni«,³⁷ so bili prihajajočim generacijam ponujeni kot vzor in model za identifikacijo, jugoslovanski NOB pa je bil predstavljen kot »kovačnica bratstva in enotnosti«: »V NOB sta se kovala bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov. Dajala sta jim moč, da so odbili napade okupatorjev in domačih izdajalcev. 'Geslo bratstva in enotnosti je omogočilo, da smo povsod, koder smo hodili, dobivali podporo našega izmučenega in ubožanega ljudstva,' je dejal Tito že v prvem obdobju NOB. Proti vsem domačim izdajalcem so partizani zmagovali z idejo skupnega boja jugoslovanskih narodov, ki lahko le združeni premagajo svoje nasprotnike. Med NOB so jugoslovanski narodi skovali enotnost, ki je nihče več ni mogel in je ne bo mogel razbiti.«³⁸

Podobno kot v predhodnih slovenskih zgodovinskih učbenikih je bil tudi v tem poseben prostor namenjen OF, pri čemer vodilna vloga komunistov ni bila prikrita: »V OF so imeli vodilno vlogo komunisti, vendar tega leta 1941 niso poudarjali. Spoštovali so načelo, da se je treba izogibati prav vsega, kar bi lahko omejevalo širino osvobodilnega boja. CK KPS je šele spomladi 1943 poudaril svoje vodstvo pri ustanovitvi in razvoju OF, ko je bilo tudi slovenskim katoliškim množicam jasno, da brez komunistične partije osvobodilnega boja sploh ne bi bilo.«³⁹

V poglavjih, ki obravnavajo povojno zgodovino, sledimo pregledu svetovne zgodovine do začetka sedemdesetih let, v katerem je največ prostora namenjenega

35 Branko Božič in Tomaž Weber, *Zgodovina za osmi razred* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976), 72.

36 Ibid., 69.

37 Ibid., 111.

38 Ibid., 111, 112.

39 Ibid., 77.

osvobodilnim gibanjem v tretjem svetu in širjenju socializma. Poglavje o graditvi socialistične Jugoslavije vsebuje pregled jugoslovanske povojne zgodovine, med drugim vzpostavitev nove oblasti in reševanje vprašanja zahodne meje. Spor z Informbirojem je prikazan kot boj Jugoslavije za različne poti v socializem, v katerem je ljudstvo »enodušno podprlo Tita in partijo in ni dovolilo, da bi kdorkoli blatil njegovo herojsko borbo proti fašizmu«. ⁴⁰ Sledi opis uvajanja samoupravljanja z osmošolcem nerazumljivimi ali komaj razumljivimi podrobnostmi iz zakonov, ustav, ustavnih amandmajev in drugih pravnih aktov. Zaključni odstavki učbenika so namenjeni vlogi Jugoslavije v mednarodni politiki s poudarkom na gibanju neuvrčenih, v središču katerega je Tito, Jugoslavija z njim na čelu pa je predstavljena kot epicenter globalnih prizadevanj za mir.

Leta 1975 je bil učni načrt za osnovne šole znova posodobljen. Zgodovina je bila razdeljena na pet obdobj: dobo praskupnosti, suznjelastniško dobo, fevdalizem, kapitalizem in rast socialističnih sil. Delitev zgodovinskih obdobjev glede na družbeno ureditev je dokazovala notranjo zakonitost razvoja človeške družbe in linearnost zgodovinskega razvoja kot nenehnega napredka od nižjih k višjim oblikam družbene ureditve, dokazovanje tega pa je bil tudi eden od temeljnih namenov šolske zgodovine. V učnem načrtu je nazorno opisano tudi, kakšen bi moral biti učitelj zgodovine, »zlasti tisti, ki poučuje zgodovino NOB in povojnega obdobja«. Ta »mora biti dober strokovnjak – zgodovinar, ki pri pouku izhaja iz marksističnih idejnih temeljev, razen tega pa mora biti vsestransko pedagoško in politično razgledan. Nenehno mora spremljati zgodovinsko, teoretično-marksistično in politično literaturo in zasledovati poročila v sredstvih javnega obveščanja. Mora pa biti tudi družbeni delavec, ki s svojim zgledom vzgaja učence v skladu z ideologijo jugoslovanske socialistične samoupravne družbe.« ⁴¹ Učni načrt je predpisal sinhrono obravnavanje NOB v Sloveniji in drugod po Jugoslaviji ter iskanje njenih skupnih značilnosti, opozarjal pa je tudi, da naj učitelji razporedijo snov skozi šolsko leto tako, da jim ne bo zmanjkalo časa za sodobno zgodovino, saj je to »zaradi njene izredne aktualnosti nedopustno«. ⁴² V navodilih za izvajanje učnega načrta so našteje teme, ki bi jih učitelji morali predelati pri pouku, navodila za izvajanje pouka najnovejše, povojne zgodovine pa sklene napotek: »Predvsem pa učencem razložimo, da žive naši narodi srečno in je SFRJ močna, ker jo vodi KPJ, ki se je bila sposobna upreti reakcionarnim notranjim silam od malomeščansko-nacionalističnih do birokratsko-dogmatskih in ki z izvajanjem družbene reforme zagotavlja samoupravni sistem in oblast delavskega razreda.« ⁴³

Sedemdeseta in začetek osemdesetih let so bili obdobje, ko so politične oblasti bolj kot kadarkoli prej podvrgle šolsko zgodovino instrumentalizaciji. Bogo Grafenauer je konec sedemdesetih let zahteval prilagoditev šolske zgodovine stanju raziskav v akademskem zgodovinopisju. Pripravil je tudi predlog učnega načrta, ki si ga je zamislil kot kronološki in vsebinski pregled ključnih zgodovinskih procesov, pojavov in institucij

40 Ibid., 137.

41 SŠM, *Osnovna šola: vsebina vzgojno-izobraževalnega dela* (Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1975), 28, 29.

42 Ibid., 33.

43 Ibid., 34.

skozi vsa obdobja človeške zgodovine, v katere bi morale biti umeščene zgodovinske izkušnje Slovencev in drugih jugoslovanskih narodov. Toda njegov poziv k preusmeritvi od izključno politične zgodovine h kulturno in družbenozgodovinskim vidikom ni bil sprejemljiv za politične oblasti. Te so vztrajale, da sta najpomembnejši nalogi pouka zgodovine prenos revolucionarnih, domoljubnih in naprednih tradicij na nove generacije ter vzgoja mladine v marksističnem duhu, Grafenauerjev osnutek učnega načrta pa so zavrnilo z obrazložitvijo, da ni dovolj »marksističen« in »nacionalen«. ⁴⁴

V izobraževalni sistem so oblasti najgloblje posegle z uvedbo srednjega usmerjenega izobraževanja konec sedemdesetih let. Nove šolske smernice je predpisal deseti kongres Zveze komunistov Jugoslavije leta 1975, ki je nakazal, da se partija vrača k obrazcem, za katere se je v šestdesetih letih zdelo, da so preživetni. Znova sta bila uveljavljena kult fizičnega dela in šolanje za poklic, splošna izobrazba pa je zdrsnila po lestvici kulturnih vrednot. Šolanje za poklic je pomenilo povečanje števila ur strokovnih predmetov in krčenje programov splošnih predmetov, kot nepotrebna pa je bila označena tudi matura oziroma zaključni izpit ob koncu srednje šole. Slovenske oblasti sicer niso tako hitele z uvajanjem usmerjenega izobraževanja kot druge jugoslovanske republike, toda leta 1980 je bil tudi v Sloveniji sprejet zakon o usmerjenem izobraževanju. ⁴⁵ Gimnazije so bile odpravljene, znotraj sistema srednješolskega izobraževanja pa je še vedno ostalo nekaj širše zasnovanih programov: družboslovno-jezikovni, naravoslovno-matematični, pedagoški in kulturološki program, ki dijakov niso pripravljali za konkreten poklic, ampak za določeno strokovno področje. Te srednje šole so ohranile nekaj pridiha odpravljenih gimnazij in s tem več ur splošnih predmetov, med njimi zgodovine, na večini drugih srednjih šol pa so pouk zgodovine zaključili že po drugem letniku.

Prvi učbenik novejša zgodovine, namenjen dijakom drugih letnikov srednjega usmerjenega izobraževanja, je izšel že leta 1978 v soavtorstvu Branka Božiča, Tomaža Webra in Janka Prunka. Tudi v tem učbeniku imata osrednjo vlogo komunistična partija in Tito, ki sta prikazana zelo podrobno že v obdobju med obema vojnoma in še bolj med drugo svetovno vojno, s čimer je postal povojni prevzem oblasti tako rekoč samoumeven. Drugi svetovni vojni in NOB je namenjena tretjina učbenika, razlage so ideologizirane in dogmatske, snov pa je v sozvočju z učnim načrtom predstavljena tako, da »učenci spoznajo vodilno vlogo KPJ. Ugotovijo naj, da je naša NOB hkrati socialistična revolucija, ki je vzpostavila novo ljudsko oblast. Učenci naj spoznajo, da pomeni naša revolucija tudi boj za enakopravnost narodov in narodnosti Jugoslavije / ... / Pri obravnavanju vojaškega poteka NOV naj se učitelji ne izgubljajo v podrobnostih, ampak naj predvsem poudarjajo vseljidski pomen boja in povezavo med vojsko

44 Peter Vodopivec, »Politics of History Education in Slovenia and Slovene History Textbooks since 1990,« v: Augusta Dimou, ur., *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe* (Göttingen: V&R uni-press, 2009), 46, 47. Gl. tudi Bogo Grafenauer, »Problematika izrade programa istorije kao obaveznog predmeta zajedničke programske osnove usmerenog obrazovanja u reformiranoj školi,« *Pouk zgodovine – Nastava povijesti*, št. 1, (1979): 2–7.

45 Aleš Gabrič, »Šolstvo od reforme do reforme,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 1146.

in zaledjem, moralne vrednote borcev, medsebojne humane odnose, pomembnost boja v mednarodnem obsegu in povezanost jugoslovanskih narodov in narodnosti.«⁴⁶ Povojni prevzem oblasti je prikazan brez omenjanja njegovih temnih plati, razvoj povojne Jugoslavije je predstavljen kot »izjemen uspeh«, Tito pa kot »ena najvidnejših političnih osebnosti sodobnega sveta, simbol neodvisne socialistične Jugoslavije in vseh naprednih sil v svetu, ki se bore za enakopravnost vseh narodov, ljudstev in držav na svetu, za mir, za konec oboroževalne tekme med velikimi silami, za obstoj in razvoj vsega človeštva.«⁴⁷ Prikaz notranjepolitičnega razvoja Jugoslavije je občutno preobremenjen s sklepi partijskih kongresov in vsebino jugoslovanskih ustav ter sklenjen z napovedjo novih možnosti »za nadaljnjo rast in krepitev socialistične demokracije in za krepitev neodvisnosti in samoupravnosti«, ki jih Jugoslaviji odpira ustava iz leta 1974.⁴⁸

Poleg tega učbenika je bil v srednjem usmerjenem izobraževanju v uporabi še en učbenik zgodovine 20. stoletja, toda le v srednjih šolah družboslovne in družboslovno-pedagoške usmeritve, kjer so zgodovino poučevali vsa štiri leta. Učbenik za četrtri letnik teh šol je izšel leta 1984, njegova avtorja sta bila Marija Kremenšek in Štefan Trojar, zajel pa je obdobje od nastanka prve jugoslovanske države leta 1918 do konca sedemdesetih let. To je bil hkrati zadnji učbenik sodobne zgodovine, ki je izšel v socialistični Sloveniji. V skladu z učnim načrtom so bili poudarki podobni kot v učbeniku za srednje usmerjeno izobraževanje Božiča, Webra in Prunka iz leta 1978, le da so besedila bolj podrobna in v poglavjih o razvoju socialistične Jugoslavije še bolj prepredena s komaj razumljivo terminologijo, kakršna se je v političnem življenju uporabljala v sedemdesetih in osemdesetih letih.

Učbenik prinaša tudi nekaj novosti: prvič je denimo omenjeno zajehtje domobrancev oz. njihova vrnitev s Koroške v Jugoslavijo: »Izdajalske vojske četnikov, ustašev, hrvaških domobrancev, slovenskih domobrancev in druge so ob nemški kapitulaciji izgubile svojega gospodarja in perspektive. Večina je hotela po vsej sili pobegniti k Angležem in se izmakniti odgovornosti za izdajalsko početje med vojno. Slovenski domobranci so se uspeli prebiti na Koroško, toda Angleži so jih kasneje vrnilili Jugoslaviji.«⁴⁹ Ker je vzporedno s povečevanjem NOB potekal tudi proces pozabe in zamolčevanja, iz učbenika ne izvemo nič o nadaljnji usodi kolaboracionistov, a jo lahko slutimo. Prvič je bilo kot problem socialistične Jugoslavije in ne več kot zgolj problem predvojne jugoslovanske države predstavljeno tudi nacionalno vprašanje oziroma nacionalizem. Čeprav je bilo nacionalno vprašanje ključno za obstoj večnacionalne Jugoslavije, mu je bilo v učbenikih dotlej namenjenega presenetljivo malo prostora. Kadarkoli so se učbeniki dotaknili mednacionalnih nasprotij v predvojni Jugoslaviji, so bila ta prikazana kot izraz buržoaznih razrednih konfliktov, medtem ko je v povojni Jugoslaviji to vprašanje veljalo za rešeno. Mednacionalni odnosi v

46 SŠM, *Predmetnik in učni načrti (delovni osnutek): skupna programska osnova v usmerjenem izobraževanju* (Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1977), 7, 8.

47 Branko Božič, Tomaž Weber in Janko Prunk, *Zgodovina 2* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978), 121.

48 Ibid., 132.

49 Marija Kremenšek in Štefan Trojar, *Zgodovina 4* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1984), 139.

socialistični Jugoslaviji so bili v učbenikih dejansko tabuizirani, podobno kot razlike v gospodarski razvitosti, ki so dejansko največkrat sprožale medrepubliške in s tem tudi mednacionalne konflikte, zato je toliko bolj presenetljivo, da je v učbeniku Marije Kremenšek in Štefana Trojarja kot eden od razlogov za mednacionalne napetosti navedena prav neenakomerna gospodarska razvitost države.⁵⁰ Besedilo je sklenjeno z orisom gospodarskih težav, ki so bile v Jugoslaviji v prvi polovici osemdesetih let več kot očitne in so z ukrepi za stabilizacijo gospodarstva močno posegle tudi v vsakdanje življenje ljudi. Zaman pa v učbeniku iščemo podatke, da je leta 1980 umrl Tito ...

Sistematični pregled učnih načrtov in zgodovinskih učbenikov, ki jih je vredno brati tako zaradi tistega, kar je v njih zapisano, kot zaradi tistega, česar v njih ni, ponuja dober vpogled v pouk sodobne zgodovine v slovenskih osnovnih in srednjih šolah v obdobju socializma. Skozi učbeniško naracijo lahko prepoznamo temeljne vrednote, ki jih je šolska zgodovina posredovala mladim generacijam: patriotizem, kolektivizem, socializem in antifašizem. Zgodovinskimi učbenikom so bili skupni preobremenjenost s politično faktografijo, posplošene ocene in enostranske, pogosto dogmatične razlage ter politična in ideološka sporočila z namenom zagotovitve legitimnosti komunistični partiji. Jugoslovanski socializem je bil predstavljen kot zgodovinska nujnost, poudarjena je bila vloga komunistične partije, v ospredju učbeniških reprezentacij pa je bil NOB, ki je bil instrumentaliziran kot sredstvo za oblikovanje kolektivne identitete multietnične jugoslovanske družbe in legitimizacijo komunistične oblasti. Pomemben vzgojni cilj šolske zgodovine je bilo tudi utrjevanje bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov, toda ta slogan je ob nenehnem ponavljanju sčasoma zbledel v prazno frazo. Posledica ideologiziranih učbeniških reprezentacij je bil neuravnotežen in selektiven zgodovinski spomin, ki je posredno tlakoval pot kasnejšim političnim manipulacijam in zlorabam zgodovine. V najbolj drastični obliki so se te izrisale ob razpadu Jugoslavije, zlasti v Srbiji in na Hrvaškem, kjer je preteklost, predvsem dogodki med drugo svetovno vojno, postala celo instrument za mobilizacijo k orožju. Pouk zgodovine je bil deležen občasnih kritik zgodovinske stroke že v obdobju socializma, toda brez opaznega učinka v izobraževalni praksi. Glasne kritične razprave o šolski zgodovini so se vrstile zlasti v drugi polovici osemdesetih let, proces preoblikovanja pouka zgodovine pa se je začel šele po menjavi družbenopolitičnega sistema v devetdesetih letih.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

⁵⁰ Ibid., 194.

Literatura

- Đilas, Milovan. »O nacionalni zgodovini kot učnem predmetu.« *Komunist* 3, št. 1 (1949): 52–77.
- Gabrič, Aleš. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Šolstvo od reforme do reforme.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1143–47. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Grafenauer, Bogo. »Problematika izrade programa istorije kao obaveznog predmeta zajedničke programske osnove usmerenog obrazovanja u reformiranoj školi.« *Pouk zgodovine – Nastava povijesti*, št. 1, (1979).
- Grafenauer, Bogo. »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 1 (1993): 117–29.
- Höpken, Wolfgang. »History Education and Yugoslav (Dis-)Integration.« V: Wolfgang Höpken, ur., *Öl ins Feuer? – Oil on Fire?: Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa – Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in Southeastern Europe*, 99–124. Hannover: Verlag Hansche Buchhandlung Braunschweig, 1996.
- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
- Kosi, Jernej. »Nacionalno zgodovinopisje kot orožje ljudstva: Grafenauerjeva koncepcija slovenske zgodovine.« V: Peter Štih in Žiga Zwitter, ur., *O mojstrih in muzi: zgodovinopisje Boga Grafenauerja in Ferda Gestrina*, 60–84. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018.
- Lilly, Carol S.. *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944–1953*. Boulder: Westview Press, 2001.
- Najbar Agičić, Magdalena. *U skladu s marksizmom ili činjenicama?: hrvatska historiografija 1945–1960*. Zagreb: Ibis, 2013.
- Orwell, George. 1984. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Režek, Mateja. *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovska politika v desetletju po sporu z Informbirojem, 1948–1958*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Režek, Mateja. »Nevidna cenzura zgodovinopisja v socializmu.« V: Mateja Režek, ur., *Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, 217–34. Ljubljana: Nova revija, 2010.
- Režek, Mateja. »Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične 'kontaminacije' zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966).« *Acta Histriae* 22, št. 4 (2014): 971–92.
- Tito, Josip Broz. »Politično poročilo.« V: *V. kongres Komunistične partije Jugoslavije*, 7–148. Ljubljana: Ljudska pravica, 1948.
- Vodopivec, Peter. »Politics of History Education in Slovenia and Slovene History Textbooks since 1990.« V: Augusta Dimou, ur., *'Transition' and the Politics of History Education in Southeastern Europe*, 45–90. Göttingen: V&R Unipress, 2009.
- Ziherl, Boris. »O nekaterih praktičnih in teoretičnih problemih slovenskega zgodovinopisja.« V: Boris Ziherl, *Zbrana dela: peta knjiga*, 56–70. Ljubljana: SAZU, 1989.

Učbeniki

- Božič, Branko in Tomaž Weber. *Zgodovina za osmi razred*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
- Božič, Branko, Tomaž Weber in Janko Prunk. *Zgodovina 2*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.
- Gestrin, Ferdo, Jože Hainz in Metod Mikuž. *Zgodovina za VIII. razred osnovne šole*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1958.

- Kremenšek, Marija in Štefan Trojar, *Zgodovina 4*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1984.
- Mikuž, Metod. *Zgodovina za četrti razred gimnazij*. Ljubljana: Zavod za šolstvo SRS, 1966.
- Škerl, France. *Zgodovina za 8. razred osnovnih šol*. Ljubljana: Zavod za napredek šolstva SRS, 1966.

Učni načrti

- SŠM, Slovenski šolski muzej:
 - *Gimnazija: gradivo za sestavo predmetnika in učnega načrta*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1964.
 - *Osnovna šola: vsebina vzgojno-izobraževalnega dela*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1975.
 - *Predmetnik in učni načrt za osnovne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
 - *Predmetnik in učni načrti (delovni osnutek): skupna programska osnova v usmerjenem izobraževanju*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1977.
 - *Spremembe k učnemu načrtu za gimnazijo za šolsko leto 1946/47*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.
 - *Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk*. Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LRS, 1948.
 - *Učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1954.
 - *Učni načrt za osnovne šole, nižje razrede sedemletk in višje osnovne šole*. Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LRS, 1948.
 - *Učni načrt za višje razrede gimnazij in klasičnih gimnazij*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1955.
 - *Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah za šolsko leto 1945–1946*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1945.
 - *Začasni učni načrt za osnovne šole, september 1944*.
 - *Začasni učni načrt za višje osnovne šole*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.

Mateja Režek

TEACHING OF CONTEMPORARY HISTORY IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS IN SOCIALIST SLOVENIA, 1945–1990

SUMMARY

The article analyses the teaching of contemporary history in the socialist Slovenia/Yugoslavia from the point of view of the political use of history as one of the key instruments of legitimising the communist rule. The research is based on school curricula and history textbooks as well as on the Communist Party's archival sources and articles written by the leading Party ideologists.

Great political upheavals cause changes in perceptions of the past, or rather constructions of the new collective memory that secures the legitimacy and historical

identity of the new order. History was certainly one of the main tools of legitimisation of the Yugoslav communist authorities. The key legitimisation points were the *National Liberation Struggle* during World War II, anti-fascism, and the *people's revolution*. Another important legitimising tenet of the communist authorities was their concept of resolving the national question in Yugoslavia; i.e. the principle of *brotherhood and unity*. After the split between the Soviet Union and Yugoslavia in 1948, resistance to Stalin, *self-management*, and *non-alignment* also entered the historical canon as the specific qualities of the Yugoslav socialism.

The interest of the Communist Party in education was deeply rooted in its political programme, which anticipated not only the construction of a new state but also the formation of a new socialist society and a new socialist man. A society that broke with tradition, exchanging previous values for new ones, required new schools and a new educational system to assist in building a new identity of society. However, multi-ethnic societies such as Yugoslavia find the creation of a common identity more difficult than ethnically homogeneous societies. It was even more difficult for the socialist Yugoslavia, where the modest common past that existed was burdened by the pre-war ethnic antagonisms and a bloody settling of accounts during World War II. Consequently, the communist authorities were forced to invent a common Yugoslav history upon which the new collective identity could be built. The common *National Liberation Struggle* of the Yugoslav peoples during World War II offered a solution that could be associated with the idea of *brotherhood and unity* and the *people's revolution*. The *National Liberation Struggle* was therefore not only a means of legitimising the communist rule but also a means of building a common Yugoslav identity.

An overview of the curricula and textbooks provides a good insight into the teaching of history in Slovenian schools during socialism. Through textbook narratives, we can easily discern the values conveyed to the young generations: patriotism, collectivism, socialism, and anti-fascism. Vast amounts of political facts, generalisations, one-sided and often dogmatic explanations, as well as political and ideological messages aimed to secure the legitimacy of the Communist Party prevailed in the history textbooks produced during socialism. The past was depicted as a constant progress from the lower to higher forms of social arrangements, from a class-based to a classless society, while socialism was presented as a historical necessity. The leading role of the Communist Party was emphasised even in the descriptions of the interwar period, although it was only a marginal political party at that time. The glorification of the *National Liberation Struggle* was placed at the centre of the textbooks as a method of creating a collective identity in the multi-ethnic Yugoslav state and legitimising the communist rule. Another important educational goal of school history was the strengthening of the Yugoslav peoples' *brotherhood and unity* – a slogan emptied of meaning through endless repetition. These ideologised textbook representations resulted in an unbalanced and selective historical memory. Already during the period of socialism, history teaching was occasionally criticised by academic historians, but their critiques did not have any significant impact on the educational practice.

1.01

Lev Centrih*

Polkmetje in socialistična država: integrirana kmečka ekonomija v Sloveniji v letih 1957–1965**

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s fenomenom naraščanja zaposlovanja kmečke delovne sile izven njihovega gospodinjstva v Sloveniji v obdobju pred gospodarsko reformo leta 1965. Zaradi decentralizacije in postopnega sproščanja tržnih mehanizmov v gospodarstvu so kmetje v tistem času dobili vrsto priložnosti za kombiniranje prihodkov. Ekonomske aktivnosti te delovne populacije so po eni strani koristile podjetjem in narodnemu gospodarstvu, ker so odlagale investicije v stanovanja ter zviševanje plač, po drugi strani pa so bile problematične zaradi izčrpanosti in slabše delovne produktivnosti take delovne sile. Odnos politikov, gospodarstvenikov in znanstvenikov do polkmetov zato ni bil enoznačen.

Ključne besede: integrirana kmečka ekonomija, samoeksploatacija, socializem, samoupravljanje, kooperacija, kmetijstvo

ABSTRACT

PART-TIME FARMERS AND THE SOCIALIST STATE: INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SLOVENIA BETWEEN 1957 AND 1965

The article deals with the phenomenon of the increasing employment of farm workers outside their households in Slovenia in the period before the 1965 economic reform. Due to the decentralisation and gradual release of market mechanisms in the economy, farmers were given many opportunities at the time to combine their incomes. On the one hand,

* Dr. sociologije, docent in znanstveni sodelavec, Oddelek za zgodovino Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI–6000 Koper; raziskovalec, Inštitut za civilizacijo in kulturo, ICK, Beethovnova ulica 2, SI–1000 Ljubljana; lev.centrih@fhs.upr.si

** Članek je rezultat raziskave v okviru projekta Koncepti kmečke ekonomije: teoretični in empirični primerjalni pristop, 15.–20. stoletje (J6 – 1799), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

the economic activities of this working population benefited companies and the national economy as a whole by delaying investments in housing and increasing wages, while, on the other hand, these workers were problematic due to exhaustion and poorer labour productivity. The attitude of politicians, managers, and scientists towards the part-time farmers was therefore not unequivocal.

Keywords: integrated peasant economy, self-exploitation, socialism, self-management, cooperation, agriculture

Uvod

Tema pričujočega članka so živahna gospodarska gibanja na podeželju v Sloveniji v letih 1957–1965. Obdobje se je začelo z velikimi spremembami v kmetijski politiki, težave, ki so sledile njenemu uresničevanju, pa so pomembno spodbudile véliko gospodarsko reformo leta 1965. Socialistična država je v drugi polovici petdesetih let znatno povečala investicije v kmetijstvo, da bi ustvarila agrarni industrijski kompleks, s katerim bi se Jugoslavija znebila odvisnosti od uvoza hrane in tako tudi zaustavila neugodno rast njene cene.¹ Zasebni kmetijski proizvajalci so bili z novim konceptom kooperacije zamišljeni kot partner države v tem ambicioznem načrtu.² Mnogi izmed njih pa se niti slučajno niso ukvarjali samo s kmetijstvom.

Na predvečer gospodarske reforme so slovenski ekonomisti opozorili na stalno naraščanje kmečke delovne sile, zaposlene v nekmetijski dejavnosti, izven domačega gospodarstva. Dramatično so ugotavljali, da »ne gre za posamezne primere, ampak za desetine in stotine tisočev delavcev«. V letu 1960 jih je bilo v Ljudski republiki Sloveniji 139.000. Od njihovega dela naj bi bila odvisna cela vrsta industrijskih panog.³ Delovni sili, ki je bila z eno nogo na majhnem družinskem posestvu, z drugo pa v tovarni, so politiki in družboslovci takrat najpogosteje rekli polkmetje ali polproletarci. Na delovnem mestu so jim včasih preprosto rekli kar kmetje. Pojav je bil dovolj razširjen, da se je (znova)⁴ odprlo na videz nenavadno vprašanje – kdo v Sloveniji sploh je kmet?⁵ Slovenska stroka se je na začetku šestdesetih let oprla na raziskave v tujini in začela govoriti o mešanih gospodinjstvih ali o ruralno-urbanem tipu družine.⁶

1 Dragan Veselinov, *Sumrak seljaštva* (Beograd: Ekonomika, 1987), 55 in 134–47.

2 Zdenko Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960,« v: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, Zdenko Čepič, ur. (Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 1999), 177.

3 Jože Levstik [nosilec teme], »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji« (Poročilo Skladu Borisa Kidriča, Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964), 1. del, I.

4 Žarko Lazarevič opozarja, da so si kritični opazovalci to vprašanje zastavljali že pred drugo svetovno vojno. – Žarko Lazarevič, »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije,« v: *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, ur. (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018), 200.

5 Jože Petek, »Pokojnine že – a prispevki?« *Delo – Sobotna priloga*, 19. 4. 1969, 13.

6 Vladimir Klemencič, »Regionalni procesi in kmetijstvo v Sloveniji,« *Teorija in praksa* 4 (1965): 610.

Teoretski okvir članka je koncept integrirane kmečke ekonomije (IKE), kot ga je razvil Aleksander Panjek s svojimi sodelavkami in sodelavci pri projektu *Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem v primerjalni perspektivi, 16.–19. stoletje*. Koncept IKE zavrača apriorno razumevanje različnih dodatnih dejavnosti, s katerimi se ukvarjajo kmetje, kot nujno postranskih. Primarne, sekundarne in terciarne dejavnosti je treba upoštevati kot enakovredne sestavine celote, ki tvorijo kmečko ekonomijo. V konkretnem primeru to pomeni, da je dohodek polkmeta v tovarni lahko bistveno boljši, kot bi se ga nadejal na svojem majhnem posestvu, vendar to še zdaleč ne pomeni, da kmetovanje postaja njegova nepomembna, postranska dejavnost. Ravno obratno. Majhna in »nerentabilna« kmetija že sama na sebi rešuje kmetovo stanovanjsko vprašanje, skromna »samozadostna« pridelava pa potencialno ublaži negativen vpliv nihanj cen hrane na njegovo mezdo. Prav tako koncept IKE zavrača izhodišče, da posestnike drobnih gospodarstev pri iskanju različnih virov družinskih prihodkov motivira nujno zgolj želja po golem preživetju.⁷ Kmečkim ekonomijam so se v Sloveniji v začetku šestdesetih let odprle številne nove priložnosti, ki so obljubljale mnogo več od golega preživetja. Jugoslovanski socializem navsezadnje ni stavil na primitivni asketizem. Ne v ideologiji, še manj pa v praksi. Potrošništvo kot ideal je socializem povezovalo s kapitalizmom v isto materialno civilizacijo.

V pričujočem članku analiziram politične in ekonomske pogoje pojava gospodinjstev, ki so v obdobju 1957–1965 v Sloveniji kombinirala dohodke iz različnih dejavnosti. Pri tem zagovarjam dve hipotezi: 1) osnovni obliki integrirane kmečke ekonomije sta v tistem času v Sloveniji dve: prva temelji na lokalnem kmečkem obratu, drugo tvorijo gospodinjstva delavcev migrantov iz drugih jugoslovanskih republik; 2) kmetje, ki so v tistem obdobju kombinirali dohodke iz različnih dejavnosti, so bili podvrženi hudim delovnim obremenitvam. Zato je mogoče ob konceptu IKE uporabiti koncept samoeksploatacije, ki ga je pred stoletjem razvil ruski agrarni ekonomist Aleksander Vasiljevič Čajanov.

V prvem delu članka predstavljam najpomembnejše raziskave in zgodovinske vire o izbrani tematiki; v drugem delu obravnavam integrirano kmečko ekonomijo v Sloveniji s ptičje perspektive, tj. njene ekonomske in politične pogoje za obstoj; v tretjem delu analiziram njen obseg, sledi sklep.

Literatura in viri za proučevanje polkmečkih gospodarstev v Sloveniji pred gospodarsko reformo 1965

Literatura, ki zgodovino gospodarskega življenja na socialističnem podeželju obravnava kot minuli proces, je v Sloveniji razmeroma redka. Poudarjam raziskave

⁷ Aleksander Panjek, »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije,« v: *Preživetje in podjetnost*, 39–46. Aleksander Panjek et al., ur., *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017).

Zdenka Čepiča in Žarka Lazarevića. Čepič je sestavil periodizacijo kmetijske politike v Sloveniji v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni, ki ji sledim tudi v pričujočem članku: A) 1945–1953, s podobdobji: 1945–1948; 1949–1953; B) 1953–1964, s podobdobji: 1953–1956; 1957–1964. Drugo podobdobje Čepič povezuje z državnim posegom v zemljiško lastnino, ko je bil uzakonjen novi zemljiški maksimum na 10 ha, a tudi s sprijaznjenjem z zasebnim kmetom kot partnerjem države.⁸ Lazarević je v svoji razpravi razvil tezo, da je leta 1957 v Sloveniji in Jugoslaviji v resnici prišlo do večjih sprememb v odnosu do kmeta kot v kmetijski politiki. Ta je zasebnemu kmetijstvu po eni strani puščala proste roke, po drugi strani pa ga je še vedno hotela trdno povezati v državni sektor. Tudi tako, da samostojni kmetje do šestdesetih let niso imeli dostopa do zdravstvenega in drugega zavarovanja, če niso bili zaposleni, kar je pomembno prispevalo k porastu mešanih kmetij.⁹

Od starejših raziskav poudarjam *Sumrak seljaštva* agrarnega ekonomista Dragana Veselinova in *Kmetov vsakdan* ruralne sociologinje Ane Barbič, ki še vedno predstavljata najbolj pregledni zgodovini kmetijstva/podeželja v povojni Jugoslaviji oziroma Sloveniji.¹⁰

Najpomembnejše statistične podatke, ki zadevajo problematiko (integriranega) kmečkega gospodarstva v letih 1957–1965, sem dobil iz študije mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev geografa Vladimirja Klemenčiča¹¹ in raziskave *Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji*. Pri slednji so zlasti zanimivi izsledki ankete o ekonomskih aktivnostih in življenjskem standardu stotih polkmečkih gospodarstev v Sloveniji v prvi polovici šestdesetih let in predstavitve nekaterih podjetij, kjer so bili ti delavci zaposleni.¹²

Pri uporabi arhivskih virov sem se omejil na dokumentacijo Občinskega komiteja Zveze komunistov Slovenije (ZKS) Koper v letu 1965.¹³ Takrat je bila živa polemika o preskrbi zasebnih kmetov z mehanizacijo. Za analizo koprskih razmer sem se odločil zato, ker je na tamkajšnje kmečke želje in ambicije močno vplival zgled iz sosednje Italije.

Pomemben vir so tudi časopisi iz tistega časa. *Delo*, na primer, je namenilo veliko prostora kmetijski politiki in položaju kmetov. Posebej zanimivi so mali oglasi, ki marksikaj povedo o življenjskem standardu, marginalnem trgu delovne sile (pomoč pri gospodinjstvu) in zasebnem gospodarstvu nasploh.

8 Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike,« 176, 177. Zdenko Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948* (Maribor: Obzorja, 1995).

9 Žarko Lazarević, »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945,« v: *Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki 19. in 20. stoletja*, Kornelija Ajlec et al., ur. (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018), 412–14.

10 Veselinov, *Sumrak seljaštva*. Ana Barbič, *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990).

11 Vladimir Klemenčič, »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji,« *Geografski vestnik*, 40 (1968).

12 Levstik [nosilec teme], »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 4 deli.

13 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455.

Ekonomski in politični pogoji integrirane kmečke ekonomije v Sloveniji v zgodnjih šestdesetih letih

Decembra 1959 je *Delo* navdušeno poročalo o podjetnosti treh kmetov iz družin Horvat in Lanjšček, ki so v bližini Murske Sobote v zadrugo vložili 27 ha zemljišč in vsa gospodarska poslopja, sami pa so postali delavci na novem združenem posestvu, ki naj bi z nekaj dodatnimi zakupi do pomladi obsegalo 100 ha. Ko jih je novinar vprašal, zakaj jim ni bilo dovolj navadno sodelovanje z zadrugo, so odgovorili, da si v tem primeru obetajo več: »Veliko posestvo je lažje obdelovati in lažje povečevati hektarski donos kot na kmečkih njivah. Naši dohodki od dela in najemnine ne bodo manjši, če ne večji, kot prej s posestva po kritju vseh obveznosti.«¹⁴ Primer družin Horvat in Lanjšček je predstavljal ideal za slovenske in jugoslovanske komuniste predvojne generacije, v prvi vrsti za idejnega snovalca kmetijske politike Edvarda Kardelja. Končni cilj socialistične kooperacije je bil postopno zlitje majhnih družinskih posestev v združna gospodarstva, kjer bi se kmetje od drugih delavcev ločili le po tem, da bi poleg plače prejeli tudi zemljiške rente, družilo pa bi jih to, da bi bili vsi upravljavci.¹⁵ Ker pa se je revolucionarna oblast pri prvem poskusu kolektivizacije ob koncu štiridesetih let še kar opekla, je tokrat ravnala mnogo previdneje in pragmatično uvedla vrsto različnih možnosti kooperacije zasebnih kmetovalcev z družbenim (zadružnim) sektorjem. Kmetje so zadrugi lahko pridelke samo prodajali, dobili semena in gnojila z ugodnim kreditom, ki so ga odplačevali v naturalijah. Temu so rekli kontrahiranje. Na voljo jim je bilo svetovanje, zadružni delavci pa so jim v zameno za delitev prihodka priskočili na pomoč z mehanizacijo. Kmetje so poleg tega imeli tudi možnost, da svojo zemljo oddajo zadrugi zgolj v zakup.¹⁶ Zadruge so lahko tudi ignorirali. Ob tem je seveda treba upoštevati, da sta se slovenska in jugoslovanska družba do začetka šestdesetih let že močno spremenili. Razvoj samoupravljanja je takrat pomenil postopno decentralizacijo gospodarstva, obnovila se je družbena kritika in odprle so se meje z zahodnimi državami. Še vedno je potekala industrializacija, urbanizacija pa se je ravno dobro začela. To je pomenilo, da so kmetje še vedno lahko prišli do zaposlitve v mestih, kar jim je poleg stabilnih dohodkov prinašalo ugodnosti, na primer zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Barbič je celo trdila, da so se v Sloveniji po vojni lahko zaposlili vsi kmetje in kmetice, ki so to želeli.¹⁷ Če strnem: kmetom se je konec petdesetih in v začetku šestdesetih let odprla vrsta priložnosti za pridobivanje dohodka in vzdrževanje njihovega načina življenja. Porast polproletariata je bil odraz teh možnosti. Eleganca strategije kombiniranja kmečkih prihodkov je bila v tem, da pravzaprav ni izključevala prav nobene od možnosti, ki so se takrat ponujale. Pravzaprav niti izbire družin Horvat in Lanjšček. Osnovna enota integrirane kmečke ekonomije ni

14 Jože Petek, »Združno in še vedno njihovo«, *Delo*, 5. 12. 1959, 3.

15 Edvard Kardelj, *O nalogah naše zadružne politike. Diskusija na plenumu Glavne zadružne zveze FLRJ* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1956), 14, 15.

16 Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike«, 187–88. Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 56 in 84.

17 Barbič, *Kmetov vsakdan*, 255.

posameznik, temveč gospodinjstvo. Ni bilo ovire, da se kakšen posameznik iz obeh družin ne bi za stalno zaposlil v neki tovarni, z zaslužkom pa bi pomagal obnoviti hišo, kupil prvi avto, hladilnik ali celo postal solastnik vaše gostilne. Resnici na ljubo je zgledu družin Horvat in Lanjšček sledilo najmanj kmečkih gospodinjstev. Tako zelo malo, da jih ne zaznava nobena statistika, ki mi je bila dostopna. Kar 45 odstotkov kmetov v Sloveniji se je v tistih letih zadovoljilo s kontrahiranjem.¹⁸ Vse kaže, da je bilo to bolj ugodno izhodišče za potencialno integriranje dohodkov.

Oblast in stroka sta do integrirane kmečke ekonomije gojili mešane občutke. Stroka je do nje praviloma imela bolj pozitiven odnos, ker je v njej naposled spoznala tako rekoč neobhodno stopnjo v dolgem procesu modernizacije. Polproletariat naj bi obstajal toliko časa, dokler ne bodo premagane začetniške težave mlade industrializacije in težave pri izgradnji družbenih obratov v kmetijstvu.¹⁹ Mešana gospodinjstva so po eni strani pomembno prispevala k družbeni stabilnosti, saj so na spontan in inovativen način razreševala anomalije gospodarskega življenja. Toda te rešitve so bile lahko dobre in učinkovite za ljudi, ki so sestavljali lastne družinske proračune, ne pa vselej nujno tudi za direktorje podjetij in politike, katerih skrb je bilo lokalno oziroma narodno gospodarstvo. Značilen primer so bile težave s kmetijstvom v občini Koper v letih 1964–1965, tj. v času zagona gospodarske reforme. To je bil že čas, ko je politika kmetijske kooperacije zamirala. Podiral se je njen temeljni člen, ki je bil po Kardelju v združenem monopolu nad kmetijsko mehanizacijo. Kmet naj bi prišel do traktorjev in druge tehnologije samo s pomočjo zadruga.²⁰ Kardelja je bilo strah, da bi se del zasebnih kmetov krepil na račun šibkejših. Ti bi postali nosilci investiranja sredstev v mehanizacijo in modernizacijo kmetijstva. Lahko bi prišlo do kapitalistične eksploatacije malega kmeta, kar bi zaostriло razredna nasprotja na podeželju in resno ogrozilo politično stabilnost v deželi.²¹ Toda Dušan Barbič je kot predsednik v imenu Skupščine občine Koper konec leta 1965 Centralnemu komiteju Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) predlagal prav to, da se zasebnim kmetom zagotovijo ugodni krediti za nakup drobne kmetijske mehanizacije, ki bi jo uvozili iz Italije. Kaj se je zgodilo?

Po letu 1954, ko je Koprski okraj dokončno postal del Slovenije, je prišlo do velikih investicij v industrijo. Lokalno prebivalstvo je zato začelo zapostavljati kmetijske dejavnosti. Zadruga v Kopru, Izoli in Piranu niso bile zmožne vključiti opustelih zemljišč, ker so bile njihove aktivnosti skoncentrirane ob izlivu rek, z izrazito plantažnim sistemom. Obdelovanje opustelih zemljišč, raztresenih v zaledju obale, je bilo negospodarno. Proizvodnja mesa, sadja in zelenjave je resno nazadovala, krepil se je uvoz iz notranjosti države. Hkrati je Obala doživljala vzpon turizma. Leta 1958 so na meji pri Škofijah zabeležili 1,6 milijona prehodov, leta 1964 pa več kot 3,8 milijona. Izola je na primer leta 1955 beležila 6220 nočitev, od katerih je bilo tujih samo 181, leta

18 Čepič, »Oris pojavnih oblik kmetijske politike,« 188.

19 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 58.

20 Edvard Kardelj, *Problemi socialistične politike na vasi* (Ljubljana: Cankarjeva založba in Glavna zadruga zveza Slovenije, 1959), 254.

21 Kardelj, *O nalogah naše zadruga politike*, 7, 8.

1965 pa že 73.000, od katerih je bilo tujih več kot polovica.²² Turisti so s seboj prinesli konvertibilno valuto. Lokalno kmetijsko gospodarstvo je zaradi premajhnih tržnih presežkov po nepotrebnem izgubljalo velik del prihodka, ki ga je odžiral uvoz hrane. Lokalni politiki so v tej neizkoriščeni priložnosti videli eno izmed mogočih rešitev za težave industrije na Obali, ki se je prvič po vojni, zaradi turbulenc uvajanja tržnih mehanizmov, znašla v položaju, ko je bilo treba resno razmišljati o boljši racionalizaciji proizvodnje, skupaj z omejevanjem zaposlovanja in celo z odpuščanjem. Na sestanku Občinskega komiteja (OK) ZKS Koper se je maja 1965 pojavilo vprašanje, »kdo v rednem delovnem času, zaradi popoldanskega dela izven podjetja ne daje na delovnem mestu dovolj od sebe«. ²³ V prvi vrsti so bili problematični obrtniki, vendar ne samo oni. Sekretar OK ZKS Koper Branko Gabršček je v svojem referatu pri vprašanju solidarnosti glede odpuščanja nekoliko zajedljivo omenil, da se »pojvajo komentarji iz sredine takoimenovanih polproletarcev, polobrtnikov, polkmetov, ki tudi omenjajo solidarnost ne glede na to, da jim bitka za produktivnost ogroža sedanji privilegirani položaj«. ²⁴ Takih ljudi ni bilo malo. Leta 1966 je bilo v Občini Koper 3605 kmečkih gospodarstev, od katerih je bilo 379 nekmečkih gospodinjestev, kjer je šlo samo za posest brez ekonomsko relevantne kmetijske dejavnosti, mešanih gospodinjestev pa kar 2035, kar pomeni, da so imela vsaj enega družinskega člana, ki je bil zaposlen izven kmetijstva. ²⁵ V tem kontekstu so na sestanku podali stališče, da je treba povečati zaposlovanje v kmetijstvu, kar bi dosegli tako, da bi »aktivirali osnovna sredstva privatnih kmetov«. ²⁶ Zasebni kmetje so torej potrebovali lastno mehanizacijo, zlasti traktorje.

To stališče je v svojem pismu CK ZKS ponovil tudi Dušan Barbič, ki je bil tudi sam prisoten na omenjenem sestanku OK ZKS Koper. Dostopnost moderne kmetijske tehnike bi po njegovem mnenju prepričala mlade, da bi ostali na kmetijah. Povedal je tudi, da ljudje z Obale zelo dobro poznajo položaj v Italiji, kjer imajo kmetje dovolj mehanizacije. Kljub trdnemu stališču Kardelja in ZK, da naj bo tehnika dostopna samo s pomočjo zadruga, so začeli kmetje v Jugoslaviji traktorje postopoma kupovati že od sredine petdesetih let dalje. V glavnem so to bili odpisani zadružni traktorji. »Ugodno prodamo traktorje za kmetijstvo in prevoznništvo. Vozila so generalno urejena in registrirana za leto 1960«, je pisalo v malem oglasu v *Delu*. ²⁷ A take ponudbe so bile v tistem času še velika redkost, zlasti v primerjavi z razmeroma solidnim tržiščem rabljenih osebnih avtomobilov in mopedov. Do leta 1967, ko so z zveznim zakonom kmetje tehniko lahko tudi uradno prosto kupovali, je bila v Jugoslaviji v zasebni lasti že ena četrtnina vseh traktorjev. ²⁸ V koprski občini je bil vojni in strojni park zasebnih kmetov leta 1965 izjemno skromen. Obsegal je vsega 9 traktorjev, 78 kosilnic, 48 frez, 5 žag in

22 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Predlog za rešitev problema opreme malega kmetijskega proizvajalca z drobno kmetijsko mehanizacijo, 10. 12. 1965, 2 in 12.

23 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Zapisnik seje Občinskega komiteja ZKS Koper, 28. 5. 1965, 7.

24 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Uvodne misli za razpravo (sekretar Branko Gabršček) na seji Občinskega komiteja ZKS Koper, 28. 5. 1965, 4.

25 Klemenčič, »Problemi mešane strukture gospodinjestev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji«, 28.

26 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Zapisnik seje Občinskega komiteja ZKS Koper, 28. 5. 1965, 7 in 13.

27 *Delo*, 15. 5. 1960, 16.

28 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 35, 59 in 154.

7 prikolic. V izolski občini nihče ni imel traktorja, v piranski pa sta bila v zasebni lasti samo dva. Stroški za nakup majhnega italijanskega traktorja do 15 KS, ki so bili za Istro najprimernejši in jih v Jugoslaviji takrat sploh še niso izdelovali, so bili za zasebnike ogromni. Tak traktor je stal 800.000 italijanskih lir, kar je z 20-odstotno carino znašalo 1.920.000 din.²⁹ Predsednik Občinske skupščine Koper Barbič je navedel vrsto argumentov, zakaj zasebni kmetje potrebujejo ugodne kredite, da bi nabavili moderno tehniko. Verjetno pa je od vsega najbolj šokirala njegova trditev, da »eventualna bojazen, da bi mehanizacija pripeljala do izkoriščanja človeka po človeku ni utemeljena«. Primeri iz konkretne prakse so v resnici vsiljevali prav nasproten sklep! Ker velika večina kmetov ni mogla priti do mehanizacije, so ambiciozni med njimi v »precejšnji meri« začeli najemati nekvalificirano delovno silo iz proizvodnje, ki jim je priskočila na pomoč v popoldanskem času. In ne brez uspehov, kot je poročal Barbič, čeprav je prav njegova računica razlike stroškov med strojnim in ročnim obdelovanjem zemlje nakazovala na skrajno neracionalnost takega podjetništva. Delo, ki ga opravi 8 koscev za 32.000 din, bi po njem opravil stroj v 3–4 urah za 2000 din na uro, tj. za 6000–8000 din. Visoka cena proizvodnje se je kajpak odražala v visokih prodajnih cenah na tržišču.³⁰ Ker pa je na tem tržišču obstajal deficit kmetijskih pridelkov, se je kmetom tako poslovanje očitno vendarle izplačalo (očitno bolj, kot če bi najeli združno mehanizacijo; a treba je upoštevati, da je te tudi zadržam primanjkovalo). Lokalnemu in narodnemu gospodarstvu se vsekakor ni. Taka proizvodnja ni bila sposobna zagotavljati zaželenih tržnih viškov, dvigovala je cene, ki so koristile le posameznim kmetom. Glede na prej navedene opazke pa je morda škodila tudi podjetjem, ker je v popoldanskem času izčrpavala njihovo delovno silo. Res je, da je tako delo najbrž kompenziralo nizke dohodke nekvalificirane delovne sile v Tomosu in Luki Koper, kar je bilo za podjetja ugodno, vendar je hkrati tudi slabšalo njihovo produktivnost v rednem delovnem času.

Postavlja se vprašanje, kdo so bili nekvalificirani delavci, ki so popoldan delali na zasebnih kmetijah. Barbič tega ne pove. Čeprav lokalnih prebivalcev seveda ni mogoče izključiti, obstaja velika verjetnost, da so najpomembnejši bazen te delovne sile predstavljali ljudje iz drugih delov Jugoslavije. Ta delovna sila je bila takrat zelo mobilna, kar pomeni, da si v tistem času na slovenski obali verjetno še ni ustvarila trdnih gospodinjstev/gospodarstev in je zato imela popoldan več časa od lokalnih polkmetov. V občini Koper se je leta 1964 namreč prijavilo 2690 ljudi iz drugih jugoslovanskih republik, toda 2720 jih je istega leta že odšlo drugam.³¹ Če ta hipoteza drži, potem lahko na tej točki sklenem, da je v Sloveniji v tistem času mogoče govoriti o dveh osnovnih pojavnih oblikah integrirane kmečke ekonomije. Prva oblika je zadevala gospodinjstva, katerih izhodišče je bilo lokalno kmečko okolje/posestvo, druga oblika pa migrantske delavce in njihova gospodinjstva. V drugem primeru je trdno izhodišče ekonomskih aktivnosti teže določiti.

29 SI AS 1589/IV, t. e. 1664, a. e. 173, f. 455, Predlog za rešitev problema opreme malega kmetijskega proizvajalca z drobno kmetijsko mehanizacijo, 10. 12. 1965, 3, 4.

30 Ibid., 4.

31 Lev Centrih, »'Maribor ob morju.' Zveza komunistov Slovenije in vprašanje poselitve koprskega okraja v letih 1945–1965,« *Dve domovini*, 50 (2019): 159.

Obseg integrirane kmečke ekonomije v Sloveniji v predreformnem obdobju

Klemenčič je pri svoji raziskavi o mešanih kmečkih gospodarstvih uporabil popis kmetijstva za Slovenijo iz leta 1960, popis prebivalstva iz leta 1961 in relevantno oceno stanja Zavoda za statistiko SRS za leto 1966. V letih 1961–1966 je število vseh gospodinjstev v Sloveniji naraslo za 9 odstotkov: od 456.030 na 489.482; nekmečka gospodinjstva so narasla za kar 25 odstotkov: od 276.190 na 347.703; število mešanih delavsko-kmečkih gospodinjstev je nazadovalo za kar 24 odstotkov: od 87.390 na 66.442; čistih kmečkih gospodinjstev je bilo manj za 8,9 odstotka: od 92.701 na 84.445.³² Število zasebnih kmetijskih obratov se v tem času ni bistveno spremenilo, povečal se je le delež zemljišč, ki so jih kmetje dali v najem družbenim kmetijskim kombinatom. Leta 1961 je bilo razmerje med zasebnim in družbenim kmetijskim sektorjem v Sloveniji tako, da je prvi obvladoval 72 odstotkov vseh zemljiških površin, drugi pa 28 odstotkov; leta 1966 je družbeni sektor obvladoval 31 odstotkov vseh zemljišč.³³ Najbolj splošna Klemenčičeva ugotovitev v zvezi s tem procesom je bila naslednja: »Zemlja postaja v razliko od preteklosti, ko je bila kmečkim, pa tudi velikemu delu nekmečkih gospodinjstev osnova za preživetje, le dodatni vir in sredstvo za različne oblike špekulacij.«³⁴

Integrirane kmečke ekonomije v resnici ne smemo iskati samo med mešanimi delavsko-kmečkimi gospodinjstvi. Klemenčič je namreč opozoril, da je šlo pri čistih kmečkih gospodinjstvih vse pogosteje za hribovska in/ali ostarela gospodinjstva, ki so se pretežno preživljala z raznimi socialnimi podporami, vendar tudi s pomočjo njihovih družinskih članov, ki so si delo poiskali drugje. Pri nekmečkih gospodinjstvih pa je šlo zelo pogosto za opravljanje storitvenih dejavnosti (npr. prevoznitstva, gostinstva, obrti) na ekonomski osnovi bivšega kmečkega obrata.³⁵ Najbolj splošno bi zato lahko rekli, da gre skoraj pri vseh tipih kmečkih gospodinjstev za takšno ali drugačno integriranje dohodkov/virov. Statistične tipologije, ki so se po drugi svetovni vojni uveljavile v različnih državah in mednarodnih organizacijah (OECD, FAO), kot so mešana kmetija (s podkategorijami), čista kmetija, nekmečko gospodinjstvo, ostarela kmetija itd., nam podajajo ključ za različne oblike, strategije, možnosti in tudi pogostosti integriranja kmečkih dohodkov.³⁶

Klemenčičeve ugotovitve lepo dopolnjuje delo agrarnega ekonomista Filipa Uratnika, ki se je vprašal, kje v Sloveniji je po drugi svetovni vojni živela delovna sila. Po njegovi raziskavi je leta 1953 na podeželju živelo: 61 odstotkov rudarjev, 55,5 odstotka industrijskih delavcev, 98,5 odstotka poljedelskih proizvajalcev, 90 odstotkov

32 Klemenčič, »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji,« 30.

33 Ibid., 44, 45.

34 Ibid., 26.

35 Ibid., 30 in 47.

36 Za zgodovino tipologij kmetij v različnih državah gl. Matija Kovačič, *Tipi kmetij v Sloveniji in njihove značilnosti* (Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1983), 25–40.

gozdarskih delavcev, 70 odstotkov gradbenih delavcev, 56,5 odstotka železničarjev in ostalih prometnih delavcev, 21,4 odstotka trgovskih uslužbencev, 65,5 odstotka obrtnikov in obrtnih delavcev, 40,9 odstotka delavcev v uslužnostnih poklicih, 35,6 odstotka nameščencev v upravi in 61,8 odstotka nezaposlenih oseb z lastnimi dohodki.³⁷ Napredovanje urbanizacije je v naslednjem desetletju marsikaj spremenilo. Kljub temu pa je celo leta 1981, ko je bilo v Sloveniji samo še 9,2 odstotka kmečkega prebivalstva, kar 58 odstotkov vseh ljudi še vedno živelo na podeželju.³⁸

Pri teh podatkih se zastavlja vprašanje dejanskega pomena zemlje, nepremičnin in povezanega inventarja pri integraciji dohodkov ruralnih gospodinjstev. V letih 1962–1964 je imela Opekarna v Gornji Radgoni 92 stalno zaposlenih. Od teh je bilo 14 polproletarcev zemljiških posestnikov, med katerimi so trije posedovali celo nad 5 ha zemlje, 18 jih je živelo v skupnem gospodinjstvu z bližnjimi sorodniki, vsi ostali pa so imeli v zakupu od 10–15 arov zemlje, deloma od podjetja, deloma od lokalnih kmetov. Dvaintrideset polproletarcev se je vsak dan vozilo v službo. Podjetje takrat še ni imelo dovolj lastnih stanovanj, mesečna najemnina stanovanja v Gornji Radgoni pa je znašala od 3000–4000 din na mesec, kar se je delavcem vozačem zdelo predrago. Povprečni mesečni dohodek v podjetju je bil takrat 25.540 din, nekvalificirani delavci pa so dobivali 22.235 din. Kvalificirani delavci, ki so živeli več kot 10 km stran, so dobili dodatek.³⁹ Posest nepremičnine več kot očitno ni bila brez pomena za družinski proračun. Ljudje so se tega očitno še kako zavedali. Anketa stotih polproletarskih gospodarstev z različnih koncev Slovenije iz leta 1963 je denimo pokazala, da si je vsako peto gospodinjstvo po vojni zgradilo novo hišo. Na anketiranih gospodarstvih je bilo v povprečju 30 odstotkov vseh njihovih članov v stalnem delovnem razmerju, 87 odstotkov od teh stalno zaposlenih pa je po službi delalo še na domači kmetiji. Investirali so tudi v gospodarska poslopja, zemljo in inventar. Navedeni zneski veljajo za vsa anketirana gospodinjstva skupaj: 79 jih je v gospodarske zgradbe vložilo več kot 48 milijonov din; v stroje je vlagalo 22 gospodinjstev, in sicer 3,6 milijona din, 32 jih je v nove nasade vložilo nekaj več kot 3,6 milijona din, v izboljšavo zemlje pa jih je investiralo samo 7, in sicer 214.000 din. Raziskovalci so poudarili, da gospodinjstva nimajo možnosti nakupa vseh strojev, ki jih potrebujejo.⁴⁰ Od kod polproletarцем sredstva za te investicije? Po anketi le 3 od 100 posestev niso ničesar prodajala na trgu. V povprečju je njihov dohodek od dela na domačem gospodarstvu znašal 42 odstotkov od skupnega dohodka, v ta delež pa je vključena tudi tržna vrednost živil, ki so jih potrošili doma. Le četrtnina gospodarstev ni na noben način sodelovala z zadrugami. Zadržno mehanizacijo so najemali zlasti polproletarci na manjših posestvih ali brez lastne vprežne živine. Mnogi pa so ocenili, da se bolj spleča najemati vprego pri sosedih, saj so uslugo lahko poravnali z delom.⁴¹ Raziskovalci so izračunali, da je pri vzorcu 100 gospodinjstev povprečni narodni dohodek na eno polnovredno

37 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 14.

38 Barbič, *Kmetov vsakdan*, 296.

39 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 71, 72.

40 Ibid., 43, 59 in 62.

41 Ibid., 42 in 54.

delovno silo na domačem polproletarskem gospodarstvu leta 1963 znašal 282.000 din. Za primerjavo je bil leta 1960 narodni dohodek na zaposlenega v zasebnem kmetijstvu v Sloveniji 218.000 din.⁴² Anketirani polproletarci so bili zaposleni v naslednjih podjetjih: Tovarna elektroporcelana Izlake, Rudnik rjavega premoga Zagorje, Tovarna celuloze Videm Krško, Rudnik Mežica, Jeklarna v Ravnah na Koroškem, Opekarna v Gornji Radgoni in Jeklarna Jesenice.

Avtorji citirane raziskave so v zaključku poudarili pozitiven pomen zasebne zemljiške posesti in polproletariata za socialistično narodno gospodarstvo. Zapisali so, da je država v začetni, a tudi kasnejši fazi industrializacije tako prihranila veliko investicijskih sredstev na račun počasnejšega razvoja urbanizacije.⁴³ Pa ne samo to. Polproletarci so predstavljali bazen najcenejše delovne sile za industrijo: »Čisti proletarci bi težko zdržali pri tako nizkih osebnih dohodkih in brez stanovanj.«⁴⁴ Toda ista raziskava je opozorila na dejstvo, da se veliko kmetov dnevno vozi iz Dolenjske in Zgornje Savinjske doline na delo v ljubljanski Litostroj, za kar nekateri dnevno porabijo tudi več kot štiri ure. Litostroj je z 19 turističnimi avtobusi v tistem času na delo in nazaj dnevno prevažal več kot 950 svojih delavcev. Tisti zaposleni, ki so živeli na najbolj vzhodnem delu občine Trebnje, so odšli peš od doma že ob dveh zjutraj, da so ob 4.00 ujeli avtobus za Ljubljano, samo za pot so dnevno porabili tudi osem ur.⁴⁵ To je nedvomno vplivalo na slabšo produktivnost delavcev, za podjetje pa je pomenilo tudi nemajhne dodatne stroške za prevoze.

V prejšnjem razdelku sem na primeru položaja v koprski občini opozoril na zaje-dljiv odnos do polkmetov, ki se je pojavil ob debati glede odvečne delovne sile v podjetjih. Avtorji citirane raziskave so v približno istem času enak pojav zasledili tudi drugod po Sloveniji: »Pred polproletarce marsikje postavljajo zelo ostre alternative, češ, da prihaja čas, ko se bo treba odločiti: ali služba ali kmetija. Take zaostritve nastopajo predvsem tamkaj, kjer se pospešeno razvijajo družbeni kmetijski obrati.«⁴⁶ Po drugi strani so isti raziskovalci ugotovili, da marsikje zelo cenijo delovno silo s podeželja in da očitki, ki se pojavljajo v zvezi z njeno učinkovitostjo, najpogosteje ne držijo. Celo nasprotno. V Opekarni v Gornji Radgoni so zabeležili oceno, »da so polproletarci, ki so trdo živeli na svojem koščku zemlje tudi v soc. sektorju boljši gospodarji, kakor nekateri (ne trdimo, da vsi), ki so ves čas živeli pod zaščito pravic soc. del. človeka.«⁴⁷ Filip Uratnik je po drugi strani navajal ostra stališča iz neke vsejugoslovanske študije iz leta 1961 z naslovom »Proizvodni i ekonomski problemi daljnega razvoja kmetijstva«, kjer so zapisali, da je polkmet privilegiran sloj, ker uživa socialno zaščito, otroške dodatke, prosto stanovanje in lastne pridelke »zastonj«. Takega kmeta bi bilo treba bolj obdavčiti, mu ukiniti otroške dodatke in druge ugodnosti.⁴⁸ Tudi v tem primeru

42 Ibid., 52.

43 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 3. del, 147, 148.

44 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 74.

45 Ibid., 12, 70 in 73.

46 Ibid., 75.

47 Ibid., 71.

48 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 3. del, 95.

gre za podobna opažanja, kot so se pojavila v koprskem primeru, in Uratnik jih je odločno zavrnil. Kot je zapisal Lazarevič, so bile zdravstveno, pokojninsko in invalidsko zavarovanje tiste dobrine, ki so pomembno spodbujale razvoj mešanih kmetij.⁴⁹ Kmetje so v Sloveniji prvo možnost za zdravstveno zavarovanje dobili šele leta 1959 oziroma 1960, ki pa še zdaleč ni krilo vseh stroškov oskrbe. Pri ambulantnih posegih je predvidevalo 25-odstotno participacijo zavarovanca, pri bolnišnični oskrbi pa celo 50-odstotno. Zavarovanje je stalo 1200 din na leto. Takrat je bila v Sloveniji več kot polovica vsega prebivalstva izven splošnega in obveznega zdravstvenega varstva.⁵⁰ Širitev pravice do zdravstvenega zavarovanja je potekala vzporedno s povečevanjem zmogljivosti zdravstvenega sistema. Oblast je dajala prednost zaposleni (posebej industrijski) delovni sili. Leta 1950 je v Sloveniji na enega zdravnika prišlo 2.234 ljudi, leta 1964 pa 1.029. Za primerjavo je bilo v Veliki Britaniji leta 1963 to razmerje 1 : 840, v Avstriji 1 : 560, v Italiji (1961) pa 1 : 610.⁵¹ Neenakopraven dostop do zdravstvenega zavarovanja je postal tudi politično nevzdržen. Koliko so spremembe v letu 1959/1960 stvari v tem pogledu bistveno obrnile na bolje, je težko reči. Dejstvo je, da je takrat redno delovno razmerje ponujalo boljše košarico socialnih in zdravstvenih storitev, zato ni nenavadno, da se je tako veliko kmetov tudi iz tega razloga odločilo za dodatno zaposlitev izven gospodinjstva. Le ugibam lahko, ali se je oblast za prvo kmečko zdravstveno zavarovanje v letu 1959, ki je bilo z novim zakonom nadgrajeno leta 1965,⁵² odločila tudi zato, da bi nekoliko upočasnila porast zaposlovanja kmetov izven njihovih osnovnih dejavnosti.

Sklep

Rudnik rjavega premoga v Zagorju je imel leta 1964 zaposlenih 1800 delavcev, od katerih se je iz bližnjih in bolj oddaljenih krajev na delo prevažalo 600 delavcev. To so bili kmečki gospodarji, njihovi sinovi ali pa vrtičkarji. Skoraj vsi so bili kopači, zato so zelo dobro zaslužili, mesečno več kot 40.000 din. Če so za vožnjo porabili več kot 1500 din, jim je razliko pokrtil rudnik. Uprava je bila nad njimi navdušena: »[N]ajtežja dela v rudniku opravljajo prav ti polproletarci, ki so od malega navajeni skromnega življenja in trdega dela in katerim predstavlja rekreacijo po jamskem delu še delo na malih kmečkih gospodarstvih v težkih terenih zasavskih hribov.«⁵³ Upravniki se verjetno niso šalili. Od 100 anketiranih gospodinjstev si je potovanje, tj. počitnice, privoščilo le 7. Vsi ostali so letni dopust koristno porabili za »rekreacijo« na domačem posestvu.⁵⁴ Upravniki rudnika so imeli najbrž prav, da so bili njihovi delavci vajeni skromnega in

49 Lazarevič, »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945,« 414.

50 »Zdravstveno zavarovanje na vasi,« *Delo*, 27. 11. 1959, 1, 2. Miha Počrvina, »Zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev,« *Dolenjski list*, 4. 2. 1960, 1 in 2.

51 SI AS 1589, t. e. 218, Medrepubliški odnosi iz ekonomskega aspekta, julij 1967, 3 in 26.

52 Veselinov, *Sumrak seljaštva*, 108.

53 Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 67.

54 *Ibid.*, 61.

težkega življenja. Toda skromno bi lahko mnogi izmed njih živeli že samo na svojih kmetijah. Tudi nekvalificirani delavci obalnih industrijskih podjetij bi verjetno lahko životali ob svojih plačah. Kljub temu so se prvi odločili še za naporno delo pod zemljo, drugi pa za popoldansko košnjo pri lokalnem ambicioznem kmetu. Temeljna motivacija za kombiniranje dohodkov je pri veliki večini teh ljudi vsekakor bila zadovoljitev potreb njihovih gospodinjstev. Obseg teh potreb je bil po eni strani odvisen od števila želodcev nekega gospodinjstva, a gotovo tudi nič manj od kulturnih norm ali fantazij lokalne skupnosti in širše družbe, katere ideal je takrat že bilo potrošništvo. Viri, ki jih navajam v pričujočem članku, nedvoumno govorijo o tem, da so polkmetje za zadovoljevanje svojih potreb bili pripravljene investirati neverjetno veliko svojega časa in telesnih moči. Nekateri primeri vsiljujejo vtis, da za mnoge življenje onstran dela skoraj ni obstajalo. Podjetnost je bila ena izmed tistih vrednot, ki jo je socializem podedoval iz dobe kapitalizma. V socializmu je vsaj deklarativno veljalo načelo, da je edino merilo posameznikovega materialnega položaja njegovo delo. Začeti iz »nič« in uspeti je bilo zato v resnici bolj pisano na kožo socializmu kot kapitalizmu. Prizadevni posamezniki ali gospodinjstva, ki so inovativno kombinirali različne priložnosti za zaslužek, zato niso bili problematični. Nasprotno. Videli smo, da so kmete delavce zaradi njihovega odgovornega ravnanja v službi včasih postavili celo za zgled. Oblast se je nazadnje sprijaznila celo s tem, da so kmetje dobili lastne traktorje in občasno najemali delovno silo. Toda v *Delu* so takrat v luči problema dnevne migracije v ljubljanski Litostroj zapisali: »Stroji počivajo 16 ur – ljudje pa ne, ker imajo z vožnjo in hojo vred dvojni delavnik.«⁵⁵ Socializem je bil družba, ki je zelo cenila delo, vendar samo v kontekstu napredka proizvodjalnih sil, ki bi lajšal in krajšal človekovo delovno obremenitev. Drugače kot konservativizem je socializem zavračal garanje in trpljenje kot vrednoti sami na sebi. Karl Marx je zapisal, da je temeljni pogoj družbe prihodnosti krajšanje delovnega dne.⁵⁶ Moderni socializem je v 19. stoletju nastal z gibanjem za osemurni delavnik. Zgodnja šestdeseta leta pa so bila obdobje, ko so v Jugoslaviji in drugod ideologi in kritični intelektualci ponovno brali Marxa in se navduševali nad humanističnimi razsežnostmi njegovih misli. Tudi iz tega razloga so celo naklonjeni opazovalci na podjetništvo integrirane kmečke ekonomije gledali z mešanimi občutki.

Zaradi primerov težkih delovnih obremenitev lahko govorimo tudi o samoeksploataciji kmečkega gospodarstva, kot jo je razumel ruski agrarni ekonomist Čajanov. Gre za specifično obliko ekonomije, ki se od tipičnega kapitalističnega podjetništva razlikuje po vrednotenju človekovega dela. Pri računanju, načrtovanju profita kapitalističnega podjetja človekovo delo v obliki mezde nastopa enako kot vse druge stroškovne postavke – v denarju, kot na primer reprodukcijski material, ogrevanje, najemnina poslovnih prostorov itd. Tudi kmečko gospodinjstvo lahko temelji na poslovnem računu, načrtovanju profita ali materialnih koristi, vendar s to razliko, da dela svojih članov na lastnem družinskem gospodarstvu praviloma ne meri v denarju.

55 *Delo*, 9. 4. 1964. Cit. v: Levstik, »Ekonomska in družbena problematika polproletariata,« 2. del, 74.

56 Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije. Celotni proces kapitalistične produkcije*, 3. zvezek (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973), 913, 914.

Zato je v primerjavi s kapitalističnim podjetjem razpolaganje s časom gospodinjstva lahko popolnoma negospodarno. Navzven se običajno kaže v neskončnem garanju, uporabljanju primitivne tehnologije in odrekanju v imenu lepše prihodnosti.⁵⁷ Enako kot pri kapitalističnem podjetju seveda tudi tukaj obstajata možnosti za neuspeh in celo propad. Druga pomembna razlika med kapitalističnim podjetjem in kmečkim gospodinjstvom je v tem, da pri prvem daljšanje/krajšanje delovnega dne vsaj v zadnji instanci regulira razredni boj (npr. za osemurni delovnik), pri drugem pa je delovni čas precej odvisen od solidarnosti znotraj družinskega omrežja (družinska dogovorna ekonomija), razporeditve moči znotraj tega, patriarhalnega gospodstva in/ali odpora proti njemu, in to v neskončni vrsti pojavnih oblik, kot na primer v družinskih prepirih, spodbijanju moške avtoritete, alkoholizmu, nasilju, zakonski nezvestobi, svobodni spolnosti, krivicah pri dediščini, izselitvah v mesto/tujino, pobegih, ustanavljanju ločenih gospodinjstev itd. V našem primeru imamo razmerje med poslovnim modelom kmečkega gospodinjstva in socialističnim – samoupravnim podjetjem. Slovenska podjetja šestdesetih let so enako kot kapitalistična podjetja na zahodu temeljila na mezdnem delu. Zato so politiki in gospodarstveniki po eni strani hvalili prizadevnost in domnevno skromnost polproletarcev, po drugi strani pa so jih nemalokrat sumili, da se zaradi popoldanskega dela ne trudijo dovolj. A hkrati je bilo samoupravno podjetje tudi družbeno odgovorno podjetje, ki se je moralo brigati za standard svojih delavcev in širše skupnosti. Težava je bila v tem, da je projekt socialističnega samoupravljanja podjetjem naložil poslanstvo, ki mu še dolgo v šestdeseta leta preprosto niso bila kos. Najbolj je bilo to razvidno pri gradnji stanovanj. Integrirana kmečka ekonomija je takrat v tem pogledu razbremenjevala socialistična podjetja, a jih hkrati tudi obremenjevala s stroški za mobilnost delovne sile.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1589, CK ZKS.
 - SI AS 1589/IV, CK ZKS.

Časopisni članki

- *Delo*, 15. 5. 1960. »Mali oglasi.«
- *Delo*, 27. 11. 1959. »Zdravstveno zavarovanje na vasi.«
- Petek, Jože. »Pokojnine že – a prispevki?« *Delo – Sobotna priloga*, 19. 4. 1969.
- Petek, Jože. »Zadružno in še vedno njihovo.« *Delo*, 5. 12. 1959.
- Počrvina, Miha. »Zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev.« *Dolenjski list*, 4. 2. 1960.

⁵⁷ Prim. Henry Bernstein, *Class Dynamics of Agrarian Change* (Hallifax in Winnipeg: Fernwood Publishing, 2010), 94. Alexander Vasilevich Chayanov, »Peasant Farm Organization,« v: A. V. Chayanov on *The Theory of Peasant Economy*, Daniel Thorner et al., ur. (Homewood: The American Economic Association, 1966), 70–89.

Literatura

- Barbič, Ana. *Kmetov vsakdan: položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1990.
- Bernstein, Henry. *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax in Winnipeg: Fernwood Publishing, 2010.
- Centrih, Lev. »'Maribor ob morju.' Zveza komunistov Slovenije in vprašanje poselitve Koprškega okraja v letih 1945–1965.« *Dve domovini*, 50 (2019): 147–62.
- Chayanov, Alexander Vasilevich. »Peasant Farm Organization.« V: A. V. Chayanov on *The Theory of Peasant Economy*, Daniel Thorner, Basile Kerblay in R. E. F. Smith, ur., 29–269. Homewood: The American Economic Association, 1966.
- Čepič, Zdenko. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*. Maribor: Obzorja, 1995.
- Čepič, Zdenko. »Oris pojavnih oblik kmetijske politike v letih 1945–1960.« V: *Preteklost sodobnosti: izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine*, Zdenko Čepič, ur., 175–88. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1999.
- Kardelj, Edvard. *O nalogah naše zadrudne politike. Diskusija na plenumu Glavne zadrudne zveze FLRJ*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1956.
- Kardelj, Edvard. *Problemi socialistične politike na vasi*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Glavna zadrudna zveza Slovenije, 1959.
- Klemenčič, Vladimir. »Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstev v Sloveniji.« *Geografski vestnik*, 40 (1968): 19–52.
- Klemenčič, Vladimir. »Regionalni procesi in kmetijstvo v Sloveniji.« *Teorija in praksa*, 4 (1965): 604–14.
- Kovačič, Matija. *Tipi kmetij v Sloveniji in njihove značilnosti*. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, 1983.
- Lazarevič, Žarko. »Kmetje in zasebni gospodarski interes po letu 1945.« V: *Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki 19. in 20. stoletja*, Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, ur., 399–417. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2018.
- Lazarevič, Žarko. »Integriranje dohodkov v kmečki ekonomiji v dobi industrializacije.« V: *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, ur., 189–215. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.
- Levstik, Jože. »Ekonomska in družbena problematika polproletariata v SR Sloveniji.« *Poročilo Skladu Borisa Kidriča*, 4 deli. Kmetijski inštitut Slovenije in Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 1964.
- Marx, Karl. *Kapital. Kritika politične ekonomije. Celotni proces kapitalistične produkcije*, 3. zvezek. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1973.
- Panjek, Aleksander, Jesper Larsson in Luca Mocarelli, ur. *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective. Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017.
- Panjek, Aleksander. »Od kmečke trgovine do integrirane kmečke ekonomije.« V: *Preživetje in podjetnost. Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, ur., 15–50. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.
- Veselinov, Dragan. *Sumrak seljaštva*. Beograd: Ekonomika, 1987.

Lev Centrih

**PART-TIME FARMERS AND THE SOCIALIST STATE:
INTEGRATED PEASANT ECONOMY IN SLOVENIA
BETWEEN 1957 AND 1965**

SUMMARY

The article deals with the phenomenon of part-time farmers and their households in the socialist Slovenia between 1957 and 1965. Politicians, managers, and social scientists would often label this labour force as “semi-proletarians”, while their co-workers sometimes referred to them simply as “farmers”. The phenomenon of part-time farmers was so common at the time that entire industries were supposedly heavily dependent on them. The official assessment regarding this untypical workforce was not unequivocal: on the one hand, companies and the Slovenian national economy as a whole benefited by delaying investments in housing and increasing wages, while, on the other hand, these workers were problematic due to exhaustion and sometimes also poorer labour productivity. The concept of integrated peasant economy, recently developed by the economic historian Aleksander Panjek, best describes the realities of the Slovenian countryside in the early 1960s. It stands for equal assessment of distinguished economic activities and avoids stereotypes about the passivity and fragility of peasant households. It was not pure survival that motivated Slovenian peasants to combine several economic activities, but rather the aspirations for better social status and the improvement of the living standard. The Yugoslav socialist society at the time entered the period of consumerism, while the opening of borders with the Western countries boosted fantasies about what the good life and social standard were supposed to be. The article provides several examples of how peasants were ready to bear heavy workloads in order to meet their aspirations and the needs of their households. The concept of self-exploitation, developed by the Russian agrarian economist Alexander Vasilevich Chayanov in the 1920s, has been additionally employed in order to grasp this reality.

Tjaša Konovšek*

Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997**

IZVLEČEK

Konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade sredi devetdesetih let 20. stoletja je bilo globoko zaznamovano s tranzicijo (prehodom med socializmom in liberalizmom, ki je v Sloveniji trajal od sprejetja amandmajev k ustavi leta 1989 do vstopa Slovenije v Evropsko unijo leta 2004) in polariziranostjo političnega prostora. Članek časovno in prostorsko umesti zgodovinsko dogajanje, nato pa se posveti študiji primera sestavljanja državnega zbora in vlade. Osredotoči se na formalne plati procesa in na neformalne dogovore, ki so bistveno zaznamovali proces konstituiranja. Takšna analiza razkrije globino polariziranosti med parlamentarnimi strankami. Politični diskurz je spleten okrog štirih identifikacijskih oznak, s katerimi se je polariziranost manifestirala. Levo usmerjene stranke z Liberalno demokracijo na čelu so same sebe razumele kot proevropske stranke, ki v slovenski prostor vnašajo normalnost Zahoda, medtem ko so se desno usmerjene Slovenska ljudska stranka, Slovenski krščanski demokrati ter Slovenska demokratska stranka poimenovali kot pomladne stranke. Prve so sebi nasprotno stranke razumele, kot da ovirajo normalizacijski proces, medtem ko so slednje levo usmerjenim strankam očitale kontinuiteto s socializmom in jih označile za stare sile. Vsakokratni poraz desno usmerjenih strank (z nekajmesečno izjemo leta 2000) je okrepil negativni diskurz desnih strank, ki je do polnega izraza prišel po zaključeni tranziciji.

Ključne besede: tranzicija, državni zbor, vlada, politična moč

* Mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, 1000-Ljubljana; tjas.konovsek@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

THE CURSE OF NUMBER 45: THE FORMATION OF THE SLOVENIAN NATIONAL ASSEMBLY AND THE GOVERNMENT BETWEEN 1996 AND 1997

The formation of the Slovenian Parliament and Government in the 1990s was deeply marked by the transition from socialism to liberalism (in Slovenia, this process began with the acceptance of the amendments to the Constitution in 1989 and concluded with Slovenia's accession to the European Union in 2004) and by the polarisation of the Slovenian political arena. This paper spatially and temporally frames the historical events and then focuses on a case study of the formation of the Parliament and government. It analyses the formal perspective of this process and the informal arrangements that crucially shaped it. This kind of research reveals the depth of the parliamentary parties' polarisation. The political discourse was checked for identifications that manifested the polarisation. The left-leaning parties – the Liberal Democratic Party (Liberalna demokracija Slovenije) being the most dominant – understood themselves as pro-Europe parties that would bring about the Western-type normality; while the right-leaning Slovenian People's Party (Slovenska ljudska stranka), the Slovenian Christian Democrats (Slovenski krščanski demokrati), and the Slovenian Democratic Party (Slovenska demokratska stranka) named themselves the "spring parties". The former group understood the opposing parties as hindrances to the normalisation process; while the latter feared the continuity with socialism and characterised the left-leaning parties as the "old forces". The repeated defeat of the right-wing parties (except for a few months in 2000) reinforced their negative discourse, which fully emerged after the end of the transition.

Keywords: transition, Parliament, government, political power

Uvod

Približno enajst ur po začetku parlamentarnega zasedanja je predsednik državnega zbora dr. Janez Podobnik z enoličnim glasom, ki ni obetal razburljive novice, razglasil izid glasovanja o novi vladi. 'Petinštirideset glasov za, petinštirideset glasov proti,' je odmevalo po veliki parlamentarni dvorani, ki je bila kljub pozni uri polna. Dr. Podobnik je še vedno govoril z glasom napovedovalca na železniški postaji. Kot da ne bi povedal novice tedna. Novice meseca! Drnovškova vlada je padla!¹

1 Ali H. Žerdin, »Prekletstvo številke 45. Državni zbor ni podprl Drnovškove vlade. In kdo je glasoval proti?«, *Mladina*, 11. 2. 1997, 10.

Šestega februarja 1997, tri mesece po državnozborskih volitvah, je v parlamentu napočil trenutek, ko so poslanci imeli priložnost potrditi – ali zavreči – vlado, ki jo je predlagal dr. Janez Drnovšek. Čas pred glasovanjem je bil izredno napet, prepleten s polformalnimi dogovori, špekulacijami, preračunavanji. Številka 45 je bila tista, ki je v parlamentu povzročila največ pritiska. V jeseni in pozimi leta 1996–1997 je pomenila natančno polovico poslancev, ki so bili člani Državnega zbora Republike Slovenije. Številka 45 je pomenila, da je bila država v mrtvem teku: volitve so bile izpeljane, rezultati znani, glasovi poslancev v državnem zboru pa razdeljeni točno na polovico, kar je onemogočalo sprejemanje odločitev. Za njegovo uspešno konstituiranje so morali poslanci sprejeti vrsto odločitev, za katere je bila potrebna večina glasov, torej vsaj 46.

Razmerje moči, razdeljeno točno na pol, se je med postopkom konstituiranja državnega zbora in vlade večkrat ponovilo. Najprej so se med prisotnimi pojavile dileme o upravičenosti potrjevanja mandatov vsem devetdesetim poslancem, nato se je zataknilo pri volitvah predsednika, podpredsednika in članov komisije za volitve, imenovanja in administrativne zadeve (KVIAZ). Brez te postavljanje vodstva parlamenta ni bilo mogoče. Komisija je bila po prekinjeni seji imenovana v začetku decembra 1996, kar je omogočilo volitve za predsednika državnega zbora. Dr. Janez Podobnik, ki je kandidiral za ta položaj, je bil v prvem krogu glasovanja neuspešen: njegovo kandidaturo je potrdilo 45 poslancev, 45 jih je bilo proti. V drugem krogu so mu bili glasovi bolj naklonjeni. Njegova izvolitev je bila uspešna. Državni zbor je lahko začel svoje delo.

Drugič so se glasovi poslancev ustavili pri številki 45 pri potrjevanju mandatarja, ki bo sestavil bodočo vlado. Dr. Janezu Drnovšku je številko 45 uspelo spremeniti v 46 s pomočjo Cirila Pucka, ki je izstopil iz poslanske skupine SKD in kot samostojni poslanec prevesil tehtnico v prid dr. Drnovšku. Tretjič – in zadnjič – se je število glasov ustavilo pri razmerju 45 proti 45 pri potrjevanju prve predlagane vlade 6. februarja 1997. Ta je, v delno spremenjeni sestavi, zadostno število glasov za svojo konstituiranje prejela šele v drugem krogu.

Vsakokratni zastoji ob številki 45 imajo v svoji kratki zgodovini zapleteno, večplastno ozadje. Od septembra 1996, ko so bile državnozborske volitve razpisane, do konca februarja, ko je vlada imela svoje prvo, konstitutivno zasedanje, politiki nikakor niso sedeli križem rok. Ravno nasprotno, poslanci so bili v vlogi strankarskih pogajalcev izredno aktivni. Kljub zatikom so celoten postopek konstituiranja državnega zbora in vlade legalno, legitimno in (kljub dolgotrajnosti) pravočasno izvedli. Izpolnjeni so bili vsi pogoji, upoštevani vsi roki. Vendar stvarne napetosti, v tistih mesecih spletene okrog številke 45, ni mogoče pojasniti zgolj s formalnim vidikom poteka političnih postopkov, temveč gre za kompleksen preplet formalnih in neformalnih pravil, njihovih upoštevanj in prilagajanj, ki je odločilno zaznamoval politično dogajanje tega obdobja.

V prvem koraku je za razumevanje zgodovinske situacije potrebno poznavanje formalnih pravil političnega delovanja. Kako se konstituira državni zbor? Kako se podeljuje mandat za sestavo vlade? Kdo in kdaj je oblikoval poslovnik državnega zbora,

kakšen je bil volilni sistem? Ljudje in institucije, ki so urejali ta vprašanja, so za sabo pustili papirnato sled, ki ji zgodovinar lahko sledi: odgovori so zapisani v zakonih in ustavi, v poslovniku državnega zbora, zapisnikih sej, delno tudi v gradivu političnih strank. Mnogo težje je slediti neformalni plati tega dogajanja. Tukaj nimam v mislih osebnih simpatij ali antipatij med politikami, temveč tisti neformalni del političnega delovanja, ki je zajemal vse poslance, ne glede na njihove osebne preference. Med njimi se politična moč ni pretakala zgolj po formalnih kanalih, temveč so enako pomembne njene neformalne poti: navade, ustaljene prakse, 'gentlemanski' dogovori.² V obdobju konstituiranja državnega zbora in vlade so se poslanci na njih še posebno pogosto sklicevali. Neformalni dogovori so bili v tem času tako pogosto v ospredju, da so dobili skoraj polformalni status. Slediti jim je mogoče v medijih in zapisnikih državnozbornskih sej, kjer so se pojavljali predvsem v obliki očitkov med poslanci in kot razlage, ki so jih ti ponujali javnosti v opravičilo za navidezno stagnacijo političnega delovanja.

Razumevanje formalnih in neformalnih pravil igre v politiki je za zgodovinarja pomembno, ker mu omogoča sledenje centru (ali centrom) politične moči. Ta je lahko razmeroma ozko zamejena (usklajevanje znotraj poslanskega kluba, preiskovalne skupine, ministrstva) ali širša (inercija visoke politike, nadzor nad državnim proračunom, represivnim aparatom države), skoncentrirana v rokah posameznika ali manjše politične skupine, lahko je deljena ali razpršena med več akterjev.³ Razumevanje, kdo in kdaj pridobi politično moč in kdaj jo izgubi, je lahko pomemben dejavnik pri interpretaciji zgodovinskih dejstev. Študija primera, spletenega okrog številke 45, bo sledila razmerjem moči med njenim centrom in obrobjem na ravni državnega zbora in političnih strank, s čimer bo posegla na polje klasične politične zgodovine in v zgodovino politične kulture kot enem izmed polj nove kulturne zgodovine.⁴

Tranzicijska čas in prostor

Mandat, ki se je v letu 1996 koaliciji pod vodstvom Liberalne demokracije Slovenije (LDS) in njenega predsednika Janeza Drnovška iztekal, je bil zaznamovan s počasnim razpadanjem vladajoče koalicije. Že sredi mandata, leta 1994, je zaradi odstavitve Janeza Janše s položaja ministra za obrambo po aferi Depala vas iz koalicije izstopila Socialdemokratska stranka Slovenije (SDSS). V začetku leta 1996 je iz koalicije izstopila Združena lista socialnih demokratov (ZLS), tudi ta zaradi razrešitve enega izmed svojih članov – Maksa Tajnikarja, ministra za gospodarstvo. LDS

2 Pri tem se osredotočam na stranko kot skupino, ki deluje razmeroma homogeno ('pogled od zunaj'; v politološki literaturi gl. Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976)), in ne na stranko kot specifično sociološko okolje z lastno dinamiko, hierarhijo, navadami ('pogled od znotraj'; gl. npr. Max Weber, *From Max Weber. Essays in Sociology* (New York: Routledge, 2009)). Gl. tudi Christopher Kam, *Party Discipline and Parliamentary Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

3 Sartori, *Parties and Party Systems*, 105–15.

4 Patricia O'Brien, »Michel Foucault's History of Culture,« v: *The New Cultural History*, ur. Lynn Hunt (Berkeley: Los Angeles: London: University of California Press, 1989), 25–46. V slovenskem zgodovinopisju: Jure Gašparič, *Izza parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941* (Ljubljana: Modrijan, 2015).

je mandat pripeljala do konca skupaj z edino preostalo stranko originalne koalicije, Slovenskimi krščanskimi demokrati (SKD).⁵ Velika koalicija, ki jo je Drnovšek leta 1992 poleg LDS sestavil iz še treh nasprotujočih si strank ter leta 1994 okrepil z združitvenim kongresom LDS, je v procesu postopnega razpadanja pokazala svoje slabosti – a tudi prednosti. LDS je v državnem zboru nujno potrebovala čim širšo podporo, če je želela uresničiti svoje cilje. To je dobila, saj so se vse parlamentarne stranke strinjale, da mora država hitro sprejemati ukrepe za nadaljnji gospodarski razvoj države, za reševanje socialnih vprašanj, vključevanje Slovenije v Evropsko unijo in urejanje odnosov s sosednjimi državami (meja s Hrvaško).⁶

Vzporedno s slabljenjem prve koalicije pa je postopoma nastajalo novo strankarsko zavezništvo med SDSS, SKD (čeprav formalno koalicijske stranke) in Slovensko ljudsko stranko (SLS). Prvič so se stranke poskušale uskladiti na lokalnih volitvah leta 1994. Skupni jezik so leto zatem našle ob 50. obletnici konca druge svetovne vojne, ko so se sporazumele, da bodo bojkotirale državno slovesnost v Cankarjevem domu in slavnostno sejo v parlamentu. Usklajeno so delovale tudi pri bojkotu glasovanja o noveli zakona o sanaciji podjetja Tam, kar je januarja 1996 pripeljalo do razrešitve Tajnikarja. Njihova želja je bila vzpostaviti strankarsko zavezništvo po vzoru Demosa, vendar sta med njimi (in njihovimi vodilnimi predstavniki) vladala dovoljšno nezaupanje in oportunitizem, da so vsakokratni poskusi koordinacije spodleteli. Ob razpisu državnoborskih volitev 1996 so se v javnosti hitro začele pojavljati špekulacije o ponovnih poskusih sodelovanja nekoliko razširjene skupine 'pomladnih strank': Slovenske demokratske stranke (SDS, naslednice SDSS), SLS, SKD in Liberalne stranke (LS, ki se na volitvah 1996 nato ni prebila v parlament). Njihov skupni cilj je bil ustvariti zavezništvo, ki bi na državnoborskih volitvah doseglo dovolj glasov za večino v državnem zboru in tako izzvalo politično moč LDS. Pomladne stranke so se v začetku oktobra 1996 sestale v Škofovih zavodih v Šentvidu, kjer so se pogajale o predvolilnem in mogočem povolilnem sodelovanju. Vendar njihovo dogovarjanje ni bilo formalizirano. Končnega, zavezujočega sporazuma o sodelovanju stranke niso podpisale. SDS, ki je bila najbolj naklonjena takšnemu povezovanju, je trčila ob interese SKD. Če bi bodoča koalicija nastala pod vodstvom LDS, je SKD želela ohraniti možnost sodelovanja z njo, medtem ko je SDS zahtevala, da se vse pomladne stranke predčasno odrečejo možnosti koalicijskega sodelovanja z LDS.⁷

Razen špekuliranja glede predvolilnega povezovanja strank je bil čas pred volitvami miren. Morda celo preveč miren. Časniki so ugotavljali, da je največji dogodek predvolilnega časa pravzaprav nedogodek, torej neuspešno povezovanje pomladnih

5 Jure Gašparič, *Državni zbor 1992–2012. O slovenskem parlamentarizmu* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012), 66, 67, 69.

6 Tjaša Konovšek, »Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike (1992–1996)«, v: *Narod – politika – država. Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 267–80. Jana Taškar, »Parlamentarne volitve so razpisane za 10. november«, *Delo*, 6. 9. 1996, 1.

7 Vladimir Vodušek, »Povezovanja SDS, SLS, SKD in LS. Konec sanj o predvolilni koaliciji pomladnih strank«, *Delo*, 18. 10. 1996, 2.

strank.⁸ Vse stranke so se osredotočale na promocijo svojih vidnih članov, vse so računale na odločilno podporo volivcev v večjih mestih. Nobena izmed strank si ni zastavila vsebinsko trdnega volilnega programa in programskih usmeritev. V primerjavi z zahodnoevropsko demokracijo, po kateri so se vse vodilne stranke vsaj načelno zgledovale, so slovenskim strankam manjkale ključne opredelitve glede obsežnih tem, kot so socialna politika, zdravstvo in davki. Skupno jim je bilo načelno strinjanje, da je ta področja treba urediti in jih približati evropskim standardom. Odstopanja v mnenjih, kako to storiti, so bila drugotnega pomena. Mnogo bolj kot s programskimi načrti so se stranke opredeljevale glede na vrednote, ki naj bi jih zastopale, ter posledično glede na odnos, ki so ga zavzele do preteklosti. Navidezna soglasnost strank (odsotnost programskih dokumentov in vsebinskih debat) je pod sabo skrivala ostro polariziranost političnega prostora, ki se zaradi konsenza glede približevanja Slovenije Evropski uniji in njenim standardom v devetdesetih let ni pokazala v svoji polnosti.⁹

Slovenija v devetdesetih letih še zdaleč ni bila edina država, ki se je potegovala za članstvo v Evropski uniji (EU) in je posledično velik del svojega delovanja podrejala evropskih zahtevam. Od konca hladne vojne v začetku devetdesetih si je ta cilj delila z državami, ki so – podobno in skoraj hkrati kot Slovenija – začele svoje preoblikovanje iz socializma v liberalno demokracijo. Bližnje sosedo Madžarska, Slovaška, Češka in Poljska so vstop v EU dosegle hkrati s Slovenijo, 1. maja 2004. Slovenska gospodarska in politična pot do cilja pa se je nekoliko razlikovala od tranzicije zgoraj naštetih držav višegrajske skupine. Prva je socialistični režim resno izzvala Poljska, kjer je v začetku osemdesetih let Solidarnost predstavljala močno opozicijo režimu. V devetdesetih je Poljska izstopala tudi z načrtom gospodarske tranzicije, ki ga je takratni minister Leszek Balcerowicz sprejel s soglasji tujih strokovnjakov in ki naj bi s hitrim prehodom v kapitalizem (šok terapijo) državi olajšal težek gospodarski položaj. Podobno kot Jugoslavija je tudi Poljska ob koncu osemdesetih let doživljala hiperinflacijo. Hitro sprejeti ukrepi, ki so se zgledovali po ekonomski politiki Ronalda Reagana in Margaret Thatcher, naj bi Poljski s prodajo državnega premoženja pomagali pri pokrivanju njenega javnega dolga in ji omogočili nadaljnje prejemanje zahodne finančne pomoči.¹⁰

V Sloveniji, kjer sta dediščina samoupravnega sistema in močno sindikalno delovanje ugodno vplivala na relativni gospodarski in politični uspeh devetdesetih let, tako hitre in korenite gospodarske tranzicije kljub mnenjem, ki so jih po naročilu vlade podali ameriški strokovnjaki, Slovenija ni izvedla.¹¹ Slovenska gospodarska pot je bila

8 Vladimir Vodušek, »Blaga volilna kampanja. Stranke pred volitvami ne bodo zamenjale strategije,« *Delo*, 25. 10. 1996, 2.

9 Vladimir Vodušek, »Naše stranke rade načenjajo teme, povezane s tranzicijo,« *Delo*, 7. 11. 1996, 2. Vlado Miheljak, »Presenečenje volitev 96: nobenih presenečenj,« *Mladina*, 17. 9. 1996, 10. Za vsebinsko neopredeljevanje slovenskih političnih strank gl. Jure Gašparič in Simona Kustec, »Stabilna nestabilnost ali idejnopolitični (ne)značaj slovenskih strank 1992–2018,« v: *Narod – politika – država. Idejnopolitični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020), 299–313.

10 Philipp Ther, *Europe since 1989* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2016), 43, 44.

11 Stephen Crowley and Miroslav Stanojević, »Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception,« *Politics and Society* 39, št. 2 (2011): 268–95. Kim Christiaens, James Mark in José M. Faradlo, »Entangled Transitions: Eastern and Southern European Convergence or Alternative Europes? 1960s–2000s,« *Contemporary European History* 26, št. 4 (2017): 577–99.

ob osamosvojitvi zastavljena z dveh strani. Prvi pristop sta po posredovanju Drnovška svetovala Jeffrey Sachs in David Lipton, ki sta zagovarjala hitro in temeljito privatizacijo; drugi pristop, ki je predvideval postopno spremembo gospodarske ureditve, je skupaj s finančnim ministrom Markom Kranjcem zagovarjal podpredsednik vlade Jože Mencinger. Naposled se je uresničil kompromis, sestavljen iz obeh idej. Čeprav ideja ameriških strokovnjakov ni popolnoma obveljala, je del slovenske politike takšen način zaznal kot tuj, celo 'oktroiran'. Vprašanja, kako naj se privatizacija izvede, je tako postalo v veliki meri politično vprašanje, nikoli pa ni bila pod vprašanje postavljena privatizacija sama.¹² Podobna situacija se je odlikavala v političnem razmišljanju. Pridruževanje EU ter prevzemanje zahodnih norm in vrednot je med politikami in prebivalci uživalo visoko stopnjo konsenza. Politični prehod se je zdel skoraj samoumeven.¹³

Vsi premiki, ki so se dogajali v slovenski politiki jeseni in pozimi 1996–97, spadajo v širši kontekst politične in gospodarske tranzicije na slovenski in mednarodni ravni. Strategije slovenskih političnih strank in njihovih predstavnikov so bile pogojene s tranzicijo, s procesom vključevanja Slovenije v EU, ki se je zaključil leta 2002 s kopenhagenskim vrhom, kjer so evropske države formalno razglasile uspešno zaključeno tranzicijo Slovenije in nekaterih drugih držav, ter z dejanskim vstopom v EU leta 2004.¹⁴ Vzroke za tako kompleksne politične in gospodarske spremembe, ki so jih leta 2004 pridružene članice EU izvršile od leta 1989, je težko zajeti v eni sami razlagi. Interpretacije dogodkov v zgodovinsopisni literaturi segajo od teorije domino učinka (ideje, da je ena sprememba sprožila drugo, kar se je strnilo v prelomu 1989), preko učinkov gospodarske krize do porasta nacionalizma konec 20. stoletja.

Za jugoslovanski in kasneje slovenski prostor je še posebno zanimivo opazovanje odnosa med centrom in periferijo, kot ga je opredelil zgodovinar Philipp Ther.¹⁵ Odnosi med Beogradom in Ljubljano, med Ljubljano in ostalimi slovenskimi kraji sledijo osnovni ideji, da so se tranzicijske spremembe praviloma začele dogajati na periferiji. V (ali na) mestih, kjer je bila osrednja partijska moč šibkejša, so pobude za spremembe lažje privrele na površje in pridobile zagon. Odnosi med federacijo in republikami so bili v času Jugoslavije večkrat predmet pogajanj in kompromisov. Z zadnjo spremembo ustave leta 1974 je v Jugoslaviji prevladala ideja decentralizacije v obliki kompleksnega delegatskega sistema.¹⁶ Linearnosti razvoja na osi center–periferija se v slovenskem primeru upira tudi proces reformiranja Zveze komunistov Slovenije, ki je stekel sredi osemdesetih let.¹⁷ S sprejetjem amandmajev leta 1989 je moč v odnosu

12 Aleksander Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012), 54, 95, 96.

13 Jure Gašparič, »O samoumevnosti uvajanja parlamentarne demokracije v vzhodni Evropi v letu 1989,« v: *Regionalni vidiki tranzicije*, ur. Aleksander Lorenčič in Željko Oset (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 81–96.

14 Dimitrij Rupel, *Vzpon med evropske zvezde. Slovenska pot v Evropsko unijo* (Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve, 2004), 8.

15 Ther, *Europe since 1989*, 66–70.

16 Mitja Žagar, »Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno razreševanje?,« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 231–56.

17 Božo Repe, *Slovinci v osemdesetih letih* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001), 22–38. Božo Repe, Milan Kučan, *prvi predsednik* (Ljubljana: Modrijan, 2015), 109–17.

Beograd – Ljubljana (oz. federacija – republika) prešla v roke republiškim organom in je tam obstala z mednarodnim priznanjem Slovenije pozimi leta 1991–1992.

Odnos periferija – center se je na republiški ravni in v manj geografskem smislu odražal v Demosovi koaliciji, ko je ta za krajši čas postala središče odločanja. Po volitvah leta 1992 se je težišče politične moči preneslo na Liberalno demokratsko stranko, ki je svojo moč dodatno povezala z združitvenim kongresom Liberalne demokracije Slovenije leta 1994. Združena LDS je med prebivalstvom uživala visoko stopnjo podpore. V državnem zboru je stranka sama zasedala 22 sedežev (po združitvenem kongresu 23), skupaj s koalicijo pa 55.¹⁸ Svoj uspeh je ponovila na državnoborskih volitvah 1996.¹⁹ Poleg podpore volivcev in javnega mnenja je Drnovškova LDS črpala svojo moč tudi iz manj opaznih virov moči v smislu danosti, manevrov, taktik in tehnik, izkušenj, informiranosti, znanja in članstva v neformalnih mrežah. V osnovi takšna moč ni represivna, temveč ustvarjalna.²⁰

Formalna plat

Formalno delovanje državnega zbora urejata Ustava Republike Slovenije, ki je decembra 1991 zamenjala jugoslovansko ustavo iz leta 1974, ter poslovnik državnega zbora, ki je stopil v veljavo julija 1993. Skladno s tem je državnoborske volitve 11. novembra 1996 razpisal predsednik republike, Milan Kučan. Po volitvah je sklical njegovo prvo državnoborsko sejo, za kar je imel največ 20 dni časa.²¹ Konstitutivna seja državnega zbora se je leta 1996 začela 28. novembra, 17 dni po volitvah. Parlamentarni prag je prestopilo sedem strank: LDS, SLS, SDS, SKD, ZL, DeSUS (Demokratska stranka upokojencev Slovenije) in SNS (Slovenska nacionalna stranka).²² Prva obveznost poslancev je bila izvolitev mandatno-imunitetne komisije, sestavljene iz vseh predstavnikov poslanskih skupin. Ta je na prvi seji potrdila državnoborske mandate poslancev. Konstitutivna seja je bila nato prekinjena na pobudo enega izmed poslancev, Franca Zagožna, ki je v imenu SLS, SKD in SDS predlagal preložitev volitev predsednika in podpredsednika državnega zbora, s čimer so stranke želele pridobiti več časa za medsebojno usklajevanje interesov in strategij, ki so jih nameravale uresničiti v sledečih tednih konstituiranja državnega zbora in vlade.²³

18 *Poročilo o delu Državnega zbora za obdobje 23. 12. 1992 do 16. 10. 1996* (Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 1996). Gašparič, *Državni zbor*, 58.

19 *Volitve v Državni zbor 1996. Državna volilna komisija*, pridobljeno 2. 7. 2020, <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1996>.

20 O'Brien, »Michel Foucault's History of Culture,« 34–35. Christiaens, »Entangled Transitions,« 585.

21 80. in 81. člen Ustave Republike Slovenije in 10. člen poslovnika Državnega zbora.

22 *Volitve v Državni zbor 1996. Državna volilna komisija*, pridobljeno 2. 7. 2020, <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1996>.

23 »Zapisek 1. redne seje Državnega zbora 28. novembra 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=03BB15FE2100A010C12564650044DB7F>.

V sklopu prve seje, ki se je nadaljevala 2. decembra, so bili poslanci obvezani izvoliti KVIAZ, osrednjo komisijo, ki je urejala volitve, imenovanja in administrativne zadeve znotraj državnega zbora. Med drugim je bila komisija obvezana predlagati kandidaturo predsednika in podpredsednikov državnega zbora, kar bi bil tretji korak v njegovem konstituiranju.²⁴ Vendar se poslanskim skupinam ni uspelo dogovoriti o skupnem predlogu za člane KVIAZ. Marijan Schiffrer, ki je kot najstarejši poslanec vodil državni zbor do izvolitve njegovega predsednika, je želel preseči nastali zastoj. Predlagal je, da poslanci za predlaganje predsednika državnega zbora zaobidejo sestavljanje KVIAZ in kandidaturo predložijo sami. Za to je bilo potrebno zgolj deset poslanskih podpisov. Poslanci, ki se sprva niso mogli poenotiti niti glede tega, ali ubrati alternativno pot imenovanja ali vendarle popustiti in najti soglasje pri imenovanju KVIAZ, so se končno poenotile okoli slednje možnosti. LDS je za predsednika komisije predlagala Igorja Bavčarja, za podpredsedniški položaj pa je SLS predlagala Franca Potočnika. Komisija je bila potrjena na isti seji.²⁵

Takoj za tem je bila na potezi KVIAZ. Komisija je predlagala kandidata za predsednika državnega zbora, Janeza Podobnika. Rezultat prvega glasovanja je bil 45 'za' in 45 'proti', kar je pomenilo, da je proces konstituiranja državnega zbora kljub premostitvi ovir pri sestavljanju KVIAZ spet zastal.²⁶ Podobnikova kandidatura ni bila neposreden vzrok za to. Nobena izmed preostalih strank v resnici ni želela predlagati svojega kandidata. Rezultat glasovanja, ki je zablokiral nadaljnje delo državnega zbora, je bil posledica drugih, neformalnih dogovorov, ki so se skrivali v naslednjih korakih deljenja političnih funkcij in glede katerih stranke v času Podobnikove kandidature še niso dosegle dogovora. V ponovljenem glasovanju za istega kandidata, ki je potekalo dan za tem (3. novembra), je bil Podobnik na položaj predsednika državnega zbora izvoljen z veliko večino. Zanj je glasovalo 82 od 86 prisotnih poslancev. Volitve podpredsednikov državnega zbora so v nadaljevanju seje steble gladko, s čimer se je državni zbor v celoti konstituiral.²⁷

Poslanci so nato imeli 30 dni časa, da so imenovali preostala delovna telesa in generalnega sekretarja državnega zbora.²⁸ Večina delovnih teles je bila izvoljenih 16. januarja 1997. Poleg mandatno-imunitetne komisije in KVIAZ, ki sta bili, kot smo videli, postavljeni prej, so bile januarja izvoljene še komisije za poslovnik, za narodni skupnosti ter komisija za zakonsko nezdružljivost opravljanja javne funkcije s pridobitveno dejavnostjo. Istega dne so bili ustanovljeni tudi vsi odbori državnega zbora, katerih glavni nalogi sta bili priprava posameznih zakonov in spremljanje izvajanja

24 13. in 14. člen poslovnika Državnega zbora. Po 244. členu lahko poleg KVIAZ kandidate na te položaje predlaga tudi skupina najmanj desetih poslancev.

25 244. člen poslovnika Državnega zbora.

26 »Zapisnik 1. redne seje Državnega zbora 2. decembra 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=EFEE4318F264923CC125646500451CDF>.

27 »Zapisnik 1. redne seje Državnega zbora 3. decembra 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=A9B17271D49BF53DC1256465004581C1>.

28 15. in 16. člen poslovnika Državnega zbora.

zakonodaje na posameznih področjih. Odbori so bili zato ustanovljeni za ista področja kot ministrstva (za gospodarstvo, za obrambo, za evropske zadeve itd.).²⁹ Njihova naloga je bila med drugim tudi zaslišanje kandidatov za ministrske položaje, zaradi česar je bilo nujno, da se državni zbor čim prej v celoti konstituira in s tem omogoči konstituiranje vlade.

Postopek konstituiranja vlade je v začetnem delu tekel vzporedno s konstituiranjem državnega zbora. Predsednik republike je imel po prvi državnozborni seji 30 dni časa, da predsedniku državnega zbora pisno predloži ime kandidata za predsednika vlade.³⁰ Pri tem se predsednik republike ni samovoljno odločal, koga predlagati. Kučan se je več tednov zapored sestajal s predstavniki parlamentarnih strank. Za bodočega mandatarja (favorita sta bila Janez Drnovšek in Marjan Podobnik) je med njimi želel zbrati dovolj podpore, da bi zagotovil stabilno vlado in s tem nadaljevanje gospodarske, socialne in zunanje politike iz leta 1990.³¹ Pri tem je bil le delno uspešen, saj se je neuradno razmerje glasov trmasto ustavljalo na 45 proti 45. Kučan je zadnji dan leta 1996 medijem le sporočil, da se je za mandatarja odločil predlagati Drnovška.³²

Državni zbor je pisni predlog prejel 3. januarja 1997, za čas odločanja o njegovem kandidiranju je poslovnik predpisoval čas med 48 urami ter sedmimi dnevi od prejete kandidature.³³ Glasovanje je bilo načrtovano za 8. januar na prvi izredni seji, a je prestop Cirila Pucka iz poslanske skupine SKD poskrbel za vrsto tehničnih in proceduralnih zapletov. Drnovšku je na seji tako uspelo predstaviti program vlade, zaradi obsežne razprave, ki je sledila, pa je bilo glasovanje prestavljeno na naslednji dan. Njegov mandat je bil s pomočjo Puckovega prestopa potrjen s 46 glasovi 'za' in 44 'proti'.³⁴

Drnovšek je kot mandatar imel 15 dni časa,³⁵ da predsedniku državnega zbora predloži seznam potencialnih ministrov, kar je pomenilo, da mora do takrat sestaviti koalicijo, ki bi mu v državnem zboru prinesla večino glasov. V tem času so potekala intenzivna pogajanja med strankami ter zaslišanja ministrskih kandidatov pred državnozbornimi odbori. Slednji so imeli nalogo, da izrazijo strinjanje ali nestrinjanje s kandidatom za ministra. Mnenje odborov ni bilo zavezujoče, je pa pomenilo priporočilo poslancem, ko so o kandidatu glasovali. Nekateri kandidati z liste ministrov, ki jih je Drnovšek predlagal, so bili pri zagovarjanju pred odborom neuspešni, kar ni bil dober znak za njihovo potrditev na naslednjem državnozbornem glasovanju. Na seji 6. februarja 1997 je Drnovškovi predlagani listi kandidatov tudi dejansko spodletelo.

29 Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996–2000, 54, 55.

30 257. člen poslovnika Državnega zbora.

31 Milan Kučan, nagovor ob konstitutivni seji Državnega zbora 28. novembra 1996, *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=03BB15FE2100A010C12564650044DB7F>.

32 Vladimir Vodušek, »Prvaki strank tudi v drugem krogu vztrajajo pri svojem,« *Delo*, 18. 12. 1996, 1, 2. Dejan Pušenjak, »Predsednik Kučan bo še enkrat povabil stranke,« *Delo*, 12. 11. 1996, 1. Vladimir Vodušek, »Predsednik Kučan bo ponudil priložnost dr. J. Drnovšku,« *Delo*, 31. 12. 1996, 1.

33 258. člen poslovnika Državnega zbora.

34 Vladimir Vodušek, »Bliza se čas odločitve o kandidatu Drnovšku,« *Delo*, 3. 1. 1997, 1. Gašparič, *Državni zbor*, 79.

35 262. člen poslovnika Državnega zbora.

Poslanski glasovi so se spet razdelili točno na polovico, 45 proti 45.³⁶ Tokrat je imel mandatar 10 dni časa, da predlaga novo listo ministrskih kandidatov,³⁷ kar je pomenilo še en krog intenzivnega pogajanja za sestavljanje koalicije. Dogovor med strankami je bil naposled dosežen 17. februarja. V koalicijo sta se povezali najmočnejši stranki z volitev, LDS in SLS, manjkajoče sedeže pa je zapolnila stranka DeSUS.³⁸ Ministrski kandidati so uspešno prestali zagovor pred državnoborskimi odbori in glasovanje v državnem zboru. Drnovškova vlada je v državnem zboru prisegla 27. februarja, dan za tem pa je imela svojo prvo konstitutivno sejo.³⁹

Neformalna plat

Od devetdesetih sedežev, ki so jih po volitvah 1996 zasedli novoizvoljeni poslanci, jih je 25 pripadlo članom LDS, 19 članom SLS, 16 jih je pripadlo SDS in 10 stranki SKD. Preostale sedeže so si razdelile ZLSD (9), DeSUS (5) in SNS (4). Po en sedež je pripadel predstavnikoma italijanske in madžarske manjšine. Izmed teh poslancev je bilo v LDS deset takih, ki so svojo službo opravljali že v prejšnjem mandatu. V SLS so bili takšni štirje, v SDS eden, v SKD jih je bilo pet, v ZLSD štiri, v SNS so bili ponovno izvoljeni trije poslanci. Oba mandata sta ponovila tudi predstavnika manjšin. Od devetdesetih poslancev prejšnjega mandatnega obdobja je svoje sedeže na volitvah 1996 tako znova pridobilo 29 (ali skoraj ena tretjina) poslancev.⁴⁰ Med njimi so svojo izvolitev potrdili vsi vidni člani strank. Javnost je posebej poudarila Janeza Drnovška, Janeza Janšo, Lojzeta Peterleta, Marjana Podobnika in Zmaga Jelinčiča.⁴¹ Ostali dve tretjini poslancev, ki sta svojo službo začeli po novembrskih volitvah 1996, sta se morali načinom delovanja v parlamentu najprej prilagoditi. Seznanjanje s poslovnikom državnega zbora in zakonodajo je zahtevalo svoj čas. Prvič izvoljeni poslanci so se morali posebej seznaniti že s samim tehničnim postopkom glasovanja. Poleg tega je med poslanci veljala tudi množica nenapisanih pravil, tihih sporazumov in ustaljenih praks, ki so se v državni zbor prenesle iz prejšnjih mandatov. Vse to je pomenilo, da so imeli poslanci z daljšim stažem več znanja in posledično več moči.

Množica odnosov med državnoborskimi poslanci je bila spletena iz vrste posameznih razmerij. Razvijala se je v vsakokratnih odločitvah, v lokalnih odnosih, v taktikah posameznikov. Kanon vedenja se je s pomočjo nenehnih konfrontacij med

36 Gašparič, *Državni zbor*, 80.

37 266. člen poslovnika Državnega zbora.

38 Dejan Pušenjak in Vladimir Vodušek, »Po dolgotrajnih pogajanjih podpis koalicijske pogodbe,« *Delo*, 18. 2. 1997, 2.

39 Jana Taškar, »Ministrski kandidati so premagali prvo oviro,« *Delo*, 26. 2. 1997, 1. »Zapisnik 3. izredne seje Državnega zbora 27. februarja 1997,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=AB45C7774F00FBFDC12564650048E632>.

40 *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996–2000*, 17. Jana Taškar, »Ko so si DZ razdelili novi in stari poslanci. Slaba tretjina poslancev na istem delovnem mestu,« *Delo*, 16. 12. 1996, 2.

41 Niko Toš, ur., *Vrednote v prehodu 2* (Ljubljana: IDV – CJMMK, 1999), 647, 48, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.cjm.si/gradiva/>.

poslanci postopoma transformiral, krepil ali razveljavljaj. Vsakokratno odstopanje od utečenega nenapisanega procesa so izkušeni poslanci hitro prepoznali in sankcionirali. Njihovo opredeljevanje glede posameznih situacij in vprašanj je med njimi tvorilo skupine, ki so svojo moč spet izvrševale v odnosu do drugih skupin. Njihove strategije so se neposredno kristalizirale v nastajajočem državnem aparatu.⁴² Za zgodovinarja je nemogoče, da bi za še tako kratko obdobje doumel celoten splet odnosov med devetdesetimi poslanci, njihovimi svetovalci, sodelavci, strankarskimi kolegi in drugimi. Trenutek opazovanja je zato dobro natančno izbrati. Taktike poslancev in strategije poslanskih skupin (oz. političnih strank v parlamentu) so v določenih trenutkih bolj očitno trčile druga ob drugo in ti trki so razkrili razmerja moči, ki so vladala v danem trenutku. Če jih obravnavamo kot serijo dogodkov, nam povedo, kako je razmerje moči v parlamentu nihalo.

Prvi tak dogodek je konflikt glede izvolitve KVIAZ, ko je bila na predlog dr. Franca Zagožna v imenu pomladnih strank konstitutivna seja državnega zbora prekinjena in preložena na drug dan. Dr. Zagožen je bil eden izmed poslancev, ki je ponavljal svojo funkcijo: v mandatnem obdobju 1992–1996 je prav tako zastopal stranko SLS. Kot izkušen poslanec in predsednik poslanske skupine SLS + SKD je tako najprej izkoristil proceduralno opcijo prekinitve, in ko je želel začasni predsednik državnega zbora, Marijan Schiffrer, med poslanci odpreti razpravo o preložitvi sestavljanja KVIAZ, ga je dr. Zagožen popravil, da razprava v primeru proceduralnega predloga ni mogoča. Schiffrerjev spodrseljaj (nameren ali ne) je nemudoma izkoristil Miran Potrč, član ZLSD, ki je v kratki repliki nasprotoval predlogu dr. Zagožna: »[...] Žal nam je [poslanski skupini ZLSD, op. a.] in radi bi izrazili svoje nerazpoloženje do dejstva, da se je že v začetku dela Državnega zbora pristopilo k oblikovanju skupine, ki poskuša na vsak način zagotoviti, da se ob 45 glasovih, ki jih ima, uveljavijo predvsem njeni interesi, ne pa, da se normalno usklajuje delo vseh poslank in poslancev, organiziranih v poslanske skupine, ki so zastopane v Državnem zboru. Naše prepričanje je, da je potrebno predsednika Državnega zbora izvoliti z voljo vseh poslank in poslancev, vseh, ker bo tudi vse predstavljal, bo moral delovati, tako da bo užival zaupanje čim širšega kroga, ne pa, da bo izvoljen na drug način. Zato smo mi danes pričakovali normalno nadaljevanje.«⁴³

Prekinitvev seje, preden se izvoli KVIAZ, je bila torej sprememba – za stranke, ki niso bile članice pomladne skupine, nezaželena sprememba. Odstopanje od normalnega, torej utečenega potrjevanja komisije in konstituiranja državnega zbora, je v obliki strategije prišlo od opozicijskih strank; opozicijskih v smislu, da so večinoma zasedale opozicijske sedeže v prejšnjem mandatu, ter v smislu, da so se v tokratnem povezale v opozicijo zmagovalki na volitvah, LDS (čeprav ni bilo podeljeno niti mandatarstvo,

42 Richard A. Lynch, »Foucault's Theory of Power,« v: *Michel Foucault. Key Concepts*, ur. Dianna Taylor (London: New York: Routledge, 2014), 19–23. Gl. tudi Mark G. E. Kelly, *The Political Philosophy of Michel Foucault* (London: New York: Routledge, 2009), 31–77.

43 Govor Mirana Potrča, »Zapisek 1. redne seje Državnega zbora 28. novembra 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljen 7. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=03BB15FE2100A010C12564650044DB7F>.

kaj šele formalizirano razmerje koalicija – opozicija). V prejšnjem mandatu je LDS skupaj s koalicijo v parlamentu imela veliko večino glasov in je posledično oblikovala strategijo države, njeno zunanjo in notranjo politiko. Zaradi odpora proti njeni moči so se, v upanju, da ji bodo lahko kljubovale (postale predvsem izvrševalke moči, ne le odzivajoče se nanjo), pomladne stranke povezale in poskušale uveljaviti lastno strategijo, 'drug način', 'ne-normalno'. Odločno nasprotovanje Potrča, edinega, ki je slučajno imel priložnost izraziti svoje nestrinjanje, kaže, da so levosredinske stranke, ki so si bile po vsebini bližje, pomladno povezovanje čutile kot resnično grožnjo in odstopanje od dotedanje politike, ki jo je formalno in neformalno narekovala LDS.

Zakaj je bilo tako pomembno, da se sestavljanje komisije izpelje na alternativni način (torej odlog njenega imenovanja in neposredno kandidiranje predsednika državnega zbora s podpisi desetih poslancev), je na nadaljevanju seje nekaj dni kasneje nevede razkril Jože Školč, član stranke LDS in tudi sam izkušen poslanec, ko je izražal mnenje o vzdušju v državnem zboru. V svojem nastopu je želel poslance odvrniti od nominacije predsednika državnega zbora mimo KVIAZ. Nanizal je vrsto argumentov, zakaj bi bila takšna izpeljava postopka nezaželena. Med drugim je izjavil tudi, da »[...] opredelitev KVIAZa v ničemer ne prejudicira tega, kdo je potencialni predsednik ali podpredsednik državnega zbora«,⁴⁴ s čimer je želel pridobiti podporo za imenovanje KVIAZ in preko tega predsednika državnega zbora, pomiriti poslance, da zgolj s postavitvijo KVIAZ nadaljnje razmerje moči ni prav nič določeno. Toda če bi bilo to res, čemu potem trditev o prejudiciranju? Resnično vprašanje torej, ki pa na tej stopnji dogajanja ni nikjer eksplicitno navedeno, ni bilo, kdo naj sestavlja KVIAZ, temveč kdo bo predsednik državnega zbora. Ko so se poslanci le odločili, da bodo sestavili KVIAZ, preden bodo volili predsednika državnega zbora, so na položaj predsednika komisije imenovali Igorja Bavčarja (LDS) in na položaj podpredsednika Franca Potočnika (SLS). Čeprav takšna razporeditev sedežev formalno res ni ničesar določala vnaprej, je neformalna praksa kazala na to, da bo položaj predsednika državnega zbora zavzel član stranke LDS ali SLS.

Enaka dilema se je ponovila pri izbiranju predsednika državnega zbora, le da je bila prenesena na relacijo predsednik državnega zbora – mandatar ali predsednik vlade. LDS na ta položaj ni želela predlagati svojega kandidata zaradi neformalnega dogovora, saj je želela položaj stranke prihraniti za mandatarsko kandidaturo. Dogovor je namreč predvideval, da stranka, ki zapolni položaj predsednika državnega zbora, prihaja iz vrst opozicije. Pri tem so imele pomladne stranke prednost: tudi če bi ena izmed njih na položaj predsednika državnega zbora postavila svojega kandidata, sta v zavezništvu še vedno ostali dve, ki bi lahko predlagali kandidata na položaj mandatarja. Kot ena izmed pomladnih strank je SLS tako na položaj predsednika državnega zbora bila pripravljena predlagati svojega člana, Janeza Podobnika, v upanju, da bi mandatarski položaj kljub temu potencialno lahko prevzel Marjan Podobnik (SLS)

44 Govor Jožefa Školča, »Zapisnik 1. redne seje Državnega zbora 28. novembra 1996,« Portal DZ – Izbrani dokument, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=03BB15FE2100A010C12564650044DB7F>.

ali Lojze Peterle (SKD).⁴⁵ Pri tem je SLS pokazala veliko mero iniciative – zapolniti je bila pripravljena oba vodilna položaja, tako državnozborskega kot vladnega, pri čemer bi si morala izboriti podporo znotraj pomladne zveze in med ostalimi parlamentarnimi strankami.

Enak problem se je v manjšem merilu odslikal še pri zapolnjevanju podpredsedniških položajev v državnem zboru. Ker še ni bilo znano, katere stranke bodo nastopale v opoziciji in katere v koaliciji, in ker »je potrebno spoštovati nenapisano pravilo, da eno podpredsedniško mesto pripada opoziciji«,⁴⁶ je bil tudi ta dogovor preložen na prihodnje seje. Javnost je špekulirala skupaj s politiki: če bo za predsednika državnega zbora izglasovan kandidat pomladnih strank in njegova izvolitev ne bo pogojena z dogovorom z LDS, se lahko zgodi, da bodo imele pomladne stranke v parlamentu dovolj glasov, da za mandatarja postavijo Marjana Podobnika. V nasprotnem primeru bi se pokazala šibkost pomladne koalicije, pot za sestavo vlade pa bi se nekoliko širše odprla Drnovšku.⁴⁷ Ker sestava koalicije niti v januarju prihodnje leto ni bila jasna, se je dilema pri razdeljevanju položajev po neformalnih pravilih ponovila še pri sestavljanju preostalih delovnih teles državnega zbora. Čeprav je poslovnik predpisoval, da vsaka poslanska skupina dobi v vsakem delovnem telesu en sedež, ni bilo mogoče določiti, kdo bo prevzel vodilni in s tem najvplivnejši položaj v posamezni komisiji. Po neformalni logiki bi namreč nadzor nad sestavljanjem proračuna in zasedanjem vodilnih funkcij v telesih, ki nadzirajo delovanje varnostno-informativnih in obveščevalnih služb, pripadel strankam opozicije.⁴⁸

Ko so poslanci v nadaljevanju seje 3. decembra 1996 glasovali o kandidaturi Janeza Podobnika za položaj predsednika državnega zbora, je njegova kandidatura z razdelitvijo glasov 45 proti 45 spodletela, kljub temu da nobena izmed strank ni imela tehtnega razloga ali alternativnega predloga za kandidata za ta položaj. Poslancem je bilo popolnoma jasno, od kod takšen (pričakovan) rezultat. Za vse prisotne ga je (spet) artikuliral dr. Zagožen: »Očitno je bil kandidat nesporen. Sporno je zame to, da se izvolitev nespornega kandidata veže na dogovor o podpredsednikih in morda še na mnogo drugih dogovorov, do katerih bo Državni zbor zagotovo moral priti in parlamentarne stranke tudi, ampak izsiljevanje je zame ravno to, da vse rešitve vežete na izglasovanje tega nespornega kandidata. Razmerje 45 : 45 je rezultat tega [...] Potem lahko rečemo, da izsiljuje ena in druga stran. 45 : 45 je bil žal rezultat [...] zdi [se mi, op. a.] neodgovorno, zlasti ker ne gre za spornost glede kandidata, ampak ker se izvolitev predsednika veže na druge probleme.«⁴⁹

45 Vladimir Vodusek, »Pogajalski konec tedna brez rezultatov. Odločitev o kandidatu za predsednika tik pred sejo,« *Delo*, 2. 12. 1996, 1.

46 Govor Marijana Schiffrera, »Zapisnik 1. redne seje Državnega zbora 28. novembra 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=03BB15FE2100A010C12564650044DB7F>.

47 Matija Grah, »Išče se predsednik parlamenta,« *Mladina*, 26. november 1996, 16–19.

48 Marko Jakopec, »Rok za oblikovanje delovnih teles se izteka. Novi državni zbor se je našel v kleščah svojih komisij in odborov,« *Delo*, 3. 1. 1997, 2.

49 Govor Franca Zagožna, »Zapisnik 1. redne seje Državnega zbora 2. december 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokument*, pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=EFE4318F264923CC125646500451CDF>.

Do ponovnega glasovanja za istega kandidata naslednjega dne so stranke le dosegle neformalni dogovor, ki je omogočil ugodno razrešitev situacije. Stranka, ki bo priskrbela predsednika Državnega zbora, ne bo zapolnila nobenega podpredsedniškega položaja, pri čemer so se stranke strinjale, da en položaj podpredsednika pustijo nezaseden, dokler ne bo popolnoma jasno, katere stranke bodo v opoziciji. Ko bi se opozicija formirala, bi lahko na prazni položaj podpredsednika imenovala kandidata, ki bi ji ustrezal.⁵⁰ Na podlagi takšnega dogovora je bilo glasovanje o kandidaturi Janeza Podobnika na položaj predsednika državnega zbora uspešno: zanj je glasovalo kar 82 poslancev.⁵¹ Od tu naprej so bili dogovori med strankami lažje dosegljivi: vsak vodstveni položaj, ki se je zapolnil, je pomenil še en uresničen korak v vrsti strankarskih strategij, s čimer so bila njihova zaveznitva vse jasnejša. Predsednik državnega zbora je bil izvoljen iz vrst pomladnih strank, vendar šele s soglasjem sebi nasprotnih strank z LDS na čelu. Pomladne stranke so v decembru 1996 izgubljale svoj zagon. Njihova strategija je postajala vse manj skupna in vse bolj stvar vsake posamezne stranke.

V času sestavljanja državnega zbora je predsednik države opravil tri kroge razgovorov s parlamentarnimi strankami, ki naj bi mu pomagali izbrati kandidata za predsednika vlade in mu v izogib ponovni blokadi delovanja državne oblasti pridobiti čim večjo podporo ostalih strank. Sestali so se 17., 22. in 27. decembra. Kljub vsem trem nizom pogovorov mu razmerja moči ni uspelo spremeniti. Če bi za položaj mandatarja predlagal Janeza Drnovška ali Marjana Podobnika, bi zanj glasovala točno polovica poslancev, le da bi v enem primeru kandidata podprl levi blok, v drugem pa desni. Razmerja mu ni uspelo spremeniti in pat pozicija se je zaključila šele, ko je Ciril Pucko izstopil iz poslanske skupine SKD in prenesel svoj pomladni glas na stran LDS.

Januarska pogajanja med strankami, ki so poskušale sestaviti koalicijo, so potekala na dveh ravneh. Ena je bila javnosti nevidna. Po telefonskih linijah in na neštetih sestankih je potekala za zaprtimi vrati in za sabo ni pustila veliko papirnatih sledi, medtem ko je druga imela izrazito javen značaj. Stranke, ki so v javnosti poskušale ohranjati konstruktivno, spravljivo podobo, so bile na načelni ravni pripravljene sprejeti mnoge kompromise, ki bi omogočali uspešno konstituiranje vlade. Ena izmed možnosti, ki bi jo stranke lahko uporabile, je bila vlada narodne enotnosti, v kateri bi sodelovale vse ali vsaj velika večina parlamentarnih strank.⁵² Predlog je sredi januarja podala SLS, mandatar Drnovšek je idejo sprejel. Sodelovanje je ponudil strankam SLS, SDS, SKD, ZLSD in DeSUS.⁵³ Pomladne stranke so ponudbo skoraj takoj zavrnile. Po njihovem mnenju je Drnovšek predlagal vlado, v kateri bi (tako Jelko Kacin, SKD) »stare sile« obvladovale pomembna ministrstva.⁵⁴ Predlog vlade narodne enotnosti

50 Govor Marjana Podobnika, »Zapisnik 1. redne seje Državnega zbora 3. december 1996,« *Portal DZ – Izbrani dokumenti* pridobljeno 1. 7. 2020, <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=A9B17271D49BF53DC1256465004581C1>.

51 Matjaž Albreht, »Za predsednika DZ je bil izvoljen Janez Podobnik,« *Delo*, 4. 12. 1996, 1.

52 Matija Grah, »Vlada pomladanske neenotnosti?« *Mladina*, 21. januar 1997, 8–11. Dejan Pušenjak, »SLS predlaga vlado narodne enotnosti,« *Delo*, 14. 1. 1997, 1.

53 Vladimir Vodušek, »Mandatarjev predlog o sestavi vladne koalicije,« *Delo*, 18. 1. 1997, 1.

54 Vladimir Vodušek in Grega Repovž, »Pomladne stranke nezadovoljne z Drnovškovo vladno ponudbo,« *Delo*, 20. 1. 1997, 1.

je padel. Pomladne stranke, ki so upale, da LDS potrjevanje vlade s komaj 46 glasovi ne bo uspelo, so v senci snovale predlog za sestavo lastne vlade. Ta možnost se je zdela vse verjetnejša, sploh v začetku februarja, ko je Drnovškovega prvemu predlogu ministrskih kandidatov spodletelo na državnozbornem glasovanju. Takoj naslednji dan sta stranki LDS in SLS izrazili pripravljenost za koalicijsko sodelovanje. Prvo- in drugoumeščena stranka bi v državnem zboru brez večjih težav dobili zadostno število podpore za izvajanje svoje politike. Pogajanja, ki so stekla v naslednjih dneh, so formalizirala koalicijski dogovor. Drugi krog potrjevanja ministrov v državnem zboru je bil uspešen in konec februarja 1997 je Drnovškova vlada lahko začela delo.⁵⁵

Oblikovanje političnega diskurza

V virih, od koder so vzeti tudi citati, uporabljeni v zgornjem poglavju, srečamo nekaj ponavljajočih se besed in fraz: normalno, nenormalno, stare sile in pomladne stranke. Prva dva izraza sta bila v pogosti rabi med poslanci, ki so bili člani stranke LDS ali pa so spadali med tiste stranke, ki so imele kontinuiteto iz socialističnega obdobja in so se na prelomu iz osemdesetih v devetdeseta uspešno reformirale. Člani in simpatizerji stranke LDS so sami sebe označevali za normalno stranko, ki bo v Sloveniji uvedla normalen politični in gospodarski režim, torej kapitalizem in demokracijo, ki se zgleduje po normalnih, torej zahodnoevropskih državah. En takšen mandat je LDS med letoma 1992 in 1996 že uspel. Različna odstopanja, ki so jih strateško poskušale uporabiti pomladne stranke, so bila razumljena kot 'ne-normalna', torej drugačna od (utečene) norme.

Samopodoba strank okrog LDS je bila zgrajena na tej samoumevni, pohladnovojni normalnosti, na zmagi neoliberalizma nad komunizmom, ki nima alternative: norma je bila Zahod, podkrepjen z bruseljsko podporo državnim institucijam, ki so izvajale tranzicijo.⁵⁶ Ko so se stranke v procesu konstituiranja državnega zbora in vlade večkrat zapored znašle v pat poziciji 45 proti 45, so stranke okrog LDS razumele, da so one tiste, ki uresničujejo normo, medtem ko so evroskeptične, nacionalistične, Cerkvi naklonjene stranke, ki želijo poglobiti prelom s preteklostjo, njihovo nasprotje. Zveza desnih strank, ki se je oblikovala kot protiutež moči LDS in drugih levo usmerjenih strank, je samo sebe razumela kot zvezo pomladnih strank. V politični prostor naj bi vnašale mladost in svežino v kadrovske in vsebinske smislu, s čimer so želele povečati prelom z nekdanjim socialističnim sistemom ali s starimi silami, kot so poimenoval reformirane stranke starega režima. Pomladne stranke so se z očitanjem kontinuitete na svojevrsten način spopadale s tranzicijo in z njeno negotovostjo, kar je pred volitvami lucidno komentiral Slavoj Žižek: »V tem je splošni problem pomladniške kritike stanja v naši družbi, ki se giblje na dveh ravneh: na eni strani egiptolončarski

⁵⁵ Marko Jakopec, »Prva, konstitutivna seja Drnovškovega kabineta,« *Delo*, 1. 3. 1997, 1.

⁵⁶ Ther, *Europe since 1989*, 78, 79.

problemi tranzicije, skrite oblasti Organizacije 'bivših sil', 'kraje stoletja', ipd.; na drugi strani paničen strah pred realnostjo sodobnega multinacionalnega kapitalizma in 'amerikanizirane' potrošniške kulture, ki se zarisujeta kot brezosebna pošast, proti kateri je 'komunistični totalitarizem' stari znanec, ki poznamo vse njegove trike. Koliko lažje je zato zvesti drugi problem na prvi, osrediniti se na Organizacijo kot leglo Zla – tako soočenje z grozljivo-brezobzirno logiko svetovnega kapitala zvedemo na spopad z znanim personificiranim nasprotnikom.«⁵⁷

Med 'normalnimi' in 'pomladnimi' strankami je vladal prepad, ki sta ga LDS in SLS z mnogimi kompromisi začasno razrešili. SLS se je odpovedala svojemu cilju vračanja gozdov Cerkvi. Obe stranki sta se zavzeli za vključevanje Slovenije v EU in NATO, pri čemer je bila kot eksplicitni cilj navedena »normalizacija evropskih pogledov« stranke SLS.⁵⁸ Koalicija med letoma 1996 in 2000 je bila v primerjavi s prejšnjo dosti manj centralizirana in mnogo bolj pragmatična.⁵⁹ Retrospektivno se zdi povsem razumljivo, da so bile politične prakse in govori razdeljeni v dve konkretni skupini. Pogled od bližje pa razkrije, da so bili objekti, okrog katerih se je tkal politični diskurz, pravzaprav štirje: normalne stranke (pomeni po zgledu Zahoda), nenormalne stranke (ki so v svojih strategijah delovale povsem legalno, a drugače od normalnih strank), pomladne stranke (prelom s preteklostjo) in stare sile (ki naj bi bile dosti obsežnejše kot zgolj politične stranke, ampak bi lahko v imaginariju obsegale tudi neodvisne državne strukture, kot sta sodstvo in policija; obvladovale bi lahko tudi gospodarstvo). Nobena izmed teh štirih resničnosti ni bila stvarna, v vseh pa je bil del stvarnosti, prepuščen aktualni politični interpretaciji. Oblikovanje dveh tako močnih političnih diskurzov je pomenilo, da je bila politična moč v času konstituiranja državnega zbora in vlade dolgo časa enakomerno porazdeljena med oba politična pola.

Predvsem zadnja poddelitev diskurza (parafrazirano: mi smo nasprotje starim silam, zaščitili vas bomo pred tujim) je kasneje, v letih po formalno zaključeni tranziciji, pridobila politično težo. Vsakokratno ponavljanje domnevno nezadostnega preloma s socializmom je postalo pomembno mobilizacijsko orodje slovenske desnice. Stranke, ki so nasprotovale evropski normalizaciji, so se osredotočale na narod, njegove vrednote in njegovo varnost, tako da so nasprotovale vplivu mednarodnih institucij. To je pomenilo ugodne razmere za nastanek populističnih tendenc. V Sloveniji je bil razmah populizma nekoliko kasnejši kot v drugih tranzicijskih državah tudi zato, ker so sindikalna gibanja ohranila višjo stopnjo egalitarne družbe in ker so v tranzicijsko privatizacijo v večji meri vložili domači, ne tuji investitorji.⁶⁰ Razumevanje slovenskega političnega prostora devetdesetih let ne v obliki dveh trdnih polariziranih blokov, temveč v obliki štirih konstruiranih identitet (mi, reformirani in zbrani okrog LDS, in vi, ki ste proti; mi, ki smo pomladne stranke, in vi, ki ste stare sile) odpira kompleksen

57 Slavoj Žižek, »'Duhovna kriza družbe'? Ne, hvala!«, *Mladina*, 3. 9. 1996, 19.

58 Vladimir Vodušek, »Najobsežnejša pogodba«, *Delo*, 20. 2. 1997, 2.

59 Drago Zajc, Samo Koprivnik in Simona Kustec Lipicer, *Od volilnih programov do koalicijskih pogodb. Analiza politične kongruence* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2012), 94–98.

60 Ther, *Europe since 1989*, 119, 147–49. Juan Francisco Fuentes, »Populism. The Timeline of a Concept«, *Contributions to the History of Concepts* 15, št. 1 (2020): 47–68.

pogled na stanje mentalitet v izbranem historičnem trenutku, a hkrati meče luč na razvoj populizma v Sloveniji.⁶¹

Sklep

V Sloveniji je tranzicijski čas s svojo stalno in prevladujočo prisotnostjo zaznamovala LDS. Stranka, ki je z izjemo Bajukove vlade poleti in jeseni 2000 vsakokrat ustvarjala koalicijo, je bila v začetku mandata leta 1996 postavljena pred močno nasprotnico, zvezo pomladnih strank, ki so ji zelo uspešno kljubovale pri sestavljanju vlade. Polariziranost političnega prostora se je odražala v razdelitvi parlamentarnih strank na dve skupini in posledično v vsakokratni glasovalni pat poziciji, ko so se glasovi poslancev razdelili točno na polovico: 45 proti 45.

Vršenje politične moči se je med poslanci spletal v obliki kompleksne mreže, ki se je udejanjila ob vsakokratnem glasovanju in pogajanju. Množica praks, ki je obdajala postopek konstituiranja državnega zbora in vlade, se je v grobem delila na formalne (določene s poslovnikom, zakoni, ustavo) in neformalne (pri čemer so imeli izkušeni poslanci, ki so jih dobro poznali, prednost). Ustvarjalno ravnanje s formalnimi praksami in taktiziranje z neformalnimi dogovori je med poslanci sprožalo različne odzive. Njihova podrobna analiza v trenutkih, ko so poslanci sprejemali ključne odločitve, razkrije, da so poslanci levega (zbrani okrog LDS) in desnega pola (v obliki zveze pomladnih strank) razumeli politični prostor kot razdeljen na dva dela: mi in oni. Pri tem pa niso oblikovali zgolj dveh točk, okrog katerih se je spletal politični diskurz, temveč štirih: vsaka stran je imela zase pozitivno poimenovanje in (bolj ali manj negativno) za nasprotno stran. Pri tem so bila pozitivna (samo)poimenovanja levo in desno usmerjenih strank konstruktivno naravnana.

Razvoj političnih identitet, razčlenjenih v tem članku, se je po tem, ko je pozimi leta 1997 LDS skupaj z SLS in DeSUS sestavila vlado, nadaljeval. Proevropska usmeritev levosredinskih strank se je obdržala, četudi je nihala. Prav tako se je nadaljeval občutek normalizacije v smislu utrjevanja liberalizma, kapitalizma in demokracije. Nadaljevali sta se tudi obe razumevanji strank desne usmeritve. Sebe so še naprej razumele kot pomladne stranke, medtem ko so levo usmerjenim še naprej očitale kontinuiteto s socializmom. Ko so leta 2004 pod vodstvom SDS koalicijo prvič za cel mandat oblikovale desne stranke, se je vodenje države spremenilo. V odsotnosti jasnega zunanjepolitičnega cilja so v ospredje stopile nacionalne, populistične in revizionistične tendence, pogojene z dolgoletnim opozicijskim položajem in nadaljnjim drobljenjem političnega prostora.

61 Gl. predgovor v Carlos G. Villa, *Nova država za nov svetovni red. Mednarodni vidiki osamosvajanja Slovenije* (Ljubljana: Založba /*cf., 2017), 5–14.

Viri in literatura

Časopisni članki

- Albreht, Matjaž. »Za predsednika DZ je bil izvoljen Janez Podobnik.« *Delo*, 4. 12. 1996, 1.
- Grah, Matija. »Išče se predsednik parlamenta.« *Mladina*, 26. 11. 1996, 16–19.
- Grah, Matija. »Vlada pomladanske neenotnosti?« *Mladina*, 21. 1. 1997, 8–11.
- Jakopec, Marko. »Prva, konstitutivna seja Drnovškovega kabineta.« *Delo*, 1. 3. 1997, 1.
- Jakopec, Marko. »Rok za oblikovanje delovnih teles se izteka. Novi državni zbor se je našel v kleščah svojih komisij in odborov.« *Delo*, 3. 1. 1997, 2.
- Miheljak, Vlado. »Presenečenje volitev 96: nobenih presenečenj.« *Mladina*, 17. 9. 1996, 10, 11.
- Pušenjak, Dejan. »Predsednik Kučan bo še enkrat povabil stranke.« *Delo*, 12. 11. 1996, 1.
- Pušenjak, Dejan. »SLS predlagala vladno narodne enotnosti.« *Delo*, 14. 1. 1997, 1.
- Pušenjak, Dejan in Vladimir Vodušek. »Po dolgotrajnih pogajanjih podpis koalicijske pogodbe.« *Delo*, 18. 2. 1997, 1.
- Taškar, Jana. »Ko so si DZ razdelili novi in stari poslanci. Slaba tretjina poslancev na istem delovnem mestu.« *Delo*, 16. 12. 1996, 2.
- Taškar, Jana. »Ministrski kandidati so premagali prvo oviro.« *Delo*, 26. 2. 1997, 1.
- Taškar, Jana. »Parlamentarne volitve so razpisane za 10. november.« *Delo*, 6. 9. 1996, 1.
- Vodušek, Vladimir. »Blaga volilna kampanja. Stranke pred volitvami ne bodo zamenjale strategije.« *Delo*, 25. 10. 1996, 2.
- Vodušek, Vladimir. »Bliža se čas odločitve o kandidatu Drnovšku.« *Delo*, 3. 1. 1997, 2.
- Vodušek, Vladimir. »Mandatarjev predlog o sestavi vladne koalicije.« *Delo*, 18. 1. 1997, 1.
- Vodušek, Vladimir. »Najobsežnejša pogodba.« *Delo*, 20. 2. 1997, 1.
- Vodušek, Vladimir. »Naše stranke rade načenjajo teme, povezane s tranzicijo.« *Delo*, 7. 11. 1996, 2.
- Vodušek, Vladimir. »Pogajalski konec tedna brez rezultatov. Odločitev o kandidatu za predsednika tik pred sejo.« *Delo*, 2. 12. 1996, 2.
- Vodušek, Vladimir. »Povezovanja SDS, SLS, SKD in LS. Konec sanj o predvolilni koaliciji pomladnih strank.« *Delo*, 18. 10. 1996, 2.
- Vodušek, Vladimir. »Predsednik Kučan bo ponudil priložnost dr. J. Drnovšku.« *Delo*, 31. 12. 1996, 1.
- Vodušek, Vladimir. »Prvaki strank tudi v drugem krogu vztrajajo pri svojem.« *Delo*, 18. 12. 1996, 1, 2.
- Vodušek, Vladimir in Grega Repovž. »Pomladne stranke nezadovoljne z Drnovškovo vladno ponudbo.« *Delo*, 20. 1. 1997, 1.
- Žerdin, Ali H. »Prekletstvo številke 45. Državni zbor ni podprl Drnovškove vlade. In kdo je glasoval proti?« *Mladina*, 11. 2. 1997, 10–13.
- Žižek, Slavoj. »'Duhovna kriza družbe'? Ne, hvala!« *Mladina*, 3. 9. 1996, 19.

Literatura

- Christiaens, Kim, James Mark in José M. Faraldo. »Entangled Transitions: Eastern and Southern European Convergence or Alternative Europes? 1960s – 2000s.« *Contemporary European History*, 26, št. 4 (2017): 577–99.
- Crowley, Stephen and Miroslav Stanojević. »Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception.« *Politics and Society* 39, št. 2 (2011): 268–95.
- Fuentes, Juan Francisco. »Populism. The Timeline of a Concept.« *Contributions to the History of Concepts* 15, št. 1 (2020): 47–68.

- Gašparič, Jure. *Državni zbor 1992–2012: o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Gašparič, Jure. *Izza parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Gašparič, Jure. »O samoumevnosti uvažanja parlamentarne demokracije v vzhodni Evropi v letu 1989.« V: *Regionalni vidiki tranzicije*, ur. Aleksander Lorenčič in Željko Oset, 81–96. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Gašparič, Jure in Simona Kustec. »Stabilna nestabilnost ali idejnopolični (ne)značaj slovenskih strank 1992–2018.« V: *Narod – politika – država. Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn, 299–313. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Kam, Christopher. *Party Discipline and Parliamentary pPolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Kelly, G. E. Mark. *The Political Philosophy of Michel Foucault*. London: New York: Routledge, 2009.
- Konovšek, Tjaša. Formiranje Liberalne demokracije Slovenije in njene politike (1992–1996). V: *Narod – politika – država. Idejnopolični značaj strank na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja*, ur. Jurij Perovšek in Mojca Šorn, 267–80. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.
- Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Lynch, A. Richard. »Foucault's Theory of Power.« V: *Michel Foucault. Key Concepts*, ur. Dianna Taylor, 13–26. London: New York: Routledge, 2014.
- O'Brien, Patricia. »Michel Foucault's History of Culture.« V: *The New Cultural History*, ur. Lynn Hunt, 25–46. Berkeley: Los Angeles: London: University of California Press, 1989.
- Repe, Božo. *Milan Kučan, prvi predsednik*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Rupel, Dimitrij. *Vzpon med evropske zvezde. Slovenska pot v Evropsko unijo*. Ljubljana: Ministrstvo za zunanje zadeve, 2004.
- Sartori, Giovanni. *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Colchester: ECPR, 2005.
- Ther, Philipp. *Europe since 1989*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2016.
- Villa, G. Carlos. *Nova država za nov svetovni red. Mednarodni vidiki osamosvajanja Slovenije*. Ljubljana: Založba /*cf., 2017.
- Weber, Max. *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Routledge, 2009.
- Zajc, Drago, Samo Koprivnik in Simona Kustec Lipicer. *Od volilnih programov do koalicijskih pogodb: analiza politične kongruence*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2012.
- Žagar, Mitja. »Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno reševanje?« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010, 231–56.

Spletni viri

- Niko Toš, ur. *Vrednote v prehodu 2*. Ljubljana: IDV – CJMMK, 1999. *E-gradiva – Center za raziskovanje javnega mnenja*. Pridobljeno 1. 7. 2020. <https://www.cjm.si/gradiva/>.
- *Volitve v Državni zbor 1996. Državna volilna komisija*. Pridobljeno 2. 7. 2020. <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1996>.
- *Portal DZ – Izbrani dokument*. »Zapisnik 1. seje Državnega zbora 28. novembra 1996.« Pridobljeno 2. 7. 2020. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=03BB15FE2100A010C12564650044DB7F>.
- *Portal DZ – Izbrani dokument*. »Zapisnik 1. seje Državnega zbora 2. decembra 1996.« Pridobljeno 2. 7. 2020. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=EFEE4318F264923CC125646500451CDF>.

- *Portal DZ – Izbrani dokument.* »Zapisnik 1. seje Državnega zbora 3. decembra 1996.« Pridobljeno 2. 7. 2020. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=A9B17271D49BF53DC1256465004581C1>.
- *Portal DZ – Izbrani dokument.* »Zapisnik 3. izredne seje Državnega zbora 27. februarja 1997.« Pridobljeno 1. 7. 2020. <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=II&type=sz&uid=AB45C7774F00FBFDC12564650048E632>.

Tiskani viri

- *Državni zbor Republike Slovenije. Poročilo za obdobje 23. 12. 92 do 16. 10. 96.* Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 1996.
- *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 1996–2000.* Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2000.
- *Poslovnik Državnega zbora Republike Slovenije.* Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 1996.
- *Ustava Republike Slovenije.* Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2011.

Tjaša Konovšek

THE CURSE OF NUMBER 45: THE FORMATION OF THE SLOVENIAN NATIONAL ASSEMBLY AND THE GOVERNMENT BETWEEN 1996 AND 1997

SUMMARY

In the autumn of 1996, a parliamentary election was held in Slovenia. Once again, the Liberal Democratic Party won. Nevertheless, the process of the formation of the Parliament and the government that followed was far from easy. Every time an important vote took place, the result was 45 votes against 45 votes. The two halves of the parliamentary parties – the left and the right-leaning – stood against each other and neither would budge. The Liberal Democratic Party took the lead on the centre-left, while on the right, three parties cooperated in an informal alliance of the so-called “spring parties” (Slovenian Democratic Party, Slovenian Christian Democrats, and Slovenian People’s Party).

The process of the formation was subject to a range of formal rules. However, in many cases when the establishment of the Parliament or the government was blocked, following only these rules was not enough for either the politicians or historians. The blockades of the attempts to set up the state administration were caused and in many cases solved due to the informal practices involved in the process. These are somewhat more difficult to analyse for the historians as well as for the public, but under pressure, in 1996/1997, politicians openly discussed them in parliamentary sessions and in the media, often shifting the responsibility for the obstruction of the negotiation process from one political party to the other.

Three situations were especially telling. Firstly, the spring parties tried to bypass the parliamentary Commission for Mandate Issues, Elections and Appointments (KMVI), to which the left-leaning parties strongly opposed. Secondly, the President of the Parliament Dr Janez Podobnik was elected only in the second attempt, after extensive debate and negotiations – not because his candidacy would not be welcomed, but because such a prominent position hinted at who would be given the mandate to form the new government. As he was a member of the Slovenian People's Party, Podobnik's position could indicate that the opposing party, the Liberal Democrats, would get the position of the mandatory of a coalition government. The Slovenian People's Party did not want to surrender this position so early in the process. They hoped that they would be able to hold on to the 45 : 45 vote ratio long enough to gain the function of the mandatory for themselves or for one of the other spring parties. Thirdly, when Dr Janez Drnovšek was appointed to form a government, his list of ministers failed to be confirmed in the Parliament. Thus, he had little choice but to reach out to the second largest parliamentary party, the Slovenian People's Party. They formed a strong coalition together with the much smaller Democratic Party of Pensioners of Slovenia.

Using the new approaches in cultural history, the analysis of the self-understanding of these two groups of parties brought forward four distinct designations around which the discourse was constructed. The left-leaning parties understood themselves as the "normalising force", striving to bring about the Western and European normality, capitalism, liberalism, and democracy to Slovenia. The right-leaning parties, on the other hand, wanted to prove their discontinuity with socialism by referring to themselves as the "spring parties". Respectively, each group formed a counter-identity for their opposing side. The left-leaning parties described the other side's tactics as "abnormal", while the right-wing parties called their opponents the "old forces", bringing to the front the question of continuity and thus trying to discredit the Western-type normalisation process that they implemented.

The four fulcrums of the predominant political discourse in the 1990s continued long after 2004 when Slovenia joined the European Union. Especially the negative right-wing perception of the unsatisfactory discontinuity with socialism and this side's frequent opposition provided a fertile ground for nationalistic, revisionist, and, later on, populist tendencies as well.

Jurij Hadalin*

Brez dlake na jeziku.¹

Programske usmeritve in delovanje Slovenske nacionalne stranke^{**}

IZVLEČEK

Članek obravnava delovanje Slovenske nacionalne stranke od njene ustanovitve do danes in temelji na njenih programskih dokumentih ter medijskem poročanju o njenem delovanju v okviru parlamenta in izven njega. V procesu analiziranja dokumentov se nakazujejo določene stalnice, ki stranko definirajo v slovenskem političnem prostoru in istočasno kažejo na določene spremembe njene javne podobe in politične orientacije. Kljub vsem spremembam pa analiza pokaže precej izrazito doslednost ideoloških stališč, ki je stranki javno mnenje ni pripisovalo, je pa v marsičem tudi posledica lapidarnih argumentacij, ki so omogočale široko interpretacijo izhodišč na idejnem in tudi na socialnogospodarskem področju.

Ključne besede: politične stranke, Slovenija, programi političnih strank, Slovenska nacionalna stranka

ABSTRACT

STRAIGHT TALK THE SLOVENIAN NATIONAL PARTY'S PROGRAMME ORIENTATIONS AND ACTIVITIES

The article focuses on the activities of the Slovenian National Party since its establishment to date based on its programme documents and media coverage of its activities within the Parliament as well as outside of it. The analysis of the documents reveals certain constant

* Dr., znanstveni sodelavec, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; jurij.hadalin@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 Naslov povzema slogan volilne kampanje SNS za državnozbornske volitve leta 2004. – »SNS na volitve 'brez dlake na jeziku',« STA, 25. 8. 2004, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/863058>.

features that define this party in the Slovenian political space while simultaneously demonstrating particular changes in its public image and political orientation. Despite all the changes, the analysis indicates that the National Party has been rather consistent in its ideological standpoints, although not in public opinion. In many ways, this consistency stems from lapidary argumentation that has enabled a broad interpretation of its fundamental positions in the ideological as well as socio-economic field.

Keywords: political parties, Slovenia, political party programmes, Slovenian National Party

»Mojster Jelinčič ni od muh: svojo medijsko strančico je znal z metodo provokacije in spektakla iz muhe enodnevnice spremeniti v stalnico slovenskega političnega prostora / ... / Malo šovinist in rasist je pravzaprav zato, ker je med slovenskimi politiki najpametnejši, najpravičnejši in najbolj pošten. Bobu si upa reči bob.«²

Slovenska nacionalna stranka je že od svojega presenetljivega uspeha na parlamentarnih volitvah 1992³ slovenski politični fenomen, ki je zelo težko opredeljiv. Zaradi določenih elementov, ki jih vsebuje strankin program, in tudi njihovega odseva v parlamentarnih in medijskih nastopih njenih poslancev je bila v ideološkem spektru uvrščena na desnico, komentatorji so jo radi potiskali celo k skrajni desnici. V njenem programu pa lahko sledimo določenim ideološkim izhodiščem, ki v slovenskem političnem prostoru navadno kreirajo ločnico med levo in desno politično usmeritvijo in določeno stranko premikajo ostro proti levemu polu.⁴ Predvsem tukaj govorimo o odnosu do dogajanja v času med drugo svetovno vojno, kjer je denimo SNS zavzemala izrazito pozitivno stališče do narodnoosvobodilnega boja.⁵ Po drugi strani pa je med slovenskimi parlamentarnimi strankami zagotovo bila tista, ki je v svojih programih imela eksplicitno zapisanih največ elementov, na podlagi katerih bi tja tudi spadala,

2 Milan Balažič, »Kako Jelinčič peče demokracijo,« *Finance*, 12. 6. 2006, 8.

3 Jana Taškar, »Nenaklonjeni spremembam,« *Delo*, 9. 12. 1992, 1.

4 Težavnost opredelitev lahko spremljamo že v sami stranki, ki je ob odhodu takratne Združene liste socialnih demokratov iz koalicije januarja 1996 svoj položaj na političnem spektru komentirala kot desnosredinski, za skrajno desni pa označila SDS (od 1996 SDS) in krščanske demokrate (SKD). Svoje stališče je utemeljevala na: »odnosu do poklanjanja slovenske lastnine tujcem in rimskokatoliški Cerkvi.« – »SNS o novonastalem položaju,« *STA*, 29. 1. 1996, pridobljeno 11. 12. 1996, <https://www.sta.si/185699>.

5 Predsednik stranke Zmago Jelinčič je v intervjuju za *Delo* v času prvega razkola stranke govoril o »posebnem mestu SNS v političnem prostoru, če ga delimo na levo in desno. Zavzemanje za revizijo zakona o državljanstvu nas denimo potiska na desno. Posamezne konkretne usmeritve (pravica do splava in nasprotovanje vrnitve gozdov cerkvi) pa se ujemajo s pogledi na slovenski politični levici. Toda to posebnost naši člani in volilci vendarle poznajo in ne more biti splošen dokaz za levičarsko usmeritev nacionalne stranke.« Njegove besede je treba razumeti z vedenjem, da je v tistem času, tik po volitvah 1992, SNS izgubila skoraj polovico članov poslanske skupine, ki se niso strinjali z levimi odkloni, predvsem pa podporo SNS mandatarju leve sredine Janezu Drnovšku. – Tonči Kuzmanič, »Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja,« *Časopis za kritiko znanosti* 176 (1995): 67.

tudi na račun neprikrite ksenofobije.⁶ Zaradi izredno dinamičnih sprememb v stranki, kajti strankin program je izredno stabilen, nestabilna je predvsem stranka, ki ima za seboj dolgo zgodovino razkolov, razpadov, izstopov in tudi izključitev svojih članov ali poslancev, se je njena javna podoba nenehno spreminjala. Prehajala je od militantne k bolj sprejemljivi,⁷ a vendar je zaradi političnega boja in zagotavljanja svojega prostora pod soncem bila pogosto vedno tik ob robu, občasno pa je njena politična retorika pljusknila čez meje družbeno še sprejemljivega.

V medijskem prostoru se je za stranko v vsem času njenega delovanja uporabljala oznaka populizem. Čeprav termin populizem v politoloških raziskavah ni najbolj uveljavljen, pa je za potrebe umeščanja stranke v slovenski politični spekter morda še najbolj uporaben. Populizem nima ideoloških meja, lahko ga umeščamo v levi in tudi v desni spekter politike, večinoma pa ga lahko opredelimo na podlagi ideacionalnega pristopa. V tem primeru je populizem definiran kot ideologija, ki predstavlja »ljudstvo oziroma populus« kot moralno silo in ga zoperstavlja moralno korumpirani »elita«. Različne oblike populizma se razlikujejo v svojem ciljnem »populusu«, ki je lahko utemeljen na razredni, etnični ali nacionalni osnovi. Politični nasprotnik – »elita«, je navadno predstavljen kot homogen blok, v katerem so združene uveljavljene politične sile, gospodarstvo, kulturne elite in kompleten medijski prostor. V svoji najbolj preprosti obliki je populizem pogosteje povezan s pojmom demagogija in se uporablja za opisovanje klasične politične strukture, kjer karizmatični politični voditelj ponuja emocionalno nabite poenostavljene odgovore na kompleksna vprašanja, pogosto povezane tudi s političnim oportunistom.⁸ Zelo pogost je tudi pojav karizmatičnega, a dominantnega voditelja, ki okrog sebe zgradi gibanje ali politično stranko, vendar stranko kljub njeni demokratični podobi programsko in strukturno obvladuje.⁹ Poleg tega je za populistična gibanja značilna uporaba »barvitega in nediplomatskega jezika«,¹⁰ s čimer se poskušajo volilcem predstaviti kot antisistemska stranka,¹¹ zato

6 Pri predstavitvi programa za državnozbornske volitve leta 1992 so poudarili, da ima stranka dobro zastavljen program, a pri tem niso pozabili povedati, da je pogoj za njegovo uresničitev odhod 500.000 Neslovencev. – »Slovenska nacionalna stranka se pripravlja na volitve«, *STA*, 1. 4. 1992, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/991545>.

7 Približno v času prvega razkola lahko opazujemo prvo pravo transformacijo. Tonči Kuzmanič je v zelo zgodnji analizi stranke, ki ji očita izrazito apolitičnost in jo poskuša umestiti med politične ekstremitete, smiselno ugotovil, da je bila SNS do prvega razkola »inkubator, ki je v nekem določenem trenutku razvoja na Slovenskem omogočil zbiranje, dozorevanje in kristalizacijo tendenc znotraj nacionalističnega, šovinističnega, mačističnega in rasističnega družbenega diskurza. V trenutku, ko se je ta proces iztekel, so se ideje izpele in sta nastopila dva nova procesa: oblikovanje dosledno ekstremističnih projektov izven SNS po eni / ... / ter 'socializiranje' same SNS, njena ustalitev, udomačitev, stabiliziranje in poskus participacije pri t. i. 'pravem nacionalizmu' v smislu parlamentarno in javnomnenjsko bolj sprejemljivega projekta na drugi strani.« – Kuzmanič, »Politični ekstremizem pod Slovenci«, 68.

8 Bram Spruyt, Gil Keppens in Filip Van Droogenbroeck, »Who Supports Populism and What Attracts People to It?« *Political Research Quarterly*, št. 2 (2016): 335.

9 Cas Mudde in Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Populism: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 44, 45.

10 »'SNS na glas pove tisto, kar Slovenci po tihem mislijo.' Jelinčič: Slovenija naj se odtrga od Balkana,« *Delo*, 21. 9. 1992, 2.

11 In se pri tem v svojih prvih dneh navezuje na nacionalizem. »SNS je prva slovenska stranka pri nas, vse ostale so bile pač politične. Zato bomo v stranko jemali samo Slovence in tiste, ki se Slovence počutijo.« Kuzmanič na str. 34 navaja intervju Zmaga Jelinčiča v *Tribuni* leta 1991, kjer pa je slednji o pogojih za članstvo v »slovenski« stranki omenjal le tedaj modni, a kasneje veliko manj poudarjeni dejavnik antikomunizma, član SNS namreč v preteklosti ni smel biti član ZKS ali »lubenica, navzven zelen, navznoter pa krvavo rdeč.« – Matjaž Šuen, »Za Veliko Slovenijo,« *Tribuna*, 22. 4. 1991, 7.

se retorika glavnine populističnih strank bistveno razlikuje od retorike tistih, ki sestavljajo politični establišment.¹² Dejstvo, da SNS nikoli ni vstopila v vlado, čeprav tega nikoli ni popolnoma izločila kot možnosti,¹³ ji je omogočilo ohranjanje nekakšne antipolitične ali protisistemske držje, ki je bila eden od razlogov za njeno relativno stabilno volilno podporo. V strankinih programih, vsaj od drugega iz leta 1995 do pete različice iz leta 2016, je v III. členu tudi jasno opredeljena strankina vloga v državnem zboru, vendar formulacija niha od zapisa, da je »Slovenska nacionalna stranka v svojem izhodišču praviloma opozicijska stranka, ki deluje po principu konstruktivne opozicije«,¹⁴ proti resolutni izjavi iz leta 2000, da »Slovenska nacionalna stranka deluje po načelu konstruktivne opozicije«,¹⁵ do ohlapne, da »delovanje Slovenske nacionalne stranke temelji na konstruktivnosti«, ki se nahaja v zadnjih dveh programih iz let 2005 in 2016.¹⁶ Lastnega delovanja stranka ni dojemala kot populističnega in je v programih stranke to eksplicitno zavračala: »Politično delovanje bo potekalo v nasprotju s cenenim populizmom in oblikovanjem kratkoročnih političnih odločitev, ki temeljijo zgolj na interesih političnih elit ali političnih strank.«¹⁷

Vse zgoraj navedeno se v primeru SNS dozdeva kot aparat, ki omogoča razumevanje delovanja stranke v njenih skoraj tridesetih letih obstoja. Po kadrovskih nevihtah, te so bile največkrat povezane s tem, da je opozicijska SNS v ključnih trenutkih pri podpori vladi ali njenim projektom pragmatično odigrala vlogo »jezička na tehtnici«,¹⁸ je v stranki vedno na površju ostal njen prvi predsednik in avtor temeljnih programskih izhodišč Zmago Jelinčič.¹⁹

12 Margaret Canovan, »Populism for Political Theorists?«, *Journal of Political Ideologies*, št. 3 (2004): 242.

13 V času težavnega sestavljanja koalicije po volitvah 1996 je SNS v zameno za vođenje notranjega ministrstva sprejela ponudbo za vstop v nastajajočo levosredinsko vlado Janeza Drnovška, vendar je ta s to ponudbo izvedel politični manevar, ki je v koalicijo pripeljal desnosredinsko Slovensko ljudsko stranko. Pred državnozbornskimi volitvami 2004 pa je prvak SNS napovedal, da »Slovenska nacionalna stranka po državnozbornskimi volitvah 'kot vsaka druga resna stranka' pričakuje vstop v vlado.« – »Zmago Jelinčič: 'SNS sprejema mandatarjevo ponudbo!',« *STA*, 20. 1. 1997, pridobljeno 13. 1. 2020, <https://www.sta.si/256070>. »SNS po volitvah pričakuje vstop v vlado,« *STA*, 29. 9. 2004, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/873504>.

14 »Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke,« *Prijatelj*, št. 37 (1996): 30.

15 »Program stranke,« *Internet Archive – Wayback Machine*, pridobljeno 4. 10. 2019, <https://web.archive.org/web/20010405031703/http://www.sns.si/SPLOSNA.htm>.

16 »Čistopis dopoljenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 10. kongresu stranke na Otočcu, 7. maja 2016,« Slovenska nacionalna stranka, pridobljeno 10. 5. 2019, https://www.sns.si/wp-content/uploads/Program-SNS-2016_FINAL.pdf. »Čistopis dopoljenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 7. kongresu stranke, Brdo pri Kranju, 21. maja 2005,« Delo, pridobljeno 15. 10. 2019, https://www.delo.si/assets/media/other/20080820//SNS_program.pdf.

17 »Okvirni program Slovenske nacionalne stranke,« *Prijatelj*, št. 37 (1996): 37.

18 Tadej Bratok, »Zmago Jelinčič: Smo in bomo ostali jeziček na tehtnici,« *Prijatelj*, št. 10 (1994): 11.

19 Kadrovska struktura stranke je sicer eno vprašanje, vendar je vsaj v vrhu stranke mogoče opaziti veliko fluktuacijo obrazov. Iz pregleda strankarskega glasila *Prijatelj*, ki je izhajalo med letoma 1992 in 1996, je mogoče poleg Zmaga Jelinčiča jasno pokazati na le še nekaj oseb, ki so v stranki nastopale tako rekoč od samega začetka in so še danes aktivne. Eden izmed njih je tajnik SNS Matjaž Engel, drugi pa denimo nekdanji poslanec Srečko Prijatelj.

Geneza stranke

Razumevanje sprememb, ki so se dogajale v stranki, tako ni toliko povezano s samimi programskimi izhodišči, čeprav so ravno ta omogočala precejšnjo prilagodljivost stališč, temveč je nujno pogledati tudi, kako je stranka nastala in zakaj je tako rekoč iz mandata v mandat doživljala spremembe v svoji kadrovski sestavi.²⁰ Geneza SNS leži v razmišljanju nekaterih radikalnejših članov Slovenske socialdemokratske stranke o tem, da je koalicija Demos preveč neodločna v svojih dejanjih, politika SDSS pa preveč levo usmerjena. To je pet članov stranke spodbudilo k razmišljanju o potrebi po novi, radikalnejši stranki. Časovno se ideja o potrebi po novi stranki ujema z obdobjem t. i. »štrajka smetarjev«, »ko je prvič nedvoumno prišla v ospredje – poleg socialnega elementa – nacionalna podstat 'obračuna z Bosanci' v Sloveniji, ki so hoteli višje plače«. ²¹ Nekaj let kasneje je eden od ustanovnih članov SNS v intervjuju opisal ključni trenutek: »Tisto mrko soboto, 24. novembra 1990, ko so v Ljubljani stavkali smetarji, se je peterica socialdemokratov, v kateri so bili Zmago Jelinčič, Ferdinand Debeljak in še dva, ki nočeta biti imenovana, peljala iz Ljubljane v Celje na šesto konferenco SDSS in načela vprašanje pravilnosti programskih usmeritev SDSS.«

Vsi so bili po srcu oziroma prepričanju nacionalisti, vendar so bili vezani na SDSS, zato so se znašli pred dilemo, ali povzročiti razcep stranke ali ustanoviti svojo. Odločili so se za drugo. Marjan Stanič je tudi dejal, da je predlog o imenu podal sam, Zmago Jelinčič pa ga je sprejel, ravno tako kot nalogo, da stranko organizira. Predlog, da bi se stranka poimenovala narodna, ki je imel v pogovoru v avtomobilu najprej večjo podporo, so zavrnilo, Tonči Kuzmanič pa ponuja dobro razlago, od kod se je pojavil pridevnik nacionalna. Izvor imena bi tako lahko postavili v medijsko zelo prisotne ideje filozofa Tineta Hribarja in kroga *Nove revije*, »saj narod kot tak ne more biti državotvoren, nacija pa lahko to je«. Zmago Jelinčič je kasneje to kreativno nadgradil v misel, da »ko narod ustvari svojo državnost in jo postavi na temelje, postane nacija«, ²² a do te premene pride šele z osamosvojitvijo. V lapidarnem programu Slovenske nacionalne stranke, ki je bil sprejet na ustanovnem zboru v Ljubljani 16. marca 1991 in pod katerim je podpisan Zmago Jelinčič kot predsednik, je v preambuli zapisano: »Prva in osnovna programska usmeritev SNS, iz katere izhajajo vse podrobnejše in direktnjše usmeritve, je dobrobit slovenskega naroda – svoj gospod na svoji zemlji.« ²³

Stranka je tako nastala spomladi 1990, do prvega nastopa na volitvah pa je morala počakati še skoraj dve leti. Medijska pozornost, ki jo je kot ena izmed množice novonastalih strank dobila, je bila najverjetneje posledica uporabe agresivne retorike in tradicionalno odmevnih tiskovnih konferenc, ki jih je skliceval predsednik stranke.²⁴

20 Lahko bi uporabili tudi poenostavljeno analizo: SNS je programsko izjemno stabilna stranka z izjemno nestabilno kadrovsko strukturo.

21 Tonči Kuzmanič, »Politični ekstremizem pod Slovenci I: SNS od tigrov do papirja«, *Prijatelj*, št. 38 (1996): 32.

22 Kuzmanič, »Politični ekstremizem pod Slovenci«, 51.

23 »Okvirni program Slovenske nacionalne stranke«, 37.

24 Zgolj v decembru 1991 so tako denimo opozorili na kršenje slovenskega zračnega prostora, podali svoje mnenje o jedrski elektrarni v Krškem ter zahtevali vpis pravice do splava v ustavo zaradi »ekstremno klerikalne usmeritve vladajoče strukture.« – »Slovenska nacionalna stranka v izjavi za javnost«, *STA*, 31. 12. 1991, pridobljeno 12. 12.

Svojo javno prezenco so v volilnem letu 1992 stopnjevali,²⁵ pojasnjevali svoja politična stališča, ki so bila izrazito protitujsko usmerjena, opozarjali so na nevarnost jugoslavizacije, svarili pred dejstvom, da vojna za osamosvojitve Slovenije še zdaleč ni končana in se poskušali v političnem spektru pozicionirati desno, v duhu t. i. evropske nove desnice in francoskega vzornika Jeana Marie Le Pena ter njegove stranke Nacionalna fronta. Namenoma so vztrajali na robu in začeli organizirati paravojaške strankarske enote, ki naj bi imele sredi leta 1992 500 izurjenih pripadnikov/patriotov. Ti naj bi zaradi nevarnosti napadov »Neslovencev« skrbeli za javno varnost, da o nenehnem povečevanju vpliva Stranke za enakopravnost občanov, ki je zastopala interese pripadnikov novonastale manjšine nekdanjih jugoslovanskih priseljencev, niti ne govorimo.²⁶ Zaradi tega so si tudi prislužili različne ovadbe, ki pa so se jim precej uspešno izmikali. Militantna podoba, ki jo je spremljala tudi nazorna podoba določenih članov in predsednika stranke, je v javnosti dajala vtis, da smo bili priče fašizaciji oziroma škvadrizmu – Jelinčič pa je grobo zavračal primerjave z Vojislavom Šešljem ali Dobroslavom Parago, predvsem zato, ker je tedaj imidž stranke zahteval čim bolj grobo zavračanje kakršnikoli povezav z ozemljem in kulturo nekdanje skupne države.²⁷ Javno razkazovanje orožja, za katerega civilisti niso mogli pridobiti orožnega lista, se je pridružilo drugim težavam, sodu je namreč izbil dno t. i. tržiški incident,²⁸ ko je predsednik stranke marca 1992 ob robu strankarskega shoda v Trziču uporabil strelno orožje in neslovensko govoreči skupini »južnjakov« ali »Muslimanov« po lastnih besedah v samoobrambi streljal pod noge.²⁹ Skupina uglednih državljanov je poslala javni poziv k ukrepanju ministroma za notranje zadeve in pravosodje, poziv pa je utemeljila na podlagi kršenja 61. člena Ustave RS, ki govori o prepovedi spodbujanja narodnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti. V aferškem vzdušju so nato konec avgusta, v času tik pred strankinim kongresom v Kočevju, pri Zmagu Jelinčiču izvedli hišno preiskavo, zasegli nekaj orožja in ga aretirali.³⁰ Jelinčič je nato dogodek

2019, <https://www.sta.si/897571>. »Slovenska nacionalna stranka za 55. člen Ustave,« STA, 12. 12. 1991, pridobljeno 9. 12. 2019, <https://www.sta.si/882267>. »Slovenska nacionalna stranka o Jedrski elektrarni Krško,« STA, 20. 12. 1991, pridobljeno 9. 12. 2019, <https://www.sta.si/889473>.

- 25 Že prvega aprila je tako SNS na svojem drugem kongresu predstavila svoj program in napovedala, da bo v novoizvoljenem parlamentu imela od pet do deset poslancev, svoj program pa je predstavila v kratkem geslu: »Stanovanja Slovincem, službe Slovincem, standard Slovincem, Slovenijo Slovincem.«
- 26 »Zgodovinska resnica je, da v Sloveniji živi en sam narod – slovenski in dve avtohtoni manjšini – madžarska in italijanska. Poskus neslovenskih strank za pridobitev manjšinskega statusa je dolgoročen projekt 'krajinizacije' Slovenije, je na stališča Stranke za enakopravnost občanov odgovoril predsednik Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič.« – »SNS proti poskusom »krajinizacije« Slovenije,« STA, 9. 12. 1992, pridobljeno 9. 12. 2019, <https://www.sta.si/1228159>.
- 27 Igor Kršinar, »Zmago Jelinčič, predsednik Slovenske nacionalne stranke. Vojna za Slovenijo še ni končana,« *Slovenec*, 25. 4. 1992, 25.
- 28 Zmago Jelinčič, »O čemer mi govorimo naglas, drugi na tihem mislijo,« *Prijatelji* (poletje 1992): 4.
- 29 Kasneje je bil obsojen na denarno kazen za kaznivo dejanje ogrožanja s strelnim orožjem pri prepiru, storjeno v preko-ranem silobranu. – »Jelinčiču denarna kazen,« STA, 31. 5. 1993, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/12357>.
- 30 Posest nedovoljenega orožja je pojasnil tako: »Med člani SNS sem razširil idejo, da naj bi orožje, ki je ostalo po slovenski vojni ... / ... vrnili slovenskim oblastem. Vendar naši fantje orožja niso hoteli osebno vročiti policiji, ker so se bali, da jih bodo policaji zaprli ... / ... Zato smo se dogovorili, da bom vse to orožje prevzel jaz in ga skril na neko mesto. Tik pred volitvami pa smo nameravali to orožje predati ustreznim organom, seveda ob prisotnosti medijev, da bi si pridobili tudi nekaj političnih točk. No, zgodilo se je, da nas je policija v teh zadevah prehitela vse skupaj.« – Marko Pečauer, »Spopad v vrhu Slovenije se je prelomil na SNS,« *Delo*, 1. 9. 1992, 2.

seveda izkoristil za strankarsko propagando in ob množici obtožb, ki so zvenele kot resna teorija zarote,³¹ obtožil slovensko policijo in varnostno-obveščevalno službo, da ga poskušata kompromitirati pred volitvami.³² Podoba in retorika sta bili očitno več kot uspešni,³³ izkazali sta se tudi v konkurenci radikalnejšega tona Narodnih demokratov, ki so v predvolilnem boju ubrali podobne note, a parlamentarnega praga niso prestopili. SNS je na volitvah dosegla svoj do danes najboljši rezultat in Miklavž leta 1992 ji je prinesel 10 odstotkov glasov ali 12 poslanskih mandatov.³⁴

Volilni uspeh pa se je razblinil že konec januarja 1993, ko je v stranki prišlo do velikega razkola. Ob vprašanju podpore mandatarju za sestavo nove vlade dr. Janezu Drnovšku in nasprotovanju potrditvi Janeza Janše za obrambnega ministra je v stranki prišlo do resnega spora, zaradi katerega je iz stranke in poslanskega kluba bil najprej izključen Marjan Stanič in nato še pet poslancev, v frakcijskih bojih³⁵ pa je bilo veliko članstva izključenega. Nezadovoljno »desno« krilo, ki se je vmes organiziralo kot samostojna poslanska skupina, je 13. februarja poskusilo z organizacijo izrednega kongresa SNS v Celju prevzeti stranko, v njegovi odsotnosti so Zmagu Jelinčiču izglasovali nezaupnico in za vršilca dolžnosti predsednika izvolili Staniča,³⁶ nato pa so poskušali na podlagi sodnega postopka doseči upravljanje stranke in začasno blokado njenega žiro računa.³⁷ V vmesnem času je razkol vplival tudi na lokalne odbore, ki so se ravno

31 Dne 27. 8. 1992 se je glede na strankarsko propagando zgodila »noč dolgih nožev«. »Že od vsega začetka, že od takrat, ko sta se stranka in ime Zmaga Jelinčiča pojavila v javnosti, ste doživljali šikane in napade. Averzija je pripeljala tudi do lanskih aretacij in montiranih obtožb, češ da pripravljate atentate na Kučana, Drnovška in Bavčarja ...« – Tadej Bratok, »Zmago Jelinčič: Podprli smo Drnovška, sicer bi nas pobili,« *Prijatelj*, št. 7 (1993): 4.

32 »Slovenska nacionalna stranka deluje protiustavno,« *STA*, 12. 4. 1992, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1005494>. »Zmagu Jelinčiču naj bi policija danes vrnila odvzeto orožje,« *STA*, 26. 9. 1992, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1218238>. »Zmago Jelinčič obtožuje policijo,« *STA*, 9. 11. 1992, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1224818>.

33 In to ne samo v slovenskih vodah, zagrebški *Vjesnik* je povzel celotno zgodbo in zapisal, da so »slovenski nacionalisti po odkritjih policije želeli priti do 'slovenske Slovenije' z atentati in drugim nasiljem«. V ta čas sodi tudi vprašanje o vlogi Zmaga Jelinčiča v poskusu bombnega napada in še nekaterih drugih kaznivih dejanjih v Mariboru 11. 8. 1992. Po 14 letih je bil obtožb oprostjen, ostala dva akterja pa sta bila obsojena na zaporno kazen. Med imeni izstopa ime Andreja Šiška, ki v današnjem času predstavlja simbol militantne nacionalistične politike. – »Novi Vjesnik: Jelinčičev »balkanski« šok,« *STA*, 29. 8. 1992, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1217516>. »Jelinčiča oprostili, Šišku kazen,« *Delo*, 17. 10. 2006, pridobljeno 11. 1. 2020, <https://www.delo.si/novice/kronika/jelincica-oprostili-sisku-in-jericu-kazen.html>.

34 »Izidi dosedanjih parlamentarnih volitev v Sloveniji,« *STA*, 3. 6. 2018, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/2520661>.

35 Aprila 1993 je prišlo tudi do resnih bojov, verjetno je bila z njimi povezana podtaknitev eksplozivnega telesa pod avtomobil Zmaga Jelinčiča, incidenti z eksplozivnimi napravami sicer niso bili osamljeni, februarja 1994 je tako strankin tajnik Jure Jesenko pred vhomom v sedež stranke našel neaktivirano ročno bombo. – »Avto Zmaga Jelinčiča poškodovan z eksplozivnim telesom,« *STA*, 13. 4. 1993, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/4659>. »Pred vhomom v zgradbo SNS našli ročno bombo,« *STA*, 10. 2. 1994, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/55009>.

36 Legitimnost kongresu naj bi dajalo tudi dejstvo, da so na njem bili prisotni štirje od petih ustanoviteljev stranke. – »Izredni kongres SNS: Marjan Stanič – v. d. predsednika,« *STA*, 13. 2. 1993, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1236595>.

37 »Sodišče ne more odločati o Slovenski nacionalni stranki, njenih znakih in premoženju, ker ljudje, ki so sklicali izredni kongres SNS, niso več člani stranke, to so ljudje s ceste, je povedal na današnji novinarski konferenci predsednik stranke Zmago Jelinčič.« – »Jelinčič: 'To so ljudje s ceste,« *STA*, 16. 2. 1993, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1236958>.

tako začeli podvajati, in prišlo je do jasne diferenciacije članstva.³⁸ V tem času je v intervjuju za Slovenske novice Stanič jasno povedal, kako je bila stranka organizirana, in njegovim trditvam lahko deloma pritrjujemo do današnjih dni, »saj naj bi pri SNS ne šlo le za 'nedemokratsko strankarsko ureditev', pač pa celo za svojevrstno 'diktaturo navznoter' / ... / 'Zmago je bil vedno samoiniciativen in precej samovšečen / ... / nikoli ni bilo nobenega zapisnika / ... /' SNS je po njegovi oceni delala po principu 'stranka, to sem jaz', Jelinčič pa naj bi nekoč celo izjavil, da 'stranka lahko dobro deluje le, če deluje po načelih diktature'.³⁹

Kljub ločitvi pa je Jelinčiču uspelo ohraniti dovolj veliko jedro stranke, da mu je 20. marca uspelo na dvorcu Zemono organizirati redni kongres stranke in stranko stabilizirati.⁴⁰ Tu je verjetno veliko vlogo odigrala njegova karizma, o kateri je njegova takratna življenjska sopotnica in poslanka SNS Polonca Dobrajc v strankarskem glasilu dejala: »Gre za neko danost, ki jo imaš ali nimaš. Gre za fizično povezavo med govornikom in množico, ki te poslušajo. Za povezavo v živo. Gre za fluide, za izmenjavo fluidov, ki jih imaš ali pa nimaš ... <<⁴¹

Te fluide je predsednik SNS močno potreboval, saj je kmalu izbruhnila nova afera, v javnost je prišel t. i. »dosje Padalec«, ki je razkrival, da je bil Jelinčič v prejšnjem sistemu sodelavec slovenske tajne službe. O vzrokih za razkritje sicer obstaja več teorij, a kot je dejala Polonca Dobrajc, »je prišla pobuda s strani naše stranke o osnutku zakona o uničenju dosjejev, kar ni bilo najbolj premišljeno«. ⁴² Uradno je stranka ob vložitvi predloga zakona podala stališče, da se je za ta korak odločila »zaradi vse pogostejših izsiljevanj z gradivi vprašljive verodostojnosti«. ⁴³ Stranko je nato zapustil še en poslanec, ⁴⁴ do leta 1995 pa so v poslanski skupini SNS ostali le še trije. ⁴⁵ Politična usoda prve skupine poslancev ni bila enotna, sestavljali so različne samostojne poslanske skupine, dva sta kasneje prestopila k Slovenski ljudski stranki, Marijan Poljšak je

38 Ivana Stamejčič, »Izredni kongres SNS za nezaupnico Jelinčiču: zahteve za moratorij na izplačevanje proračunskega denarja in ureditev pravnega nasledstva,« *Novi tednik NT&RC*, 18. 2. 1993, 6. Ivana Stamejčič, »Dvotirna SNS,« *Novi tednik NT&RC*, 11. 3. 1993, 6. Ivana Stamejčič, »Se Jelinčiču daje stolček?: članstvo Slovenske nacionalne stranke zahteva izredni kongres,« *Novi tednik NT&RC*, 4. 2. 1993, 2.

39 Kuzmanič, »Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja I,« 35.

40 »Pričetek kongresa Slovenske nacionalne stranke,« *STA*, 20. 3. 1993, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://sta.si/1116>.

41 Tadej Bratok, »Polonca Dobrajc: Dokler bo obstajal le delček družbene lastnine, je možen državni udar,« *Prijatelj*, št. 4 (1993): 8.

42 *Ibid.*, 9.

43 »Slovenska nacionalna stranka kot predlagatelj zakonov,« *STA*, 30. 6. 1993, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/16843>.

44 Andrej Lenarčič, prestopil je k Demokratiški stranki Slovenije, kasneje pa se je pridružil skupini samostojnih poslancev. – »DZ RS, Komisija za volitve, imenovanja in administrativne zadeve. Prestopi v poslanskih skupinah in preimenovanje poslanskih skupin, 28. 10. 1996,« v: *Državni zbor Republike Slovenije. Poročilo za obdobje 23. 12. 1992 do 16. 10. 1996*, pridobljeno 12. 10. 2019, https://fotogalerija.dz-rs.si/datoteke/Publikacije/PorocilaDZ/1992_%E2%80%931996/Mandatno_porocilo_1992-1996.pdf.

45 V poslanski skupini so ostali Zmago Jelinčič, Polonca Dobrajc in Rafael Kužnik. Marca 1994 je bil zaradi neupoštevanja strankarske discipline pri glasovanju o razrešitvi obrambnega ministra Janeza Janše iz stranke izključen Ivan Verzolac, ki si je v strankarskem glasilu prislužil polstranski izključitveni pamflet z zaključnim opozorilom: »Volilci nimajo tako kratke pameti. Izdajalcev ne volijo dvakrat.«, leta 1995 pa je iz stranke izstopil še Jožef Kopše, ki v času največjih trenj ni kazal nobenih znakov nezadovoljstva. – »Poslanec Ivan Verzolac izključen iz Slovenske nacionalne stranke,« *Prijatelj*, št. 3 (1994): 23. Tadej Bratok, »Jože Kopše: Nisem največji med političnimi spletkarji,« *Prijatelj*, št. 5 (1993): 6–11.

ustanovil lastno Nacionalno stranko dela,⁴⁶ kot fenomen pa je treba omeniti najbolj homogeno stranko, ki je izšla iz razkola, Slovensko nacionalno desnico. Ta je imela težnje po ustanovitvi uniformiranega podmladka, leta 1995 realiziranega v obliki rekreacijsko-športnega društva 9/115 Slovenski sokol,⁴⁷ in je bila prva paravojaška politična organizacija v Sloveniji. Političnim strankam je sicer od leta 2000 zakonsko prepovedano delovati kot oboroženo združenje. Tudi SND je kasneje doživljala turbulentne čase, zapustil jo je njen ustanovitelj Sašo Lap in v naslednjih letih se je rein-karnirala v obskurni, a glasni Stranki slovenskega naroda.⁴⁸ To je vodil Andrej Šiško, povezan z vsaj eno bombno afero, ki je pretresala SNS v letih 1992/1993. Stranka je v kombinaciji s Šiškovim vodenjem navijaške skupine Viole iz Maribora in navezavo z društvom Harvardi, ki je od SNS prevzelo parazgodovinsko razlago slovenske zgodovine oziroma t. i. venetske teorije,⁴⁹ nakazovala nadaljevanje paramilitarističnih teženj. Te so v letu 2018 rezultirale v ustanovitvi t. i. štajerske varde.⁵⁰ Stranka se je z odhodom militantnega krila v letu 1993 tako zelo pacificirala⁵¹ in je svoje delovanje vse od tedaj usmerjala v besedne obračune; ali povedano v besednjaku strankinega programa: »Ta program pomeni trajno strateško sporočilo Slovenske nacionalne stranke v skladu z načeli demokratične politične kulture in pravne države in ob spoštovanju človekovih pravic; za doseg ciljev, zastavljenih in predstavljenih v tem programu, bomo uporabili vsa razpoložljiva demokratična sredstva.«⁵²

Delovanje zelo okrnjene poslanske skupine v parlamentu je bilo po tem, ko je »znotraj poslanskega kluba SNS kakor tudi širšega članstva prišlo do dokončne diferenciacije, do neizbežnega razpleveljenja ali deratizacije, če že hočete«, kakor je dobro leto po razkolu zapisal uvodničar v strankinem glasilu, močno oteženo. »Prvi šok slovenske javnosti se je ob uglajenih argumentiranih nastopih Zmaga Jelinčiča za parlamentarno govornico razelektril brez večjega kratkega stika, čeprav je bilo razočaranje nekaterih volilcev nad krotilcem bedakov velikansko. Prav nič Hitlerjevega histeriranja in Mussolinijevega samopoveličevanja ni hotelo biti. Niti za kapljico krvi / ... / Politik, ki bi lahko v vsakem trenutku ponovil na drugem naslovu slišano misel 'stranka, to sem jaz!', kar ni hotel in noče uporabiti svoje karizme in prirojene sposobnosti komuniciranja s širšimi množicami. Namesto da bi po levi in po desni pokosil jogurtne amaterje, se je strankin prvak, ki je tudi brez poslanske plače več kot dovolj premožen, lotil parlamentarnega dela / ... /«⁵³

46 »Marijan Poljšak ustanavlja novo stranko,« *STA*, 30. 6. 1993, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://sta.si/16852>.

47 Društvo naj bi delovalo v skladu s statutom stranke. – »Lap: Slovenski sokol je športno-rekreacijsko društvo,« *STA*, 15. 2. 1995, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/122138>.

48 Jurij Hadalin, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo: izvenparlamentarne politične stranke na Slovenskem od demokratičnih sprememb do danes,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 210, 218.

49 »Dosedanje uradno zgodovinopisje, ki ga je najbolj branil jugoslavenarsko nastrojeni prof. Bogo Grafenauer – (je bilo) laž.« – Tadej Bratok, »Slovenija – podoba evropskega naroda,« *Prijatelj*, št. 6 (1995): 45.

50 »Odmevi na ustanovitev paravojaške organizacije »Štajerska varda,« »*Svobodna beseda*, 4. 9. 2018, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.svobodnabeseda.si/odmevi-na-ustanovitev-paravojaške-organizacije-stajerska-varda>.

51 Iz programa stranke leta 2000 izgine tudi pasus o legalizaciji posesti oziroma minimalnih omejitvah za legalno pridobitev orožja.

52 »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa, Brdo pri Kranju, 21. maja 2005.«

53 Franc Furland, »Jelinčičevi včeraj, danes, jutri,« *Prijatelj*, št. 4 (1994), 3.

Parlamentarno delo je SNS vzela zelo resno in bila predlagateljica več zakonov. Nekateri med njimi so bili precej sporni, kot sta denimo Zakon o preprečevanju dvojnega državljanstva⁵⁴ in Zakon o odpravi dvojnega državljanstva, še bolj problematična pa je bila zahteva po razveljavitvi Zakona o državljanstvu. Zaradi tega je stranka ostro nasprotovala zakonski ureditvi,⁵⁵ ki je za referendum predvidela potrebo po zbranih podpisih več kot 40.000 polnoletnih državljanov, saj ni imela dovolj poslancev, s katerimi bi lahko ta korak obšla. Kljub temu je podpise s podporo nekaterih drugih izvenparlamentarnih strank zbrala, a je ustavno sodišče razsodilo, da je predlagano referendumsko vprašanje neustavno. Cilj SNS je bil jasen, revizija domnevno skoraj 200.000 podeljenih državljanstev.⁵⁶ Stranka je bila pri vlaganju predlogov zakonov smela, vendar pogosto manj uspešna, je pa v slogu svojega vodje s tem v javnosti širila razpravo o svojih programskih izhodiščih, ni pa imela nobenih skrupulov pri pridruženju podpore projektom, pobudam in zakonom, »ki so v korist slovenskemu narodu in državi«. ⁵⁷ V skladu s svojo deklarirano »protiklerikalno«⁵⁸ politiko (ob tedaj zelo priljubljeni udbomafiji je SNS opozarjala tudi na »kleromafijo«⁵⁹) ji je tako uspelo s pobudo za sprejem Zakona o začasnem delnem zadržanju vračanja premoženja cerkvam in drugim verskim skupnostim oziroma redovom razen vračanja sakralnih objektov,⁶⁰ razburjal pa je tudi predlog o dopolnitvi zakona o pravnem položaju verskih skupnosti, ki je predvideval uvedbo t. i. cerkvenega davka.⁶¹ Nadpovprečno uspešni pa so bili s svojimi pobudami na področju naravovarstva, kjer so prispevali predlog Zakona o varstvu samoniklih gliv in vrsto drugih predlogov, ki so bili pred volitvami še v postopku sprejemanja, a usklajeni z vlado.⁶² Zanimiv paradoks iz tega časa predstavlja problem cerkvene uprave v vasi Razkrižje in treh vaseh v občini Štrigova, ki so spadale pod upravo zagrebške nadškofije, bogoslužje v njih pa je potekalo v hrvaškem jeziku. Nacionalni vidik je tedaj premagal načelo strogega antiklerikalizma in po angažmaju stranke pri ureditvi problematike tako prispeval k verjetno edinemu pozitivnemu zapisu o Katoliški cerkvi ter intervjuju z mariborskim nadškofom Francem Krambergerjem v strankarskem glasilu.⁶³

Poudarjanje svojih ideoloških izhodišč in tudi konkretno pridobivanje političnih točk z opozarjanjem na vsakdanje težave državljanov pa je majhna opozicijska poslanska skupina dosegla z obilno uporabo dela parlamentarnega postopka, s poslanskimi vprašanji. Ta so poleg glasnosti v parlamentarnih komisijah postala paradni konj SNS

54 »Kronologija predloga Zakona o preprečevanju dvojnega državljanstva,« *Prijatelj*, št. 8 (1995): 28.

55 »Zakaj referendum?,« *Prijatelj*, št. 6 (1994): 1.

56 Nevenka Vrabec, »Slovensko državljanstvo nič več za kilo pljučne pečenke,« *Prijatelj*, št. 3 (1993): 16.

57 »Pregled dela Slovenske nacionalne stranke v štirih letih,« *Prijatelj*, št. 11 (1996): 38, 39.

58 V naslovnem pamfletu strankarskega glasila so pod geslom »katoliški cerkvi ne damo slovenskih gozdov« svirali »Vrača se inkvizicija. Bomo Slovenci vse to dopustili? Ne!« – »Katoliški cerkvi ne damo slovenskih gozdov,« *Prijatelj*, št. 3 (1995): 1.

59 »Slovenska nacionalna stranka ob Božični poslanici slovenskih škofov,« *STA*, 15. 12. 1993, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/46427>.

60 »Cerkvi in veleposestnikom vendarle ne bomo podarili gozdov!,« *Prijatelj*, št. 29 (1996): 23–34.

61 Pavle Robida, »Cerkev spet debelo laže,« *Prijatelj*, št. 8 (1995): 31–33.

62 »Slovenska nacionalna stranka v veliki meri uresničuje svoje obljube!,« *Prijatelj*, št. 4 (1996): 23.

63 Tadej Bratok, »Zmaga Razkrižancev in slovenske nacionalne stranke,« *Prijatelj*, št. 9 (1994): 24, 25.

in tako je ostalo do danes. V vseh sklicih Državnega zbora Republike Slovenije, v katerih je bila stranka prisotna, so njeni poslanci zastavili približno petino vseh poslanskih vprašanj. V prvem sklicu so tako glede na analizo področij, na katera so se nanašala vprašanja, največ pozornosti posvetili problematiki v zvezi s tujci (48), urejanju mednarodnih odnosov oziroma zunanji politiki (36), gospodarskemu in finančnemu področju (28), socialni politiki (25), področju prometa in zvez (22) ter zadevam iz pristojnosti ministrstva za notranje zadeve (18) in ministrstva za obrambo (17).⁶⁴ Do težave pri analizi teh vprašanj pa pridemo, ko se poglobimo vanje. Jasno je, da so bila denimo poslanska vprašanja, ki so povezana z zunanjo politiko, orientirana predvsem na sosednje države, ki jih stranka obravnava kot grožnje ali tekmice. Zgolj za primer sem iz množice odbral dve, ki sta v tej analizi označeni kot vprašanja s področja prometa in zvez ter obrambe. Poslanec Zmago Jelinčič je denimo novembra 1996 vladi postavil vprašanje o oddaji gradbenih del pri gradnji avtocestnega odseka Arja vas–Vransko. Pri tem ga je zanimalo, »zakaj vlada daje omenjeno delo Italijanom, ki so sicer najcenejši, vendar tudi najslabši izvajalci«, in ne »slovenskim gradbenim podjetjem, ki so cenovno v srednjem razredu, kakovostno pa boljša od Italijanov«. ⁶⁵ Podobno velja za vprašanje s področja obrambe, kjer je istega poslanca oktobra 1995 zanimalo, zakaj so v prehrano pripadnikov Slovenske vojske vključeni izdelki tujih proizvajalcev, da o vprašanju ministrici za delo, družino in socialne zadeve, zakaj je na delovišču slovenskega podjetja v Rusiji zaposlenih »40 monterjev, ki so Hrvati«, in le trije Slovenci, niti ne govorimo. ⁶⁶

Parlamentarna stalnica

Slovenska nacionalna stranka se je leta 1996 ponovno uvrstila v državni zbor, na volitvah je dosegla 3,2 odstotka glasov, kar je po tedanji ureditvi za las zadoščalo za vstop v parlament. Dobila je štiri poslanska mesta, tri so obdržali dotedanji poslanci Zmago Jelinčič, Polonca Dobrajc in Rafael Kužnik, pridružil se jim je še Peter Lešnik, ki se je sicer stranki priključil tri tedne pred volitvami. ⁶⁷ Oblikovanje vladne koalicije se je tudi po volitvah 1996 izkazalo za izjemno težavno in pragmatični mandatar dr. Janez Drnovšek je vodil izjemno težka pogajanja, ki so konec februarja 1997 pripeljala do potrditve vlade, v kateri so sodelovale levosredinska Liberalna demokracija Slovenije, desnosredinska Slovenska ljudska stranka in Demokratična stranka upokojujencev Slovenije. A pot do sestave te vlade je bila dolga in SNS je ponovno odigrala vlogo jezička na tehtnici pri potrditvi mandatarja. ⁶⁸ Stranka je pri tem ostala enotna, še več, v

64 »Slovenska nacionalna stranka v veliki meri uresničuje svoje obljube!«, *Prijatelj*, št. 33 (1996): 26.

65 »Odgovori vlade na poslanska vprašanja poslancev SNS (št. 30)«, *Prijatelj*, št. 30 (1996): 58, 59.

66 »Odgovori vlade na poslanska vprašanja poslancev SNS (št. 29)«, *Prijatelj*, št. 29 (1996): 59–62.

67 »Slovenska nacionalna stranka preživela selekcijo! Štirje poslanci nacionalne stranke o sebi«, *Prijatelj*, št. 12 (1996): 19–26.

68 Na vprašanje Zmaga Jelinčiču, če je tudi leta 1996 odigral vlogo »rešitelja« Janeza Drnovška, je ta odgovoril: »Leta 1992 nismo reševali dr. Drnovška, ampak situacijo v Sloveniji ... Tudi letos ne moremo podpreti tistih, katerih glavna teza je, da so belogardisti osvobodili Slovenijo, partizani pa zločinci ... S takimi ljudmi SNS ne more sodelovati.

preigravanju različnih scenarijev in vse krajšem roku za sestavo vlade je Janez Drnovšek konec januarja oblikoval predlog o »vladi minimalne večine«, ki bi jo sestavljale štiri stranke, med njimi tudi SNS.⁶⁹ SNS bi po načrtu moralo pripasti ministrstvo za notranje zadeve, ki bi ga vodila Polonca Dobrajc.⁷⁰ Na koncu se je poskus vključitve SNS v vladno koalicijo izkazal zgolj za politični maneuver v času kupčkanja v parlamentu, a javnost in politika sta verjetno čutili pritisk, ki ga je pomenil morebitni vstop SNS v vladno politiko, sploh v resorju za notranje zadeve, vsaj sodeč po slovesu strankinih ideoloških usmeritev.⁷¹

Glede drugega državnozbornskega mandata je treba omeniti, da je v skladu s spremembami v stranki prišlo do novega fokusa. Določene usmeritve so se seveda nadaljevale in iz vprašanj, pobud in zakonskih predlogov lahko izluščimo, da je v prvem obdobju v stranki prevladoval izrazit »protiklerikalen«⁷² in »narodno obrambni« duh, ki je SNS denimo pripeljal v politični projekt z Združeno listo socialnih demokratov. SNS je že dlje časa snovala referendumsko pobudo za spremembo zakona o denacionalizaciji, ki ga je novembra 1991 sprejela tedaj še tridomna slovenska skupščina. Zanj je poleg SNS, ki je pobudo vložila pod geslom Gozdove Slovincem; ZLSD, ki jo je vložila pod imenom Ohranimo naše bogastvo, nastopil še kočevski gozdar Janez Černač s pobudo Ohranimo naše gozdove. V državnem zboru je sicer potekala tudi širša akcija zbiranja podpisov 30 poslancev, ki jo je v začetku vodila največja vladna stranka LDS in je podpirala Černačev predlog, a se je v toku postopka umaknila. Na predlog SNS sprejetemu zakonu o zamrznitvi vračanja zemlje Cerkvi je že konec leta 1995 bil dodan in sprejet amandma o zadržanju vračanja premoženja v naravi, kadar je upravičenec zahteval več kot 200 hektarjev kmetijskega zemljišča. To je bilo poleg omejevanja cerkvenega lastništva namenjeno dejstvu, da je prihajalo do zahtevkov po vračilu gozdov fevdalnega izvora in so potomci grofa Thuna denimo zahtevali vračilo 3500 hektarjev gozdov v Mežiški dolini. Končno referendumsko vprašanje je bilo: »Ali ste za to, da državni zbor z zakonom o spremembah in dopolnitvah zakona o denacionalizaciji uredi, da se gozdna veleposestva fevdalnega izvora ne glede na obseg ne vračajo niti se zanje ne plačuje odškodnina; da se pri drugih upravičencih z vračanjem gozdov ne more ustvarjati veleposest gozdov nad 800 hektarjev (razen v javni lastnini) in da za presežek nad 800 hektarjev ne pripada upravičencem nikakršna odškodnina – ali kvečjemu po regresivni lestvici; da je pri cerkvenih

Zato je bila tudi letos možna samo ena opcija: dr. Drnovšek.« – Nada Ravter, »Vseeno je, kako očistiš ladjo,« 7D, 29. 1. 1997, 15.

69 »Janez Drnovšek oblikoval predloga za vlado »minimalne večine«,« STA, 24. 1. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/257035>.

70 Javnosti je predsednik stranke zagotovil, da bo Polonca Dobrajc »delovala v skladu s pozitivno slovensko zakonodajo in z ustavo. Zagotovo se ne bo spuščala v bedarije, ki ne sodijo v kriminalistične sfere, ampak v populistične variante.« – »7D: Zmago Jelinčič – Vseeno je, kako očistiš ladjo,« STA, 29. 1. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/257880>.

71 Splošne usmeritve stranke so bile še vedno predmet težave, na vprašanje, ali so v SNS nacionalno ozaveščeni ali nacionalisti, je Jelinčič dejal, da »je naš nacionalizem levi nacionalizem, napreden je in svobodomiseln.« – Ravter, »Vseeno je, kako očistiš ladjo,« 16.

72 V SNS so bili prepričani, da gre za »zgodovinsko poslanstvo«, in poudarili, da gozdov ne bi smeli prepustiti tujcem in Rimskokatoliški cerkvi, »ki je prav tako tujka.« – »Jelinčič: Referendum o gozdovih – 'zgodovinsko poslanstvo',« STA, 26. 2. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019.

javnih osebah omogočeno vračanje do 1000 hektarjev gozdov, za presežek primerna odškodnina; upoštevajoč cerkvene potrebe pri vzdrževanju kulturnih spomenikov in pri drugih splošno koristnih cerkvenih dejavnostih; ter da vsi ti gozdovi ostanejo v javni lasti (da je kasnejša privatizacija prepovedana).«⁷³

Združenim silam je uspelo zbrati več kot 50.000 podpisov, vendar je državni zbor sprejel sklep, da je treba referendumsko vprašanje dati v ustavno presojo, in določil, da je v določenih točkah v neskladju z ustavo, ter projekt ustavil.⁷⁴ Podobno narodno-obrambno je stranka delovala tudi pri vprašanju tujih vlaganj in privatizacije, SNS je tako poskušala vložiti amandma k predlogu zakona o prevzemih podjetij, s katerim bi zaščitili notranje lastnike in s tem najboljša slovenska podjetja pred prevzemi tujcev.«⁷⁵

Drugo stalnico je predstavljalo vprašanje o vrednotah narodnoosvobodilnega boja, ki tudi izhaja iz osnovnih programskih usmeritev. V tem pogledu se je stranka še bolj odločno postavila proti pogledom strank z desnice in se tako denimo ostro uprla odločbi ustavnega sodišča o rehabilitaciji vojnih zločincev ter tudi zahtevala odstop »nekdanjega domobranca«, generalnega tožilca Antona Drobniča, na čigar predlog je ustavno sodišče »rehabilitiralo vse vojne zločince in narodne sovražnike iz II. svetovne vojne oziroma narodnoosvobodilne borbe slovenskega naroda.«⁷⁶ Podobno ostro se je odzvala na pobudo o spravni deklaraciji, saj »nas ni sram svoje zgodovine in je ne nameravamo oziroma nočemo pozabiti.«⁷⁷ V podobnih tonih je stranka tudi zanikala svojo protikomunistično usmeritev, ki jo je glasno razglašala pred volitvami 1992, a se je v času pacifikacije stranke izgubila. Tako je bila SNS resolutno proti sprejemu t. i. lustracijskega zakona.⁷⁸ Zakonodajo je stranka povezala z usmeritvami strank SDS in SKD, »ki sta izgubili svoj kompas in vedno bolj poudarjata probelogardistično in prokolaboracionistično usmerjenost«. Predlagani zakon so označili za »stalinistično skropucalo«, predvsem pa so poudarili nekompatibilnost pogledov s stranko SDS, ki je tudi v tem času ostala strankin glavni ideološki nasprotnik.⁷⁹

Posebno poglavje v strankinem delovanju predstavljajo vprašanja odnosov s tujino. Glavnina strankinih sporočil in poslanskih vprašanj je bila uperjena proti sosednji Republiki Hrvaški,⁸⁰ ta sčasoma nadomesti notranjepolitično vprašanje »južnjakov«,

73 »Gozdovi, čigavi (bo)ste?«, *STA*, 29. 3. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/269541>.

74 »Vsebina referendumskega vprašanja ZLSD v določenih točkah v neskladju z ustavo«, *STA*, 28. 5. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/280862>.

75 »SNS za zaščito slovenskih podjetij pred prevzemi tujcev«, *STA*, 19. 5. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/278999>.

76 »SNS odločno nasprotuje zoper odločbo ustavnega sodišča o rehabilitaciji vojnih zločincev«, *STA*, 6. 4. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/334018>.

77 »Jelinčič proti deklaraciji o spravi«, *STA*, 17. 6. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/346627>.

78 Ta se je naslanjal na resolucijo 1096 Parlamentarne skupščine Sveta Evrope, ki je zahtevala odpravo posledic nekdanjih komunističnih totalitarnih sistemov.

79 »Pahor in Jelinčič o predlagani lustraciji«, *STA*, 6. 11. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/307757>.

80 Pobud in napadov na »nesposobno« slovensko politiko pri vprašanju urejanja odnosov s Hrvaško je bilo veliko, provokativno obnašanje pa je za stranko bilo domoljubno dejanje. Ob izobesu slovenske zastave na Savudrijskem rtu avgusta 1998 je tako Zmago Jelinčič zapisal, »da v slovenskem narodu še ni zamrla svobodomiselna zavest«. – »Jelinčič: Pogovori na Mokricah pokazali nesposobnost slovenskih pogajalcev«, *STA*, 26. 8. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/358131>. »Jelinčič napisal odprto pismo 'neznanemu junaku in slovenski vladi'«, *STA*, 27. 8. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/358312>.

ki je zaznamovalo začetno obdobje strankinega delovanja. Konstantno zaostrovanje odnosov s Hrvaško je seveda bilo kurantno in je ostalo stalnica do današnjih dni, seveda pa zavzemanje za mejo na reki Mirni⁸¹ sčasoma ni ostalo zgolj v domeni SNS.⁸² Po mojem mnenju je pomemben simbolni vrhunec pomenila izdaja slovenskega prevoda zgodovinskega pamfleta *Hrvati v luči zgodovinske resnice iz leta 1944*, ki temelji na srbski medvojni protihrvaški propagandi, predgovor zanjo je prispeval Zmago Jelinčič.⁸³ V knjigi, ki je bila trikrat ponatisnjena, tako lahko izvemo »da Hrvati sploh niso slovenskega izvora, da so v resnici le srbsko pleme, da so grabežljivi, nehvaležni, šovinistični, megalomanski in mrhovinarski oportunisti, da si prisvajajo vse, kar je tuje.«⁸⁴ Odnosi z Republiko Avstrijo so v tem obdobju bili malce manj izpostavljeni, saj obdobje koroškega deželnega glavarja Jörga Haiderja pride v prvi plan malce kasneje, zato so bile strankarske intervencije večinoma uperjene k zaščiti slovenske manjšine in polemikam o državnih simbolih. Pri tem je bil jasno viden tudi narodnoobrambni pogled: »Vpliv germanskega lobija je izredno močan. Germanizacija prodira v Slovenijo zelo subtilno, preko določenih zvez in povezav, ki jih vodijo uradniki, nekateri ugledni člani sodne veje oblasti. V zvezi s tem je naša stranka postavila poslansko vprašanje, ali se lahko ustavni sodnik zavzema za ustanovitev avstrijske manjšine v Sloveniji. Poleg tega pa nemške in avstrijske firme, predvsem zavarovalnice, ki na Štajerskem že pobirajo oziroma dajejo zavarovalnine, kot hipoteke jemljejo zemljišča na našem ozemlju, s tem da imajo vmes slamnatega moža in čakajo na naš vstop v Evropo, da bodo izstavile papirje.«⁸⁵

V ta kontekst sodi tudi zavzemanje stranke za priznavanje manjšinskega statusa zgolj ustavno določenima madžarski in italijanski narodni skupnosti, medtem ko so si »posredovanje« pri vpisu slovenske manjšine v hrvaško ustavo seveda pripisali kot velik uspeh.⁸⁶ Priznanje statusa t. i. staronemški manjšini so seveda zavračali,⁸⁷ saj kljub premikom v interpretaciji vloge »Neslovencev« nikakor niso mogli priznati precedensa, ki bi omogočil pridobitev pravic manjšini slovenskih državljanov iz nekdanjih jugoslovanskih republik.⁸⁸ Zelo skeptičen pogled je stranka imela tudi glede odnosov z Republiko Italijo, kjer se je predstavljala kot zaščitnica interesov slovenske manjšine.⁸⁹ V tem kontekstu ni nepomembno poudarjanje vrednot organizacije TIGR, ki je zapisano v programu stranke, tudi zato, ker je Zmago Jelinčič v sorodstvenih povezavah

81 Maksimalistični pristop k zahtevi po »pravilni meji«, s katero bi Sloveniji pripadel Savudrijski polotok, ima dolgo brado in je bil v devetdesetih letih prisoten v delu slovenske politike in posledično tudi s politiko povezanih civilnodružbenih gibanj. Za kronologijo in pojasnitev koncepta gl. Igor Mekina, »Nerazumne zahteve«, *Mladina*, 30. 1. 2013, pridobljeno 3. 7. 2020, <https://www.mladina.si/120037/nerazumne-zahteve/>.

82 »SNS bo vztrajala pri določitvi meje s Hrvaško na reki Mirni«, *STA*, 29. 12. 1993, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/48793>.

83 Veliša Rajičević, *Hrvati v luči zgodovinske resnice* (Tržič: Učila International, 2006).

84 Marcel Štefančič, »Psunjski: Hrvati v luči zgodovinske resnice; Marijan F. Kranjc, Slobodan Kljakić: Plava garda – poveljnikovo zaupno poročilo«, *Mladina*, 5. 7. 2006, pridobljeno 20. 1. 2020, <https://www.mladina.si/100836/>.

85 Boštjan Horvat, »V Slovenijo zelo subtilno prodira germanizacija«, *Panorama – tednik naših ljudi*, 11. 12. 1996, 6, 7.

86 »Slovenska nacionalna stranka preživela selekcijo!«, 20.

87 »SNS vladi in zunanjemu ministru znova očita nesposobnost«, *STA*, 25. 9. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/514166>.

88 »Protest SNS ob izjavi Mazowieckega«, *STA*, 20. 1. 1993, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1233030>.

89 Blanka Koželj, »Predsednik SNS Zmago Jelinčič med Slovenci v Italiji«, *Prijatelj*, št. 5 (1996): 46.

z enim od njenih ustanoviteljev, Zorkom Jelinčičem.⁹⁰ Podoben narodnoobrambni položaj je zaradi italijanskih pritiskov v času pred začetkom pogajanj⁹¹ o vstopu v Evropsko unijo stranka zavzela ob vprašanju t. i. španskega kompromisa, ki je liberaliziral slovenski trg nepremičnin oziroma omogočal nakup nepremičnine tujcem.⁹² Problematizirala je tudi podeljevanje italijanskih državljanstev slovenskim državljanom, seveda iz istega razloga.⁹³

V slovenskem političnem prostoru je stranka zlagoma začela delovati na nasprotovanju vstopu v zvezo NATO,⁹⁴ kar ji je omogočilo tudi zajadrati na valu precej priljubljenega »antiamerikanizma«, po drugi strani pa je Zmago Jelinčič navezoval zelo tesne stike z Izraelom.⁹⁵ Najbolj presenetljiv obrat pa je pri stranki pomenilo obdobje zelo srčnega sodelovanja z Zvezno republiko Jugoslavijo. Sledimo mu lahko že od leta 1995, ko je februarja Zmago Jelinčič predstavil poslansko pobudo za oživitev gospodarskih stikov z ZRJ,⁹⁶ ki jo je novembra ob čestitki ZRJ ob sprejemu Daytonske mirovne pogodbe razširil še na normalizacijo diplomatskih stikov.⁹⁷ Vmes ni v niti enem od mnogih nastopov v srbskih medijih pozabil poudariti, da je ZRJ država, »s katero Slovenija nikoli ni imela problemov«, tamponsko Hrvaško pa označil za »največji vzrok nemirov in nestabilnosti v tem delu Evrope«.⁹⁸ SNS se je tudi kot edina slovenska parlamentarna stranka postavila na srbsko-črnogorsko stran v času napada sil zveze NATO na Jugoslavijo in še pred njimi odločno protestirala proti odločitvi slovenske vlade o dovoljenju za prelete letalskih sil zveze NATO čez slovensko ozemlje.¹⁰⁰ Boris Jež je spomladi 1999 prispeval briljantno analizo tega političnega preobrata in ob prisposodbi o zarečenem kruhu spomnil na osem let staro izjavo Zmaga Jelinčiča v časopisu *Tribuna* o tem, da so »nas slovenski politiki že dvakrat prodali Srbom: leta 1918, 1945, sedanja oblast pa nas zgleđa želi prodati še tretjič. Proti temu se bomo odločno borili.«¹⁰¹ Po seriji obiskov ZRJ in sestankov s srbsko vlado »danes v mikrofone govori neki povsem drugi Jelinčič / ... / ki je še pred nekaj leti pripisoval vse

90 »Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke,« 38. Zorko Jelinčič, »Slovenec sem!«, *Prijatelj*, št. 10 (1994): 34.

91 Edi Pucer, »Esuli nimajo v Istri kaj iskati,« *Primorske novice*, 30. 9. 1994, 29.

92 »SNS ne podpira španske pobude,« *STA*, 10. 4. 1996, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/200816>.

93 »Tako bomo poleg 185.000 neslovencev dobili še nekaj tisoč italijanskih državljanov, pravih Slovencev, ki bodo imeli zato, ker imajo dvojno državljanstvo, možnost na veliko kupovati slovenske nepremičnine. Italijanska manjšina v naši državi pa potuhnjeno molči! Tako bodo Italijani skozi zadnja vrata prišli do tistega, kar so hoteli – do naše zemlje!« – »Naše domovine ne damo italijanskemu fašizmu!«, *Prijatelj*, št. 9 (1994): 1.

94 »Podpis tranzitnega sporazuma med Republiko Hrvaško in zvezo Nato potiska našo državo nazaj na Balkan in pomeni skrajno ignorantsko ravnanje slovenske vlade!«, *Prijatelj*, št. 30 (1996): 28.

95 »Zmago Jelinčič v Izraelu,« *STA*, 22. 8. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://sta.si/357574>.

96 »Jelinčič za oživitev gospodarskega sodelovanja z ZRJ,« *STA*, 15. 2. 1995, pridobljeno 10. 12. 2019, <https://www.sta.si/1222134>.

97 »Jelinčič čestital Beogradu daytonski podpis,« *STA*, 27. 11. 1995, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://sta.si/174216>.

98 »Jelinčič za TV Srbijo o odnosih med Slovenijo in ZRJ (2. 2.),« *STA*, 3. 2. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/322847>.

99 »Srbski tisk povzema pogovor Zmaga Jelinčiča za Radio Kragujevac,« *STA*, 28. 8. 1995, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/156486>.

100 »SNS proti preletu letal zveze NATO čez ozemlje Slovenije,« *STA*, 12. 10. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/366924>.

101 Šuen, »Za Veliko Slovenijo,« 7.

tegobe Slovenije 'južnjaški mafiji'; nastopa kot prepričan srbofil; Natovo posredovanje razlaga s Clintonovo spolno nemočjo, za Slovenijo pa pravi, da bi morala iskati prijatelje v vzhodnem bloku, v Aziji in pri neuvrščenihi. « Jež je sicer ta »salto mortale« razumel kot znak razkrajanja stranke (za katero zdaj vemo, da je izredno trdoživa) in posledico dviga praga za vstop v parlament. Menil je, da je Jelinčič s tem poskusil novačiti novo volilno bazo – priseljence z juga, in to tako, da mu ne bi bilo treba spremeniti strankarskega programa niti sebe. Ob tem pa je bilo javno mnenje jasno, več kot polovica Slovencev je podpirala intervencijo NATA in vstop v to obrambno organizacijo. »Jelinčičev populizem je tako dejansko brez naboja, brez populusa.«¹⁰² Po padcu Miloševićevega režima oktobra 2000 odnosi z novimi oblastmi niso zastali,¹⁰³ Zmago Jelinčič pa je našel novo poslovno priložnost za Slovenijo in na povabilo iraškega veleposlaništva na Dunaju odšel v Irak, kjer je SNS podpisala pogodbo o sodelovanju pri pridobivanju poslov v Iraku z režimsko stranko Baath,¹⁰⁴ sodelovanje z Irakom pa je propagirala tudi v kasnejšem obdobju,¹⁰⁵ vse do padca režima Sadama Husseina.

Zanimivo je tudi povezovanje SNS s sorodnimi strankami ali politikami iz tujine. Evroskepticizem in nasprotovanje vstopu v Nato sta bili glavni skupni točki, ki sta pripeljali do podpisa izjave o sodelovanju s Slovaško narodno stranko,¹⁰⁶ v kontekstu odnosov z Italijo pa z današnjega vidika čudi čestitka ob velikem volilnem uspehu secesionistične stranke Severna liga, na državnih volitvah leta 1996 je namreč prejela 10 odstotkov glasov. Zmago Jelinčič je zapisal, da so bila »hotenja slovenskega naroda udejanjena pred kratkim, želim pa, da bi bile želje Padancev tudi kmalu uslišane.«¹⁰⁷ Ta usmeritev je zanimiva predvsem zaradi kasnejšega angažmaja SNS kot edine prepričljivo evroskeptične parlamentarne stranke, ki pa se ji nikoli po vstopu Slovenije v Evropsko unijo ni uspelo prebiti v evropski parlament. Zato ni bila članica nobene evropske politične skupine, njen evropski program, ki ga lahko povzamemo z eno samo parolo »Nočemo EU, smo za Evropo narodov«,¹⁰⁸ pa je še najbližje današnji italijanski postbossijevski Ligi kot eni od nosilk ideje t. i. suverenizma.¹⁰⁹

V obdobju pred letom 2000, ko se je tako rekoč celotni slovenski politični establishment brez pomislekov zedinil ob projektu vstopa v Evropsko unijo (in zvezo NATO)

102 Boris Jež, »Populizem brez populusa,« *Delo*, 17. 4. 1999, 3.

103 »Zmago Jelinčič o odnosih med Slovenijo in ZRJ,« *STA*, 24. 11. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/527042>.

104 »Jelinčič: Irak je pripravljen sodelovati s Slovenijo,« *STA*, 6. 11. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/523042>.

105 »Jelinčič: Slovenija ne izkorišča priložnosti na iraškem tržišču,« *STA*, 12. 1. 2001, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/536823>.

106 B. M., »Podpis izjave o sodelovanju s Slovaško narodno stranko,« *Prijatelj*, št. 9 (1996): 35, 36.

107 Tedanji vodja Severne lige Umberto Bossi se je zavzemal za odcepitev razvite severne Italije (Padanije) od nerazvitega juga in pogoltnega Rima. – »Mnenja in odmevi,« *Prijatelj*, št. 9 (1996): 10.

108 »Na kongresu SNS tudi o Jelinčičevi predsedniški kandidaturi,« *STA*, 18. 5. 2017, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/2388197>.

109 Termin v angleškem jeziku še ni dokončno vzpostavljen, italijanski slovar pa ga označuje za neologizem iz leta 2017 in ponuja razlago, da je to politični položaj, ki zagovarja obrambo ali ponovno vzpostavitev nacionalne suverenosti s strani naroda ali države, v nasprotju z dinamiko globalizacije in z nasprotovanjem nadnacionalnim politikam usklajevanja. – »Sovranismo,« *Treccani*, pridobljeno 20. 1. 2020, https://www.treccani.it/vocabolario/sovranoismo_%28Neologismi%29.

kot glavni prioriteti slovenske politike, je Slovenska nacionalna stranka v državnem zboru plula proti toku. Aprila leta 1997 je bila SNS edina parlamentarna stranka, ki je izrazila zadržke pri izjavi o skupni podpori za vključevanje v zvezo NATO.¹¹⁰ Enako je bilo tudi pri podpisu medstrankarskega sporazuma o sodelovanju pri vključevanju Slovenije v Evropsko unijo.¹¹¹ Leto dni kasneje je članstvo Zmaga Jelinčiča v pridružitvenem parlamentarnem odboru evropskega parlamenta povzročilo protest SDS in SKD, ker naj bi razpihoval »narodno sovraštvo in nestrpnost do nekaterih evropskih držav«. ¹¹² Pri vsem tem je zanimivo dejstvo, da se evroskepticizem mnogo bolj odkrito pojavlja v medijskih objavah stranke, v temeljnih dokumentih stranke pa bi o tem težko govorili. V programu iz leta 1991 je ost seveda naperjena proti Jugoslaviji in v prvi programski točki, ki govori o popolnoma samostojni in neodvisni Republiki Sloveniji lahko preberemo o potrebi po ustvarjanju pogojev, ki bodo omogočili svobodno vključevanje v Združeno Evropo.¹¹³ V dopolnjenem okvirnem programu iz leta 1995 fokus še vedno leži na preprečevanju kakršnihkoli povezav z republikami bivše Jugoslavije, vstop v Združeno Evropo pa je še vedno zaželen, vendar pogojen: »brez priklanjaanja komurkoli, brez podarjanja slovenske zemlje tujcem in v smislu interesa slovenskega naroda«. O vstopu v kakršnokoli evropsko združenje ali vojaško zvezo naj bi odločali državljani na referendumu.¹¹⁴ Povzetek volilnega programa iz leta 1996 v prvi točki celo govori o »popolnoma samostojni in neodvisni Republiki Sloveniji v evropskih okvirih«. ¹¹⁵ Leta 1995 je SNS pozdravljala sodelovanje Slovenske vojske v organizaciji Partnerstvo za mir in postopno vključevanje v obrambni sistem NATO. V tretji verziji programa iz leta 2000 se je dikcija povsem spremenila: »Zato bomo tudi v bodoče nasprotovali podpisom raznih vojaških ali gospodarskih sporazumov, ki so Sloveniji v škodo in katerih tolmačenje bi lahko Sloveniji krnilo samostojnost in neodvisnost ter ozemeljsko integriteto. Smo proti nesmiselnemu in nepremišljenemu vstopanju Republike Slovenije v Evropsko unijo, kajti že sedanje študije in razprave kažejo, da Slovenija od vstopanja v EU, kakršnega zagovarja sedanja vlada, ne bi oziroma ne bo imela nobene koristi. Prepričani smo, da Slovenija ne potrebuje novega gospodarja iz Bruslja, če pa potrebuje sodelovanje, mora biti izhodišče za to sodelovanje enakopravnost, enakovrednost in pa spoštovanje sopartnerjev.«

Referendum o teh vprašanjih je bil označen kot »neodtujljiva pravica slovenskega naroda«, medtem ko je v poglavju o vojski bilo tudi jasno povedano, da »Slovenska nacionalna stranka nasprotuje vstopanju v organizacijo NATO«. ¹¹⁶ Program stranke je tako z zakasnitvijo sledil njenemu dejanskemu prilagajanju novim izhodiščem,

110 »Vse parlamentarne stranke za vstop Slovenije v NATO,« STA, 11. 4. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/271829>.

111 »Predsedniki strank o doseženem dogovoru,« STA, 3. 7. 1997, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/287605>.

112 »SDS in SKD nasprotujeta članstvu Zmaga Jelinčiča v stalni delegaciji DZ v pridružitvenem parlamentarnem odboru evropskega parlamenta,« STA, 16. 2. 1998, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/325460>.

113 »Okvirni program slovenske nacionalne stranke.«

114 »Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke,« 38.

115 »Povzetek programa SNS,« *Prijatelj*, št. 11(1996): 1.

116 »Program stranke.«

veliko bolj ažurno pa se je stranka prilagodila novim razmeram po vstopu Slovenije v EU in NATO ter leta 2005 v prvi člen programa resignirano zapisala: »Dejstvo je, da smo nasprotovali vstopu Republike Slovenije v Evropsko unijo in zvezo NATO, državljani pa so se na referendumu odločili za vstop oziroma pristop v obe integraciji in ti dve demokratični odločitvi večine spoštujemo, vendar pa bomo stalno bedeli nad tem, da bo izhodišče za sodelovanje enakopravnost, enakovrednost in spoštovanje vseh partnerjev.« Nekoliko manj racionalno, a s stališča stranke nedvoumno logično sprejeto, pa je ažurirani program govoril o pričakovani vlogi zveze NATO v slovenski obrambni ali celo zunanji politiki, saj so izrazili pričakovanje: »da bo le ta (zveza NATO, op. pisca) v skladu s 5. členom washingtonskega sporazuma pomagala pri ohranitvi integritete slovenskega ozemlja in onemogočila agresivne težnje sosednje Hrvaške«. ¹¹⁷

Novo tisočletje

Vladna kriza, ki je izbruhnila spomladi leta 2000, je odnesla vlado dr. Janeza Drnovška, tej SNS tokrat ni priskočila na pomoč. ¹¹⁸ Preden je bilo znano, kdo to bo, je javno celo naznanila, da bo podprla mandatarja desnice, saj »sedem let in pol podpiranja vladavine Drnovška in LDS ni prineslo nič dobrega niti SNS niti Sloveniji«. ¹¹⁹ Strankino mnenje pa se je spremenilo v trenutku, ko je bilo znano ime novega kandidata za mandatarja, to je bil namreč argentinski Slovenec dr. Andrej Bajuk, ki je deloval kot simbol ideologije, proti kateri je stranka v prejšnjih letih nastopala. ¹²⁰ A stranka tudi tokrat ni bila enotna, pomisleke je imela Polonca Dobrajc, kar se je odražalo v neenotnem glasovanju v državnem zboru in izstopu poslanke iz poslanske skupine, ¹²¹ mandat je zaključila kot samostojna poslanka. ¹²² Njen glas je bil na koncu odločilen za potrditev kratkotrajne vlade strank slovenske pomladi, ¹²³ ki je mandat nastopila pol leta pred rednimi volitvami. ¹²⁴ 15. oktobra 2000 je stranka na volitvah ponovno preseгла prag za uvrstitev v državni zbor in v njem imela štiri poslance.

117 »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa, Brdo pri Kranju, 21. maja 2005«.

118 »SNS: Proti zaupnici Drnovšku in za predčasne volitve,« *STA*, 11. 12. 2019, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/4777725>.

119 »Jelinčič: SNS bo podprla »pomladnega« mandatarja,« *STA*, 8. 4. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/478972>.

120 »SNS: Bajuk naj se odreče argentinskega državljanstva,« *STA*, 12. 5. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/486388>.

121 »Jelinčič: Poslanka Polonca Dobrajc že nekaj časa ni več članica SNS,« *STA*, 28. 4. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/483338>.

122 Na volitvah leta 2000 nastopi kot kandidatka SDS. – Tatjana Krašovec in Igor Zobavnik, *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatsnem obdobju 2000–2004* (Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2004), 29.

123 Oznaka sledi iz samoimenovanja strank z desnega političnega spektra, ki so se s to oznako poskušale diferencirati od strank t. i. »starega režima«.

124 E. Ž., »Polonca Dobrajc,« *24 ur. com*, 25. 10. 2003, pridobljeno 20. 1. 2019, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/polonca-dobrajc.html>.

Po volitvah se je vzpostavila levosredinska vlada,¹²⁵ proti kateri je stranka nastopala izrazito kritično, predvsem na račun po njihovem mnenju slabega ali mlahavega vodenja zunanje politike, kjer je opozarjala predvsem na težave s Hrvaško. V že znanim slogu stranke, »ki pove stvari, tako kot so«, so ob sporni hrvaški enostranski razglasitvi enotne ribolovne cone v izjavi povzeli vse argumente o mejnem sporu in odnosih z Republiko Hrvaško, ki so na dnevnem redu SNS še danes: »Na samovoljo Hrvatov in njihovo jasno namero 'storiti, kar hočemo' smo v poslanski skupini SNS ves čas jasno opozarjali. Dejstvo je, kar se je že nekajkrat izkazalo tudi že v praksi, da se glede na vedenje Hrvaške ne moremo in ne smemo zanašati na obstoječe mednarodne smernice, ki jih spoštujejo demokratične države, kot tudi ne na mednarodno pravo in 'dobre' sosedske odnose / ... / V SNS od slovenske uradne politike pričakujejo in zahtevajo odločnejši nastop in primerne ukrepe za zaščito slovenskega morja in slovenskih interesov nasploh.«¹²⁶ Osnovne usmeritve stranke so ostajale podobne, predvsem v kontekstu pričakovanega vstopa Slovenije v Evropsko unijo in zvezo NATO, kjer se je, kot je napovedala v programu, pridružila pobudi za razpis referendumov.¹²⁷

Glasno poudarjanje stališč, ki niso bila usklajena s pogledi ostalih strank, pa ni pripomoglo k strankini učinkovitosti oziroma vplivu na sprejemanje političnih odločitev. V skoraj treh letih so tako vložili več kot 20 zakonskih predlogov, a niti za enega niso dobili podpore koalicije in so se brez posebne samokritike pritoževali, »da vlada zakonske predloge presoja po tem, kdo jih je vložil, in ne po vsebini.«¹²⁸ Določena vprašanja so imela jasen znak populističnega delovanja, kot je na primer večkrat ponovljen predlog SNS za povišanje kazni pri spolnih deliktih ali v ljudskem besednjaku »kazni za pedofile in posiljevalce.«¹²⁹ Utečena praksa postavljanja poslanskih vprašanj je omogočila večjo vidnost strankinih stališč, na poslanca jih je v povprečju postavila več kot sto.

K širši sprejemljivosti političnih stališč stranke, velikokrat je bila pri njih name-noma osamljena, ni pripomogel obujeni šovinizem. Poleg podpihovanja slabih odnosov s Hrvaško je v tem obdobju na tapeti bila nova skupina, ki je nadomestila nekdanje »južnjake«. Govorimo seveda o fenomenu t. i. »izbrisanih«, ki jih je Ministrstvo za notranje zadeve februarja 1992 nezakonito izbrisalo iz registra stalnih prebivalcev in so bili obravnavani kot tujci, ki nezakonito prebivajo v Sloveniji. Izbris je prizadel več kot 25.000 oseb, ki so imele republiško državljanstvo ene od drugih jugoslovanskih federativnih republik in stalno bivališče v Sloveniji. Leta 1991 so slovensko državljanstvo dobili vsi prebivalci z republiškim državljanstvom Socialistične republike Slovenije.

125 Zaradi odhoda dr. Janeza Drnovška s čela vlade ob kandidaturi za predsednika države se je na sredini mandata vlada v podobni sestavi ponovno vzpostavila pod vodstvom dotedanjega finančnega ministra Toneta Ropa.

126 »Jelinčič: razglasitev ERC pričakovana; SNS zahteva odločnejši nastop Slovenije,« *STA*, 6. 10. 2003, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/770825>.

127 »SNS se pridružuje pobudi za razpis referendumov o EU in NATO,« *STA*, 17. 1. 2003, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/703739>.

128 »V SNS menijo, da vlada ignorira njihove zakonske predloge,« *STA*, 11. 9. 2003, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/764346>.

129 »SNS poziva vlado, naj zviša zaporne kazni za področje spolne nedotakljivosti,« *STA*, 22. 5. 2003, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/737542>.

Prebivalci, ki so imeli na dan odcepitve republiško državljanstvo drugih jugoslovanskih republik in stalno prebivališče v Sloveniji, so imeli pravico, da v šestih mesecih oddajo vlogo za državljanstvo. Po prvi sodbi ustavnega sodišča, ki je izbris označilo za nezakonitega, v slovenski politiki ni bilo veliko navdušenja nad popravo tega stanja, ki je mnoge med njimi pahnil v brezizhoden položaj kot brezpravno osebo, zaradi vprašanja odškodnin in ureditve stanja pa so se postopki tudi po mednarodnih sodiščih vlekli še leta. V stranki SNS, kjer je tematika revizije rednega podeljevanja državljanstev državljanom iz drugih republik do tedaj že izzvenela, so imeli do teh vprašanj najmanj ali nobenega razumevanja. SNS je tako predloge vladajoče koalicije, ki je poskusila delikatno vprašanje reševati s predlogom tehničnega zakona, ostro napadala,¹³⁰ poskusila pa tudi s svojim predlogom zakona.¹³¹ V strogo populistični drži se z odločbo ustavnega sodišča glede »izbrisanih« ni strinjala in je trdila, da »nikoli niso bili izbrisani iz nobenega registra, ampak samo niso bili vpisani v register državljanstev, ker tega niso hoteli / ... / gre v veliki meri za ljudi, ki so nasprotovali osamosvojitvi Slovenije in so se borili proti osamosvojitvi, nekateri 'celo z orožjem v rokah'«. ¹³² Uvodoma sem omenil, da so strankina retorika in njena dejanja kdaj tudi prestopila mejo družbeno sprejemljivega, a je z njimi tudi kovala politični kapital, saj je s tem večji potencialni volilni bazi pokazala, da ostaja nepopustljiva in radikalna.¹³³ Tako je v trenutku, ko je skupina »izbrisanih« med gladovno stavko leta 2005 prišla v državni zbor na pogovore s poslanci, na vratih poslanske skupine visel plakat, na katerem je pisalo: »Vsi izbrisani vabljeni na ples, igral vam bo Jelinčič na puško mitraljez!!!!« Kriminalisti so podali kazensko ovadbo proti neznanemu storilcu.¹³⁴ Druga skupina državljanov, ki se je izkazala za dobrega grešnega kozla pri pridobivanju političnih točk, so bili Romi. V kasnejšem obdobju je zaradi odmevnosti romske problematike pri Ambrusu sicer to bilo bolj v ospredju, sploh po počasnemu izginjanju »izbrisanih« iz fokusa javnosti. SNS je problematizirala uvedbo romskega predstavnika v dvajsetih lokalnih skupnostih, predvsem ker naj ne bi šlo za stalno naseljeno populacijo, temveč za »migrantsko populacijo, ki se seli iz kraja v kraj«. ¹³⁵ Javnost je poskušala mobilizirati s predlogom zakona o urejanju romske problematike, v javnih nastopih pa je Rome označevala s slabšalnim izrazom »Cigani«. ¹³⁶ Cilj je bil dosežen, razprava v državnem zboru ob obravnavi zakona, to je bil dan nabiranja političnih točk: »Čeprav so poslanci LDS

130 »SNS: Bohinčeve izjave o zakonu o izbrisanih so zavajanje javnosti,« *STA*, 3. 11. 2003, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/778134>.

131 »SNS predstavila svojo različico ustavnega zakona o izbrisanih,« *STA*, 19. 2. 2004, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/808439>.

132 »SNS: Državni zbor naj zavrzhe sklepe ustavnega sodišča v primeru izbrisanih,« *STA*, 18. 4. 2003, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/728710>.

133 Tako se je izkazalo tudi na referendumu o tem vprašanju, kjer je sicer le dobrih 30 odstotkov volilnih upravičencev predlog tehničnega zakona zavrnilo s 95-odstotno večino. – »Večina proti tehničnemu zakonu o izbrisanih,« *MMC RTV SLO*, 4. 4. 2004, pridobljeno 11. 1. 2020, <https://www.rtvlo.si/slovenija/vecina-proti-tehnicnemu-zakonu-o-izbrisanih/17418>.

134 »Kazenska ovadba zaradi nestrpnosti,« *24 ur. com*, 6. 5. 2005, pridobljeno 20. 1. 2020, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/kazenska-ovadba-zaradi-nestrpnosti.html>.

135 »SNS: Noveli zakona o lokalni samoupravi in o lokalnih volitvah protislovenska,« *STA*, 30. 5. 2002, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/648725>.

136 Ivan Gerenčer, »Jelinčič na sodišče zaradi Ciganov,« *Delo*, 28. 1. 2005, 2.

menda hoteli ravno nasprotno, so z zahtevo, da se o zakonu Jelinčičeve stranke opravi splošna razprava, prav nacionalistom in njihovim ciničnim idejam omogočili sončenje pod žarometi televizijskih kamer. Nič čudnega ni, da se je prvak SNS na zasedanju parlamenta zadovoljno hahljal v kozjo bradico, saj so mu prav liberalci omogočili glavno vlogo v predstavi, med katero si je v svoj politični klobuk nabral novih političnih točk med ljudmi.«¹³⁷ Nekaj let kasneje je stranka postala zagovornica gorenjskih Sintov in je poskušala z diferenciacijo iskati slovenske in manj slovenske Rome, z besedami, »da so Sinti pravzaprav integralen del slovenskega naroda«.¹³⁸

A glede na to, da je bilo to obdobje konkretnjšega odpiranja slovenskega trga in tujih investicij, je pomembno v tem obdobju poudariti gospodarske koncepte SNS. V okvirnem programu iz leta 1991 so seveda lapidarno zapisani in v duhu čas govorijo o ukinitvi »velikih industrijskih kompleksov bazične industrije« brez možnosti za ekonomsko preživetje,¹³⁹ prednost pa naj bi imele ekološko bolj vzdržne panoge. Mimogrede naj omenim, da so bile narovarstvene teme v delovanju SNS vedno zelo prisotne. Veliko bolj jasno je zvenel povzetek strankinih gospodarskih idej iz tega časa, »Slovenija naj bi se pri razvoju zgledovala po singapurskem receptu oziroma po razvojni filozofiji uspešnih azijskih držav, ne pa da se v Slovenijo prenašajo izkušnje z nemškega in italijanskega prostora«.¹⁴⁰ Tuji recepti, in to ne vedno najbolj uspešni, so zapisani tudi v kasnejših gospodarskih programih, leta 2000 ali 2005 je tako ponujen t. i. »ciprski model, ki bi bil zanimiv za vlagatelje tujega kapitala in koristen za našo državo«.¹⁴¹ Po propadu tega modela je stranka leta 2016 v gospodarski program modno zapisala zgolj naslednje: »da bomo naredili vse, da se bo RS ponovno, tako gospodarsko kot tudi politično povezala z Rusko federacijo, ki jo vidimo kot gonilno silo in garancijo novega gospodarskega razvoja«.¹⁴² V vseh programih je jasno zapisano zavzemanje za dosledno uveljavljanje tržnega gospodarstva ob pomislekih ob položaju slovenskega gospodarstva in kmetijstva v evropski skupnosti, leta 2003 je v parlamentarno proceduro vložila noveli zakonov o preprečevanju omejevanja konkurence in o prevzemih in tako »poskušala 'strezniti' slovensko politiko, da bi pristopila k zakonodaji, ki bi slovenskim podjetjem omogočala konkurenčnost«. Ob tem so predlagali, da z vstopom v EU Slovenija počaka še osem do deset let in tako pridobi nekaj časa, v katerem bi domače gospodarstvo pripravila za vstop na evropski trg. V programih, ki so veljali po prelomu tisočletja, je zapisan tudi stavek, ki govori o potrebi po vstopanju tujega kapitala. To bi moralo biti olajšano in odprto, »vendar odprto in urejeno s slovensko regulativo«. Poseben problem in točko, kjer je demagoško izkoriščen strah pred tujci, pa predstavlja

137 Jože Poglajen, »Pogrevanje Jelinčičevega golaža«, *Delo*, 28. 1. 2005, 3.

138 Ibid.

139 Na takšen način je konec leta 1991 stranka denimo ponujala rešitev okoljskega problema v slovenski energetiki, saj bi lahko nemudoma zaprli jedrsko elektrarno v Krškem (ki jo je kasneje zaradi solastništva s Hrvaško problematizirala tudi kot politično temo in varnostno grožnjo) in termoelektrarno v Šoštanju kot najbolj problematični, izpad 40 odstotkov tam pridobljene energije pa bi nadomestili tako, da bi istočasno ugasnili njene največje porabnike, bazično industrijo, »predvsem železarn in Kidričevega.« – »Slovenska nacionalna stranka o Jedrski elektrarni Krško.«

140 Kuzmanič, »Politični ekstremizem pod Slovenci I,« 35.

141 »Program stranke.«

142 »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa, na Otočcu, 7. maja 2016.«

strankina ideja o zaposlovanju domače delovne sile. V prvi polovici devetdesetih let je poglavje o delu nosilo naslov »Nezaposlenost v Republiki Sloveniji« in govorilo o »Slovenih in Slovenkah ter lojalnih državljankeh in državljanih«, zagotavljanju novih investicij »izključno tam, kjer je domicil delovne sile, pri drugih delovnih organizacijah pa zagotavljanje izključne prednosti slovenskih delavcev«. ¹⁴³

Diskrepanca, ki je izhajala iz sočasne zahteve po tržnem gospodarstvu in odprtosti gospodarstva za naložbe po ciprskem vzoru, po drugi strani pa želja po zaščiti »nacionalnih interesov« v kombinaciji z evroskepticismom sta prišli na plan v novem tisočletju. V povezavi z zunajparlamentarno liberalno sredinsko stranko Nova, s katero je SNS združevalo zgolj nasprotovanje evropskemu povezovanju oziroma strah po izgubi dela suverenosti, sta po tem, ko je državni zbor potrdil obvezno preoblikovanje prostocarinskih prodajaln na cestnih prehodih z državami EU v trgovine z normalno obdavčitvijo že pred formalnim vstopom v Evropsko unijo, ¹⁴⁴ zagnali referendumsko pobudo, za katero pa nista pridobili dovolj podpisov. ¹⁴⁵ Ta korak lahko poleg evroskepticisma pripišemo tudi močnemu pritisku sosednjih držav po zaprtju donosnih trgovin. Drugače pa je bilo pri vprašanju neposrednih tujih naložb v »gospodarsko in narodno infrastrukturo«. ¹⁴⁶ Pri tem je SNS podobno kot več drugih strank načela debato o slovenskem nacionalnem interesu. ¹⁴⁷ Leta 2001 je tako Zmago Jelinčič dejal, da je: »Slovenski nacionalni interes pereča tema, ki se neposredno dotika Slovenije, vseh njenih državljanov in slovenskega gospodarstva, saj se v tem trenutku vršijo oziroma pripravljajo prevzemi določenih najvitalnejših slovenskih gospodarskih družb, ob tem pa je mogoče zaslediti samo ekonomske interese tujih prevzemnih družb, ki hlepijo po prevzemu slovenskega trga in onemogočanju slovenskih konkurentov.« ¹⁴⁸

To je izjavil le nekaj dni za tem, ko je SNS poskusila novelirati zakon o preprečevanju omejevanja konkurence tako, da ne bi bile prepovedane »tiste koncentracije podjetij, ki koristijo državi oz. celotnemu gospodarstvu zaradi znanstvenih, gospodarskih, socialnih in nacionalnih razlogov«. ¹⁴⁹ Stranka je v tem času glasno nasprotovala prodajam podjetij v državni lasti tujim korporacijam, predvsem v primeru farmacevtskega podjetja Lek, ¹⁵⁰ v t. i. pivovarski vojni pa je ostro napadala vlado zaradi prodaje

143 »Program stranke.«

144 »Odločitev o usodi duty freejev – na potezi je parlament,« STA, 4. 2. 2000, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/464442>.

145 »SNS poziva k zbiranju podpisov v podporo referendumu o PCP,« STA, 12. 7. 2001, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/576304>.

146 »Okvirni program.«

147 Fraza je kasneje zaradi izbruha gospodarske krize konec leta 2008 in propada družb, ki so jih slovenski lastniki neselektivno združevali v imenu »nacionalnega interesa«, dobila izrazito negativen prizvok, odsev tega pa je prišel tudi v trenutni program SNS, saj se stranka zaveda, da je Slovenija »izgubila večino gospodarskih subjektov, zato se bo SNS zavzemala za vrnitev le teh nazaj v slovenske roke in nasprotovala tajkunsko lopovskim prodajam nacionalnega bogastva za vsako ceno.« – »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa, na Otočcu, 7. maja 2016.«

148 »Jelinčič: Morda je zadnji trenutek, da zaščitimo slovenske nacionalne interese,« STA, 20. 12. 2001, pridobljeno 11. 12. 2001, <https://www.sta.si/610612>.

149 »SNS predlaga spremembe zakona v zvezi s koncentracijo podjetij,« STA, 17. 12. 2001, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/609849>.

150 »Jelinčič o prodaji Leka, agresiji sovražne Hrvaške in policijski diktaturi vladajoče koalicije,« STA, 26. 8. 2002, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/668410>.

Pivovarne Union belgijskemu Interbrewu in se postavila na stran Pivovarne Laško in znanega načrta o vzpostavitvi slovenskega holdinga pijač.¹⁵¹ Enako ostro se je postavila tudi proti vstopu tujih lastnikov v slovenske banke in s stranko Nova zagnala zbiranje podpisov za referendum za zakon o začasni prepovedi privatizacije dveh največjih slovenskih državnih bank.¹⁵² Kljub ne popolnoma koherentnemu programu tako lahko gospodarskopolične ideje SNS povzamemo s »prvo in osnovno programsko usmeritvijo SNS, iz katere izhajajo vse podrobnejše in direktnejše usmeritve – dobrobit slovenskega naroda – svoj gospod na svoji zemlji.«¹⁵³

Obrat na desno

Glasnost in poseganje po problematičnih temah sta stranki na volitvah leta 2004 prinesla drugi najvišji uspeh v zgodovini, osvojila je 6,3 odstotka glasov in v državnem zboru zasedla šest mest. Po polomu na liberalni sredini je vodenje vlade prevzela desnosedinska koalicija, s katero je SNS sklenila načelni dogovor, da bodo medsebojno usklajevali zakonske predloge, vložene v parlament. »S prejšnjo vlado se skorajda ni dalo sodelovati, saj ni upoštevala nobenih sugestij in predlogov nacionalne stranke,« je ob tem poudaril Zmago Jelinčič in ob trditvi, da je bil vedno kritičen do novega predsednika vlade Janeza Janše, pripomnil, da »so pri določenih zadevah, ki so jih obljubili, držali besedo, česar pri prejšnji oblasti nismo imeli prilike doživeti.«¹⁵⁴ Jelinčič je leto dni kasneje z vlado in sodelovanjem z SDS bil še bolj zadovoljen (»odkar je Janša na vladi, se da marsikaj zmeniti«) in je dodal, »da ni nič narobe, če SNS pri glasovanjih kdaj vskoči namesto DeSUS.«¹⁵⁵ »Zakaj pa ne, če je ideja dobra«, kot se mu je denimo na gospodarskem področju zdela uvedba enotne davčne stopnje, predvsem pa je pozdravljal trši pristop v zunanji politiki, predvsem pri odnosih s Hrvaško. V stranki pa ni bilo vse rožnato, saj je podpredsednik SNS in podpredsednik državnega zbora Sašo Peče javno izražal nasprotovanje reformnim ukrepom vlade, tudi tistim, ki jih je predsednik SNS podpiral, denimo enotni davčni stopnji.¹⁵⁶ Toda dvojnost v stranki je postajala vse večja težava, sploh zaradi različnega dojemanja ideoloških razlik, ki so presegale običajni pragmatizem in cinizem ustanovitelja stranke. Vzdušje v njej naj bi bilo naelektreno in poslanci naj bi zaradi vplivov na posamezne odločitve bili nesposobni opravljati svoje delo. 7. januarja 2008 so štirje poslanci SNS napovedali

151 »SNS se zavzema za oblikovanje slovenskega holdinga pijač,« STA, 2. 10. 2001, pridobljeno 11. 12. 2001, <https://www.sta.si/592217>.

152 »SNS in Nova stranka zbirata podpise za referendum o ohranitvi bank v slovenski lasti,« STA, 21. 5. 2002, pridobljeno 11. 12. 2019, <https://www.sta.si/646202>.

153 »Okvirni program.«

154 »Jelinčič: SNS ostaja brez dlake na jeziku,« STA, 3. 1. 2005, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/900041>.

155 Demokratična stranka upokojujencev Slovenije, ki je v desnosedinski koaliciji sicer predstavljala svetovnonazorsko izjemo ter jeziček na tehtnici.

156 »Jelinčič za STA: Nič ni narobe, če kdaj vskočimo namesto DeSUS (intervju),« STA, 26. 12. 2005, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://sta.si/1008217>.

svoj odhod iz poslanske skupine in stranke, »ker niso hoteli biti Janševi kimavci«. ¹⁵⁷ Razcep SNS bi v tem primeru bil za preostala dva poslanca, Srečka Prijatelja in Zmaga Jelinčiča, zelo boleč, saj morajo v poslanski skupini biti najmanj trije poslanci. Med četverico si je glede izstopa premislil Bogdan Barovič in tako sta se v državnem zboru zoperstavili dve poslanski skupini podobnih političnih nazorov. ¹⁵⁸ Marko Pečauer je v *Delu* lepo ubesedil problematiko in vzrok za razhod našel v »razhajanju mnenj o opozicijski drži stranke, s tem pa tudi o profilu SNS. Ta ni nikoli bila klasična nacionalna stranka, pač pa samosvoja mešanica nazorov in stališč, zbranih z vseh vetrov.« ¹⁵⁹

Na volitvah jeseni 2008 je skupina prebeglih poslancev nastopila s svojo politično stranko Lipa, vendar se v državni zbor ni uvrstila, medtem ko je SNS kljub razcepu doživela minimalen padec podpore in s 5,4 odstotka glasov dobila pet mandatov. O političnem delovanju stranke lahko povzamem, da je bilo uperjeno proti Hrvaški, predvsem se je SNS odlikovala v kampanji proti sprejetju arbitražnega sporazuma. Pri tem ni skoparila z argumenti, ki so bili retorično morda učinkoviti, a niso odražali realnosti. Tako so denimo med desetimi razlogi proti arbitraži pod osmo točko zapisali, da načelo pravičnosti dopušča arbitražnemu sodišču, da »perversno skrije škandalozen ozemeljski ekspanzionizem ene države na škodo druge in Sloveniji odvzame več kot polovico Primorske, morje, dele Gorjancev in ozemlje med Dravo in Muro«. ¹⁶⁰ Stranka se je s tem vrnila k retoriki iz sredine devetdesetih let prejšnjega stoletja, ostrina tona pa je bila verjetno povezana s korupcijsko afero, ki je odnesla poslanca SNS Srečka Prijatelja. ¹⁶¹ Stranka, ki je previharila vse krize, je delovala vsebinsko izčrpano. Na državnozborskih volitvah leta 2011 je izpadla iz parlamenta, ponoven vstop ji ni uspel niti na naslednjih volitvah leta 2014. V javnosti je bilo strankino delovanje zelo malo opazno, navadno se je aktivirala zgolj v času volitev. V trenutku, ko je večina volilcev stranko že popolnoma odpisala, pa ji je s pomočjo izdatne kampanje v medijih desne politične provenience uspel za mnoge nepričakovan veliki met, leta 2018 je ponovno s 4,2 odstotka glasov vstopila v državni zbor.

V začetku svojega ponovnega parlamentarnega delovanja je iz opozicije, pogosto z desnosredinskimi strankami, nastopala proti manjšinski koaliciji premierja Marjana Šarca. Ideološko gledano je pri tem sodelovanju prišlo do paradoksa, saj se je SNS skupaj z SDS in krščanskodemokratsko Novo Slovenijo zavzemala za dosledno uveljavitev sodbe ustavnega sodišča glede financiranja zasebnega šolstva, ki se je v razpravah vsebinsko omejevalo predvsem na problem stopnje javnega financiranja šol pod okriljem katoliške cerkve. ¹⁶² Vse do programskih dopolnil iz leta 2016 je stranka brezpogojno

157 Peter Jančič, »Nočejo biti le kimavci Janeza Janše«, *Delo*, 7. 1. 2008, 2.

158 »Spori v SNS povzročili odhod treh poslancev (zbirno)«, *STA*, 7. 1. 2008, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/1247138>.

159 Marko Pečauer, »Še en razpad SNS«, *Delo*, 7. 1. 2008, 1.

160 »SNS predstavil deset razlogov proti arbitražnemu sporazumu«, *STA*, 20. 5. 2010, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/1515316>.

161 »Srečka Prijatelja privedli pred preiskovalnega sodnika«, *STA*, 11. 3. 2010, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/1489963>.

162 »Poslanci SDS in SNS vložili predlog ustavne obtožbe zoper Šarca (dopolnjeno)«, *SNS*, 21. 12. 2018, pridobljeno 12. 12. 2019, <https://www.sta.si/2588569>.

zagovarjala laično in brezplačno državno šolstvo, dopuščala pa je zasebne in verske šole, »ki pa naj ne bodo državno financirane v sedanjih okvirih (80 %), temveč največ do 50 %, saj gre v največji meri za elitizem oziroma versko indoktrinacijo«. ¹⁶³ Leta 2016 se je pasus omejil zgolj na omembo obstoja »vzporednega privatnega šolskega sistema«. ¹⁶⁴ A skupni nastopi na desnici so se kmalu zaključili. V zahtevnem usklajevanju dela manjšinske koalicije, ki ji projektna izvenkoalicijska partnerica Levica kmalu odrekla podporo, je jeseni 2019 SNS ponovno prevzela vlogo jezička na tehtnici in podprla nekaj ključnih projektov vlade, predvsem oba proračunska zakona. Ta premik je po glasovanju o podpori kandidatki za ministrico za razvoj in evropsko kohezijsko politiko v poslanski skupini povzročil nov razpad in konec decembra 2020 je iz stranke SNS v SDS prestopila poslanka Lidija Ivanuša, kot vzrok pa navedla, da »ravnanja Slovenske nacionalne stranke v zadnjem času ne odražajo ciljev in vrednot, ki so zapisane v programskih dokumentih stranke in zaradi katerih sem se odločila za aktivno politično udejstvovanje«. ¹⁶⁵

Tudi s tem pa se politične akrobacije SNS, ki je svojo vlogo pri podpori levosredinski vladi utemeljevala s tem, da je njena podpora določenim temeljnim zakonom nujna za normalno delovanje države, in tako dosledno sledila svoji deklaraciji konstruktivnosti, niso zaključile. Ob odstopu predsednika vlade Marjana Šarca se je izrekla za iskanje nove večine v državnem zboru, in ne za predčasne volitve. Ob sočasnem izbruhu globalne pandemije koronavirusa in oblikovanju nove vlade pod vodstvom Janeza Janše je svoje delovanje prilagodila novim razmeram in je dosledno podpirala vse predloge vlade, predvsem pa tiste, ki so delovali, kot da bi jih prepisali iz strankinih dokumentov, denimo ponovno uvedbo nabornišтва ali krizno aktivacijo Slovenske vojske za potrebe varovanja južne meje. Analiziranje aktualnega delovanja SNS je tako z zgodovinopisne perspektive precej nehvaležno delo, ki ga bomo lahko opravili šele po zaključku trenutnega mandata.

Ideologija in usmeritve

Trideset let ni kratka doba, v njej smo doživeli velike družbene spremembe. SNS je bila ustanovljena pred 29 leti in je v tem času prehodila dolgo pot, polno zapletov, razkolov, prestopov in sprememb. A spremembe so večkrat bile organizacijske kot pa ideološke narave. Od leta 1991 je v njenih programskih dokumentih prihajalo do sprememb, ki pa niso bile bistvene narave. Okvirni program stranke je tako lapidaren, da je natisnjen na eni sami strani, vpisan tudi v statut stranke in načeloma še danes veljaven. Vsi dodatki, ki so z leti spremljali spremembe politične stvarnosti, so večinoma plod

¹⁶³ »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa, Brdo pri Kranju, 21. maja 2005.«

¹⁶⁴ »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa, na Otočcu, 7. maja 2016.«

¹⁶⁵ Peter Truden, »Lidija Ivanuša o razlogih za izstop iz SNS in prestop v SDS: Moje vrednote so postale nezdružljive s stališči vodstva stranke. Če bi samo kimala, bi ravnala v nasprotju s svojimi prepričanji,« *Demokracija*, 20. 12. 2019, pridobljeno 20. 12. 2019, <https://www.demokracija.si/fokus/lidija-ivanusa-o-razlogih-za-izstop-iz-sns-in-prestop-v-sds-moje-vrednote-so-postale-nezdruzljive-s-stalisci-vodstva-stranke-ce-bi-samo-kimala-bi-ravnala-v-nasprotju-s-svojimi-prepicanji.html>.

dela njenega predsednika, strankarskega šefa z najdaljšim stažem. A tudi najdaljši programski dokument med petimi obstoječimi obsega natančno deset strani, v njem pa s kratkimi poglavji, preprostim jezikom in zgolj načelnimi ali simplističnimi rešitvami stranka nakaže svojo populistično usmerjenost. Iz pregleda programskih dokumentov in natančne analize poročanja o strankinem delovanju, ki ju je omogočil arhiv Slovenske tiskovne agencije, pa lahko izluščimo nekaj bistvenih usmeritev, ki se med seboj večkrat prekrivajo, od neprikrite ksenofobije do suverenističnega evroskeptizma, gospodarskega protekcionizma in doslednega zagovarjanja laicizma. Zanimivo je dejstvo, da je iz programa v kasnejšem obdobju popolnoma izginil protiklerikalni naboj, saj ga je lahko bralec v prvih štirih verzijah programa našel tudi v poglavjih, kjer bi ga najmanj pričakoval, denimo v gospodarskih programih. Eklekticizem, ki so ga strankinim stališčem pripisovali, pa se ni omejeval zgolj na to, da je občasno prihajalo do sprememb kurza, denimo ob prvem razkolu, temveč lahko iz poglavij izluščimo tudi tematike, ki so zveneale dobro pri nabiranju političnih točk ali pa so bile predmet zanimanja človeka, ki stranko pravzaprav predstavlja. V največ 17 poglavij dolgih programih je tako bilo leta 2005 eno namenjeno legalizaciji komplementarnega in naravnega zdravilstva ter je bilo enakovredno poglavju o zdravstvu. V vseh programih iz tega tisočletja je pod naslovom Ohranjanje narodove dediščine in avtohtonosti mogoče najti z zgodovinopisnega stališča sporne avtohtonistične teorije o izvoru Slovencev, predvsem pa ne gre pozabiti na zadnjo točko programov, ki govori o potrebi po spremembi državnih simbolov, eno od zanimanj Zmaga Jelinčiča pa je ravno heraldika. Poleg res osnovnih usmeritev je tako za uspeh delovanja stranke navadno več naredil medijski pomp kot pa striktna svetovnonazorska usmeritev, ki je bila dosledno, kot je nekoč zapel Iztok Mlakar, »levodesne bolj smeri«.¹⁶⁶

Viri in literatura

Audiovizualni viri

- Mlakar, Iztok. »Politik Gvido.« *Balade in štroncade*. Ljubljana: ZKP RTV SLO, 1994.

Članki

- Balažič, Milan. »Kako Jelinčič peče demokracijo.« *Finance*, 12. 6. 2006, 8, 9.
- Bratok, Tadej. »Jože Kopše: Nisem največji med političnimi spletkarji.« *Prijatelj 2*, št. 5 (1993): 6–11.
- Bratok, Tadej. »Slovenija – podoba evropskega naroda.« *Prijatelj 3*, št. 6 (1995): 45, 46.
- Bratok, Tadej. »Zmaga Razkrižancev in slovenske nacionalne stranke.« *Prijatelj 2*, št. 9 (1994): str. 24, 25.
- Bratok, Tadej. »Zmago Jelinčič: Podprli smo Drnovška, sicer bi nas pobili.« *Prijatelj 2*, št. 7 (1993): 4–11.

¹⁶⁶ Iztok Mlakar, »Politik Gvido,« *Balade in štroncade* (Ljubljana: ZKP RTV SLO, 1994).

- Bratok, Tadej. »Zmago Jelinčič: Smo in bomo ostali jeziček na tehtnici.« *Prijatelj 2*, št. 10 (1994): 10–19.
- Bratok, Tadej. »Polonca Dobrajc: Dokler bo obstajal le delček družbene lastnine, je možen državni udar.« *Prijatelj 2*, št. 4 (1993): 8–14.
- Canovan, Margaret. »«Populism for Political Theorists?»« *Journal of Political Ideologies* 9, št. 3 (2004): 241–52.
- *Delo*, 21. 9. 1992, 2. »Jelinčič: Slovenija naj se odtrga od Balkana.«
- Furland, Franc. »Jelinčičevi včeraj, danes, jutri.« *Prijatelj 2*, št. 4 (1994): 3.
- Gerenčer, Ivan. »Jelinčič na sodišče zaradi Ciganov.« *Delo*, 28. 1. 2005, 2.
- Hadalin, Jurij. »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo: izvenparlamentarne politične stranke na Slovenskem od demokratičnih sprememb do danes.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 215–24.
- Horvat, Boštjan. »V Slovenijo zelo subtilno prodira germanizacija.« *Panorama- tednik naših ljudi*, 11. 12. 1996, 6–7.
- Jančič, Peter. »Nočejo biti le kimavci Janeza Janše.« *Delo*, 7. 1. 2008, 2.
- Jež, Boris. »Populizem brez populusa.« *Delo*, 17. 4. 1999, 3.
- Koželj, Blanka. »Predsednik SNS Zmago Jelinčič med Slovenci v Italiji.« *Prijatelj 4*, št. 5 (1996): 46.
- Kršinar, Igor. »Zmago Jelinčič, predsednik Slovenske nacionalne stranke. Voja za Slovenijo še ni končana.« *Slovenec*, 25. 4. 1992, 25.
- Kuzmanič, Tonči. »Politični ekstremizem pod Slovenci I: SNS od tigrov do papirja.« *Prijatelj 4*, št. 38 (1996): 32–36.
- Kuzmanič, Tonči. »Politični ekstremizem pod Slovenci: SNS od tigrov do papirja.« *Časopis za kritiko znanosti*, 176 (1995): 47–69.
- M., B. »Podpis izjave o sodelovanju s Slovaško narodno stranko.« *Prijatelj 4*, št. 9 (1996): 35, 36.
- Pečauer, Marko. »Spopad v vrhu Slovenije se je prelomil na SNS.« *Delo*, 1. 9. 1992, 2.
- Pečauer, Marko. »Še en razpad SNS.« *Delo*, 7. 1. 2008, 1.
- Poglajen, Jože. »Pogrevanje Jelinčičevega golaža.« *Delo*, 28. 1. 2005, 3.
- *Prijatelj 4*, št. 29 (1996), 23–34. »Cerkvi in veleposestnikom vendarle ne bomo podarili gozdov!«.
- *Prijatelj 4*, št. 37 (1996), 30–41. »Dopolnjeni okvirni program Slovenske nacionalne stranke.«
- *Prijatelj 2*, št. 3 (1995), 1. »Katoliški cerkvi ne damo slovenskih gozdov.«
- *Prijatelj 3*, št. 8 (1995), 28. »Kronologija predloga Zakona o preprečevanju dvojnega državljanstva.«
- *Prijatelj 4*, št. 9 (1996), 10. »Mnenja in odmevi.«
- *Prijatelj 2*, št. 9 (1994), 1. »Naše domovine ne damo italijanskemu fašizmu!«
- *Prijatelj 4*, št. 29 (1996), 59–62. »Odgovori vlade na poslanska vprašanja poslancev SNS.«
- *Prijatelj 4*, št. 30 (1996), 58, 59. »Odgovori vlade na poslanska vprašanja poslancev SNS.«
- *Prijatelj 4*, št. 37 (1996), 37. »Okvirni program Slovenske nacionalne stranke.«
- *Prijatelj 4*, št. 30 (1996), 28. »Podpis tranzitnega sporazuma med Republiko Hrvaško in zvezo Nato potiska našo državo nazaj na Balkan in pomeni skrajno ignorantsko ravnanje slovenske vlade!«
- *Prijatelj 2*, št. 3 (1994): 23. »Poslanec Ivan Verzolac izključen iz Slovenske nacionalne stranke.«
- *Prijatelj 4*, št. 38 (1996): 1. »Povzetek programa SNS.«
- *Prijatelj 4*, št. 11 (1996): 38, 39. »Pregled dela Slovenske nacionalne stranke v štirih letih.«
- *Prijatelj 4*, št. 39 (1996): 19–26. »Slovenska nacionalna stranka preživela selekcijo! Štirje poslanci nacionalne stranke o sebi.«
- *Prijatelj 4*, št. 33 (1996): 23–26. »Slovenska nacionalna stranka v veliki meri uresničuje svoje obljube!«
- *Prijatelj 2*, št. 6 (1994), 1. »Zakaj referendum?«
- *Prijatelj*, št. 4–6 (poletje 1992). »Zmago Jelinčič: O čemer mi govorimo naglas, drugi na tihem mislijo.«
- *Prijatelj 2*, št. 10 (1994), 34. »Zorko Jelinčič: Slovenec sem!«

- Pucer, Edi. »Esuli nimajo v Istri kaj iskati.« *Primorske novice*, 30. 9. 1994, 29.
- Ravter, Nada. »Vseeno je, kako očistiš ladjo.« *7D*, 29. 1. 1997, 15–17.
- Robida, Pavle. »Cerkev spet debelo laže.« *Prijatelj* 4, 8 (1995): 31–33.
- Spruyt, Bram, Gil Keppens in Filip Van Droogenbroeck. »Who Supports Populism and What Attracts People to It?« *Political Research Quarterly* 69, št. 2 (2016): 335–46.
- Stamejčič, Ivana. »Dvotirna SNS.« *Novi tednik NT&RC*, 11. 3. 1993, 6.
- Stamejčič, Ivana. »Izredni kongres SNS za nezaupnico Jelinčiču: zahteve za moratorij na izplačevanje proračunskega denarja in ureditev pravnega nasledstva.« *Novi tednik NT&RC*, 18. 2. 1993, 6.
- Stamejčič, Ivana. »Se Jelinčiču maje stolček?: članstvo Slovenske nacionalne stranke zahteva izredni kongres.« *Novi tednik NT&RC*, 4. 2. 1993, 2.
- Štefančič, Marcel. »Psunjski: Hrvati v luči zgodovinske resnice; Marijan F. Kranjc, Slobodan Kljakić: Plava garda – poveljnikovo zaupno poročilo.« *Mladina*, 5. 7. 2006. Dostopno 20. 1. 2020. <https://www.mladina.si/100836/>.
- Mekina, Igor. »Nerazumne zahteve.« *Mladina*, 30. 1. 2013. Dostopno 3. 7. 2020, <https://www.mladina.si/120037/nerazumne-zahteve/>.
- Šuen, Matjaž. »Za Veliko Slovenijo.« *Tribuna*, 22. 4. 1991, 7.
- Taškar, Jana. »Nenaklonjeni spremembam.« *Delo*, 9. 12. 1992, 1.
- Truden, Peter. »Lidija Ivanuša o razlogih za izstop iz SNS in prestop v SDS: Moje vrednote so postale nezdružljive s stališči vodstva stranke. Če bi samo kimala, bi ravnala v nasprotju s svojimi prepričanji.« *Demokracija*, 20. 12. 2019. Dostopno 20. 12. 2019. <http://www.demokracija.si/fokus/lidija-ivanusa-o-razlogih-za-izstop-iz-sns-in-prestop-v-sds-moje-vrednote-so-postale-nezdruzljive-s-stalisci-vodstva-stranke-ce-bi-samo-kimala-bi-ravnala-v-nasprotju-s-svojimi-prepicanji.html>.
- Vrabc, Nevenka. »Slovensko državljanstvo nič več za kilo pljučne pečenke.« *Prijatelj* 2, št. 3 (1993): 16.

Monografije

- Krašovec, Tatjana in Igor Zobavnik. *Poročilo o delu Državnega zbora v mandatnem obdobju 2000–2004*. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2004.
- Mudde, Cas in Cristóbal Rovira Kaltwasser. *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Rajičević, Veliša. *Hrvati v luči zgodovinske resnice*. Tržič: Učila International, 2006.

Spletni viri

- *24 ur. com*, 6. 5. 2005. »Kazenska ovadba zaradi nestrpnosti.« Pridobljeno 20. 1. 2020. <https://www.24ur.com/novice/slovenija/kazenska-ovadba-zaradi-nestrpnosti.html>.
- *Delo*. »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejete na 7. kongresu stranke, Brdo pri Kranju, 21. maja 2005.« Pridobljeno 15. 10. 2019. https://www.delo.si/assets/media/other/20080820//SNS_program.pdf.
- *Delo*, 17. 10. 2006. »Jelinčiča oprostili, Šišku kazen.« Pridobljeno 11. 1. 2020. <https://www.delo.si/novice/kronika/jelincica-oprostili-sisku-in-gericu-kazen.html>.
- *Državni zbor Republike Slovenije. Poročilo za obdobje 23. 12. 1992 do 16. 10. 1996*. »DZ RS, Komisija za volitve, imenovanja in administrativne zadeve. Prestopi v poslanskih skupinah in preimenovanje poslanskih skupin, 28. 10. 1996.« Pridobljeno 12. 10. 2019. https://fotogalerija.dz-rs.si/datoteke/Publikacije/PorocilaDZ/1992_%E2%80%931996/Mandatno_porocilo_1992-1996.pdf.
- *Internet Archive – Wayback Machine*, 5. 4. 2001. »Program stranke.« Pridobljeno 4. 10. 2019. <http://web.archive.org/web/20010405031703/http://www.sns.si/SPLOSNA.htm>.

- *MMC RTV SLO*, 4. 4. 2004. »Večina proti tehničnemu zakonu o izbrisanih.« Pridobljeno 11. 1. 2020. <https://www.rtvlo.si/slovenija/vecina-proti-tehnicnemu-zakonu-o-izbrisanih/17418>.
- *Slovenska nacionalna stranka*. »Čistopis dopolnjenega in aktualiziranega programa Slovenske nacionalne stranke, sprejetega na 10. kongresu stranke na Otočcu, 7. maja 2016.« Pridobljeno 10. 5. 2019. https://www.sns.si/wp-content/uploads/Program-SNS-2016_FINAL.pdf.
- *STA*, 12. 12. 1991. »Slovenska nacionalna stranka za 55. člen Ustave.« Pridobljeno 9. 12. 2019. <https://www.sta.si/882267>.
- *STA*, 20. 12. 1991. »Slovenska nacionalna stranka o Jedrski elektrarni Krško.« Pridobljeno 9. 12. 2019. <https://www.sta.si/889473>.
- *STA*, 31. 12. 1991. »Slovenska nacionalna stranka v izjavi za javnost.« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/897571>.
- *STA*, 1. 4. 1992. »Slovenska nacionalna stranka se pripravlja na volitve.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/991545>.
- *STA*, 12. 4. 1992. »Slovenska nacionalna stranka deluje protiustavno.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1005494>.
- *STA*, 29. 8. 1992. »Novi Vjesnik: Jelinčičev »balkanski« šok.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1217516>.
- *STA*, 9. 11. 1992. »Zmago Jelinčič obtožuje policijo.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1224818>.
- *STA*, 9. 12. 1992. »SNS proti poskusom »krajnizacije« Slovenije.« Pridobljeno 9. 12. 2019. <https://www.sta.si/1228159>.
- *STA*, 20. 1. 1993. »Protest SNS ob izjavi Mazowieckega.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1233030>.
- *STA*, 13. 2. 1993. »Izredni kongres SNS: Marjan Stanič – v. d. predsednika.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1236595>.
- *STA*, 16. 2. 1993. »Jelinčič: 'To so ljudje s ceste'«. Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1236958>.
- *STA*, 20. 3. 1993. »Pričetek kongresa Slovenske nacionalne stranke.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://sta.si/1116>.
- *STA*, 13. 4. 1993. »Avto Zmaga Jelinčiča poškodovan z eksplozivnim telesom.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/4659>.
- *STA*, 31. 5. 1993. »Jelinčiču denarna kazen'«. Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/12357>.
- *STA*, 30. 6. 1993. »Marijan Poljšak ustanavlja novo stranko.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://sta.si/16852>.
- *STA*, 30. 6. 1993. »Slovenska nacionalna stranka kot predlagatelj zakonov.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/16843>.
- *STA*, 15. 12. 1993. »Slovenska nacionalna stranka ob Božični poslanici slovenskih škofov.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/46427>.
- *STA*, 29. 12. 1993. »SNS bo vztrajala pri določitvi meje s Hrvaško na reki Mirni.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/48793>.
- *STA*, 10. 2. 1994. »Pred vhomom v zgradbo SNS našli ročno bombo.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/55009>.
- *STA*, 15. 2. 1995. »Jelinčič za oživitvev gospodarskega sodelovanja z ZRJ.« Pridobljeno 10. 12. 2019. Dostopno na: <https://www.sta.si/1222134>.
- *STA*, 15. 2. 1995. »Lap: Slovenski sokol je športno-rekreacijsko društvo.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/122138>.
- *STA*, 28. 8. 1995. »Srbski tisk povzema pogovor Zmaga Jelinčiča za Radio Kragujevac.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/156486>.
- *STA*, 27. 11. 1995. »Jelinčič čestital Beogradu daytonski podpis.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://sta.si/174216>.

- STA, 29. 1. 1996. »SNS o novonastalem položaju.« Pridobljeno 11. 12. 1996. <https://www.sta.si/185699>.
- STA, 10. 4. 1996. »SNS ne podpira španske pobude.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/200816>.
- STA, 20. 1. 1997. »Zmago Jelinčič: 'SNS sprejema mandatarjevo ponudbo'.« Pridobljeno 13. 1. 2020. <https://www.sta.si/256070>.
- STA, 24. 1. 1997. »Janez Drnovšek oblikoval predloga za vlado 'minimalne večine'.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/257035>.
- STA, 29. 1. 1997. »7D: Zmago Jelinčič – Vseeno je, kako očistiš ladjo.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/257880>.
- STA, 26. 2. 1997. »Jelinčič: Referendum o gozdovih – 'zgodovinsko poslanstvo'. Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/263411>.
- STA, 29. 3. 1997. »Gozdovi, čigavi (bo)ste?«. Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/269541>.
- STA, 11. 4. 1997. »Vse parlamentarne stranke za vstop Slovenije v NATO.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/271829>.
- STA, 19. 5. 1997. »SNS za zaščito slovenskih podjetij pred prevzemi tujcev.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/278999>.
- STA, 28. 5. 1997. »Vsebina referendumskega vprašanja ZLSD v določenih točkah v neskladju z ustavo.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/280862>.
- STA, 3. 7. 1997. »Predsedniki strank o doseženem dogovoru.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/287605>.
- STA, 6. 11. 1997. »Pahor in Jelinčič o predlagani lustraciji.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/307757>.
- STA, 3. 2. 1998. »Jelinčič za TV Srbijo o odnosih med Slovenijo in ZRJ (2. 2.).« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/322847>.
- STA, 16. 2. 1998. »SDS in SKD nasprotujeta članstvu Zmaga Jelinčiča v stalni delegaciji DZ v pridružitvenem parlamentarnem odboru evropskega parlamenta.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/325460>.
- STA, 6. 4. 1998. »SNS odločno nasprotuje zoper odločbo ustavnega sodišča o rehabilitaciji vojnih zločincev.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/334018>.
- STA, 17. 6. 1998. »Jelinčič proti deklaraciji o spravi.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/346627>.
- STA, 27. 8. 1998. »Jelinčič napisal odprto pismo 'neznanemu junaku in slovenski vladi'.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/358312>.
- STA, 22. 8. 1998. »Zmago Jelinčič v Izraelu.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/357574>.
- STA, 26. 8. 1998. »Jelinčič: Pogovori na Mokricah pokazali nesposobnost slovenskih pogajalcev.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/358131>.
- STA, 12. 10. 1998. »SNS proti preletu letal zveze NATO čez ozemlje Slovenije.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/366924>.
- STA, 4. 2. 2000. »Odločitev o usodi duty freejev – na potezi je parlament.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/464442>.
- STA, 8. 4. 2000. »Jelinčič: SNS bo podprla »pomladnega« mandatarja.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/478972>.
- STA, 28. 4. 2000. »Jelinčič: Poslanka Polonca Dobrajc že nekaj časa ni več članica SNS.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/483338>.
- STA, 12. 5. 2000. »SNS: Bajuk naj se odreče argentinskega državljanstva.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/486388>.
- STA, 25. 9. 2000. »SNS vladi in zunanjemu ministru znova očita nesposobnost.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/514166>.

- STA, 6. 11. 2000. »Jelinčič: Irak je pripravljen sodelovati s Slovenijo.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/523042>.
- STA, 24. 11. 2000. »Zmago Jelinčič o odnosih med Slovenijo in ZRJ.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/527042>.
- STA, 12. 1. 2001. »Jelinčič: Slovenija ne izkorišča priložnosti na iraškem tržišču.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/536823>.
- STA, 12. 7. 2001. »SNS poziva k zbiranju podpisov v podporo referendumu o PCP.« Pridobljeno 11. 12. 2019. Dostopno na: <https://www.sta.si/576304>.
- STA, 2. 10. 2001. »SNS se zavzema za oblikovanje slovenskega holdinga pijač.« Pridobljeno 11. 12. 2001. <https://www.sta.si/592217>.
- STA, 17. 12. 2001. »SNS predlaga spremembe zakona v zvezi s koncentracijo podjetij.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/609849>.
- STA, 20. 12. 2001. »Jelinčič: Morda je zadnji trenutek, da zaščitimo slovenske nacionalne interese.« Pridobljeno 11. 12. 2001. <https://www.sta.si/610612>.
- STA, 21. 5. 2002. »SNS in Nova stranka zbirata podpise za referendum o ohranitvi bank v slovenski lasti.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/646202>.
- STA, 30. 5. 2002. »SNS: Noveli zakona o lokalni samoupravi in o lokalnih volitvah protislovenska.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/648725>.
- STA, 26. 8. 2002. »Jelinčič o prodaji Leka, agresiji sovražne Hrvaške in policijski diktaturi vlada-joče koalicije.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/668410>.
- STA, 17. 1. 2003. »SNS se pridružuje pobudi za razpis referendumov o EU in NATO.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/703739>.
- STA, 18. 4. 2003. »SNS: Državni zbor naj zavrže sklepe ustavnega sodišča v primeru izbrisanih.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/728710>.
- STA, 22. 5. 2003. »SNS poziva vlado, naj zviša zaporne kazni za področje spolne nedotakljivosti.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/737542>.
- STA, 11. 9. 2003. »V SNS menijo, da vlada ignorira njihove zakonske predloge.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/764346>.
- STA, 6. 10. 2003. »Jelinčič: razglasitev ERC pričakovana; SNS zahteva odločnejši nastop Slovenije.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/770825>.
- STA, 3. 11. 2003. »SNS: Bohinčeve izjave o zakonu o izbrisanih so zavajanje javnosti.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/778134>.
- STA, 19. 2. 2004. »SNS predstavila svojo različico ustavnega zakona o izbrisanih.« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/808439>.
- STA, 25. 8. 2004. »SNS na volitve 'brez dlake na jeziku'«. Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/863058>.
- STA, 29. 9. 2004. »SNS po volitvah pričakuje vstop v vlado.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/873504>.
- STA, 3. 1. 2005. »Jelinčič: SNS ostaja brez dlake na jeziku.« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/900041>.
- STA, 26. 12. 2005. »Jelinčič za STA: Nič ni narobe, če kdaj vskočimo namesto DeSUS (intervju).« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://sta.si/1008217>.
- STA, 7. 1. 2008. »Spori v SNS povzročili odhod treh poslancev (zbirno).« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/1247138>.
- STA, 18. 9. 2008. »Jelinčič: Sintí so integralen del slovenskega naroda.« Pridobljeno 20. 1. 2020. <https://www.sta.si/1321494>.
- STA, 11. 3. 2010. »Srečka Prijatelja privedli pred preiskovalnega sodnika.« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/1489963>.
- STA, 20. 5. 2010. »SNS predstavil deset razlogov proti arbitražnemu sporazumu.« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/1515316>.

- STA, 18. 5. 2017. »Na kongresu SNS tudi o Jelinčičevi predsedniški kandidaturi.« Pridobljeno 12. 12. 2019. Dostopno na: <https://www.sta.si/2388197>.
- STA, 3. 6. 2018. »Izidi dosedanjih parlamentarnih volitev v Sloveniji.« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/2520661>.
- STA, 21. 12. 2018. »Poslanci SDS in SNS vložili predlog ustavne obtožbe zoper Šarca (dopolnjeno).« Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.sta.si/2588569>.
- STA, 26. 9. 2019. »Zmagu Jelinčiču naj bi policija danes vrnila odvzeto orožje.« Pridobljeno 10. 12. 2019. <https://www.sta.si/1218238>.
- STA, 11. 12. 2019. »SNS: Proti zaupnici Drnovšku in za predčasne volitve.« Pridobljeno 11. 12. 2019. <https://www.sta.si/4777725>.
- *Svobodna beseda*, 4. 9. 2018. »Odmevi na ustanovitev paravojaške organizacije 'Štajerska varda'«. Pridobljeno 12. 12. 2019. <https://www.svobodnabeseda.si/odmevi-na-ustanovitev-paravojaske-organizacije-stajerska-varda/>.
- *Treccani*. »Sovranismo.« Pridobljeno 20. 1. 2020. http://www.treccani.it/vocabolario/sovranoismo_%28Neologismi%29/
- Ž., E.. »Polonca Dobrajc.« *24 ur. com*, 25. 10. 2003. Pridobljeno 20. 1. 2019. <https://www.24ur.com/novice/slovenija/polonca-dobrajc.html>.

Jurij Hadalin

STRAIGHT TALK

THE IDEOLOGICAL-POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC CONCEPTS OF THE SLOVENIAN NATIONAL PARTY

SUMMARY

Ever since its spectacular success at the 1992 Parliamentary election, the Slovenian National Party has been a Slovenian political phenomenon that is very difficult to define. Due to certain elements of its programme and their reflection in the parliamentary and media appearances of its MPs, the Slovenian National Party has been placed on the right wing of the ideological spectrum and even pushed to the extreme right by some commentators. However, in its programme, it is possible to trace certain ideological positions that, in the Slovenian political space, usually create a line of separation between the left and right political orientation and push the party in question sharply towards the left pole. We are referring especially to the attitude towards the events during World War II, regarding which the Slovenian National Party has adopted an extremely positive attitude towards the National Liberation Struggle. On the other hand, among all the Slovenian parliamentary parties, the Slovenian National Party has definitely been the one whose programme has explicitly contained the highest number of elements that would justify a right-wing categorisation, also due to its open xenophobia. Due to extremely dynamic changes in the party itself, its public image has constantly been changing. As its programme has been remarkably stable, it has in fact been the party that has been unstable with its long history of rifts, dissolutions,

resignations, and even suspensions of its members or MPs. Its public image has transitioned from militant to a more acceptable one. However, it has often come close to the very limit of social acceptability, while its political rhetoric sometimes also crossed this line due to the political struggles and to ensure this party's place in the sun. The Slovenian National Party was established 29 years ago and has since then travelled a long way full of changes. These changes, however, have been mostly organisational rather than ideological. Since 1991, its programme documents have been altered, but not substantially. The party's framework programme is so lapidary that it has been printed on a single page and included in the party's statute. In principle, it is still valid today. All the amendments that have accompanied the changing political reality have mostly been introduced by the party's president, whose career as a party leader has been the longest one in Slovenia. Even the longest programme document among the five in existence consists of exactly ten pages, wherein short chapters, simple language, and only general or simplistic solutions are employed to indicate the party's populist orientation. An overview of the programme documents and a detailed analysis of the reporting on the party's activities enabled by the Slovenian Press Agency archives reveal some fundamental orientations that often overlap – from open xenophobia to sovereignist Euroscepticism, economic protectionism, and consistent advocacy of laicism. It is interesting that the anti-clerical charge, which was present even in those chapters of the initial four versions of the programme where one would least expect it (for example in the economic programmes), has totally disappeared from the programme later on. The eclecticism ascribed to the party's standpoints was not limited only to the occasional changes in the party's direction, for example during its first split. It is also possible to distinguish topics from the chapters that were useful to score political points or were the subject of interest of the man who actually represents this party. Among the programmes that consisted of seventeen chapters at most, in 2005, one chapter was thus dedicated to the legalisation of complementary and natural medicine and was on a par with the chapter about healthcare. In all the programmes from this millennium, we can find autochthonist theories about the origin of Slovenians that are disputable from the historiographical point of view. We should also not overlook the last point of the programmes, which refers to the need to change the state symbols, as heraldry is actually one of Zmago Jelinčič's subjects of interest. Apart from its extremely basic orientations, the media attention has thus often contributed more to this party's successful functioning than its strict worldview orientation.

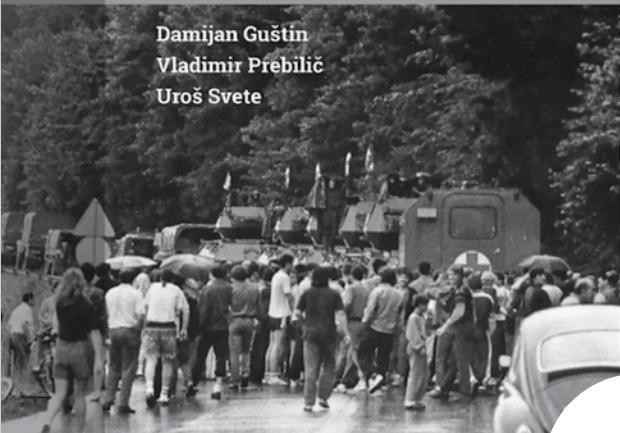

Cena
.....
12 EUR

**KOROŠKI BOJ ZA
SAMOSTOJNO IN NEODVISNO
SLOVENIJO**

1989–1991

Damijan Guštin
Vladimir Prebilič
Uroš Svete

Cena
.....
39 EUR

Jubileji – Jubilees

Milica Kacin Wohinz – devetdesetletnica

O dr. Milici Kacin Wohinz, upokojeni znanstveni svetnici Inštituta za novejšo zgodovino, eni najpomembnejših in najboljših slovenskih zgodovinarok (in zgodovinarjev), ki oktobra letos praznuje svojo devetdesetletnico, je bilo napisanih že več obsežnih biografij (npr. Branko Marušič: *Jubilantka Milica Kacin Wohinz, Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, št. 1, *Zbornik Milice Kacin Wohinz*), zato bom ob tej priložnosti spomnila samo na nekatere temeljne prelomnice v njenem življenju in največje dosežke, temu pa dodala nekaj osebnih spominov na dolgoletno sodelovanje in prijateljstvo.

Milica Kacin Wohinz se je rodila 12. oktobra 1930 v Reki pri Cerknem v številčni družini Dominika in Emilije Kacin. Kot otrok in mlado dekle je doživljala fašizem, vojno, okupacijo in domače partizansko Cerkno z vsemi njegovimi protislovji. Leta 1950 je končala gradbeno tehniško šolo v Ljubljani in bila dve leti zaposlena kot gradbeni tehnik v podjetju za vzdrževanje prog v Novi Gorici. Ob delu je leta 1952 naredila gimnazijsko maturo in nato leta 1958 diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani iz obče in narodne zgodovine. To ji je uspelo kljub majhnemu otroku, v času, ko smo ženske deklarativno sicer že bile enakopravne, a so bile predstave o tem, kaj so moška in kaj ženska dela, še dosti bolj zakoreninjene, kot so danes. Ženska in mati, ki ji je takrat uspelo doštudirati in narediti znanstveno kariero, je zato še toliko bolj vredna spoštovanja. Doktorsko disertacijo *Politične stavke in Slovenci v Julijski krajini. Primorski Slovenci pod italijansko okupacijo 1918–1921* je Milica uspešno obranila leta 1970. Delo je v knjižni obliki z naslovom *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo* izšlo leta 1972 pri založbi Obzorja kot prva knjiga iz načrtovane serije objav programa Inštituta za zgodovino delavskega gibanja za preučevanje zgodovine Slovencev med obema svetovnima vojnama.

Poklicno kariero zgodovinarke je začela kot arhivistka in jo kmalu nadgradila kot raziskovalka. Med leti 1957–1959 je bila zaposlena v arhivu Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, nato pa vse od ustanovitve Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (danes Inštitut za novejšo zgodovino) leta 1959 do svoje upokojitve

leta 1993 na tem inštitutu. Je še edina od tistih, ki so začeli znanstveno raziskovanje slovenske novejšje zgodovine, kar je bila kljub takratnemu imenu usmeritev inštituta vse od njegove ustanovitve. Ob svojem intenzivnem raziskovalnem delu je v drugi polovici sedemdesetih let vodila znanstveno-raziskovalno enoto na inštitutu in bila nato od leta 1979 do 1983 njegova direktorica.

Od samega začetka se je posvetila primorski zgodovini in je kot prva iz Slovenije dopolnila njeno podobo tudi z gradivom iz italijanskih osrednjih arhivov, ki so osnovni vir njenih raziskav. Ob arhivskem gradivu je svoje vedenje dopolnjevala z intervjuji in razgovori z udeleženci dogajanja. Po njeni zaslugi imamo Slovenci celosten pregled zgodovine Primorske v obdobju med obema svetovnjima vojnama. Obdelovala je italijanske oblastne in politične strukture in politično delovanje med primorskimi Slovenci (in deloma istrskimi Hrvati), zlasti v delavskih (komunističnih) in meščanskih (narodnjaških) krogih, zaradi nedostopnosti gradiva pa manj krščansko-socialne kroge. Prva je ocenila tudi vlogo organizacije TIGR.

Svoja raziskovalna dognanja je objavila v vrsti znanstvenih razprav in monografijah, številne med njimi so prevedene tudi v italijanščino: *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921*, izšla leta 1972 (nagrada Sklada Borisa Kidriča), *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928*, izšla leta 1977, *Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935*, izšla leta 1990 (nagrada Borisa Kidriča za vrhunsko delo leta 1991). Leta 1998 je v italijanščini skupaj z dr. Jožetom Pirjevcom izdala pregledno zgodovino Slovencev v Italiji (*Storia degli sloveni in Italia*), ki je nato, dopolnjena z dokumentarnim gradivom, leta 2000 izšla tudi v slovenščini. Leta 2004 je Goriška Mohorjeva družba v italijanščini izdala izbor njenih člankov v knjigi z naslovom *Vivere al confine: sloveni e italiani negli anni 1918–1941*. Leta 2010 pa je v italijanščini izšel nekoliko dopolnjen prevod že leta 1972 izdane knjige, ki nosi nekoliko zavajajoč naslov *Alle origini del fascismo di confine (K začetkom obmejnega fašizma)*, z izvirnim slovenskim naslovom v podnaslovu.

Z referati, predavanji in predstavitevami knjig je nastopala zlasti v Italiji in na Hrvaškem ter se uveljavila med zgodovinarji v teh državah, zlasti v institucijah, ki preučujejo sodobno zgodovino v Trstu, Vidmu, Milanu, Torinu, Rimu in Zagrebu. Pomembno delo je opravljala kot članica glavnega uredniškega odbora Enciklopedije Slovenije.

Med letoma 1993 in 2000 je Milica Kacin Wohinz kot soproedsdnica slovenskega dela večino svojega časa posvetila delu slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, ki sta jo imenovali italijanska in slovenska vlada, da avtonomno, neodvisno od političnih razmerij, celovito razišče zgodovino odnosov med obema narodoma kot podlago za pogovore in pogajanja med državama. Komisija je leta 2000 pripravila zaključno poročilo, ki je kot samostojna trojezična publikacija (v slovenščini, italijanščini in angleščini) z naslovom *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956* izšla leta 2001. Poročilo je bilo sicer večkrat objavljeno, med drugim tudi na svetovnem spletu.

Za svoje delo pri širitvi spoznanj o slovenski zgodovini v tujini je leta 1998 dobila priznanje ambasadorke Republike Slovenije v znanosti, ob njeni sedemdesetletnici jo

je predsednik Republike Slovenije Milan Kučan odlikoval s častnim znakom svobode Republike Slovenije, leta 2018 pa je prejela Zoisovo nagrado za življenjsko delo.

Milica Kacin Wohinz je bila tudi mentorica novim generacijam zgodovinarjev. V dela mnogih slovenskih, italijanskih, hrvaških in še katerih zgodovinarjev, ki se ukvarjamo s primorsko zgodovino, so v veliki meri vtakani njeno znanje in strokovne izkušnje. Obenem lahko brez pretiravanja rečem, da pri vseh uživa veliko spoštovanje in ugled.

Zdi se mi kot včeraj, ko smo v letu 2000 ob Miličini sedemdesetletnici skupaj z njo, Jožetom Pirjencem in kolegi z Inštituta za novejšo zgodovino širom Slovenije in zlasti na Primorskem predstavljali knjigo *Zgodovina Slovencev v Italiji* in obenem *Zbornik Milice Kacin Wohinz*, posebno številko *Prispevkov za novejšo zgodovino*, v kateri je 27 zgodovinarjev prispevalo svoje razprave zlasti o primorski zgodovini. Pa vendar je od tega preteklo že kar dvajset let. Na teh predstavitvah smo bili priče, kako veliko spoštovanje uživa ne le med kolegi, ampak tudi med primorskimi ljudmi.

Z Milico me vežeta dolgoletno kolegialno sodelovanje in prijateljstvo, ki se je začelo konec osemdesetih let, ko sem se sama začela ukvarjati z zgodovino prostora ob slovensko-italijanski meji, zlasti z dogajanjem v zadnjih letih druge svetovne vojne in v burnem obdobju po njenem koncu. Bila je med mentorji moje magistrske naloge in to je bil začetek najinih dolgoletnih poglobljenih pogovorov o ključnih problemih tega časa in prostora. To sodelovanje je bilo še posebej intenzivno v obdobju delovanja slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, med poglobljanjem znanja in razpravljanjem med nama, s slovenskimi člani komisije in nato med večdnevnimi razpravami z italijanskimi kolegi.

Leta 1994 sva nekaj časa delali v zgodovinskem arhivu italijanskega zunanjega ministrstva v Rimu. Rezultat najinega štirinajstdnevnega obiska Rima je bilo več kot tri tisoč xerox kopij gradiva, razširilo pa se je tudi moje poznavanje Rima, ki mi ga je Milica razkazala med prostimi urami. Sodelovali sva tudi na več znanstvenih srečanjih, v Sloveniji in Italiji. Tam sva poglobljali vezi s tamkajšnjimi Slovenci in Italijani. Obenem sem bila tudi neke vrste Miličina osebna šoferka, velikokrat sem jo iz Trsta, Gorice, Kopra pa še od kod v poznih nočnih urah pripeljala domov. Zlasti med vodenjem dela komisije sem občudovala njeno strokovno znanje pa tudi sposobnost vodenja strpne in umirjene razprave. Naj ob tem dodam, da se glede aktualne politike velikokrat nisva strinjali in sva se kdaj tudi ostro »spričkali«, o strokovnih vprašanjih pa sva po soočenju dejstev vedno dosegli soglasje.

Mislím, da lahko zapišem, da so za Milico leta, polna intenzivnega dela, katerega začetek sega v šestdeseta leta preteklega stoletja. Lahko je ponosna na to, da so njena dela, tudi tista iz zgodnjih raziskovalnih let, napisana v času prejšnje države in socializma, še vedno temeljna dela o zgodovini Primorske v obdobju med svetovnimi vojnami. Menim tudi, da je lahko zadovoljna, ker je njeno delo pomembno prispevalo k temu, da se nekatere pregrade med Slovenci in Italijani kljub velikim težavam le podirajo.

Jerca Vodušek Starič – sedemdesetletnica

Zgodovinarji živimo za preteklost in od nje, torej od minulega časa. Čas in njegova minljivost, ko postaja danes včeraj in preteklost, sta zgodovinarjeva »milje« in njegovo sredstvo. Vendar proti minljivosti časa tudi zgodovinarji nismo imuni. Počasi in neodvisno od nas, naše volje in hotenja postanemo del zgodovine tudi sami. Res ni prijazno pisati o tem, še zlasti, ko gre za dolgoletno sodelavko, kolegico in prijateljico, s katero sem si delil in si še vedno delim bojno polje zgodovinopisja. Zlasti še, ker naj se o starosti žensk ne bi javno govorilo. A zgodovina je vseeno veda, ki sta ji dovoljeni

precejšnji meri jasnosti in natančnosti oziroma, natančneje, sta kar zahtevani, zato je dejstvo, da je 21. marca Jerca Vodušek Starič dopolnila sedemdeset let.

S kolegico, za prijatelje in tudi javnost Jero, sva se nekako ob istem času, Jera kakšno leto prej, začela ukvarjati z zgodovino obdobja, ki po mnenju mnogih zgodovinarjev, še bolj pa politikov, še sploh ni bilo del zgodovine, ampak takrat t. i. družbena stvarnost. To je bilo v drugi polovici sedemdesetih let, ko je družbeni razvoj jugoslovanske države in s tem slovenske iz političnega počasi dobil pravico prehajati v zgodovino in postajati »last« zgodovinopisja in zgodovinarjev. Takrat nas je nekaj, predvsem pa Jera, z vsem žarom, ki je bil izraz naše mladostne zagnanosti, stopilo na polje, ki se ga zgodovinopisje (zlasti v Sloveniji) bolj ali manj še ni dotaknilo. To obdobje smo začeli preučevati na zgodovinopisni, na zgodovinarski način, značilen za t. i. znanstveno zgodovinopisje, pred več kot petinštiridesetimi leti, ko je bilo nekako še živo, zato je bilo preučevanje tudi nekoliko oteženo. Takrat smo to obdobje razumeli kot povojno zgodovino in ga tudi tako imenovali, kot čas po drugi svetovni vojni, ki do takrat še ni bil obravnavan. Kasneje je to dolgo obdobje, ki še traja, dobilo drugačne, bolj politične in ideološke oznake in je doživelo periodizacijo, kot je za zgodovinska obdobja značilno. Veliko vlogo pri tem je imela Jera, zato jo je mogoče razumeti kar kot pionirko zgodovinopisja obdobja po drugi svetovni vojni. Jera je s svojim delom na zgodovinopisnem področju postala in ostala del zgodovine našega zgodovinopisja. S svojim zgodovinopisnim delom je postala tudi del zgodovine. V pozitivnem pomenu.

Življenjska pot Jerce Vodušek Starič se je začela na prvi spomladanski dan, 21. marca 1950, v Beogradu, kjer je bil njen oče, dr. Žiga Vodušek, zvezni funkcionar, od leta 1951 zaposlen v jugoslovanski diplomaciji. Večino otroštva in najstniških let je tako preživela v tujini, kjer je oče kot diplomat predstavljal jugoslovansko državo. Šolala se je v Washingtonu, Beogradu, Trstu in Teheranu. Bivanje in šolanje v tujini sta jo dobro »opremila« predvsem z znanjem tujih jezikov, pa tudi s širino, ki jo je mogoče razumeti kot svetovljanstvo.

Zgodovino in umetnostno zgodovino je študirala na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze, saj se je po maturi na ameriški šoli v Teheranu leta 1967, kljub temu da

je očetu veleposlaniški mandat v takrat Jugoslaviji zelo prijateljskem Iranu šaha Reze Pahlavija še trajal, odločila za študij v domovini. Diplomirala je leta 1975. V diplomski nalogi iz zgodovine je pod mentorstvom akademika Vasilija Melika obravnavala takrat raziskovalno precej zanemarjeno temo, koncepte Zedinjene Slovenije od leta 1848 do 1873. Prvi del te raziskave o političnem programu Zedinjene Slovenije in letu 1848 je objavila v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* (1985, št. 1–2).

Po diplomi se je zaposlila na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (od leta 1988 Inštitut za novejšo zgodovino) in se začela raziskovalno ukvarjati z zgodovinskim obdobjem, s katerim se slovensko zgodovinopisje do takrat še ni ukvarjalo, tj. z obdobjem po drugi svetovni vojni. Ker ni bilo za to obdobje naše preteklosti z zgodovinopisnega stališča še nič narejenega, ni bilo metodologije, postavljalo se je vprašanje arhivskega gradiva in njegove dostopnosti, je bila Jera tista, ki je začela orati ledino in biti boj za priznanje obdobja po drugi svetovni vojni kot zgodovinske dobe, ki jo je treba in jo je mogoče zgodovinopisno obravnavati in obdelovati. V to namreč niso verjeli niti mnogi takrat pomembni zgodovinarji. Jero je zato treba šteti za eno od pionirk slovenskega zgodovinopisja obdobja druge Jugoslavije.

Svojo raziskovalno pot je sicer začela leta 1975 na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, ki mu je ostala zvesta dobri dve desetletji, do leta 1996. Iz raziskovalke je presedlala v predavateljico, profesorico, ko se je zaposlila na Pedagoški (sedaj Filozofski) fakulteti Univerze v Mariboru. V predajanju znanja oziroma v delu s študenti je po svojih besedah našla posebno zadovoljstvo. Očitno pa je glede na število diplomantov, ki jim je bila mentorica, tudi sama pritegnila študente, da so se odločili v diplomskem delu posvetiti problematiki novejšega zgodovinskega obdobja. Od leta 2002 je bila redna profesorica. Po triletnem direktorovanju Inštitutu za novejšo zgodovino se je vrnila na mariborsko Filozofsko fakulteto, kjer je do upokojitve 31. decembra 2014 predavala evropsko zgodovino od začetka prve svetovne vojne do začetka druge svetovne vojne, evropsko zgodovino od leta (od 1. septembra) 1939 naprej in slovensko zgodovino od (6. aprila) 1941 naprej.

Kot svoje raziskovalno področje si je ob vstopu v raziskovalno dejavnost izbrala politično zgodovino. V skladu s takratno usmeritvijo inštituta in družbenopolitičnim trenutkom (bil je čas t. i. proletarizacije ali nekakšne restavracije partijske revolucionarnosti) so bili njena prva tema, ki jo je obdelovala, sindikati v obdobju t. i. revolucionarnega etatizma ali administrativnega socializma, od konca vojne pa do leta 1953. Ker je bila ta tematika vsebinsko povezana s samoupravljanjem, dejansko z delavskim samoupravljanjem kot tistim, ki je služil za vzpostavitev jugoslovanskega modela socializma, je bilo razumljivo in oportuno, da je začela preučevati samoupravljanje na zgodovinopisni način. Do tedaj je bilo predstavljanje samoupravljanja v domeni politikov, politologov, pravnikov, sociologov. Samoupravljanje je bilo ena od Jerinih tem, s katerimi se je kot zgodovinarica proslavila, saj je naredila prvo zgodovinopisno študijo o začetkih samoupravljanja v Sloveniji. Dejansko je še vedno edina. Čeprav je bilo takrat vse v duhu samoupravljanja in njegovega povečevanja, pa je imela precej težko zgodovinopisno delo, kajti arhivskega gradiva o konkretnem nastajanju samoupravljanja

v Sloveniji, o delovanju samoupravljanja v delovnih kolektivih ni bilo lahko dobiti. Jeri je uspelo dobiti priložnost za obdelavo arhiva jeseniške železarne kot ene večjih tovarn v Sloveniji, ki pa je zato imela določene posebnosti tudi glede začetkov delovanja samoupravljanja. Na proces »predaje« tovarn delavcem v upravljanje ni takrat nihče gledal kot na neki dogodek ali kar proces, ki bi lahko nekoč zanimal zgodovinarje, videli so ga predvsem kot prvovrsten politični dogodek, ki je imel tudi močno propagandno noto. Na delovanje delavskih svetov v praksi, tako da bi bilo to ohranjeno za zgodovino in uporabno za zgodovino pisje, ni nihče pomislil. Pomemben je bil trenutni namen. Leta 1979 je s temo o začetkih samoupravljanja v Sloveniji magistrirala (njen mentor je bil prof. dr. Metod Mikuž); v knjižni obliki je delo izšlo leta 1983 pri Založbi Obzorja Maribor kot tretja knjiga serije zgodovinskih študij Documenta et studia recentioris, kar je kazalo, da ga je založba ocenila kot pomemben dosežek slovenskega zgodovino pisja. Jera je s tem delom dosegla potrditev, saj je obdelala takrat »sveto« temo jugoslovanskega režima, kar ga je postavilo v drugačno luč v primerjavi z ostalimi socialističnimi (komunističnimi) državami in ga proslavilo. Delo o začetkih samoupravljanja v Sloveniji pa je proslavilo tudi njo, saj je šlo za prvo zgodovino pisno delo raziskovalnega projekta o zgodovini Slovencev po drugi svetovni vojni, ki ga je začel izvajati takratni inštitut za novejšo zgodovino, veliko vlogo pri nastajanju tega projekta, vsebinsko in organizacijsko, pa je imela prav Jera Vodušek Starič.

V tem prvem obdobju svojega raziskovalnega dela je zgodovino pisno obdelovala zlasti teme iz politične zgodovine. Pritegnil jo je na primer Boris Kidrič kot politik, ki je bil med ključnimi začetniki samoupravljanja. Njena zavzetost pri pripravi zbranih del tega slovenskega in jugoslovanskega politika, ki jih je v sedmih zvezkih izdala založba Komunist v Beogradu (1985), je bila velika. Kot urednica povojnega dela se je zavzemala in močno trudila, da je v njih objavljeno tudi tisto, kar bi sicer mnogi drugi uredniki izpustili, saj je šlo za na videz »manjvredne«, a za razumevanje političnega oziroma celotnega družbenega razvoja jugoslovanske države pomembne vsebinske prispevke iz Kidričevega delovanja kot predsednika Gospodarskega sveta (Privrednog saveta), ki je dejansko oblikoval in vodil gospodarsko usmeritev in razvoj jugoslovanskega povojnega gospodarstva prvega obdobja po koncu druge svetovne vojne. Jeri je uspelo doseči objavo stvari, ki jih do takrat niso »našli« v arhivih. Zasluga gre njeni prirojeni samozavesti in vztrajnosti, da doseže svoje.

Poleg članstva v uredništvu Kidričevih zbranih del je bila tudi članica slovenske redakcije zbranih del Josipa Broza - Tita. Kot urednica obdobja po letu 1945 je sodelovala tudi pri *Enciklopediji Slovenije*, in to od vsega začetka, od prvega izbora gesel naprej. V letu Titovega jubileja, ko je prišel na čelo jugoslovanske komunistične stranke, je za knjižno izdajo (skupaj z Ivanom Kristanom, Cankarjeva založba) pripravila izbor Titovih govorov in člankov o revoluciji, samoupravljanju, neuvrščenosti, torej o tistem, kar je mogoče označiti za titoizem.

Že pri raziskavi o začetkih samoupravljanja, posebno pa pri zbiranju arhivskega gradiva za Kidričeva zbrana dela, se je pokazala Jerina nepopustljivost, ki jo je kazala, ko je želela dobiti neko arhivsko gradivo, za katero je menila, da je pomembno za njeno

delo in prikaz »zgodovinske podobe«, ki jo je želela naslikati. Nasploh je pri svojem delu v arhivih dvignila nemalo prahu, da so tam začeli urejati tudi gradivo iz povojnega obdobja in odpirati dostop do njega navadnim uporabnikom. Zanj sicer ne bi mogli reči, da je bila povsem »navadna« obiskovalka arhivov in uporabnica arhivskega gradiva, saj je imela pri nekaterih arhivistih nekaj prednosti in ugodnosti, kar pa ne velja le za obdobje »partijske oblasti«, ampak tudi po njenem koncu, v samostojni, demokratični Sloveniji. Z njej značilnim nastopom in vztrajnostjo si je odpirala vrata različnih arhivov, tudi »tajnih«, pri čemer je imela politično pomoč »socialističnih« in »demokratičnih« politikov. Pri pridobivanju arhivskega gradiva za raziskovalno delo, za teme, ki so bile na neki način posebne, je Jeri služil njen značaj. Njena značajska značilnost je namreč velika samozavest. V »boj« za pridobitev arhivskega gradiva je šla brezkompromisno in suvereno in bila pri tem, tudi s pomočjo politikov, uspešna. Z odločnostjo je tudi drugim zgodovinarjem odpirala takrat precej zaprta vrata. Samozavest je izpričevala tudi v svojem delu in odnosu do sogovornika.

Nedvomno je Jera med tistimi slovenskimi zgodovinarji novejše zgodovine ali, natančneje, zgodovine obdobja po drugi svetovni vojni, ki zagovarjajo in prakticirajo delo v arhivih. Zanj pa velja tudi, da mnoga njena dela (predvsem tista iz devetdesetih let) temeljijo sicer na avtentičnem, vendar tudi na »tajnem«, za druge uporabnike (takrat) večkrat nedosegljivem gradivu. Res pa je, da daje uporaba takšnega gradiva njenemu delu poseben čar.

V svojem zgodovinopisnem delu je Jera odpirala precej t. i. kontroverznih tem, kar sicer ne velja za obdelavo začetkov samoupravljanja, saj je bila ta tema takrat v »vrhu zanimanja«. S temami, ki jih je raziskovala po svojem – vsebinsko in glede na pristop – »socialističnem« raziskovalnem obdobju, se je glede na vire, s pomočjo katerih je uspešno uporabljala meje zgodovinsko in zgodovinopisno »mogočega«, postavila na rob. Nemalokrat je s svojimi deli vzbudila začudenje, nezaupanje pa tudi nestrinjanje. Viri so namreč v mnogih primerih ostali »skrivnostni« in »skrivni«, saj jih pozna le avtorica ali jih je navedla tako, da jih ni mogoče »spremljati«. Čeprav ji je mogoče verjeti, saj gre za avtentične vire, res večinoma iz t. i. obveščevalne dejavnosti, zaradi česar jih je treba obravnavati s previdnostjo glede njihove popolne točnosti, saj so nastali z določenim – obveščevalnim in političnim – namenom, pušča tak način uporabe ali predstavljanja virov, na katerih temelji delo in na katere avtorica veliko da, nekoliko slab »priokus«. Ne pa pri tistih, ki jih zanimata zgodba in njen namen.

Drugo delo, s katerim je Jera zaslovela, pa ne le v zgodovinopisju, marveč širše, v političnem okolju po koncu socializma oziroma po demokratizaciji, je bila njena doktorska disertacija, v kateri je obravnavala prevzemanje oblasti, tj. izvedbo revolucije v okviru jugoslovanskega osvobodilnega, partizanskega gibanja, v roke komunistov. S to temo je leta 1990 doktorirala (Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945–1952: revolucija in država (1944–1946); mentor prof. dr. Dušan Nečak). Šlo je za vprašanje države in revolucije ali revolucije in države, kot je podnaslovlila svojo doktorsko disertacijo, v kateri je obravnavala okoliščine in zlasti način prevzemanja oblasti komunistične stranke v zadnjem letu vojne in v prvem po njej. Kot knjiga je njena

disertacija, nekoliko redakcijsko obdelana, izšla z naslovom *Prevzem oblasti 1944–1946* (Cankarjeva založba, 1992); v hrvaškem prevodu *Kako su komunisti osvojili vlast* je izšla v Zagrebu leta 2006. Ob izidu je doživela knjiga v javnosti velik odmev in je Jero pri političnih in ideoloških nasprotnikih komunistične oblasti postavila v vlogo zgodovinske »zvezde«. Zgodovinska dejstva je namreč prikazala drugače, kot so jih razlagali do tedaj. V svojem delu je namreč prikazala tehniko prevzemanja oblasti v vseh razsežnostih in podrobnostih. Iz »prokomunistične« zgodovinarke, kar je bila s svojim delom o samoupravljanju, se je prelevila v »protikomunistično«, čeprav je ostal objekt njenega raziskovalnega zanimanja isti – komunisti in njihova stranka. Za to delo je leta 1993 dobila tudi priznanje slovenske države, nagrado Republike Slovenije za znanstvenoraziskovalno delo (od leta 1998 Zoisove nagrade) s področja humanističnih ved. Glede na način obdelave, ki je zgodovinsko klasičen, pa tudi glede na utemeljenost povedanega je njeno delo nekakšen »model«, kako je treba brez misli na morebitne kritike s politično-ideološkimi nameni obravnavati teme iz politične zgodovine, ki sicer vzbujajo različne politične interpretacije. Ob izidu je to sicer izrazito zgodovinsko delo dobilo močan politični namen, ki pa se je sčasoma izgubil in je delu Jere Vodušek Starič vrnil njena prvotna, zgodovinska namen in pomen.

V nadaljnjem delu, ki jo je označilo v slovenskem zgodovinsku, se je posvetila obdobju druge svetovne vojne pri nas in njenim neposrednim posledicam za posameznike, ki so v vojni sodelovali, a niso bili na zmagovalni strani. Njeno raziskovalno pozornost so v začetku devetdesetih let pritegnili slovenski »naprednjaki«, kot je imenovala pripadnike političnega in svetovnonazorskega tabora, ki je bil v nasprotju s t. i. klerikalci označen kot liberalen ali nevezan na vrh Rimskokatoliške cerkve. Glede na »konservativne« pripadnike klerikalnega, na Cerkev vezanega političnega tabora, naj bi bili ti napredni in osvobojeni (vpliva Cerkve). »Naprednjaki« – liberalci so sredi tridesetih let kot centralisti, nacionalni unitaristi v takratni slovenski politiki doživeli »politični bankrot«, kot je njihov politični zaton leta 1935 označil Fran Zwitter, so postali v slovenski politiki drugorazredni politični »igralci«. Med vojno so se želeli postaviti ob bok klerikalcem. Takrat so si spet priborili položaj v slovenski politiki in so s katoliškim taborom predstavljali nasprotje osvobodilnemu boju proti okupatorjem. Predvsem delovanje »naprednjakov« med vojno pa tudi v zadnjih letih pred vojno, ko so posamezniki iz tega tabora izkazovali protinemško ali protinacistično držo (ta je bila v nasprotju s takratno klerikalno, ki so simpatizirali z nekaterimi pogledi nacizma) in so zato v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami delovali sabotažno propagandistično in obveščevalno, je vzbudilo raziskovalno in politično zanimanje Jere Vodušek Starič. Po njenem mnenju so bili liberalci – sama jih bolj ali manj dosledno imenuje naprednjaki – v zgodovini in našem zgodovinsku nekoliko pozabljeni in zato tudi zgodovinsko neobdelani, kar velja zlasti za obdobje druge svetovne vojne. Njeno razmišljanje je vsekakor točno in s svojim delom je z dvema knjigama to odpravila oziroma je izravnala dolg, ki so ga doživljali liberalci v našem zgodovinsku.

V »cikel« o liberalcih je mogoče šteti tudi Jerino uredniško delo pri knjigi Ljuba Sirca, človeka iz liberalnih krogov, ki je bil na Nagodetovem procesu leta 1947 obsojen celo na smrt, z naslovom *Med Hitlerjem in Titom* (Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992). Knjigo je opremila z vrsto pojasnjevalnih opomb o osebah in dogodkih in jo naredila razumljivo tudi za nestrokovne ali zgodovinopisno (zgodovinasrsko) nestrokovnjaške bralce.

Za dve knjigi, ena je zbirka virov (»*Dosje*« *Mačkovšek*, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, Viri 7), druga pa študija o udeležnosti liberalcev – naprednjakov v protihitlerjevskem boju v sodelovanju z britanskimi obveščevalnimi službami pred vojno in v prvem letu vojne pri nas (*Slovenski špijoni in SOE 1938–1942*, samozaložba, Ljubljana 2002), so ji kot osnovni vir služili gradivo Udbe, dokumenti in dokumentacija, ki jih je zbralo slovensko notranje ministrstvo (sestavni del tega je bila Uprava državne varnosti/»bezbednosti«, tj. UDB), o delovanju liberalcev ali posameznikov iz tega političnega tabora. Jeri je namreč uspelo »prodreti« v »arhiv Udbe« – s pomočjo politike oziroma politika Jožeta Pučnika (kot poslanec Državnega zbora RS je vodil komisijo, ki je preiskovala povojne množične poboje), ko je bil ta za druge zainteresirane zgodovinarje še nedosegljiv.

Prvo delo, nastalo na osnovi tega arhivskega gradiva, je bila zbirka dokumentov – virov, ki jih je Udbe zbrala o delovanju liberalnega politika Janka Mačkovška, enega od ključnih oblikovalcev delovanja in usmerjevalcev politike Slovenske zaveze, politične organizacije t. i. meščanskih slovenskih strank, nastale, da bi zavračala Osvobodilno fronto in ohranjala predvojno politično oziroma družbeno stanje. V »*Dosjeju*« *Mačkovšek*, kot je nasloвила zbirko dokumentov, čeprav gre vsebinsko v resnici predvsem za zbirko dokumentov o delovanju Slovenske zaveze, o delovanju liberalcev v njej in njihovih medsebojnih odnosih. S tem je Jera ubila nekaj muh na mah, saj je liberalce – naprednjake umestila v zgodovino druge svetovne vojne pri nas, predvsem pa je na osnovi dokumentov, ki jih je imel Mačkovšek in jih je dobila v roke Udbe, prikazala blišč in bedo protikomunistične strani v drugi svetovni vojni v Sloveniji, natančneje v italijanski Ljubljanski pokrajini. Če je bil to namen tega njenega dela, je bila uspešna in je njen dosežek hvalevreden. Poleg tega pa je razkrila tudi način delovanja Udbe, ki je po vojni zbirala gradivo o predvojnih, medvojnih in tudi povojnih nasprotnikih komunistične oblasti. Tudi o Mačkovšku, ki je umrl leta 1945 v Dachauu, kamor ga je poslal nemški okupator, ker je bil po njegovem mnenju in tudi mnenju nekaterih iz vrst liberalcev nasprotne strani v slovenski meščanski politiki preveč probritanski. Njeno delo na temelju dokumentov iz udbovskega »dosjeja« *Mačkovšek* je tako izredno koristno za preučevanje partizanom nasprotne strani med Slovenci, saj v veliki meri kaže, kakšni so bili odnosi v protipartizanskem, protirevolucionarnem taboru in kakšni so bili njihovi pogledi. Gre za pomemben prispevek k slovenski zgodovini druge svetovne vojne. Dejansko gre za eno ključnih zbirk dokumentov o t. i. protirevoluciji v Sloveniji med drugo svetovno vojno. To je v bistvu edina zbirka dokumentov o delovanju slovenske politike tradicionalnih strank ali njihovih političnih taborov v času druge svetovne vojne pri nas.

Na osnovi gradiva Udbe, ki je bilo takrat, ko je knjigo zasnovala, pisala in ko je ta izšla, dosegljivo redkim, med zgodovinarji raziskovalci (če ne štejemo arhivistov, ki so bili »varuhi« tega gradiva) najbrž le Jeri, pa je napisala tudi študijo ali pripoved (zgodbo) o protihitlerjevski dejavnosti slovenskih liberalcev, dejansko posameznikov iz njihovih vrst, ki so že od leta 1938 aktivno delovali proti hitlerjanstvu pri nas s subverzivnimi dejanji in propagando, predvsem pa z obveščevalnim, tj. vohunskim ali špijonskim delovanjem. Zato je v naslovu uporabljen izraz špijoni, saj naj bi Udba vse, ki jih je po vojni preiskovala kot mogoče nasprotnike komunistične jugoslovan-ske oblasti, enostavno označila za špijone, čeprav se mnogi s tem sploh niso ukvarjali. Špijon je bil za Udbo preprosto vsak politični nasprotnik, ki je prišel v njeno prei-skovalno kolesje. Gradivo Udbe je bilo sicer eden od virov, na katerih je Jera zgradila zgodbo o liberalcih – naprednjakih, ki so sodelovali z Britanci že pred vojno v boju proti nacistični Nemčiji, čeprav je njeno mnenje o »inteligentnosti« udbovcev, ki so »ustvarili« gradivo, na osnovi katerega je v veliki meri knjigo napisala, bolj negativno. Drugi vir za vire, na podlagi katerih je tudi predstavila delovanje »špijonov« iz liberal-nih, naprednjaških vrst, pa je bil britanski državni arhiv, v katerega se je Jera »zagrizla« in v njem odkrila marsikaj, kar so britanski obveščevalci ustvarili in »nam« zapustili. Gre pa tako pri Udbinem kot pri britanskem gradivu obveščevalnih služb za informa-cije, pri katerih je treba biti zaradi njihovega značaja in namena, s katerim so nastajale, v določeni meri previden.

S tem delom je Jera vrnila »obraz«, podobo in značaj mnogim, ki so aktivno delovali v protihitlerjevskem boju, za katere je menila, da so bili v zgodovini in zgo-dovinopisju zanemarjeni in so, kot je zapisala, postali neosebni. Knjigo je izdala v samozaložbi, je pa v javnosti, ki je želela (in še želi) dela, v katerih so junaki iz neparti-zanskih/nepartijskih vrst, vzbudila veliko zanimanja in simpatije. Jera je s tem delom ponovno, po knjigi o prevzemu oblasti, med nasprotniki »komunizma« in »komu-nistov« zaslovela kot zgodovinarska zvezda, ki razkriva prekrivano in zamolčevano zgodovino in prikazuje »resnico«. Všeč je bila bolj t. i. nestrokovni, lahko bi se reklo tudi politični ali politikantski javnosti, medtem ko je knjiga, ki jo je izdala v samoza-ložbi, pri mnogih zgodovinarjih, ki so se ukvarjali ali se ukvarjajo z zgodovino druge svetovne vojne pri nas, naletela na mešane odzive. Enim se je zdelo Jerino delo, zlasti namen, da kaže le eno stran – oefovsko – kot odporniško, dobrodošlo, saj je prikazala, da so bili tudi t. i. naprednjaki tisti, ki so se prvi med Slovenci upirali hitlerjanstvu (to je bil čas, ko sta Hitler in Stalin sklenila nenapadalni pakt in so komunisti zato opu-stili protihitlerjevsko delovanje ali vsaj protinacistično retoriko), in da so bili v resnici liberalci (sicer centralistično in nacionalno unitaristično usmerjeni »jugoslovenarji«, pripravljeni slovenstvo v kakršnemkoli izrazu podvreči jugoslovanstvu) pravi slovenski domoljubi. Dejstvo je, da so delovali proti nacizmu, med vojno pa se niso odločili za odpor, temveč za t. i. čakanje. Mnogi pa so v knjigi, ki je napisana resnično kot pripo-ved, s številnimi zgodbami o osebnih usodah posameznikov, našli vrsto napak, tudi povsem zgodovinopisnih.

Knjiga o slovenskih »uporniških« domoljubnih liberalcih, tistih med njimi, ki

so aktivno delovali proti nacistični Nemčiji pred vojno (ne pa med njo), in to v sodelovanju z britanskimi obveščevalnimi službami, je dobrodošlo delo in je obogatilo zgodovinopisno vedenje tudi z dogajanjem na strani »nepartizanov« neposredno pred drugo svetovno vojno in v dobrem prvem letu te pri nas. Gre za pomemben prispevek k poznavanju dogajanja pred in delno med drugo svetovno vojno na našem območju.

Bibliografija redne profesorice dr. Jerce Vodušek Starič sicer v primerjavi z nekaterimi zgodovinarji, ki objavljajo vse, kar napišejo in mislijo, ni pretirano obsežna. Pri objavah znanstvenih člankov, zlasti tistih, ki so nastali (ali naj bi nastali) kot referat na znanstveni konferenci, je bila zelo selektivna in marsičesa ni pripravila za objavo. Po podatkih iz Cobissa je namreč kar 30 njenih bibliografskih enot navedenih v rubriki »prispevek na konferenci brez natisa«.

V znanstvenem delovanju Jerce Vodušek Starič pa ne gre pozabiti niti njenega službovanja na položaju direktorice Inštituta za novejšo zgodovino. To funkcijo, ki je sicer bolj upravnega kot znanstvenega ali raziskovalnega značaja, je opravljala od jeseni 2005 do jeseni 2008, ko se je odločila, da bo raje ponovno profesorica, ki »oblikuje« mlade, nove zgodovinarje na mariborski filozofski fakulteti, kot pa da se bori z mlini na veter za obstoj zgodovinopisja, natančneje Inštituta za novejšo zgodovino. Izgubila je namreč podporo tistih, ki so jo želeli imeti za direktorico tega zgodovinskega inštituta. V direktorovanje jo je zvalila »goljufiva kača« v obliki politike, najbrž v želji z njeno pomočjo preoblikovati Inštitut za novejšo zgodovino, ki je imel oznako »rdečega inštituta«. Jera, ki je na pobudo politike ali politikov s t. i. desnega pola (bil je čas t. i. prve vlade Janeza Janše) prevzela vodenje INZ, je imela glede prihodnosti tega zgodovinskega inštituta drugačne poglede od njih. V ustroj in vsebino delovanja inštituta ni bistveno posegala. Imela je sicer namen oblikovati enoten, enovit nacionalni zgodovinski inštitut za preučevanje novejših zgodovine, kamor naj bi sodila doba vse od renesanse v 16. stoletju naprej. Ideja, da bi bil Inštitut za novejšo zgodovino, ki ga je vodila, nekakšna matica za slovensko raziskovalno zgodovinopisje, je naletela na odpor med mnogimi zgodovinarji in raziskovalnimi inštituti, podpore za to zamisel pa ni dobila niti pri politikih, ki so jo prepričali, da prevzame vodenje INZ. To je najbrž v veliki meri vplivalo na odločitve, da zapusti direktorski položaj na INZ in se vrne na fakulteto med študente, čeprav ni – vsaj meni ne – nikoli jasno povedala, zakaj se je tako odločila. Na INZ ni izvedla »čistke« niti ga ni kako drugače korenito spremenila. Po Jeri je ostal INZ takšen kot pred njo. Kot direktorica je sicer naredila nekaj »rezov«, ki pa niso bistveno spremenili inštituta in njegove raziskovalne usmeritve. Pri nekaterih stvareh je bila uspešna. Kot direktorica INZ je začela načrtno zaposlovati mlade raziskovalce, da bi pomladila kadrovske sestavo in s tem posredno, glede na teme, ki so jih mladi raziskovalci obravnavali, tudi vsebinsko določila raziskovalno politiko inštituta. Namena, ki ga je imela z mladimi raziskovalci, ni uresničila, kajti »materialna« stvarnost tega ni omogočala. Kot direktorica je želela delovati gospodarno in uspelo ji je zagotoviti nekaj sredstev za potrebno obnovo hiše Kazine, v kateri je inštitut domoval od začetka delovanja pa do leta 2020. Šlo je za prepotrebno sanacijo kleti, v kateri

so bili arhivski depoji Arhiva Slovenije (gradivo iz časa druge svetovne vojne) ter časopisno in knjižno gradivo inštitutove knjižnice, saj sta temu gradivu (papirju) grozili vlaga in voda, ki je ob vsakem večjem nalivu zalivala kletne prostore. Denar je Jeri uspelo zagotoviti, pri čemer sta se pokazali njeni nepopustljivost in samozavest. Klet je dobila novo podobo, se je pa sedaj moral Inštitut za novejšo zgodovino zaradi »višje sile« preseliti. Jera je ostala povezana z inštitutom, kjer je začela svojo raziskovalno, znanstveno pot, tudi po ponovnem odhodu iz njega.

Sam se prištevam med njene najstarejše sodelavce (po trajanju sodelovanja) na področju zgodovinopisja, ki ga je na začetku svojega (najinega skupnega) delovanja na raziskovalnem področju zasnovala in v veliki meri oblikovala – gre za zgodovinopisje obdobja po drugi svetovni vojni –, zato si upam trditi, da sem nekakšen »vir prve roke«. Jera je nedvomno bila med pionirji zgodovinopisnega odkrivanja tega dolgega obdobja naše preteklosti. Dolgoletno poznanstvo in raznoliko vsebinsko sodelovanje je ustvarilo precej spominov, lepih in tudi nekoliko trpkih. Za Jerco Vodušek Starič je namreč mogoče reči, da te v komunikaciji in interakciji ne pusti hladnega ali neprizadetega. Nekaterim se zdi pretirano samozavestna in »avtoritativna«, saj je v sodbah in podajanju svojega mnenja odkrita in jasna. Zna pa biti tudi precej hudomušna.

Čeprav Jera nima pretirano rada funkcij, rada pa sodeluje s predlogi, je bila v letih 1992–1994 vseeno predsednica Zveze zgodovinskih društev Slovenije in je leta 1994 v Ljubljani organizirala zborovanje, na katerem je uvedla novost, da so bili referati natisnjeni v zborniku pred dogodkom.

Čeprav je že nekaj let upokojena, se še občasno, res sicer ne pretirano niti intenzivno, ukvarja z zgodovino in je članica odbora Here. Želela je prispevati še kakšen kamenček v mozaik zgodovinskega obdobja, ki mu je na neki način dala zagon in tudi podobo (vsaj na začetku), kajti obdobje po drugi svetovni vojni se je od takrat, ko je nastal raziskovalni projekt za zgodovinopisno preučevanje tega obdobja, pri katerem je tvorno sodelovala, povečalo še za enkrat in nekaj čez.

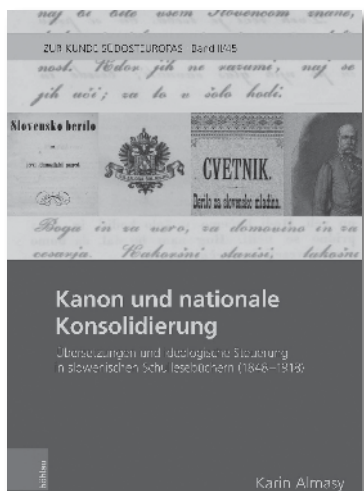
Dr. Jerci Vodušek Starič, kolegici in prijateljici, veljajo ob življenjskem jubileju prirske čestitke, predvsem z željami po zdravju. Glede sreče pa le misel: »Sreče človeku ne morejo dati niti država niti sistem niti politična stranka. Srečo si lahko človek ustvari samo sam.«

Zdenko Čepič

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Karin Almasy, *Kanon und nationale Konsolidierung. Übersetzungen und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918).*

Zur Kunde Südosteuropas II/45. Wien: Böhlau, 2018, 434 strani

Karin Almasy, sodelavka graške univerze, se v svojem raziskovanju pogosto ukvarja z nastankom in širjenjem modernih nacionalnih identifikacij na področju današnje Slovenije. Leta 2014 je tako objavila izvrstno knjigo *Wie aus Marburgern »Slowenen« und »Deutsche« wurden: Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*,¹ tematiki pa se je posvetila tudi v nekaj člankih. Med drugim je v *Prispevkih za novejšo zgodovino* objavila zanimivo razpravo o vsakdanji jezikovni praksi na Spodnjem Štajerskem v zadnjih desetletjih Habsburške monarhije in prvih letih Jugoslavije.²

Tudi v knjigi *Kanon und nationale Konsolidierung: Übersetzungen und ideologische Steuerung in slowenischen Schullesebüchern (1848–1918)*, ki je leta 2018 izšla pri dunajski založbi Böhlau, se ukvarja z zgodovino slovenskega nacionalizma v obdobju med marčno revolucijo in razpadom Habsburške monarhije. Zanima jo predvsem vloga šol oziroma – še bolj natančno rečeno – šolskih beril v procesu vzpostavitve in utrditve slovenstva kot relevantne identifikacijske kategorije. Pri tem se osredotoči na vlogo prevedenih tekstov, prevajanja in prevajalcev.

V knjigi, katere osrednji del je sestavljen iz sedmih poglavij, avtorica najprej sumarno predstavi tri osnovne teme, ki se v knjigi vseskozi prepletajo: Slovence v Habsburški monarhiji, prevajanje in njegovo vlogo pri ustvarjanju slovenske

1 Gl. recenzijo Jerneja Kosija v *Prispevkih za novejšo zgodovino* 56, št. 2 (2016), 209–12.

2 »The Linguistic Landscape of Lower Styria on Picture Postcards (1890–1920)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 3 (2019): 8–30.

»nacionalne kulture«. Pri tem se ji uspe izogniti nekaterim stereotipnim predstavam, značilnim za starejše zgodovinopisje in žal tudi za del današnjega. Njeni Slovenci niso transhistorična skupnost, ki se v 19. stoletju zbudi iz spanja in si mora svojo emancipacijo zagotoviti v konfliktu z nenaklonjenimi, celo sovražnimi državnimi oblastmi. Nasprotno, Almasy se nasloni na novejšo zgodovinopisje in Slovence razume na moderen način: kot skupnost, ki se je na prelomu iz 18. v 19. stoletje šele začela oblikovati, pri čemer so se nacionalistični aktivisti res soočali s številnimi izzivi, vendar so bili ti povezani predvsem z nenacionalnimi in fleksibilnimi identifikacijami prebivalstva, ki so ga nagovarjali. Habsburška država pa je bila v tem procesu prej (nenamerni) zaveznik kot antagonist.

Teze iz uvodnega poglavja Almasy v nadaljevanju potrdi s številnimi primeri, ki lepo pokažejo, kako zastarelo je razumevanje zadnjega stoletja habsburške države izključno kot obdobja »nacionalnih konfliktov« oziroma, če se osredotočimo na Slovence, konflikta med Slovenci in Nemci ter državo, ki da je podpirala slednje. Z analizo nastajanja in vsebine šolskih beril Karin Almasy pokaže, da sta habsburška država in njen birokratski aparat v veliki meri nastopala kot nevtralna akterja. Še več, s svojim delovanjem sta ključno prispevala k uveljavitvi nove, enotne standardizacije slovenskega jezika in ortografije. Znamenita »abecedna vojna« je bila odločena, ko so vanjo posegle dunajske oblasti in za šolsko rabo najprej prepovedale uporabo metelčice in dajničice, nato pa predpisale gajico. Leta 1850 pa je ministrstvo za šolstvo odločilo tudi, da je treba učbenike za šole na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in v Primorju izdajati v enotnem, slovenskem jeziku, in s tem odpravilo do tedaj običajno delitev na kranjski in slovenski (Windisch) jezik.

Habsburška država je, verjetno na prišepetavanje Franca Miklošiča, torej uzakonila Kopitarjevo jezikovno klasifikacijo in s tem odigrala ključno vlogo pri vzpostavitvi temelja, na katerem so lahko gradili slovenski etnolingvistični nacionalisti. Prav tako so učbeniki in šole sodelovali pri promociji predstave o slovenskem narodu, ki da živi na ozemlju med Tržaškim zalivom na zahodu in Panonsko nižino na vzhodu, in ideje, da so govorci slovenskega jezika pripadniki tega naroda. S tem so državne šole bistveno pripevale k nacionalizaciji množic, k temu, da so ideje nacionalnih aktivistov vsaj do neke mere posvojili tudi običajni ljudje.

Seveda pa to ni edino, s čimer se Karin Almasy ukvarja v knjigi. Zanimajo jo tudi drugi poskusi »ideološkega usmerjanja« v šoli, od spodbujanja državnega patriotizma in dinastične lojalnosti do vcepljanja religioznih in moralnih nauk. Z natančno analizo beril pokaže, kako so se avtorji z izbiro besedil in s posegi v prevedena besedila poskušali varovati in promovirati moralni kanon. Prevajalci so se zatekali k parafraziranju, lokalizaciji in poenostavljanju, iz nacionalnopolitičnih razlogov so ostajali prikriti prevodi iz nemščine in takšni teksti so v učbenikih nastopali kot psevdoriginali. Nominalno enojezična kultura se je namreč tekstom iz drugih jezikov načelno izogibala, saj je vse tuje razumela kot grožnjo. Če že, so avtorji poskušali uporabiti besedila iz »bratskih« slovanskih jezikov. Toda iz pragmatičnih razlogov so se v berilih pogosto znašli tudi teksti, prevedeni iz nemščine; mnoga slovenska berila so namreč nastala po

nemških predlogah. Vse to je v knjigi kvantificirano in predstavljeno z ilustrativnimi primerjavami originalov in prevodov.

Poleg tega Karin Almasy prikaže celoten proces nastajanja učbenikov, predvsem njegove akterje: avtorje, prevajalce, urednike, korektorje, tiskarje in recenzente. Tu med drugimi skoraj povsem pozabljenega Johanna Kleemana in bolj znanega Franca Miklošiča, ki ključne vloge torej ni odigral le pri uveljavitvi koncepta enotnega slovenskega jezika, ampak tudi pri vzpostavitvi učbeniške produkcije v tem jeziku. Predstavi osebna nasprotja in vsebinska razhajanja med ključnimi osebnostmi, vpletenimi v nastajanje učbenikov, zlasti beril. Tudi tu je marsikaj kvantificirano in grafično predstavljeno.

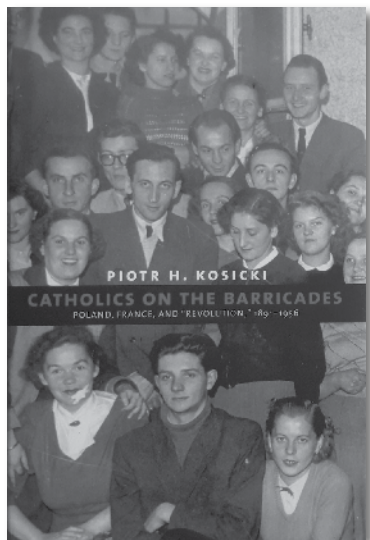
Množica podtem, vključenih v knjigo, je pregledno ločena v samostojna poglavja, vendar za bralca vseeno predstavlja izziv. Na eni strani se mora soočiti z razpravo o slovenskem nacionalizmu, na drugi o šolskem sistemu in produkciji učbenikov; temu sledi razprava o vlogi in strategijah prevajanja itn. Branje je zato ponekod težavno, čeprav je knjiga napisana v tekočem jeziku. Da bi bila knjiga vsebinsko bolj kompaktna, rdeča nit razpravljanja pa lažje prepoznavna, bi bilo verjetno dobro nekoliko bolj radikalno poseči v predlogo, iz katere je nastala. Brez tega se ji občasno pozna, da je bila izvirno napisana kot doktorska disertacija.

Kljub temu je knjiga izvrstno delo, ki temelji na jasnih metodoloških izhodiščih, skrbnem raziskovanju in suverenem soočenju z relevantnimi sekundarnimi viri. Je temeljni prispevek k razumevanju vloge šolstva pri postopni in obotavljivi uveljavitvi identifikacije s slovenskim narodom. Zaradi tega je relevantna tudi širše, kot zelo informativna študija primera s področja zgodovine nacionalizmov v pozni Habsburški monarhiji. Kdor želi razumeti interakcijo med nastajajočimi nacionalizmi in državo, in sicer ne samo na področju šolstva, ne bo zgrešil, če knjigo Karin Almasy vzame v roke. Hkrati je knjiga tudi prispevek k zgodovini prevajanja, ki nam pomaga razumeti, kakšno vlogo so prevodi imeli v nacionalnih kulturah, ki so sicer prisegale na enojezičnost.

Rok Stergar

Piotr Kosicki, *Catholics on the Barricades: Poland, France, and »Revolution«, 1891–1956.*

New Haven, CT: Yale University Press, 2018, xxviii + 392 strani.

Monografija *Catholics on the Barricades: Poland, France, and »Revolution«, 1891–1956* je pripoved o moči idej, ki potujejo tudi tedaj, ko režimi odvzamejo potne liste. Njen avtor, Piotr H. Kosicki, ameriški zgodovinar poljskega rodu, na nekaj več kot tristo straneh odstira filozofske in osebne povezave med poljskimi in francoskimi katoliškimi intelektualci v obdobju od konca 19. stoletja do zloma stalinizma na Poljskem. Glavnina knjige je posvečena transnacionalnemu prehajanju idej v času hladne vojne, a njena izstopajoča odlika je, da avtor evropski intelektualni prostor vseskozi dojema kot celoto. Izbrani ideji – personalizmu – sledi preko tradicionalno zakoličenih mejnikov v času in prostoru: preko obeh svetovnih vojn in preko železne zavese.

Rdečo nit poljsko-francoskih idejnih izmenjav Kosickemu predstavlja personalizem, filozofska smer, ki poudarja t. i. človeško osebnost kot duhovno bistvo resničnosti. Oblikovala se je v drugi polovici 19. stoletja kot odziv na modernizacijo sveta in vzpon novih ideologij, kot sta bila nacionalizem in komunizem. Personalisti so poudarjali pomen človeškega dostojanstva in socialne pravičnosti, mednje pa so se prištevali številni katoliški misleci, ki jih je prelomna papeška enciklika *Rerum novarum* iz leta 1891 spodbudila, da so na osnovi naukov Tomaža Akvinskega začeli iskati pot do katoliške duhovne prenovne in pravičnejše družbe.

Katoliško personalistično vrenje je bilo ob prelomu stoletja najmočnejše v Franciji, kjer so se šolali številni poljski katoliki. Ti so se na Poljsko, ki je bila po prvi svetovni vojni zopet umeščena na evropski zemljevid, vrnilo predani tomistični družbeni obnovi. Kosicki opozori na filozofska dela in posameznike, ki so v obdobju med obema vojnama omogočili širitev francoske personalistične misli na Poljsko, ob tem pa ugotavlja, da poljski personalizem ni bil zgolj derivat francoskega, saj so ga zaznamovale številne poljske specifičnosti, zlasti integralni nacionalizem in antisemitizem. V medvojnem obdobju je imel največji vpliv na poljske katoliške kroge francoski personalist Jacques Maritain, eden od vodilnih intelektualcev modernega katolicizma, medtem ko je travmatična izkušnja druge svetovne vojne mladi generaciji poljskih katolikov približala misel njegovega učenca Emmanuela Mouniera. Ta se je, v nasprotju s svojim učiteljem, med vojno približal ideji radikalne družbene prenovne. Verjel je v kompatibilnost katoliških in socialističnih interesov in njegova misel je ustvarila temelj za nov personalistični pristop h katoliški politiki – krščanski socializem.

Številni mladi poljski katoliki so po letih skrivnega prebiranja Mounierevih besedil iz vojne izšli prepričani, da lahko v prihajajoči »revoluciji« kot katoliki odigrajo svojo vlogo. Avtor v nadaljevanju knjige spretno prikaže, kako so se poljski intelektualci na straneh treh povojnih katoliških revij – *Dziś i Jutro*, *Tygodnik Powszechny* in *Tygodnik Warszawski* – spraševali, kako naj svoj katoliški projekt prilagodijo novi komunistični realnosti. *Tygodnik Warszawski* je odprto podprl ideje poljske krščanske demokracije in zato kmalu podlegel pritiskom komunistične cenzure, medtem ko je krakovski *Tygodnik Powszechny*, zvest tomistični misli in Maritainovemu personalizmu, spretno služil kot forum za kulturne, intelektualne in verske debate vse do leta 1953, ko je bil utišan.

Največ pozornosti v svoji pripovedi je Kosicki namenil krogu intelektualcev, ki so se zbrali okoli revije *Dziś i Jutro* in zavzeli stališče, da je družbeno pravičnost mogoče doseči le z dobršno mero političnega realizma. Odločili so se za sobivanje s komunistično oblastjo, spletili tesne stike z Mounierem in njegovo revijo *Espirit* ter prevzeli idejo krščanskega socializma. *Dziś i Jutro* je vodil Bolesław Piasecki, spreobrnjen fašist z izjemno karizmo, ki mu je v svoj krog uspelo pritegniti številne mlade katoliške intelektualce – med drugimi Tadeusza Mazowieckega, ki je po padcu komunizma na Poljskem leta 1989 zasedel položaj premierja. S spretnim prepletom analize idejnih vplivov in biografskih dejstev Kosicki prikaže, da je mladim katoliškim radikalcem revija *Dziś i Jutro* predstavljala organizacijski pristan, kjer so lahko javno izrazili svojo religioznost in tudi željo po sodelovanju v »poljski revoluciji«.

Avtor med pripovedjo kot pomemben del poljskega krščanskega socializma identificira dva elementa – protinemški sentiment in mirovniški aktivizem, ki jima je uspelo ustvariti prostor za sodelovanje med katoliki in marksisti. Večji del Poljakov, ne glede na svojo ideološko ozadje, je iz vojne izšel s trdno protinemško držo, ki jo je po vojni dodatno okrepilo nerešeno vprašanje zahodne poljske meje. Protinemški sentiment je torej deloval kot družbeno vezivo in »Nemci so zamenjali predvojne Jude kot tarča poljskega katoliškega gneva« (str. 160). S protinemškimi stališči svojih poljskih kolegov so se zlahka poistovetili tudi francoski katoliški intelektualci, nemško vprašanje pa je obema stranema ponudilo dodatno stično točko v okviru prizadevanj za svetovni mir. Kosicki prepričljivo pokaže, kako je mirovniški aktivizem poljske katoliške intelektualce postavil na mednarodni oder, kjer so marksizmu naklonjene katolike (neuspešno) želeli povezati v krščansko-socialistično internacionalo, ki bi segala na obe strani železne zavese. Ob tem so svojo domovino poskušali prikazati kot popoln laboratorij za družbeno pravičnost in mnogi francoski katoliški radikali so v svoji idealistični naivnosti bili pripravljeni sprejeti podobo Poljske kot katoliške države na pragu marksistične revolucije, ki ima edinstveno priložnost spraviti katolicizem s komunizmom.

Krog revije *Dziś i Jutro* je iz svojih mednarodnih povezav črpal moč za politične igre s poljskim političnim vodstvom, a avtor ne skriva, da je v domači politiki imel le omejen vpliv. Mladi katoliški radikali so si zadali nalogo, da na temelju personalistične misli marksizem pokristjanijo od znotraj, a so se pri tem prepogosto morali ukloniti

zunanjim pritiskom, zato so od leta 1951 naprej njihova besedila zvenela, kot da bi marksisti eksperimentirali s katolicizmom, in ne obratno. Gibanje Piaseckega, ki je sčasoma postalo nekakšen posrednik med poljskim stalinističnim vodstvom in cerkveno hierarhijo, se je tako izkazalo za trojanskega konja poljskega katolicizma.

Poljska komunistična oblast je leta 1953 sprožila nov val represivnih ukrepov nad katoliško cerkvijo. Ko so vodilni posamezniki revije *Dziś i Jutro* tiho opazovali aretacije najvišjih cerkvenih dostojanstvenikov, se je del mladih katoliških radikalcev, z Mazowieckim na čelu, začel počasi odmikati iz njihovega kroga. Pridružili so se poljskim zagovornikom Maritainove vizije modernega katolicizma z demokratičnimi prvini, se po padcu stalinizma na Poljskem vpeli v resen dialog z marksističnimi revizionisti in v sledečih desetletjih, kot Kosicki skicira v epilogu knjige, s svojimi idejami utrli pot dialogu in solidarnosti ter tako prispevali k padcu komunizma v vzhodni Evropi.

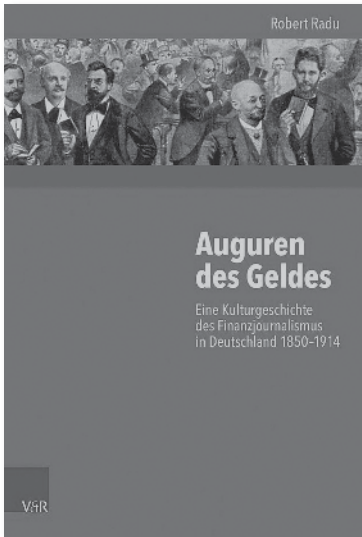
Catholics on the Barricades postreže s skoraj nepreglednim številom akterjev (na začetku knjige je več kot dobrodošel seznam, kjer so na kratko predstavljeni najpomembnejši posamezniki) in pod peresom manj veččega pisca bi se tako kompleksno in ambiciozno zastavljena pripoved lahko kaj hitro spremenila v kaotično zbirko biografskih zapisov. A Kosicki se lahkotno sprehaja med Poljsko in Francijo ter ob tem izvrstno prikaže, kako je na posameznike in njihov svetovnonazorski pogled vplival preplet življenjskih izkušenj, idejnih tokov in duha časa. Ob tem se opira na številna filozofska dela, periodiko, korespondence, dnevniške zapise, spomine in gradivo iz poljskih in francoskih arhivov. Kot bralka sem pogrešala le eno stvar – avtor ob omembah mladih poljskih katolikov pogosto deklarativno piše o »moških in ženskah«. Vendar omenjenih žensk, razen na naslovni fotografiji, kjer več kot polovica nasmejanih obrazov uredniškega odbora ene od lokalnih poljskih katoliških revij pripada ženskam, v knjigi ne srečamo, medtem ko njihova – morda upravičena – odsotnost ni pojasnjena.

Monografija *Catholics on the Barricades* vsekakor predstavlja navdihujoče branje za vse, ki želijo evropske intelektualne tokove med vzhodom in zahodom hladne vojne ugledati v doslej neznanu luči. V njej Kosicki na izviren način potrди, da je vsaka ideja, tudi personalizem, spreminjajoč se koncept, ki lahko svoje privržence vodi po različnih poteh in jih pripelje na povsem nepredvidene destinacije.

Maja Lukanc

Robert Radu, *Auguren des Geldes. Eine Kulturgeschichte des Finanzjournalismus in Deutschland 1850–1914.*

Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017,
380 strani, 10 strani ilustr., 3 strani tabel

Kakor mnogi izmed nas je bil 15. septembra 2008 tudi Robert Radu priča zlomu ameriške banke Lehman Brothers, začetku do sedaj največje finančne in gospodarske krize 21. stoletja, v kroniki finančnih zlomov in njihovih razsežnosti srhljivo podobni tisti iz oktobra 1929, ko je na newyorški borzi zlom tečajev utrl pot gospodarski in moralni krizi tridesetih let prejšnjega stoletja. Zaupanje v finančne in politične institucije se je takrat (kot se tudi danes) krhalo in dajalo prostor skrajnim političnim idejam, ki so iskale krivce za gospodarsko bedo, ki jo je kriza prinesla s seboj.¹ Navdih za svojo v letu 2015 ubranjeno disertacijo na Univerzi Rostock (Universität Rostock) je Radu črpal iz aktualnega medijskega poročanja z razmišljanjem, kako medijski diskurz o finančnih

trgih sooblikuje ali celo pogloblja krizo in kakšna je na borznem parketu soodvisnost med poročanjem in samim trgovanjem; *historia est testis temporum*. Po zaključenem študiju je presedlal na Univerzo Stavanger na Norveškem (Universitetet i Stavanger), kjer deluje kot svetovalec za doktorski študij na Oddelku za raziskovanje in inovacije. Finančna zgodovina kot del širše gospodarske zgodovine je z omenjeno krizo deležna vedno večje pozornosti, ne samo na angleško govorečih univerzah, ampak tudi na nemško govorečih, k tej pa je prispeval tudi Radu, čigar disertacijo je l. 2017 v knjižni obliki izdala založba Vandenhoeck & Ruprecht iz Göttingena.

Postavljena v »dolgo« 19. stoletje² govori o začetkih, razvoju in končni uveljavitvi časnikov ter strokovnega finančnega novinarstva v nemških deželah in iz njih nastalem cesarstvu (1871–1918) od l. 1850 do 1914, znotraj tega pa avtor loči tri obdobja: obdobje vzpostavljanja (tvorjenja), politiziranja in profesionalizma. Konceptualno jo je mogoče brati kot medijsko (novinarsko), politično, gospodarsko in socialno zgodovino. Sledeč interdisciplinarnosti, se giblje v okviru socioloških teorij Pierra Bourdieua in Anthonyja Giddensa (Handlungs- und Strukturierungstheorie), znotraj katerih so arhivski in tiskani viri brani in interpretirani po metodi analize diskurza

1 Cihan Bilginsoy, *A History of Financial Crises. Dreams and Follies of Expectations* (London in New York: Routledge, 2015).

2 Kot »dolgo« to stoletje opredeljujemo po zaslugi angleškega zgodovinarja Erica Hobsbawma (1917–2012), ki ga v svojih treh zvezkih *Čas Revolucije 1789–1848*, *Čas Kapitala 1848–1875* in *Čas Imperija 1875–1914* umesti med začetek francoske revolucije in izbruh prve svetovne vojne.

(Diskursanalyse).³ Delo je razdeljeno na štiri dele. Prvi govori o začetkih pred l. 1850, ko so vrednostni papirji v obliki državnih obveznic in kasneje delnic začeli zbujati pozornost vedno širšega kroga vlagateljev, čeprav je bil ta omejen na večje bankirje, trgovce in posamezne investitorje. Kljub ob koncu 18. stoletja že uveljavljenim časnikom, ki so se med drugim ukvarjali tudi s finančnimi vsebinami (1767 ustanovljeni *Hamburgische-Adreß-Comtoir-Nachrichten*, 1793 ustanovljena *Journal de Frankfurt* ter berlinski *Vossische Zeitung* in 1803 ustanovljeni *Frankfurter Journal*), so informacije, predvsem o vrednosti borznih tečajev, še vedno krožile po sistemu kurirjev samo za peščico vlagateljev. Z začetkom 19. stoletja so te začele postajati dostopnejše javnosti, čemur so se upirale stare finančne elite, ki so v tem videle grožnjo svojemu informacijskemu monopolu. Borza vrednostnih papirjev v Berlinu je začela uradne tečajnice objavljati l. 1805, svoj prostor so dobivale tudi v dnevnem časopisju. Borza v Frankfurtu je to prakso uvedla med letoma 1825 in 1829. V tridesetih letih 19. stoletja se je finančni diskurz začel uveljavljati zraven tečajnic tudi v dnevnem časopisju, preboj pa je l. 1836 uspel časniku *Frankfurter Börsen Zeitung*, ki se je prvi posvetil izključno finančnemu oziroma borznemu dogajanju. Do l. 1850 se je v nemških deželah zaradi vedno večjega kroga vlagateljev vzpostavila javnost borznih tečajev, katerih glavni medij so postajali lokalne tečajnice, trgovska poročila posameznih borznih trgovcev in dnevno časopisje. O profesionalnosti, ki bi se kritično ukvarjala s finančnimi vsebinami, še ne moremo govoriti, vendar jo je obdobje pred l. 1850 počasi naznanjalo.

Drugi del govori o dejanskem vzpostavljanju finančnega novinarstva med letoma 1850 in 1879. Z demokratizacijo finančnih trgov s pomočjo cenovno dostopnejših vrednostnih papirjev in njihovih emisij je participacija na njih postajala številnejša. Z informacijami je bilo treba zalagati vedno večje število vlagateljev, kar je na »polju finančnega novinarstva« privedlo do vzpostavitve novih časnikov in uredništev, ki so se ukvarjali zgolj s finančnimi temami (med letoma 1853 in 1857 ustanovljeni *Bank- und Handelszeitung*, *Aktionär*, *Berliner Börsen-Zeitung*, *Frankfurter Handels-Zeitung* in *Berliner Börsen Correspondenz*). Tudi dnevno časopisje je na svojih straneh začelo vedno več prostora namenjati borznemu dogajanju, kar je vodilo v tematsko prepletanje dnevnih političnih in finančnih vsebin. Od svojih začetkov naprej so bila uredništva prepletana z akterji z borznega parketa, kajti večinoma so jih sestavljali bivši finančniki in manj na novinarskem in ekonomskem področju izobraženi posamezniki. Ta proces je očiten predvsem za Berlin in Frankfurt, kjer je gostota finančnih institucij nudila okvir, v katerem so se vzpostavljale mreže med novinarji in finančniki in iz njih izhajajoče uzance medijskega poročanja. Omenjena praksa je bila po zlomu dunajske borze 9. maja 1873 in sledeči evropski in deloma svetovni finančni krizi deležna vedno večjih kritik in moraliziranj glede etičnosti takšnega postopanja. Finančno novinarstvo se je tako pokazalo kot nezmožno, da bi bilo kos etičnim

3 O recepciji obeh teorij v medijskih in komunikacijskih študijah glej dalje, inter alia, Rodney Benson in Erik Neveu, ur., *Bourdieu and the Journalistic Field* (Cambridge: Polity Press, 2005), in Klaus-Dieter Altmeppen, ur., *Journalismstheorie next Generation. Soziologische Grundlegung und theoretische Innovation* (Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaft, 2007). Metoda po Achimu Landwehru, »Diskurs-Macht-Wissen: Perspektiven einer Kulturgeschichte des Politischen,« *Archiv für Kulturgeschichte*, št. 1 (junij 2003): 71–118.

pričakovanjem, kritike pa niso prihajale samo iz stroke, ampak tudi iz različnih politično-ideoloških taborov.

Tretji del govori o procesu politiziranja finančnih medijev med letoma 1880 in 1896. Ta je opisan kot proces, v katerem finančno poročanje pridobiva vedno večjo veljavo za javnost, vzbuja javni interes in postaja del njenega diskurza. Odvijal se je vzporedno z industrializacijo in finančno globalizacijo iztekajočega se 19. stoletja, kjer se prej samostojni in vase zaprti finančni trgi začnejo združevati in tako omogočijo kroženje kapitala po celem svetu. Finančni časniki so zavzeli pomembnejši položaj najkasneje v sedemdesetih letih, ko je širša javnost dojela, da je od borznega dogajanja odvisno celo narodno gospodarstvo. Banke so začele vzpostavljati t. i. bančne arhive, kjer so izrezki iz časopisja postali skoraj edini vir informacij o svetovnem in domačem dogajanju, posebej zanimivi so bili finančna poročila in bilance drugih finančnih akterjev. Na takšen način so banke želele nabrati določen informacijski obseg za lažje poslovanje in svetovanje pri novih vlagateljih. Tudi državni uradi so se začeli vedno bolj ukvarjati z gospodarskimi vprašanji, čeprav je takratna ideologija čistega liberalizma (*laissez faire*) državi narekovala, naj se v tržno dogajanje ne vmešava. Oblikovati se je začelo t. i. »ekonomsko mnenje«, kjer je država s časniki skušala vplivati tudi na ravnanje vlagateljev, posebej pri investicijah v tujini. Vlaganje naj bi vodilo proti določenemu cilju in tako doseglo politično usmerjeno alokacijo kapitala. Na uredništva so se naslavljal »zaupne« informacije, vredne objav, ali že kar spisani članki, ustanovljale so se medijske hiše. Finančno časopisje je začelo postajati tudi »orožje« zunanje politike. Časnik *Kölnische Zeitung* je bil med drugim uporabljen za negativno propagando proti ruskim državnim obveznicam po bolgarski krizi v drugi polovici osemdesetih let, kjer je nemška vlada zaradi zaostrenih odnosov z ruskim carstvom skušala odvrniti nemške vlagatelje, s čimer ji naposled vendarle ni uspelo. Obratno so lahko tudi časniki izvajali pritisk na vlado, kot so to storili ob grškem bankrotu leta 1893, kjer so Berlinu sugerirali, naj zaščiti nemške vlagatelje v Grčiji. Prepletanje finančnih in državnih akterjev z novinarji je s seboj prineslo določeno mero korupcije, zaradi česar je bila leta 1893 ustanovljena t. i. borzna komisija (Börsen-Enquete-Kommission), ki je izdala poročilo in znotraj njega poglavje o borzni disciplini, kjer je bil spisan moralni in etični kodeks finančnega poročanja. Sledeč njenim priporočilom, je nov borzni zakon iz leta 1896 komisijo sicer upošteval, vendar le deloma.

Četrty in s tem zadnji del govori o profesionalizaciji finančnega novinarstva (1897–1914). Kot temelj tega procesa velja poudariti omenjeni etični kodeks in formiranje mrež korespondentov, ki so po telegrafih in kasneje telefonih pošiljali komentarje in vrednosti borznih tečajev iz Dunaja, Londona, Pariza in New Yorka na uredništva v Nemčiji. V dveh desetletjih pred začetkom prve svetovne vojne (1914–1918) se kažejo poskusi uredništva, da se osvobodijo tradicionalnih vezi s finančnimi akterji in se tako zaščitijo pred kritikami javnosti glede svoje strokovnosti. Emancipacija je spodbujala in okrepila razvoj lastne poklicne vloge, »finančne novinarske identitete«, in zahtevo po pravnem in javnem priznavanju novinarskega poklica. Sebi so začeli pripisovati posebne kvalifikacije in kompetence, da bi s strokovnostjo postavili to, kar bi

lahko razumeli kot »izključni monopol nad pristojnostjo in ukrepanjem«, kajti izmed vseh nemških novinarjev bi ravno finančni morali imeti potrebno strokovno znanje, da bi javnosti omogočili dostop do ustreznih in zanesljivih finančnih vsebin. V določeni meri se (samo)idealizacija okrog leta 1900 kot izraz strokovnega ponosa začne kazati v obliki občutka skupne pripadnosti, presegajoče ideološke in politične vplive, procesa, s katerim se četrto stoletje prej ne bi srečali. Stroki je naposled uspela določena neformalna profesionalizacija s pomočjo novinarskih združenj in klubov, s spodbujanjem »prostovoljne« samoregulacije, s ponudbami izobraževanja in ne nazadnje z rastočim obsegom strokovne literature, ki je kombinirala praktične informacije s teoretičnimi razmišljanji in formulacijami etičnih načel.

Kljub vsebinsko koherentni in prepletajoči se strukturi, ki bralcu daje rdečo nit čez vsa poglavja, zadnji del vendarle daje občutek nedovršenosti, kajti pripoved postane povzdignjena z vedno manjšim številom konkretnih primerov (Fallbeispiele), s katerimi avtor v prvih treh delih umetelno opisuje vzpon in uveljavljanje finančnega novinarstva. Kljub temu pionirska študija Roberta Raduja predstavlja dovršeno pisanje kvalitativne zgodovine in poleg zgodovinarjev nagovarja vsakogar, ki se ukvarja z novinarstvom, ekonomijo in politologijo in kaže zanimanje zanje, ter z obsežnim znanstvenim aparatom ponuja vstop v poglobljen študij finančne in medijske zgodovine dolgega 19. stoletja.

Tomaž Mesarič

UDC

94(497.4)" 18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Mojca Šorn

Ljubljana 1914–1918: »Od Vas, žene in dekleta je /.../ takorekoč odvisna prihodnost«

Robert Devetak

Begunska izkušnja prebivalstva Banjške planote v letih 1917 in 1918

Igor Ivašković

Pravna narava Države in Kraljestva/ Kraljevine SHS v konfliktu jugoslovanskih ideologij

Petra Kim Krasnić

Reševanje ruske begunske problematike v Kraljevini SHS

Petra Kavrečič

Tourism and Fascism. Tourism Development on the Eastern Italian Border

Kornelija Ajlec

Vloga Unre pri oskrbi in repatriaciji jugoslovanskih razseljenih oseb v Italiji (1945–1947)

Mateja Režek

Sodobna zgodovina v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji, 1945–1990

Lev Centrih

Polkmetje in socialistična država: integrirana kmečka ekonomija v Sloveniji v letih 1957–1965

Tjaša Konovšek

Prekletstvo številke 45: konstituiranje slovenskega državnega zbora in vlade v letih 1996–1997

Jurij Hadalin

Brez dlake na jeziku. Programske usmeritve in delovanje Slovenske nacionalne stranke

